

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

1980 SONRASI TÜRKİYE’DE TARIM VE
KÖYLÜLÜK

Salih ÜNÜVAR
2502180345

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. İsmail COŞKUN

İSTANBUL – 2024

ÖZ

1980 SONRASI TÜRKİYE’DE TARIM VE KÖYLÜLÜK

SALİH ÜNÜVAR

Tarım insanoğlunun hayatında önemli bir dönüm noktasıdır. İnsanların yerleşik hayata geçmesinde, toplumların ve devletlerin oluşumunda rol oynamıştır. Önce makineleşme ve sanayi toplumu, günümüzde ise yüksek teknoloji ve bilgi toplumu ile makine öğrenmesinden yapay zekâya yeni gündemlerle tarımın geri planda kaldığı söylenebilir. Ancak tarım temelde insanların bitkisel veya hayvansal besin kaynaklarını üretme faaliyetidir ve insanların besin ihtiyaçlarını karşılamaya devam etmektedir. Üstelik salgınlardan savaşlara olağanüstü koşullar gıdaya erişimin önemini açıkça göstermektedir. Günümüzde tarım veya gıda üzerine yapılan bir çalışmada gıdanın üretim ve dağıtım sürecinden başlayarak, bu süreçte yer alan çiftçi, (mevsimlik) işçi, tarım girdilerini sağlayan ve/veya ürünleri pazarlayan (çok uluslu) şirket gibi aktörlere yer vermek gerekli görünmektedir. İklim değişikliği, kent tarımı, sözleşmeli çiftçilik ve alternatif gıda toplulukları gibi yeni sayılabilecek konular da tarımla bağlantılı olarak gündeme gelmektedir.

1980 sonrası dönem, Türkiye için tarım konusunda demografik ve politik yönlerden iki önemli kırılmayı barındırmaktadır. Cumhuriyet’in kuruluşunda ülke nüfusunun yaklaşık dörtte üçü köylerde yaşamaktadır. Bu oran ilerleyen yıllarda giderek azalmıştır. Ancak kentler köy nüfusunu ancak 1980’lerin ortasında geçebilmiştir. Üstelik 1980’lere kadar köy nüfusu oransal olarak azalırken, sayısal olarak artmaktadır. 1980 sonrasında ise oransal azalmaya sayısal azalma da eşlik etmiştir. 1980 sonrasındaki ikinci önemli gelişme ise 24 Ocak 1980 kararları ile ekonomi politikalarında yapılan değişikliklerdir. Tarım politikaları da bu politika değişikliğinden ciddi olarak etkilenmiştir. Bu araştırma, 1980 sonrasında tarımın ve köylülüğün, genel olarak kırsal alanların, özel olarak da köylerin dönüşümünde, demografik ve politik değişimin rolüne odaklanmaktadır. Tarım politikalarındaki değişim ve yeni politikaların uygulanma biçimi, değişen ulusal ve küresel koşullar, uluslararası koşulların etkisiyle girilen yeni düzen, uluslararası kurum ve aktörlerin Türk tarımına ilgisi, bu alanda yapılan uluslararası anlaşmalar ve kanuni düzenlemelerle ilişkili olarak ele alınmaktadır. Son olarak, Türkiye için halen ön

planda olan köy-köylülük alanında yaşanan sorunlara ve çözüm önerilerine yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarım, Köy, Köylülük, Tarım Politikaları, Ölçek, Sözleşmeli Çiftçilik



ABSTRACT

AGRICULTURE AND PEASANTRY IN TÜRKİYE AFTER 1980

SALİH ÜNÜVAR

Agriculture is an important turning point in human life. It has played a role in the transition to settled life and the formation of societies and states. With the advent of mechanisation and industrial society, and more recently with the rise of high-tech and information society, along with new agendas such as machine learning and artificial intelligence, it could be argued that agriculture has taken a back seat. However, at its core, agriculture remains the activity of producing plant-based or animal-based food sources for humans and continues to meet their nutritional needs. Moreover, extraordinary circumstances such as pandemics and wars have clearly highlighted the importance of access to food. In today's studies on agriculture or food, it seems necessary to include actors such as farmers, (seasonal) workers, and (multinational) companies that supply agricultural inputs and/or market products in the production and distribution process of food. New topics such as climate change, urban agriculture, contract farming, and alternative food communities are also emerging in connection with agriculture.

The post-1980 period has witnessed two significant turning points for Turkey in terms of agriculture: one demographic and the other political. At the founding of the Republic, approximately three-quarters of the country's population lived in villages. This proportion gradually declined in the following years. However, cities only surpassed rural populations in the mid-1980s. Moreover, until the 1980s, the rural population was decreasing proportionally but increasing numerically. After 1980, the proportional decline was accompanied by a numerical decline. The second important development after 1980 was the changes made in economic policies with the decisions of 24 January 1980. Agricultural policies were also seriously affected by this policy change. This research focuses on the role of demographic and political change in the transformation of agriculture and rural life, rural areas in general, and villages in particular, after 1980. The changes in agricultural policies and the implementation of new policies, the changing national and global conditions, the new order entered under the influence of international conditions, the interest of international institutions and

actors in Turkish agriculture, and the international agreements and legal regulations in this field are discussed. Finally, the problems experienced in the village-peasantry field, which is still at the forefront for Turkey, and the proposed solutions are discussed.

Keywords: Agriculture, Village, Peasantry, Agricultural Policies, Scale, Contract Farming



ÖNSÖZ

Doktora tezimde tarım üzerine çalışmaya karar verdiğimde, ailemin de bir parçası olduğu süreci ele almanın uygun olacağını düşündüm. Babam 2000 yılında emekli olmuş bir zabıt kâtibiydi ve 1992 doğumlu benim içinse daha çok çiftçiydi. Emekli ikramiyesi ile narenciye bahçesi almıştı. Ayrıca, her yaz gittiğimiz Adana Kozan'ın dağ köyündeki dedemin tarlalarını, babamın emekli olmasına yakın biz kiralayıp ekmeye başladık. Bahçe ve tarla işlerinin yanında evimizde büyükbaş hayvan da eksik değildi.

Babam çiftçiliğin memuriyete nazaran daha fazla kazandırdığını söylerdi. Ancak 2000 yılında emekliliği sonrası hikâye değişti. Babamın bazı seneler portakalı hiç satamadığı, elinde kalan portakalı soğuk vurduğu veya ürünün normal fiyatının belki de dörtte beşte birine çoğu zaman toplama maliyetini bile karşılamadan “döküğe” satıldığı dönemler oldu. Buğdaydan da çok bir şey kazanmadığını anımsıyorum, zaten 2000'lerin başında birkaç sene buğday fiyatları neredeyse hiç değişmemişti.

Babam bugün yetmiş yaşını geride bırakmasına rağmen dört beş sene öncesine kadar portakal bahçesinin işlerini ve ağaçların bakımını kendisi yapmayı sürdürdü. Yazları da, on yıl öncesine kadar biçerdöverin bile gelmediği, dedemin tarlasında ekin ekmeye devam ediyor. Düşünüyorum da babam çiftçilikle uğraşmaktansa emekli ikramiyesi ile yatırım amaçlı hiç olmazsa birkaç yüz metrekare arsa alsa idi hem başı daha az ağrıyacaktı hem de hiç ekip biçme zahmetine girmeden daha çok kazanma imkânı elde edecekti. Ülkenin birçok yerinde olduğu gibi Kozan'da da her tarafa yeni binalar yapılıyordu. Bugün istihdam veya Gayri Safi Yurt içi Hâsıla (GSYH) verilerine baktığımda, tarım sektöründe yirmi senede çarpıcı bir düşüş, inşaat sektöründe ise özellikle 2017'ye kadar ciddi bir yükseliş yaşandığını görüyorum.

İnsanların çalışmayı düşündükleri konular elbette çevresinde olup bitenlerden veya kişisel ilgilerinden azade değildir. Ancak önemli olan ve bir çalışmayı bilimsel kılan araştırmacının konu seçiminde değil konuyu incelerken değerden arınık hareket etmesidir. Sosyolojik düşünmek tam da bu noktada bireysel gibi görünen olguları daha geniş bir bağlamda ele almayı ve diğer toplumsal olgularla ilişkisini de anlamayı gerektirir. C. Wright Mills'in (2016:17) dediği gibi “sosyolojik tahayyül gücü, tarih ile

biyografiyi ve bu ikisinin toplum içerisindeki ilişkisini anlamamızı” sağlar. Tez yazımı veya Mills’in (2016) deyiimiyle “düşünsel zanaatkârlık” sürecinde bu bağlamda kişisel hikâyem zihnimin bir köşesinde durdu ve bu çalışma yukarıda bahsedilen olayları da daha yakından incelemek ve anlamak amacını da içeren bir çerçevede şekillendi.

İlk olarak sosyolojide köy, kır, tarım ve çiftçiler üzerine ne tür çalışmalar yapıldığının peşine düştüm. Bu kapsamda tez araştırmamın ilk dönemlerinde Türkiye’de kır sosyolojisinin gelişimi üzerine bir kitap bölümü hazırladım (Ünüvar, 2020a). Aynı dönemde, Türk sosyoloji literatürüne ‘tampon mekanizmalar’, ‘merkezî iş alanları’, ‘saçaklanma’ gibi birçok kavram kazandıran ve 1960’larda köyler ve toplumsal değişme üzerine saha araştırmaları yürüten, bu çalışmalarında köylülük üzerine öngörülerde bulunan Mübeccel Belik Kıray’ın kırsal kalkınma meselesine nasıl odaklandığını ele alan bir çalışmam oldu (Ünüvar, 2022). Ayrıca, çeşitli sempozyumlarda tarımla ilgili olarak sözleşmeli çiftçilik (Ünüvar, 2021), kent tarımı (Ünüvar, 2023a), Köy Enstitüleri (Ünüvar, 2024a) ve toprak reformu (Ünüvar, 2024b) gibi konu ve gündemlere ilişkin tebliğler sunma fırsatı buldum. Tüm bu çalışmalarla tarım tartışmalarını tarihsel olarak inceleme imkânım olduğu gibi, güncel meselelere de eğilmeye çalıştım. Ayrıca tezde yer yer yukarıda adı geçen çalışmalarımın faydalandım. Tüm bu çalışmalarla beraber tezde peşine düştüğüm soru ise, önemli bir kırılma olduğunu düşündüğüm 1980’lerden itibaren tarımda yaşanan dönüşüm ve bu dönüşümde devletin rolüydü.

Görülen o ki devlet 24 Ocak 1980 sonrası başlayan süreçte çiftçilere verdiği desteklerde ciddi değişiklikler yapmaya ve kesintilere gitmeye başlamıştı. 1980’lerin sonlarından itibaren ise ülkedeki seçimler ve siyasal koşullardan dolayı eski destekler kısmen yeniden devreye alınmıştı. 1990’ların ortalarına doğru ve özellikle 2000’lerde Türkiye’de yaşanan ekonomik krizler köklü reformları gerekli kılmıştı. Bu süreç sonunda hayata geçirilen reformlarla tarım politikalarında çiftçilerin aleyhine denebilecek değişimler yaşanmış ve tarımda ciddi kopuşlar olmuştu. Ancak son yıllarda “yeni köylülük” eksenli tartışmalar, COVID salgını ve savaşların etkisi tarımda bir geri dönüşe işaret etmekteydi.

Bahattin Akşit’in (1967) yaptığı köy çalışmaları ve köyleri tekrar ziyaretinde, toprak kutuplaşması ve köylülüğün çözülmesi yönündeki beklentilerinin

gerçekleşmemesi üzerine yaptığı değerlendirmeler (Akşit, 1999), Türkiye’deki tarım tartışmalarında, tarımı Türkiye’nin coğrafi, tarihi, toplumsal koşullarıyla beraber incelemenin ve tarım politikalarına eğilmenin gerekliliğini pekiştirdi diyebilirim. Genel iddialara göre devlet, 1980 sonrasında neoliberal politikalarla yeni bir düzen inşa etmeye çalışıyor, Osmanlı İmparatorluğu’ndan bu yana egemen olduğu öne sürülen küçük köylü mülkiyetinin yerine büyük çiftçiliği koymak için uğraşıyordu. 1980’lerde dahi nüfusun yaklaşık yarısının halen kırlarda yaşadığı, 2000’lerde ise işgücünün üçte birinin tarımda olduğu Türkiye’de devletin -bile isteye- tarımı, köylüyü göz ardı edecek politikalar uyguladığı söylenebilir miydi? Güncel tartışmalara, araştırmalara ve istatistiklere odaklanarak bu sorunun peşine düştüğümü söyleyebilirim.

1980 sonrası tarım ve köylülüğün dönüşümü ile bu süreçte devletin rolünü anlamaya odaklanan bu çalışma, zaman içinde yapılacak bir yolculukla Türkiye’deki tarım politikalarını ve çiftçilerin görünümünü sunmayı amaçlıyor. Bu yolculukta akademik metinlerin yanı sıra biyografi ve anılardan da yararlandım. Her ne kadar konuyu 1980 sonrası ile sınırlasam da tarımdaki sorun alanlarını ve yakın dönemde tarımdaki egemen söylemleri tartışmak için tarihsel hikâyeyi kısaca da olsa ele almaya çalıştım.

Danışman hocam Prof. Dr. İsmail Coşkun’a, tez izleme komitesinde yer alan değerli hocalarım Prof. Dr. Yücel Bulut’a ve Prof. Dr. Emin Yaşar Demirci’ye teşekkür ederim. Önerileriyle tezin son halini almasına katkı sağlayan Dr. Öğr. Üyesi M. Fatih Karakaya ve Dr. Şeyda Sevde Tunçbilek ayrı bir teşekkürü hak ediyor. Sosyoloji maceramda ve İstanbul Sosyoloji’de aynı mesaiyi paylaşıyor olmanın ötesinde her zaman yanımda olan ve beni destekleyen mesai arkadaşlarıma şükranlarımı sunarım.

Ayrıca bugünlere gelmemde büyük katkısı olan anne ve babama müteşekkirim. En büyük teşekkürü ise yoğun dönemlerimde anlayışla yanımda duran; sevinç, sıkıntı, üzüntü ve neşelerimi paylaştığım eşim Merve ve oğlumuz Mehmet Salih hak ediyor.

Son olarak, burada anlatılanların temelde benim okuma ve gözlemlerime dayandığının bilinciyle hataları peşinen üstleniyorum. Bu çalışmayı, iki kuşak öncesine kadar bırakın üniversiteyi, okul yüzü dahi görmemiş bir aileye mensup birisi

olarak, kâr-zarar kaygısından önce, ÷lkemiz için üretme güdüsüyle hareket eden Türk köylüsüne ithaf ediyorum.

SALİH ÜNÜVAR

İstanbul, Ekim 2024



İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	II
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ.....	VI
TABLolar LİSTESİ.....	XII
GRAFİKLER LİSTESİ.....	XIII
RESİMLER LİSTESİ.....	XIV
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XV
EKLER LİSTESİ	XVII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM:

SOSYOLOJİNİN TARIM VE KIR İLGİSİ

1.1.Modern Toplum ve Tarım.....	15
1.2.Tarım, Köy ve Kır	18
1.3. Kır Sosyolojisi.....	23
1.3.1. Kır Sosyolojisinin Doğuşu ve Gelişimi.....	23
1.3.2. Türkiye’de Kır Sosyolojisi.....	32
1.3.2.1. Türkiye’de Tarım ve Kır Çalışmaları (1923-1945)	35
1.3.2.2. Türkiye’de Tarım ve Kır Çalışmaları (1945-1980)	43
1.3.2.2. Türkiye’de Tarım ve Kır Çalışmaları (1980’den Günümüze)	52
1.4. Türkiye’de Tarımın Güncel Görünümü	60
1.5. Türkiye’de Tarım Tartışmaları	70
1.5.1. Coğrafi Koşullar	73
1.5.2. Tarihi Koşullar: Osmanlı’dan 1980’lere Toplumsal Yapı Tartışmaları, ATÜT ve Devlet	78

İKİNCİ BÖLÜM:

TÜRKİYE’DE 1980 SONRASI TARIM POLİTİKALARI

2.1. Uluslararası Kurumlarla İlişkiler	93
2.2. Mevzuat Değişiklikleri: Yasal Değişimlerin İzini Sürmek.....	109
2.3. Tarımda Özelleştirmeler ve Uluslararası Şirketler	121
2.4. Tarımsal Destekleme, Taban Fiyat Politikaları ve Tarımın Vergilendirilmesi	128
2.5. Sonuç Yerine.....	141
2.5.1. Toplumsal Muvazaa veya “-Mış Gibi Yapma”	141
2.5.2. Tarım Politikaları Üzerine Değerlendirmeler	147

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

TÜRKİYE’DE TARIMIN SORUNLARI VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. Sorun Alanları	158
3.1.1. Veri, Kaynak ve Ölçek Meselesi.....	162
3.1.2. Katma Değersiz Üretim ve Para Kazanamama	177
3.2. Çözüm Önerileri ve Uygulamalar	182
3.2.1. Coğrafi İşaret	182
3.2.2. Sözleşmeli Çiftçilik.....	186
3.2.3. Tarımda Milli Birlik Projesi.....	191
3.2.4. Çözüm Önerileri ve Uygulamaların Değerlendirilmesi	199
3.3. 2023 Seçimleri ve Kırın Geleceği	202
SONUÇ.....	214
KAYNAKÇA	224
EKLER.....	250
ÖZGEÇMİŞ.....	260

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 1.1. Yıllara Göre İl/İlçe Merkezleri ve Belde/Köyler Nüfusu, 1927-2023	21
Tablo 1.2. İstihdamın Sektörel Dağılımı (+15 Yaş)	65
Tablo 1.3. Tarım Alanları İstatistikleri 2001-2023	66
Tablo 1.4. Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Ekim Alanı ve Üretim Miktarları (Seçilmiş Ürünlerde)	67
Tablo 2.1. Tarımla İlgili Çıkan Yasaların Sayısı	113
Tablo 3.1. 1950-1991 Arasında Bölgelere Göre Toprak Dağılımı Adaletsizliği	162
Tablo 3.2. İşletme Büyüklüklerine Göre İşletme Sayıları ve İşlenen Alan	167
Tablo 3.3. Türkiye’de Kadastronun Günümüzdeki Durumu	170
Tablo 3.4. İşletme Büyüklüğü Kategorilerine Göre Tarım İşletmelerinin ve Tarım Alanlarının Yüzdesel Dağılımı	174
Tablo 3.5. Coğrafi İşaretlerin İllere Göre Dağılımı	182

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1.1. Türkiye (TUR), Avrupa Birliği (EUU) ve Dünya (WLD) Kentsel Nüfus Oranı	17
Grafik 1.2. Kent-Kır Sınıflamasına Göre Nüfusun Dağılımı	22
Grafik 1.3. Kent-Kır Sınıflaması ve Geniş Yaş Grubuna Göre Nüfus	61
Grafik 1.4. İşletme Büyüklüğüne Göre İşletme ve İşletmenin Tasarrufundaki Arazi Dağılımı (%)	68
Grafik 3.1. Seçilmiş Tarla Ürünlerinde Yeterlilik Dereceleri, 2022- 2023	178
Grafik 3.2. Seçilmiş Meyve Ürünlerinde Yeterlilik Dereceleri, 2022- 2023	179
Grafik 3.3. Seçilmiş Sebze Ürünlerinde Yeterlilik Dereceleri, 2022- 2023	179
Grafik 3.4. Tescil Yıllarına Göre Coğrafi İşaretlerin Dağılımı	186

RESİMLER LİSTESİ

Resim 2.1. Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası Temel Hedefleri	107
Resim 3.1. Avrupa Birliği ve Türkiye’de Kooperatif Sayıları	194
Resim 3.2. Dünyanın Önde Gelen Tarım Kooperatiflerinin Ciroları	195
Resim 3.3. Tarımda Milli Birlik Projesine Planlanan Yeni Organizasyon Yapısı	196
Resim 3.4. Tarımda Milli Birlik Projesine Göre Tarım ve Orman Bakanlığı’nın Planlanan Yeni Yapısı	197

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
Akt	: Aktaran
AK Parti/AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
ARIP	: Agricultural Reform Implementation Project (Tarım Reformu Uygulama Projesi)
ATÜT	: Asya Tipi Üretim Tarzı
Bkz.	: Bakınız
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	: Çevirmen
ÇKS	: Çiftçi Kayıt Sistemi
DB	: Dünya Bankası
DGD	: Doğrudan Gelir Desteği
DP	: Demokrat Parti
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
Ed.	: Editör
FAO	: BM Tarım ve Gıda Örgütü
GAP	: Güneydoğu Anadolu Projesi
GATT	: General Agreement on Tariffs and Trade (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması)
GSYH	: Gayri Safi Yurt içi Hâsıla
IMF	: Uluslararası Para Fonu
ISA	: Uluslararası Sosyoloji Derneği
ITO	: Uluslararası Ticaret Organizasyonu
KİT	: Kamu İktisadi Teşekkülü
KOP	: Konya Ovası Projesi

t.y.	: Tarih yok
TİYA	: Tarımsal İşletme Yapı Araştırması
TMO	: Toprak Mahsulleri Ofisi
TRUP	: Tarım Reformu Uygulama Projesi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan



EKLER LİSTESİ

Ek-1: Tarım Kanunu Genel Gerekçesi	250
Ek-2: Sabahattin Ali'nin "Kafa Kâğıdı" Öyküsü	253
Ek-3: Tarım Kanunu Madde 19-Tarımsal Destekleme Araçları	257



GİRİŞ

“Mısırlılar, Psammetikos zamanından önce, kendilerini dünyanın ilk insanları sayıyorlardı. Ama gün gelip de Psammetikos krallığı ele alınca ve ilk insanların kimler olduğu merakına düşünce, işte o günden sonra diyorum, kendilerini gene bütün öbürlerinin en eskisi saymakla beraber, Phrygialıların kendilerinden de eski oldukları kanısına vardılar. Psammetikos, soruşturmalarına rağmen, dünyaya ilk gelen insanların kimler olduğunu bir türlü öğrenemeyince, şu anlatacağım çareye başvurdu: Bir çobana, rasgele iki tane yeni doğmuş çocuk verdi, bunlar ağıla konacak ve şöyle büyütülecekti: Çocukların yanında kimse ağızını açıp tek söz söylemeyecekti; ayrı bir odada kendi başlarına büyüyeceklerdi; çoban, belli saatte keçileri alıp yanlarına götürecek süt içirip iyice doyuracak, sonra kendi işlerine bakacaktı. Psammetikos'un böyle yapmasının ve bu emri vermesinin nedeni, çocukların viyaklamalar çağını aştıktan sonra ağızlarından çıkacak ilk sözü yakalamaktı; gerçekten de öyle oldu. Üzerinden iki yıl geçince, bir gün çoban kapıyı açıp içeri girdi, önünde diz üstü duran iki çocuk, ellerini uzatarak, "Bekos! " diye bağırdılar. Çoban bu sözü ilk duyduğunda bir şey demedi, ama daha sonra da her gelişinde aynı sözü işitince efendisine haber verdi ve isteği üzerine çocukları kendi görsün diye aldı, ona götürdü. Psammetikos kendi kulağı ile de duyduktan sonra, herhangi bir şeye bekos adını vermiş olan insanların kimler olduklarını araştırmaya koyuldu; araya taraya Phrygialıların ekmeğe bekos dediklerini öğrendi.” (Herodotos, Tarih, 2012:117-118).

“İnsanoğlunun kaç bin yıllık dostu herhal. Toprak bir, buğday iki.” (Mustafa Kutlu, Beyhude Ömrüm, 2012:6)

Tarımın keşfi¹ insanoğlunun avcı-toplayıcılıktan sonra yerleşik hayata geçmesinde,² toplumların ve devletlerin oluşumunda rol oynadı. Önce makineleşme ve sanayi toplumu, sonrasında ise yüksek teknoloji ve bilgi toplumu ile tarım kısmen göz ardı edildi. Hatta kapsüller, vitaminler ve yapay et aracılığıyla beslenme gibi olgular gündeme geldi. Ancak insanlar temel besin kaynaklarını tarımsal faaliyetler aracılığıyla karşılamaya devam etmekte. Salgından savaşlara olağanüstü koşullar gıdaya özellikle de sağlıklı ve güvenilir gıdaya erişimin önemini bir kez daha insanlara hatırlattı. Yukarıdaki epigrafta Herodotos'un anlattığı ve Mısırlıların Phrygialıların kendilerinden daha eski olduklarını anladıkları deneyde yer verdiği gibi ekmek

¹ Neolitik çağdan günümüze, tarımın dünyanın farklı bölgelerinde izlediği seyir ve günümüzde tarımın genel görünümüne dair kapsamlı bir çalışma için bkz. (Mazoyer&Roudart, 2016).

² Avcı toplayıcılığın insanların gelişimi için daha faydalı olduğu, buğdayın insanları evcilleştirdiği, tahıla dayalı beslenmenin sakıncaları ve nihayetinde tarım devriminin bir aldatmaca olduğu hakkında bir tartışma için bkz. (Harari, 2016:87-107).

insanoğlunun temel besin kaynağı ve gerçekten de ilk kullandığı kelimelerden olmayı sürdürmektedir.

Bugün tarım veya gıda üzerine konuşmak sadece soframızda tükettiğimiz besinleri konuşmak değildir. Gıdanın tohumdan tüketilen nihai ürüne gelene kadarki sürecine; ürünün yetiştiği topraktan ürünü yetiştiren çiftçilere; tarlada emeği olan çalışanlara; aile çiftçiliğinden mevsimlik işçilere; bu süreçteki girdilere; gübre, ilaç vb. girdileri sağlayan küresel firmalara; girdilerin temininin finansmanına; gıdanın şehir içine dağıldığı hal, süpermarket ve manav gibi güzergâhlara; kent tarımı, sözleşmeli çiftçilik, alternatif gıda toplulukları gibi yeni konulara kadar birçok süreç, kurum ve aktörler üzerine konuşmak demektir.

Sosyolojik düşünmek ise sıradan veya bireysel gibi görünen tüm bu olguları daha geniş bir düzlemde diğer toplumsal olgularla ilişkili bir çerçevede incelemeyi gerektirir. Mills'in (2016) deyiimiyle sosyolojik tahayyül gücü bu noktada kişisel tarihle toplumsal konular arasında ilişki kurmayı sağlar. Anthony Giddens (2012:38-41) sıradan bir şey gibi görünen kahve veya kahve içme eylemi üzerine sosyolojik bir bakışla pek çok şey söylenebileceğini örneklendirmektedir. Ona göre, ilk olarak kahve sadece bir içecek değildir ve simgesel bir değer taşır. Kahve içmenin törensel bir yönü vardır ve kahvenin kendisini tüketmekten çok daha önemlidir. Bir Batılı için sabahları kahve içmek kişisel bir rutindir. Gün içerisinde arkadaşlarla içilen kahve aynı zamanda toplumsal etkileşimin önemli bir aracıdır. İkinci olarak uyarıcı bir etkisi olan kahve keyif verici bir maddedir ve alışkanlık yaratabilir. Üçüncüsü kahve aslında dünyanın neredeyse bütününe yayılmış karmaşık toplumsal ve ekonomik ilişkiler ağında yer alır. Yoksul ülkelerde üretilen kahve genellikle zengin ülkelerde daha çok tüketilir. Petrolden sonra uluslararası ticaretteki en değerli ürünlerdendir. Dördüncüsü, bir fincan kahveyi içmek geçmiş toplumsal ve ekonomik gelişme sürecini de ele almayı gerektirir. Günümüzde hayatın ayrılmaz parçası gibi görülen bu ürün aslında 1800'lerin sonlarından itibaren yaygınlaşmıştır ve tüketilen kahvenin hemen hemen tamamı Avrupalılar tarafından sömürgeleştirilmiş ülkelere gelmektedir. Beşinci olarak, kahve küreselleşme, uluslararası ticaret, insan hakları ve çevre gibi çağdaş tartışmalarda da kendisine yer bulmaktadır. Kahvenin markalaşmasıyla insanlar kahve tercihlerinde daha seçici davranabilmektedir. Aynı zamanda kahve içenler insan

hakları konusunda sorunlu olan ülkelerden gelen kahveleri tüketmeyerek kahve içme eylemlerine siyasal bir anlam da yükleyebilirler. Giddens'in kahve üzerinden yaptığı bu tahayyül süreci sosyolojik düşünmenin çok yönlülüğünü ve bireysel, sıradan veya özel olanın ötesini görmenin de yetkin bir örneğini sunmaktadır.³

Tarım üzerine konuşmanın bu denli geniş bir yelpaze ve uzun bir tarihsel aralıkta seyredebileceği ortadadır. Önsözde belirtildiği üzere, Türkiye'de tarımın ve köylülüğün dönüşümüne, bu süreçte tarım politikalarının değişimine ve devletin rolünü anlamaya karar verilerek çıkılan bu tez yazımı sürecinde, bu süreci aynı zamanda belirli bir dönemle sınırlamak gerekmektedir. Anadolu'nun tarımın ilk ortaya çıktığı bölgelerden olması da göz önünde bulundurulduğunda, önümüzde hayli uzun bir zaman dilimi vardı. Uluslararası koşullardaki değişimler ve Türkiye'nin buna uyumu noktasında 1980 sonrası tarım politikalarında meydana gelen değişim sürecini ele almanın amacımızla bağlantılı olduğunda karar kıldık.

Çalışmanın ilk bölümünde sosyolojinin tarım ve köy ilgisine yer verilmektedir. Bu alanlarla yakından ilgili kır sosyolojisinin gelişimi ele alınmakta, devamında ise günümüzde öne çıkan bir alan olarak tarım-gıda sosyolojisi değerlendirilmektedir. Bu değerlendirmelerin ardından, tezin konusunu 1980 sonrası oluşturmakla beraber, kır sosyolojisinin ya da Türkiye'de uzun yıllar boyunca anıldığı haliyle köy sosyolojisinin gelişimi, Türkiye'deki güncel kır ve tarım-gıda literatürü ele alınmaktadır. Bölümün ilerleyen kısmı Türkiye'de tarımın güncel görünümüne ayrılmıştır. Burada Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) başta olmak üzere çeşitli kurum verilerinden ve TÜİK'in tarımsal işletme yapı araştırmalarından hareketle tarım istatistiklerine yer verilmekte, güncelle ilişkin bir tablo ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bu veriler, uluslararası kurumlar, devlet ve çiftçi gibi aktörlerin hareketlerini, geliştirdikleri stratejileri anlamak ve açıklamak için faydalı olacaktır.

³ Gazeteci Tom Standage (2015) altı içecek (bira, şarap, damıtık içkiler, kahve, çay ve kola) üzerinden Mezopotamya'dan Roma'ya, İngiliz İmparatorluğu'ndan Amerika'ya uzanan; kentlerin ve imparatorlukların ortaya çıkışından yıkılışına, sömürgelerden ve savaşlardan küreselleşmeye keyifli bir tarihsel anlatı sunmaktadır. Standage'in **Altı Bardakta Dünya Tarihi (2015)**'nin başarısından sonra kaleme aldığı **İnsanlığın Yeme Tarihi (2017)** adlı eseri ise besinin insanları doyurmaktan çok daha fazla anlam ve işleve sahip olduğunu, besinin sanayileşmeden günümüzdeki gelişmelere uzanan bir bağlamda toplumları nasıl etkilediğini inceleyen farklı disiplinlerden beslenen bir metindir.

İkinci bölümde ise Türkiye’de 1980 sonrasının tarım politikaları ele alınmaktadır. 1980 sonlarından 2000’lere kadar siyasi istikrarsızlıklar ve koalisyonlarla geçen bir süreç söz konusudur. Bu dönemde tarım politikalarında, seçimlerin de etkisiyle düzenli ve dengeli bir politikanın varlığından söz edilemez. 2000 sonrasında ise merkezî kararlar alınarak uygulamaya koyulmuş, ulus ötesi şirketlerin gıda sektöründe ağırlığı giderek artmıştır. Bu dönemlerde yapılan yasal düzenlemeler tarım politikaları bağlamında incelenmekte ve bunların nasıl uygulandığı ele alınmaktadır. İlgili döneme ilişkin literatürdeki genel söylem, neoliberal politikalar çerçevesinde (Günaydın, 2009; Gürel, 2015; Tekeli, 2019; Adaman vd. 2023) piyasada şirketler lehine düzenlemeler yapıldığı yönündedir. Ancak tüm bunlarla beraber Türkiye’de tarımla iştigal edenlerin sayısının çokluğu göz önünde bulundurulduğunda bu şirketler ve üreticiler arasındaki ilişkilerde devletin her zaman ilkinin yanında yer aldığını söylemek de doğru olmayacaktır. Bu yönüyle 2000 sonrası süreç, yeni bir okuma ve değerlendirmeye, “neoliberalizm”in bir maymuncuk gibi kullanıldığı okumaların kolaycılığına düşmemeye çalışarak, somut veriler üzerinden yeniden ele alınmaya ihtiyaç duymaktadır.

Türkiye’nin coğrafi özelliklerindeki çeşitlilik, bölgesel farklılıklar ve aynı bölgelerde yaşayan üreticilerin sahip oldukları toprakların büyüklüklerindeki başkalık, uluslararası sisteme uyum mekanizmalarında da farklılıkları doğurmuştur, doğurmaktadır. Tezde üçüncü bölümde peşine düşülen olgular ise Türkiye tarımının sorunları ve çözüm önerileriyle beraber, köylülerin/çiftçilerin hayatta kalma stratejilerini Aydın’ın (2001:21) ifade ediş biçimiyle “beka mekanizmaları”nı ve uyum kapasitesini ortaya koymaya çalışmaktır.

Bugün geldiğimiz noktada kır veya köylülük daha çok kültürel bir öge, yer yer de geri kalmışlık gibi olumsuz anlamlarla yüklü bir ifadeye sahip görünmektedir. Ancak Türkiye’de kır veya köylülük meselesi zamanla kentin gölgesinde kalarak veya sosyal bilimlerdeki kimlik, kültür gibi meselelerin gerisine düşerek kesintilere uğrasa da önemini sürdürmektedir. Cumhuriyetin kuruluşu ile ülkenin nüfusunun çoğunluğunu oluşturan köylüler milletin efendisi ilan edilmiştir. Çağdaş uygarlık seviyesine erişmek için başlatılan faaliyetlerin köylüleri de kapsamına önem verilmiş, kalkınmanın köylerden başlaması için çaba gösterilmiştir. Bu yıllarda ülkenin

ihtiyaç duyduğu gıda maddelerinin üretimi, tarım faaliyetlerinin çoğunluğu da kırdan, köylerde gerçekleştirilmektedir. Türkiye’de köy meselesinin cumhuriyetten bu yana iç pazarı destekleyen üretimi gerçekleştirmek ve doğurganlığı yüksek nüfusu korumak açılarından maddi; kimliği muhafaza etmek, kimliği ve kültürelliği yeniden üretmek açılarından ise manevi yönlerden bir gündem oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Tabloda görüleceği üzere kır nüfusu zaman içerisinde oransal olarak azalmaktadır.⁴ II. Dünya Savaşı sonrası özellikle Demokrat Parti (DP) iktidarı ile kırdan kente göç hızlansa da ülkede kent nüfusunun kır nüfusunu geride bırakması, 1980’lerin ortasını bulmuştur. Yine 1980’lere dek kır nüfusunun oransal olarak azalsa da sayısal yönden artmaya devam ettiği, ancak 1980 sonrasında oransal azalışa sayısal azalışın da eşlik ettiği görülmektedir. Bu açıdan 1980 sonrası kır açısından önemli bir kırılmayı işaret etmektedir.

Yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğini geride bırakırken Türkiye’de belde ve köylerin nüfusu %7 seviyelerinde gözükmemektedir (TÜİK, 2024a). Hiç şüphe yok ki bu durum 2012’de yapılan bir dizi yasal değişikliğin de sonucudur.⁵ Ulaşım ve iletişim imkânlarının gelişmesiyle kent ve kır arasında farklılıklar giderek azalmaktadır. Ege’nin ya da Akdeniz’in, Doğu veya Güneydoğu’nun hatta Anadolu’nun farklı yerlerindeki ilçe hatta il merkezlerinden daha fazla kentsel özellik gösteren kırsal alanlarının olduğu da görülmektedir. Yaşanan değişimler kır ve kenti tanımlamada, sınırlarını belirlemede güçlükler oluşturmaktadır.⁶

Türkiye’de kır belirli bir döneme kadar tarımla neredeyse eş değer görülmektedir. Öyle ki köy ve beldelerin nüfusu çeşitli istatistiklerde doğrudan tarım nüfusu olarak kabul edilmektedir. Ancak bugün geldiğimiz noktada tarımla uğraşan, üretim yapan, üretici veya çiftçi olarak adlandırılan insanların hepsinin köylerde

⁴ İlgili veriler için bkz. Tablo 1.1.

⁵ Türkiye’de 2012’de yapılan yasal değişiklik ile mevcut büyükşehirlerle yeni büyükşehirler eklenmiş ve “illere bağlı ilçelerin mülki sınırları içerisinde yer alan köy ve belde belediyelerinin tüzel kişiliği kaldırılmış, köyler mahalle olarak, belediyeler ise belde ismiyle tek mahalle olarak bağlı bulundukları ilçenin belediyesine katılmıştır.” (On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 2012, m. 1/3).

⁶ TÜİK’in (2023) yakın zaman önce kır ve kent tanımlamalarına getirdiği yeni düzenleme bu güçlüğü aşmaya yönelik kayda değer bir girişimdir. Tezin ilk bölümünden ilgili kısma bakabilirsiniz.

yaşamadığı veya köylerde yaşayan herkesin tarımla ilgilenmediği ortadadır. Çiftçi ve köylü arasında bir ayrım yapmak gerekmektedir. Bu hususta köylülük tartışmalarının kuvvetlendiği 1960'ların ikinci yarısında ve 1970'lerde bu konuda önemli eserler ortaya koyan Eric Wolf'un (1966:2) tanımına bakmak yerinde bir başlangıçtır. Wolf, çiftçi ve köylüyü iktisadi ve kültürel temelli hareket yönelimleri üzerinden ayırmaktadır. Bu çalışmanın ilerleyen sayfalarında günümüzdeki köylüler ile çiftçiler arasında benzer bir ayrım yapıp, bu ayırmadan hareketle tarımla ilgili tartışmalar daha çok üretim boyutu ve çiftçiler üzerinden yürütülmektedir.

Türkiye'de bugünlerde tarım üzerine söylenenlere kabaca bakıldığında, ülkenin verimli topraklara sahip olduğu, kendi kendine yeten yedi ülkeden biri iken bugün tarımın ve çiftçilerin ikinci plana atıldığı, hatta tarımın tasfiye edilmeye çalışıldığı gibi tezler ileri sürülmektedir (Yıldırım, 2020a; Oyan, 2013; Günaydın, 2009; Özkaynak, 2008). Bu tezleri ileri sürenler Anadolu topraklarının zannedildiği kadar verimli olmadığını, Osmanlı Devleti'nin bunun bilincinde hareket ederek Balkan coğrafyasına yöneldiğini bilmiyor görünmektedir. Ayrıca Türkiye'de tarımsal üretim yapılan toprak miktarının azaldığı görülmektedir.⁷ Bu genellikle tarımın bittiği veya bitirilmeye çalışıldığı şeklinde değerlendirilmektedir. Ancak istatistiklere bakıldığında ekilen toprak miktarı azalsa da tarımdaki teknolojik gelişmeler ve verimlilik artışı gibi gerekçelere bağlı olarak üretim miktarının arttığı görülmektedir.⁸ Sonuç olarak, nüfusun artışından dolayı gıda talebi sürekli artan bir ülkede, kimyasal ilaçların ve tarım makinelerinin geliştiği günümüzde, tarımın göz ardı edildiği veya tasfiye edilmeye çalışıldığı gibi bir tezi öne sürmek makul görünmemektedir. Tarım meselelerinde öne çıkan bu tip tez ve yaklaşımlar çalışmada ilk bölümün sonunda tartışılmaktadır.

Türkiye'de tarım politikaları denilince taban fiyat ve destekleme uygulamaları ön plana çıkmaktadır. 1980 sonrasında bu politikalardan çiftçilerin aleyhine olacak şekilde geri çekilmeler söz konusudur. Ancak 1980'lerin sonundan itibaren, seçimler ve koalisyonların etkisiyle bu politikalarda da sürekli değişimler söz konusudur. 2000 sonrasında yer yer değişimler olmakla beraber daha düzenli politikalardan

⁷ Toprak miktarı ve ekim alanlarına ilişkin veriler için bkz. Tablo 1.3.

⁸ Bu istatistikler ve bunlara ilişkin tartışmalar ilk bölümün dördüncü kısmında yürütülmektedir.

bahsedilebilir. İkinci bölümde bu politikalar ayrıntılı olarak incelenmekte ve değerlendirilmektedir.

Ayrıca, 2000 sonrasında devletin büyük ölçekli çiftçiliği teşvik için bazı politikalar geliştirdiği öne sürülmektedir. Türkiye’de çiftçilerin çoğunluğu küçük ölçekli üreticilerden oluşmaktadır. Bu bağlamda özellikle Osmanlı Devleti’nden miras kalan toplumsal yapı üzerinden tarımda küçük köylü mülkiyetinin egemen olma durumunu ele almak, bizim de önemli bir tarımsal mesele olarak incelediğimiz, ölçek meselesini tartışmak açısından mantıklı olacaktır. Ürünün tarla değeri ile tüketiciye ulaştığı değer arasındaki uçurum, tarımda çok fazla aracının olması, kooperatifçilik gibi olgular da, kanaatimizce, ölçek meselesi etrafında şekillenmektedir. Türkiye’de kooperatiflerin etkin olup olmadığı meselesini de ölçek meselesinden hareketle toplumsal özelliklerle de bağlantılı olarak ele almak gerekmektedir.

İlk bölümde öncelikle kırsal ve tarım-gıda sosyolojisinin gelişimine yer verilmekte, özellikle 1980 sonrasındaki Türkiye’deki tarım ve köylülük literatüründeki tartışmalarına değinilmektedir. Bu bölümde kırsal, köylülük tartışmalarına yer verildikten sonra, artık köylülüğün veya köylülüğün yeni biçimlerinin tek başına tarımı açıklamak için yeterli olmadığı öne sürülmektedir. Günümüz Türkiye’sinde tarım alanındaki aktörlere baktığımızda çiftçiler, çiftçilere dair yasal düzenlemeler ve verdiği desteklerle tarımı yönlendirmeye çalışan devlet, devletlerin politikalarını etkilemeye ve yönlendirmeye çalışan Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), Avrupa Birliği (AB), Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (DB) gibi ulus ötesi oluşumlar, çiftçilerin en büyük alıcısı olarak dünyanın her tarafında etkinliğini artıran küresel tarım-gıda şirketleri ve nihai alıcı olarak tüketiciler karşımıza çıkmaktadır. Bu çözümlemede sadece köylüleri tarımla bağlantılı olarak ele almak makul görünmemektedir. Bu sebeple tarımla ilişkili olarak tüm aktörler üzerinden tartışmalar yürütülmektedir.

Çalışmanın sonraki bölümlerinde tartışmalar tarım politikaları ve tarım alanındaki aktörlerden devlet ve çiftçiler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Öncelikle Türkiye’de tarımın nasıl değiştiği ve dönüştüğü, ekonomik göstergeler ve istatistiklerden yararlanılarak ortaya konulmakta, sonrasında 1980 sonrası “üçüncü

gıda rejimi” içerisinde çok uluslu şirketlerin tarım-gıda sektöründe ağırlığını artırması vb. olgular yasal düzenlemeler eşliğinde ele alınmaktadır.

Tarım alanında çalışmalar yürütürken Aydın’ın (2018:13), 1980 sonrası tarım çalışmalarında çözümleme birimi olarak ulus devlet veya hane üretim biriminin yanına küresel bir boyut da eklenmesi önerisi son derece yerindedir. Ancak olan biteni, küresel kurum ve aktörlerin istekleri doğrultusunda gerçekleşen politika değişiklikleri ya da neoliberalizm ile açıklamak ise kolaycılık olacaktır. Tarımın tüm bileşenlerini düşündüğümüzde bunların her birisinin devletin, çiftçilerin veya diğer kurumların tarım politikalarına etkileri ve değişimlere tepkileri söz konusudur.

Burada Anadolu’nun tarihsel konumunun dikkate alınması, Osmanlı Devleti’nin ve onun Bizans İmparatorluğu etkileşimi neticesinde edindiği toprak mülkiyeti yapısının anlaşılması gerekmektedir. Daha başka ifadeyle tarımın tasfiyesi tezi ve neoliberal düzenlemeler tartışılırken öncelikle Türk tarımının evrensel ve kurumsal koşullarını, iklim, nem, yağış rejimi gibi coğrafi şartları ve Anadolu’nun coğrafi konumunu incelemek ayrıca Türkiye Cumhuriyeti’ne Osmanlı Devleti’nden miras kaldığı öne sürülen küçük köylü mülkiyetine dayanan toprak düzenini anlamak gerekmektedir.

Dünyada küreselleşme tartışmaları ve ulus devletin aşılması gibi söylemlerle kapitalizmin zaferi ile “tarihin sonu” (Fukuyama, 1989 ve 1992) ilan edilmiştir.⁹ Öyle ki 1990’larda Berlin Duvarı’nın yıkılması ve sonrasında Sovyetler Birliği’nin dağılması ile Batı liberalizminin evrenselliği tek doğru kabul edilmiştir. Bu dönemde ve 2000’lerin başında Türkiye’de siyasetten ekonomiye, hukuktan eğitime DTÖ, AB, IMF ve DB gibi kurumların politikalarının öncülüğünde büyük bir dönüşüm başlatılmıştır.

Bu dönüşüm sürecinde devleti Batılı kurumların veya şirketlerin isteklerini yerine getiren bir aygıt olarak ele alanlar veya egemen sınıfların işbirlikçisi konumuna

⁹ Antropoloji (örneğin bkz. Levi-Strauss, 2014) modern uygarlığın tek bir yaşama formu olmadığını, farklı toplum biçimlerinin mümkünliğini gösterse de modern uygarlığın geldiği aşama ve teknoloji Türkiye’de ve Batı dünyasında büyük ölçüde benimsenmiş ve kabul görmüştür. Bunun sonucu olarak da kapitalizm büyük ölçüde ülkemizdeki koşulları belirlemekte ve yönlendirmektedir. Ancak Türkiye gibi siyasetin belirleyiciliğin yüksek ve devletçi iktisadi kodların yerleşmiş olduğu ülkemizde vahşi bir kapitalizmin görüldüğü de söylenemez.

indirgeyenler olmuştur. Ancak devletin ve hatta tarım politikaları özelinde çiftçilerin tarıma ilişkin değişim süreçlerinde son derece etkin roller sergiledikleri, bu değişimlere yeni mekanizmalar yoluyla uyum sağladıkları veya direnç geliştirdikleri gösterilmeye çalışılmaktadır. Ancak buradan da köylü/çiftçi hareketleri özelinde bir direniş beklentisinde olmamak gerekmektedir.

Türkiye'nin Tanzimat'tan bu yana değişmeyen sorunları olduğu söylenegeldir. Tarım alanında da benzer bir söylem söz konusudur. Özertan (2019) 1980'lerden bu yana "tarımda verimsizlik, şehre göç ve çiftçinin para kazanamaması" gibi sorunların sürekli gündeme geldiğini ifade etmektedir. O hâlde sorun belli iken çözüm neden bu denli gecikmekte ve karmaşılaşmaktadır? Ya da akademinin veya tarım üzerine kalem oynatanların meseleyi ele almasında mı bir sorun bulunmaktadır? Bu soruların peşine düşmek çalışmanın temel motivasyonlarından biridir. Bu bağlamda Türkiye'de tarım politikalarının değişimi ve tarımın sorun alanları ve çözüm önerileri tezin ikinci ve üçüncü bölümlerinin ana eksenlerini oluşturmaktadır.

Güncel tarım tartışmalarına bakıldığında, ülkenin çok verimli iken tarımın bilinçli olarak yok edildiği veya tarımın tasfiye edilmeye çalışıldığı gibi iddialar söz konusudur. Bu iddialar temelde Batı merkezli okumalara ya da sınıf temelli analizlere dayanmaktadır. Bu analizler Türkiye'de tarım politikalarını doğrudan uluslararası kuruluşların güdümünde neoliberal düzeni inşa etme amacına indirgemektedir. Bu iddia sahiplerinin Türkiye'de tarımın tarihsel koşullarını, coğrafi şartlarını göz ardı ettikleri görülmektedir. Ayrıca, bu tezlerde ya siyasi saikler ya da devleti bir sınıfı kayıran bir mekanizma olarak gören anlayış baskındır. Son dönemlerde ortaya atılan bu iddiaları ve tarımın tasfiyesi gibi tezleri tartışmaya açmak için Türk tarımının tarihsel ve coğrafi koşullarından yola çıkarak, içinde bulunulan coğrafyada devletlerin rolünü ve gücünü de kapsayan bir yaklaşım geliştirmek faydalı olacaktır.

Yukarıda yer verilen ve Türkiye'yi yanlış okuduğunu öne sürdüğümüz tezlerin kökeni köylülüğün tasfiyesinden tarımın tasfiyesine bir dizi beklenti ve değerlendirmeleri içermektedir. Öyle ki Marx'ın ve bazı Marksistlerin "köylülüğün tasfiyesi" tezine benzer şekilde günümüzde Türkiye'de tarımın çöküşünden veya tasfiyesinden hatta bunun bile isteyerek yapılmasından bahsedilmektedir. Örneğin, Özkaynak'ın (2008) **Türkiye'de Tarımın Bilinçli Yok Edilişi** başlıklı kitabı bu

yaklaşımların yer aldığı çalışmalardan birisidir. Özkaynak (2008:9), küresel güçlerin Türk çiftçisini yok etme çabalarını ve bunun sonucunda Türk tarımının durumunu her yönüyle ele aldığını öne sürmektedir. Yine eserin yayıncısı Bildik (2008:4) de kitabı yayımlanmasındaki arşiv desteği için bazı siyasi isimlere teşekkür etmekte, son yıllarda üretim alanlarının terk edilmesi için AB ve ABD'nin yoğun saldırısı olduğunu eklemektedir. Bu birlik ve ülkelerin amacının tarım ürünlerinde dışa bağımlılığın artırılması, üretimin sıfırlanması olduğunu hatta bu kurumların bunun için kredi sağladıklarını not düşmektedir.

Türkiye’de tarımın 90 yıllık serüveninin ele alındığı bir derlemede Ziraat Mühendisleri Odası Bursa Şubesi Başkanı Doç. Dr. Ertuğrul Aksoy (2013:9) son 10 yılda iktidar politikalarının tarımda dışa bağımlılığın artmasındaki ve tarımın çöküşündeki rolüne vurgu yapmaktadır. Aynı kitapta Oyan (2013:127-128) tarımda tasfiye sürecinden bahsetmekte ancak her şeye rağmen tarımın çöküşünün önünde bazı fren mekanizmalarının da olduğunu ifade etmektedir.

Yine **Mülkiye Dergisi**’nin (2009:5) **Küresel Kapitalizm Kıskaçında Tarım, Gıda ve Köylülük** temalı sayısı aşağıdaki gibi bir pasajla başlamakta ve yazıların derlenmesi sürecindeki katkılarından dolayı dönemin Ziraat Mühendisleri Odası Başkanı Gökhan Günaydın’a teşekkür edilmektedir.

“Bir zamanlar gıda açısından kendine yeten yedi ülkeden biri olmakla övünürdük. Zamanla nüfusumuz arttı, sanayimiz gelişti, ekonomimiz büyüdü; sanayi ve hizmetler sektöründe Batı standartlarını yakalamayı başardık. (...) Ekonomimiz büyümesine büyümüşü ama kırsal kesimdeki halk yoksulluk içindeydi; kentlerimiz kırsal kesimden gelen göçlerin yarattığı sorunlarla başbaşa kalmıştı; (...) artık buğdayı, pamuğu dışarıdan satın alıyorduk. Peki nerede yanlış yapmıştık?”

Aynı sayıda, Türkiye’nin 2000’li yıllar tarım politikasını inceleyen Günaydın (2009:217) tarımda yaşanan süreçten çöküş süreci şeklinde bahsetmektedir. Yine Aysu (2009:223) dünyada çiftçiliği ortadan kaldırmaya tarımı şirketleştirmeye odaklanmış politikalarından bahsetmektedir.

Bu tezleri ele alan Gürel ise (2015:351-357) çalışmasında “Türkiye tarımı tasfiye mi ediliyor?” sorusunu sormakta, Türkiye’de tarımın bilinçli olarak çökertildiği argümanına dayanan “tarımsızlaşma tezi”nin Ziraat Mühendisleri Odası’ndan bir dizi sol çevreye kadar geniş bir kesimce benimsendiğini söylemektedir. Gürel bu tip tezlere

karşı çıkarken tarımın tasfiye edilmediğini ama tarım politikalarının neoliberalizmle uyumlu hale getirildiğini ifade etmektedir. Gürel'in Türk tarımının neoliberalleşmesi ve tarımın bilinçli olarak çökertilmesi iddialarının farklı şeyler olduğuna, ikisinin aynı şeymiş gibi yansıtılmasının sorunlu olduğuna dikkat çekmesi kritik ve önemsenmesi gereken bir değerlendirmedir.

İlk bölümde dördüncü kısımda yer verilen Türkiye'deki üretim artışlarına bakıldığında tarımın yok edildiği, bitirildiği tezinin yanlış olduğu ortadadır. Bu tarımda çok iyi seviyede olduğu anlamına da gelmemektedir. Ancak tarımın tasfiyesi veya bilinçli olarak yok edilmesi söz konusu değildir. Ayrıca tarımın istihdamdaki payının veya kır nüfusunun azalması ise tarımın yok edilmesinden değil sanayi ve hizmet sektörlerinin gelişmesinin tarımdan çok daha hızlı olmasından da kaynaklanmaktadır.

Ayrıca Türkiye'deki birçok tartışma gibi tarım tartışmalarının da siyasal alana hapsediği görülmektedir. Daha önce bahsedilen çalışmaları da kapsayan bu tartışmaları eğilimlerine göre aşağıdaki gibi sınıflandırmak mümkündür. Solda olanlar kendi ideolojik saikleriyle tarımı Marksist/sol bir çerçeveden ele alarak kapitalizm eleştirisi yapma ve hatta kapitalizmin şehirdeki yansımasına paralel olarak kırdaki burjuvazi-proletarya bulma peşindedir. Daha ortada duranlar ise tarımı değerlendirirken neoliberalizm üzerinden açıklamalar yapma uğraşındadır. İşin başka bir boyutunda ise Türkiye'nin geçmişte tarımda kendi kendine yeterli bir ülke iken günümüzde ithalatçı bir ülke konumuna geldiği üzerine eleştiriler yöneltilmektedir.

Türkiye'de neoliberal politikalarla alakalı olarak ortaya atılan tezlerden birisi de büyük ölçekli üretimi teşvik edici mekanizmaların geliştirilmeye çalışıldığıdır. Bu öne sürülen görüş 1960'lardaki toprakların daha az elde toplanmasını öngören toprak temerküzünün yaşanacağı tezine de benzemektedir. Nasıl 1970'lerin ortalarından itibaren kentleşme, modernleşme sürecinin tek bir çıktısı olacağı yönündeki bu iddia/beklenti gerçekleşmemişse, Türkiye'de halen büyük ölçekli üretimin egemen olduğu bir yapıdan da bahsetmek oldukça güç görünmektedir. Akşit'in (1999) Antalya deneyimi üzerinden aktardığına göre miras gibi sebeplerle topraklar parçalanmaktadır. Daha önce ekilmeyen arazilerin olduğu bir başka köy örneğinde ise devletin bölgeye su getirmesi sonrasında tarımın, topraksız veya az topraklı köylülerce canlandırıldığı

görülmektedir. Türkiye’de toprağa verilen önem de göz önüne alındığında mülkiyetin az elde toplanması süreci beklentinin aksine sınırlıdır.

Türkiye’de 1980 sonrası tarım üzerine tartışmalara ilişkin önemli bir eksik olarak, Türk tarımının tarihi ve coğrafi koşullarına ilk bölümün sonunda değinilmektedir. Türkiye’de tarımın/ziraatın coğrafi ve tarihsel koşullarını bilmeden bu tartışmaları yürütmenin bazı meseleleri eksik anlamaya veya yanlış çıkarımlarda bulunmaya yol açacağı akıldan çıkarılmamalıdır. Yine bu noktada tarımın modernizasyonu için yapılan yol, demiryolu, baraj, liman, Güneydoğu Anadolu Projesi ve devamındaki sulama projeleri gibi kamu yatırımlarını dikkate almak gerekmektedir.

Ekonomist, yazar ve televizyon yöneticisi Gökhan Şen (2021) editörlüğünde hazırlanan ve akademiden, özel sektörden ve sivil toplum kuruluşlarından isimlerin yazılarının yer aldığı **Daha İyi Bir Türkiye İçin Hangi Fikri Yıkılım** başlıklı çalışmada; ekonomiden tarıma, eğitimden kültür ve sanata durum tespitleri ve politika önerileri yer almaktadır. Kitabın tarım politikalarıyla ilgili kısmında İrfan Donat (2021), 2004 Tarım Şurası ve Kasım 2019 Tarım Şurası’nda alınan kararların ve verilen tavsiyelerin yerindeliğine ancak teorinin pratikteki başarısızlığına vurgu yapmaktadır.

“Demek ki teorik olarak sorunları tespit etmek ve çözüm önerilerinde bulunmak tek başına bir şey ifade etmiyor. Bunun pratikte bir karşılığı olmadığı içindir ki yıllardır kronik sorunların içinde boğuşup, tarımdaki değişim ve dönüşümü kaçırmıyoruz (Donat, 2021:138).”

Donat (2021:138) ayrıca vizyon meselesine, tarıma ilişkin algı ve bakış açısına¹⁰, tarımın kaybolan itibarına, söylemden eyleme geçemeyen irade eksikliğine dikkat çekmektedir. Sektörden bir isim olan ve Çarşamba Ovası’nda tarım yatırımları bulunan Düven (2021:144-145) ise sorunları belirttikten sonra görüş ve önerilerini şöyle sıralamaktadır.

¹⁰ Bir meslek olarak tarıma ilginin zayıf ve bakışın olumsuz olduğu söylenebilir. Şatıroğlu (2021) kentsel tarım özelinde bir saha araştırması yürüttüğü çalışmasında, insanların tarıma ve çiftçiliğe yaklaşımlarını, çiftçilik algısını, çiftçiliğin statüsünü onların gözünden incelemektedir. Çiftçiliğin büyük ölçüde tavsiye edilmeyen bir meslek veya uğraşı olarak görüldüğü bu çalışmada bunun istisnasını da bulmak mümkündür.

“Türkiye’nin tarımsal durumu pahalı girdiler, iklim değişikliğinin getirdiği dayatma ve insan gücünün beklentilerin artması sebebiyle tarımdan uzaklaşması gibi nedenlerle bozulmuştur. Tarımı Türkiye’de çok zor günler beklemektedir. Ciddi tarım politikaları ile kamusal iyileştirmeler gereklidir ve tarımın önünü tıkayan engellerin kaldırılması gerekmektedir.

(...)

Bazı ülkelerin tarım konusundaki pazarlarını takip etmek, taklit etmek gerekiyor. İsrail, Hollanda, Amerika gibi 1. Grup ülkeler dünya tarımının başarı göstergeleri konumunda.

(...)

Bu lige girmek için açıkçası tohumdan depoya tüm hattın baştan düşünülmesi gerekiyor. Var olanı yıkmak gerekiyor!

Bu nasıl olur? Doğru tarım politikası ve doğru çiftçi politikasıyla olur. Burada kesinlikle tek başına kabahatli olan ne devlet ne de hükümetlerdir. Kabahati üstleneceklerden biri kesinlikle çiftçidir.”

Tarım sorunları ve bu çerçevede çözüm önerileri birçok benzer tartışmada karşımıza çıkmaktadır. Gıdanın tarladan sofraya geliş aşamalarının düzenlenmesinde devletin rolünün yeniden düzenlenmesi ihtiyacı ortadadır. Bu süreçteki sorunlardan, kayıplardan ve zararlardan sorumlunun da tek başına çiftçiler ya da devlet olmadığı görülmektedir.

Sonuç olarak, tarım sorunlarının çözümü için ortaya konan çözüm önerileri bizatihi çiftçiler tarafından neden benimsenmemektedir? Devlet kendi koyduğu kuralları neden uygulamamakta veya esnetmektedir? Ölçek meselesiyle bağlantılı olarak senelerdir en önemli çözüm olarak görülen kooperatif kurumu neden güçlenememektedir? İnsanlar çözümü her türlü kendileri bulmayıp devletten beklemektedirler. Ancak birçok meselede olduğu gibi tarıma ilişkin ortaya konan çözümlerde de devlet-çiftçi arasında kurallara uymama veya uyumuş gibi gösterme konusunda bir danışıklılık veya muvazaalı hâl¹¹ sürmektedir.

¹¹ Muvazaa hukuki bir terim olup, “irade ile beyan arasında istenerek meydana getirilen uygunsuzluk hâllerinden biri”dir. “Tarafların; üçüncü kişileri aldatmak gayesiyle, gerçek iradelerine uygun olmayan ve hukukî sonuç doğurmasını istemedikleri bir görünüş meydana getirmek hususunda anlaşmaları” şeklinde tanımlanabilir. Bu konuda tartışmalar için bkz. (Atamulu, 2016). Borçlularından veya boşanma aşamasında eşinden mal kaçırmak için mallarını üçüncü kişilere satmış gibi gösterme, muris muvazaası veya taşınmaz satışlarında daha az harç ödemek için bedellerin düşük gösterilmesi gündelik hayatta karşılaşılan örneklerindendir. Ben burada kavramı genel hatlarıyla tarafların, üçüncü kişileri hatta devleti aldatmak gayesiyle başvurdukları bir yol ve resmî (kâğıt üzerindeki) durumun fiili duruma uymaması şeklinde kullanıyorum. Muvazaa halini Türkiye’de konut meselesi, imar affı veya kentsel dönüşüm gibi konulara dair bir çerçevede düşünmeme pencere açan konuşma için bkz. (Cantemir, 2023).

1960’lardan sonra dünyada canlılık kazanan köylü hareketleri veya eylemleri Türkiye’de ön plana çıkmamaktadır. Türk köylüsü, çiftçisi uyum ve esneklik konusunda çeşitli mekanizmalar geliştirmekte ama politik bir eylemliliğe yönelmemektedir. Bunun arkasında yatan sebepler nelerdir? Türk köylüsü, çiftçisi hürdür ama kendi örgütlülüğü söz konusu değildir. Değişime ayak uydurma kabiliyeti yüksektir. Sıkıntılı dönemleri olmuştur ancak 2024 yılının ilk başlarında Avrupa ülkelerinde gördüğümüz çiftçi eylemlerine benzer, yüksek düzeyde bir eylemlilik veya direniş hâli söz konusu değildir. Bu çalışmada bu gibi soruların peşine düşülmektedir. Tarım politikaları, Türk tarımının sorunları ve çözüm önerileri ve bunların hayata geçmesindeki aksaklıklar çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümünün ana eksenlerini oluşturmaktadır.

1980 sonrası dönem, Türkiye’de kır nüfusunda oransal azalmasının yanında sayısal azalmanın da görülmesi ve tarımda uygulanan politikalarda ciddi değişikliklere gidilmesi sebebiyle önemli bir kırılmayı işaret etmektedir. Bu açıdan bakıldığında, 1980 sonrasında üçüncü gıda rejimi olarak ifade edilen, çok uluslu şirketlerin tarım-gıda sektöründe ağırlığını artırdığı, tarımsal destekleme uygulamalarının değiştiği kırk yılı aşkın bir süreci ve bu süreçte devletin ve çiftçilerin konumunu ele almak, bu süreci anlamaya çalışmak yerinde ve uygun olacaktır.

Bu çerçevede Türkiye’de 1980 sonrasında uygulanan tarım politikalarını ayrıntılandırarak, köylülüğün/tarımın tasfiyesi tezi ve bu kapsamda salt neoliberalizm eksenli açıklamalar tartışmaya açılmaktadır. Son bölümde ise tarım sorunları ve çözüm önerileri değerlendirilmektedir. Sorunlar ve çözümler açıkça ortada iken hayata geçirmede isteksizliğin kaynaklarına veya bu çözümlerin arkadan dolanma pratiklerine yer verilmektedir. Son olaraksa çiftçilerin farklı düzeylerde de olsa uyum kabiliyetinin yüksek olduğu gösterilmeye çalışılmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM:

SOSYOLOJİNİN TARIM VE KIR İLGİSİ

Çalışmanın bu bölümünde sosyolojinin tarım ve kır ilgisine yer verilmektedir. Öncelikle tarımın önemi üzerinde durulmakta, devamında ise tarım ile doğrudan bağlantılı olarak değerlendirilen köy ve kır gibi kavramlara değinilmektedir. Bu alanlarla yakından ilgili kır sosyolojisinin gelişimi ve devamında ise günümüzde öne çıkan bir alan olarak tarım-gıda sosyolojisi ele alınmaktadır. Bölümün ilerleyen kısmında ise Türk sosyolojisi içerisindeki kır çalışmaları tezin amacı ile bağlantılı bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır.

1.1.Modern Toplum ve Tarım

Dünya, özellikle son iki yüzyılda, önemli toplumsal değişimler geçirdi. Batı Avrupa’da ortaya çıkan ve dünyaya yayılan bu değişimler insanoğlunun tarih boyunca uygulayageldiği toplumsal örgütlenme biçimlerinin çözülmesine yol açtı. Bu değişimlerin özü ise 18. ve 19. yüzyıl Avrupası’nın “iki büyük devrimi” olarak nitelendirilebilecek 1789 Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi’ne dayanmaktaydı. Fransız Devrimi çağımız siyasi dönüşümlerinin simgesi hâline geldi. Tarihte ilk defa, mevcut toplumsal düzen evrensel özgürlük ve eşitlik gibi tamamen dünyevi ideallerin kılavuzluğunda çözüldü. Sanayi Devrimi ise 18. yüzyıl sonlarında Britanya’da ortaya çıktı ve 19. yüzyılda Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri’ne yayıldı. Buhar gücü ve bu gücün üretim süreçlerinde kullanımına yönelik teknik yeniliklerle açıklanan bu olay, geniş ölçekli toplumsal ve ekonomik değişimlerin gerçekleşmesine yol açtı. Sanayi sektörünün büyümesi tarımdan sanayiye büyük bir işgücü göçü doğurdu. Bu süreç daha önce benzeri görülmemiş bir şekilde kentlerin genişlemesini getirdi. 19. yüzyıl öncesinde, kent nüfusu, kentleşmenin en yoğun olduğu toplumlarda dahi %10’u bulmazken hızla yükselmeye başladı (Giddens, 2010:13-15). Sanayileşmeyle birlikte mevcut kentler büyürken önceden kır olan bölgelerde yeni kentler ortaya çıktı. Bu süreçte, Marx ve Engels’in (2016:121) **Komünist Manifesto**’daki ifadeleriyle:

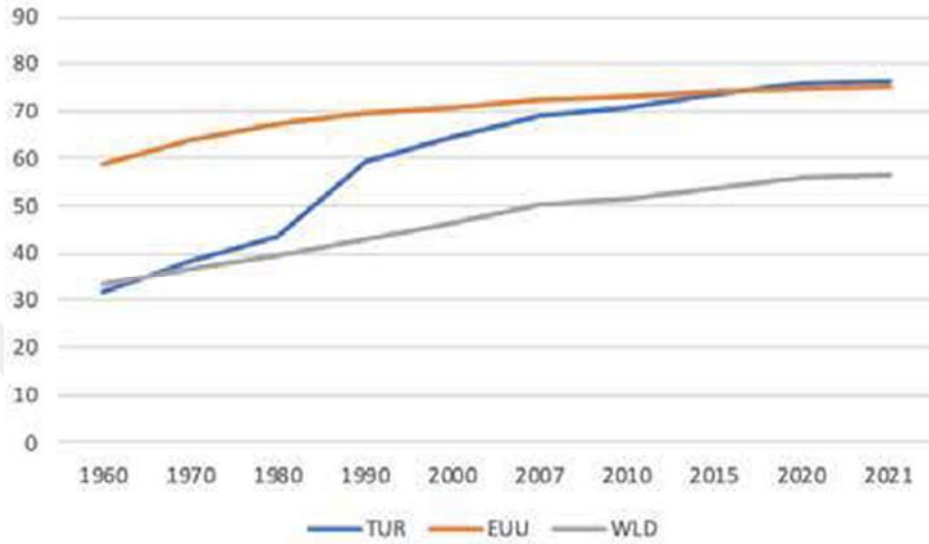
“Burjuvazi, kırsal, kentin egemenliğine soktu. Çok büyük kentler yarattı, kentsel nüfusu, kırsal nüfusa, büyük ölçüde artırdı, ve böylece, nüfusun oldukça büyük bir kısmını kırsal yaşamın bölünüşünden kurtardı. Kırsal yaşamı kentlere bağımlı kıldıysa, barbar ve yarı barbar ülkeleri de uygar olanlara, köylü ulusları burjuva uluslara, Doğu Batıya bağımlı kıldı.”

Giddens’in (2010:33) belirttiği üzere, çağdaş dünyada ortaya çıkan en önemli değişimler, esasında tarıma dayalı “geleneksel” toplumlardan makineleşmiş üretime ve malların mübadelesine dayalı “sanayi toplumları”na geçişle bağlantılıdır. Bu yönüyle de modern toplum sanayi toplumudur. Giddens’in (2010:15-16) sanayileşme ve kentleşme olgularıyla bağlantılı olarak üzerinde durulması gerektiğine dikkat çektiği bir diğer olgu ise, sağlık koşullarının iyileşmesi ve tıbbın ilerlemesine bağlı olarak ortalama insan ömründeki uzayış ve çocuk ölümlerindeki ciddi düşüşlerle ortaya çıkan insan nüfusundaki artıştır. İnsanlar bu süreçte tarımdan uzaklaşmış, kentlerde yaşama ve sanayi alanında çalışma giderek yaygınlaşmıştır. Ancak insanların en temel ihtiyacı olan beslenme yine tarım aracılığıyla karşılanmaya devam etmektedir.

20. yüzyılda köylerden kentlere yönelen göç dalgası ivme kazanmıştır. Özellikle 1950 sonrasında, dünya genelinde böyle bir eğilim görülmüştür. Kırsal nüfusun kentlere yönelmesi neticesinde kırsal alanlarda nüfus seyrekleşmiştir. Eric Hobsbawm’ın tespitine göre, 20. yüzyılın ikinci yarısındaki en kayda değer toplumsal değişim “köylülüğün ölümü”dür. Marx’ın 19. yüzyılın ikinci yarısındaki sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkacağını öne sürdüğü köylülüğün tasfiyesi süreci dünyanın birçok yerinde 1950 sonrasında hızlıca gerçekleşmiştir. Bir yandan tarım sektöründeki istihdam giderek düşerken öte yandan ise kent nüfusu kırsal nüfusunu geçmeye başlamıştır (Hobsbawm, 1996:336-339).

1950’ler ve 60’lar ise özellikle Batı Avrupa’da ekonomik büyümenin, sosyal devletin ve insanların refahının arttığı yıllardır. Tarımda istihdam edilen insan sayısı azalmasına rağmen, yeşil devrim olarak nitelendirilen makine, gübre, tarımsal ilaç kullanımının yaygınlaşması ile üretim artmaktadır. Ayrıca gelişmiş ülkelerde sanayi, otomotiv, bilişim gibi sektörlerde devasa yatırımlar söz konusudur. Ancak Gülçubuk’un (2022) vurguladığı üzere, ABD dahi tarım alanını kârlı olmamasına rağmen terk etmemiş, tarımı desteklemeyi sürdürmüştür. Tarım, gelişmiş ülkelerde dahi kolayca

göz ardı edilebilecek bir sektör değildir. 2. Dünya Savaşı sonrasında Batı dışı coğrafyalarda, Üçüncü Dünya ülkeleri olarak adlandırılan bölgelerde makineleşme ve endüstrileşme ekseninde “kalkınma” yaklaşımı egemen olmuştur ve tarım burada itici güç rolündedir.



Grafik 1.1. Türkiye (TUR), Avrupa Birliği (EUU) ve Dünya (WLD) Kentsel Nüfus Oranı (Kaynak:Dünya Bankası)

Yukarıdaki grafikte görüleceği üzere dünyada kentsel nüfusun kırsal nüfusu geride bırakması süreci yakın denilebilecek bir zamanda (2007 yılında) ortaya çıkmıştır. Türkiye ise kentleşme ve sanayileşme süreçlerini yaşamasına rağmen 1980’lerin ortasında dahi Avrupa ve Ortadoğu’da bölgesinde “köylülüğün kalesi” konumundadır (Hobsbawm, 1996:338-339).

Ülkeler geliştikçe tarımın istihdamdaki ve GSYH içerisindeki payı genellikle azalmaktadır. Bu sebeple de tarımın göz ardı edildiğini, ikinci plana atıldığını söyleyenler olmuştur. 2019 yılı sonunda dünyaya hızla yayılan Covid-19 salgınıyla gıdaya erişimin önemi daha da artmıştır. Ülkelerin sanayide, teknolojiye ve diğer alanlarda üretim kapasitelerini artırmalarının yanında tarım tekrar önemini hissettirmiştir.

Türkiye açısından bakıldığında köylülük ve tarım, Cumhuriyet’in kuruluş yıllarından itibaren kritik önemdedir. 1945 sonrasında da dünyadaki yaklaşımlarla

bağlantılı olarak “kırsal kalkınma” ekseninde önemini sürdürmüştür. Yine girişte belirtildiği üzere 1980’lerde ülkenin yarısı kırsal alanlarda hayatını idame ettirmektedir ve 2000’lerde dahi ülkenin nüfusunun üçte biri geçimini tarımdan temin etmektedir. Yer yer önemini kaybetmiş gözükse de bugün gelinen noktada tarım, özellikle pandemi süreciyle beraber ülkelerin gıda bağımsızlıklarını sağlamaları, savaş, iklim değişikliği, kuraklık gibi koşullara karşı bağışıklık kazanmaları ve gıda arz ve tedarikini sağlayarak yüksek enflasyondan kurtulmaya çalışmaları bağlamında hem dünyada hem de Türkiye’de hayatiyetini sürdürmektedir.

Sanayileşmenin artmasıyla insanların kentlere yönelmeleri ve tarım dışı alanlarda çalışmaya başlamaları söz konusudur. Ancak köylülüğün dünya genelinde çözülmesi, tarımın önemini korumadığı ya da tarımsal üretimin geride bırakıldığı anlamına gelmez. Tarım temelde insanların besin gereksinimlerini karşılamaya yönelik üretim faaliyetidir ve en gelişmiş sanayi ülkeleri Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri dâhil kritikliğini korumaktadır. İklim değişikliği, salgın veya savaş gibi olağanüstü durumlar ve dünya ticaretindeki daralma riski tarımın ne denli kritik olduğunu hatırlatmıştır. Bu çerçevede insanların sağlıklı ve güvenilir gıdaya erişimi meselesi, gıda piyasalarının uluslararası durumu, “gıda hakkı”, “gıda güvencesi”, “gıda güvenliği”, “gıda bağımsızlığı”, “gıda egemenliği” gibi tartışmalar üzerinden yürütülen tarım-gıda tartışmaları önümüzdeki yıllarda daha da önem kazanacak görünmektedir.

1.2.Tarım, Köy ve Kır

Çiftçilik dediğimiz şey, bitkiler aracılığıyla güneş ışığı hasadından ibarettir. (Carl Sagan, Kozmos, 2022:248)

Bakırcı (t.y.:16) tarımın en sade hâliyle, “insanların çeşitli yöntem ve araçlarla toprağı işlemek suretiyle bitkisel ürün elde etmesi” olarak tanımlanabileceğini ifade etmekte, değişen ve gelişen şartlara bağlı olarak ilk uygulamalardan bugüne tarımda büyük aşamalar kaydedildiğini eklemektedir. Bugün gelinen noktada tarım, ana dinamik gücü toprak ve bitkisel üretim olmakla beraber, hayvancılığı, ormancılığı ve su ürünlerini de kapsamakta; iyi tarım uygulamaları, organik tarım, örtü altı üretim hatta topraksız tarım gibi boyutları ihtiva etmektedir. Bu boyutlarıyla birlikte tarımı

“topluma besin maddeleri ile hammadde sağlamak amacıyla, bitkisel ve hayvansal varlıkların, biyolojik olarak üretim yeteneklerini planlı ve yönlendirilmiş bir şekilde kullanmak” şeklinde tanımlamak daha yerindedir.¹ (akt, Doğan vd., 2015:30).

Tarım, temelde insanoğlunun besin ihtiyaçlarını karşılamasının yanında, özellikle ekonomideki işlevleri itibarıyla da önemli bir konumdur. Günümüzde tarımdan yerine getirmesi beklenen işlevleri, Dinler (2021:35-76) “insanların besinsel gereksinimlerini sağlama, endüstriyel sektöre hammadde üretmek, toplumun sağlığını ve ruhsal dengesini sağlama, kalkınmanın finansmanını sağlama, tarım dışı sektörlerle işgücü katkısı” şeklinde sıralamaktadır. Kıral ve Akder (2000:1-2) tarımın büyük bir öneme ve potansiyele sahip olduğunu, tarımın “nüfusun zorunlu gıda maddelerini karşılaması, sanayi sektörüne hammadde sağlama, diğer sanayi dallarının ürettikleri ürünlere talep oluşturmaları, milli gelire ve dış ticarete katkısı” başta olmak üzere çeşitli yollarla ülke ekonomisine ve ülkenin kalkınmasına katkı sağladığını ifade etmektedir.

Türkiye’de tarım denince ise ilk elde akla köy gelmektedir. Tarım gibi köyün de tam bir tanımını vermek zordur. Köy kavramına Türkiye özelinde bakılacak olursa köyün idari bir birim olarak aşağıdaki şekilde tanımlandığı görülmektedir (Köy Kanunu, 1924, m. 1-2):

“Madde 1 – Nüfusu iki binden aşağı yurtlara (köy) ve nüfusu iki bin ile yirmi bin arasında olanlara (kasaba) ve yirmi binden çok nüfusu olanlara (şehir) denir. Nüfusu iki binden aşağı olsa dahi belediye teşkilatı mevcut olan nahiye, kaza ve vilayet merkezleri kasaba itibarı alınur. Ve Belediye Kanunu’na tabidir.

Madde 2 – Cami, mektep, otlak, yaylak, baltalık gibi orta malları bulunan ve toplu veya dağınık evlerde oturan insanlar bağ ve bahçe ve tarlalarıyla birlikte bir köy teşkil ederler.”

Osmanlı Devleti Dönemi’nde karye olarak adlandırılan köy, Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk kanunlarından birisi olan Köy Kanunu’nda² nüfusun büyüklüğü ve neleri kapsadığı üzerinden ifade edilmektedir. Türkdoğan (1977:17) benzer bir

¹ Adaman vd. (2023:121) tarım ile “bitkisel üretim, ormancılık, hayvancılık ve balıkçılığı da kapsayacak şekilde ve tüm gıda sistemlerindeki ileri ve geri bağlantıları” gözettiklerini ifade etmektedir. Bu çalışma boyunca da tarım bu haliyle kullanılmaktadır ancak daha çok bitkisel üretim boyutu üzerinde durulmaktadır.

² 18.3.1924 tarihinde kabul edilen 442 sayılı Köy Kanunu, dönemin koşullarına bağlı olarak son derece ayrıntılı düzenlenmiştir. Günümüze kadar birçok değişikliğe uğrayan ve bazı maddeleri iptal edilen kanunun yeniden düzenlenmesi talebi çeşitli dönemlerde gündeme gelmiştir. Köy Kanunu tasarı taslağı kapsamında değerlendirmeler için bkz. (Gülçimen, 2018).

yaklaşımın Amerika Birleşik Devletleri'nde de olduğunu, Birleşik Devletler Nüfus Bürosu'nun nüfusu 2500'den az olan kasaba ve kırdaki yaşayanları köylü olarak tanımladığını ifade etmektedir.

Köyün idari tanımının dışında sosyolojik olarak tanımlarına da bakmak gerekmektedir. Niyazi Berkes'e (1942:9) göre köy, "...diğer köylerden uzak ve ayrı bir mekân üzerinde toplanmış bulunan, kendine mahsus bir ad taşıyan, zümre halinde muhtelif faaliyetleri yapacak şekilde teşkilatlanmış olan birçok aile ve hanelerden müteşekkil bulunan bir cemaattir." Oğuz Arı'nın köy tanımı ise aşağıdaki gibidir.

"(K)öy (kır) yerleşmesi ile, iş bölümünün gelişmediği, ekonomisi tarıma dayanan, geniş aile türünün, yüz yüze komşuluk ilişkilerinin var olduğu, bu açıdan kentsel topluluklardan ayrılan toplulukların yaşadığı yerleşmeler anlatılmaktadır.

Köy adı verilen topluluklar, öteki topluluklardan ayrı coğrafi ve ekolojik alanda yerleşmesi, kendine özgü bir iş gücü, toplumsal örgütü, kültürü özel bir adı ve tarihi bulunan, kentten daha az nüfuslu insan birlikleridir" (akt. Arslan ve Çağlayandereli, 2016:372).

Türkiye'de bu konularda gerçekleştirilen tartışmalar ilk başlarda köy üzerinden yürümekte iken günümüzde kır veya kırsal alan kavramları üzerinden yürütülmektedir.

YIL	Toplam Nüfus	İl ve ilçe merkezleri (İİM)	Belde ve köyler (BK)	İİM (%)	BK (%)
1927	13 648 270	3 305 879	10 342 391	24,2	75,8
1935	16 158 018	3 802 642	12 355 376	23,5	76,5
1940	17 820 950	4 346 249	13 474 701	24,4	75,6
1945	18 790 174	4 687 102	14 103 072	24,9	75,1
1950 ⁽¹⁾	20 947 188	5 244 337	15 702 851	25,0	75,0
1955	24 064 763	6 927 343	17 137 420	28,8	71,2
1960	27 754 820	8 859 731	18 895 089	31,9	68,1
1965	31 391 421	10 805 817	20 585 604	34,4	65,6
1970	35 605 176	13 691 101	21 914 075	38,5	61,5
1975	40 347 719	16 869 068	23 478 651	41,8	58,2
1980	44 736 957	19 645 007	25 091 950	43,9	56,1
1985	50 664 458	26 865 757	23 798 701	53,0	47,0
1990	56 473 035	33 326 351	23 146 684	59,0	41,0

2000	67 803 927	44 006 274	23 797 653	64,9	35,1
2007	70 586 256	49 747 859	20 838 397	70,5	29,5
2008	71 517 100	53 611 723	17 905 377	75,0	25,0
2009	72 561 312	54 807 219	17 754 093	75,5	24,5
2010	73 722 988	56 222 356	17 500 632	76,3	23,7
2011	74 724 269	57 385 706	17 338 563	76,8	23,2
2012	75 627 384	58 448 431	17 178 953	77,3	22,7
2013	76 667 864	70 034 413	6 633 451	91,3	8,7
2014	77 695 904	71 286 182	6 409 722	91,8	8,2
2015	78 741 053	72 523 134	6 217 919	92,1	7,9
2016	79 814 871	73 671 748	6 143 123	92,3	7,7
2017	80 810 525	74 761 132	6 049 393	92,5	7,5
2018	82 003 882	75 666 497	6 337 385	92,3	7,7
2019	83 154 997	77 151 280	6 003 717	92,8	7,2
2020	83 614 362	77 736 041	5 878 321	93,0	7,0
2021	84 680 273	78 908 631	5 771 642	93,2	6,8
2022	85 279 553	79 613 279	5 666 274	93,4	6,6
2023	85 372 377	79 399 292	5 973 085	93,0	7,0

Tablo 1.1. Yıllara Göre İl/İlçe Merkezleri ve Belde/Köyler Nüfusu, 1927-2023³ (Kaynak: TÜİK, 2024a)

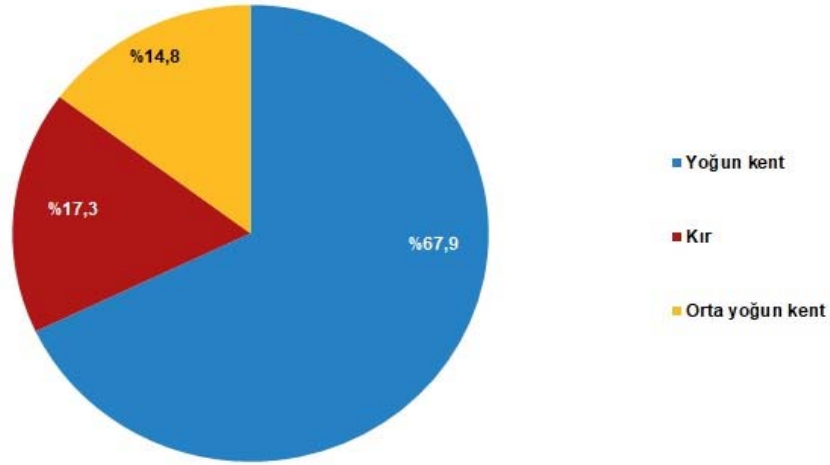
TÜİK verilerinden yararlanarak hazırlanan tabloda 1927'den günümüze kent-köy nüfusunu ve değişimini sayısal ve oransal olarak görmek mümkündür. 2012'deki büyükşehir yasası ile büyükşehirlerde bulunan köyler mahalleye dönüştürülmüştür. Bu sebeple de daha önce yıllarca köy olan birçok yerleşim bölgesi bugün artık mahalle statüsündedir. Bu değişikliğe de bağlı olarak günümüzde belde ve köylerde yaşayanların oranı %7'ye düşmüş gözükmektedir. Buradaki köy tanımlaması idari bir

³ 2008 ve 2013 yıllarında bir önceki yıla göre il ve ilçe merkezleri ile belde ve köyler nüfuslarındaki önemli farklılıklar temelinde 5747 ve 6360 sayılı yasalar uyarınca yapılan idari bölünüş değişikliklerinden kaynaklanmaktadır (TÜİK, 2024a).

tanımlama olup, kır-kent oranını mevcut köyler üzerinden değerlendirmek sorun teşkil edecektir.

Ulaşım ve iletişim imkânlarının gelişmesiyle kent ve köy arasında farklılıklar giderek azalmaktadır. Türkiye'nin batı veya güney kıyılarında, doğudaki veya Anadolu'nun farklı yerlerindeki ilçe hatta il merkezlerinden daha fazla kentsel özellik gösteren köylerin olduğu söylenebilir. Bu durum da köy ve kenti tanımlamada, sınırlarını belirlemede güçlükler oluşturmaktadır. Köy tanımı neticede idari bir tespittir ve tarımı sadece bu şekilde tanımlanan köyler üzerinden değerlendirmek yeterli değildir.

Yukarıda bahsedilen yasal değişimlerden sonra yeni bir kent-kır tanımlaması yapmanın gerekliliği ortadadır. TÜİK de yakın zaman önce nüfus yoğunluğunu baz alan ve uluslararası standartlara uygun yeni bir kent-kır sınıflaması geliştirmiştir. Bu sınıflamaya göre yoğun kent, orta yoğun kent ve kır kavramları kullanılmaktadır.



Grafik 1.2. Kent-Kır Sınıflamasına Göre Nüfusun Dağılımı
(Kaynak:TÜİK, 2023)

TÜİK 2022 Kent-Kır nüfus istatistiklerine göre, ülke toplam yüzölçümünün yalnızca %1,6'sını oluşturan yoğun kent olarak sınıflandırılan yerleşim yerlerinde 2022 yılı sonu itibarıyla 57 milyon 934 bin 583 kişi ikamet etmekte olup bu sayı Türkiye nüfusunun %67,9'una tekabül etmektedir. Kır olarak sınıflandırılan ve

Türkiye yüzölçümünün %93,5'una karşılık gelen yerleşim yerlerinde nüfusun %17,3'ü, orta yoğun kent olarak sınıflandırılan ve Türkiye yüzölçümünün %4,9'una denk gelen yerleşim yerlerinde ülke nüfusunun %14,8'i hayatını sürdürmektedir (TÜİK, 2023). Bu sonuçlar, daha önce belirttiğimiz belde-köy nüfusunun ülkede %7 olduğu göz önüne alındığında kır olarak tanımlanan yerlerin sadece belde-köylerle sınırlı olmadığını da açıkça göstermektedir.

Türk sosyolojisinde konuyu ele alan ilk çalışmalar “köy sosyolojisi” şeklinde isimlendirilmektedir. 1960 sonrasında köy sosyolojisi ismiyle okutulan derslere ve bu adla yayımlanan kitaplara [Kurtkan (1968), Arı (1977), Türkdoğan (1977)] rastlanır. Özuğurlu'ya (2013:42) göre, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren nüfus yoğunluğu ve iktisadi açılardan köylerin önemine ve 1930-1960 arasında öne çıkan “köycülük” akımına bağlı olarak uluslararası literatürdeki “kır sosyolojisi” disiplinine karşılık Türkçede “köy sosyolojisi” tercih edilmektedir. Planck (1977:223) da kır sosyolojisinin, Türkiye'de köy sosyolojisi olarak anlaşıldığına dikkat çekmektedir.

Günümüzde ise kır tabiri yaygınlık kazanmış, köy sosyolojisi adı ise kitaplarda ve derslerde yerini çoğunlukla kır sosyolojisine bırakmıştır. Öte yandan kır sosyolojisinin çalışma alanı sadece köylerle sınırlı kalmamakta; tarımı ve gıdayı ulusal ve uluslararası ölçekte ele alan çalışmaları da kapsamaktadır. İlerleyen kısımda kır sosyolojisinin doğuşu ve gelişimi, ardından ise Türkiye'deki kır sosyolojisi tartışmaları ele alınmaktadır.

1.3. Kır Sosyolojisi

1.3.1. Kır Sosyolojisinin Doğuşu ve Gelişimi

Sosyoloji, 19. yüzyılda modernleşme sürecinde Avrupa'da ortaya çıkan, modern sanayi toplumunu incelemek, yeni sanayi toplumunun sorunlarını anlamak ve bu sorunlara çözüm üretmek üzere kurulmuş ve kurumsallaşmış bir bilim dalıdır (Bulut, 2021:22). Zaman içerisinde birçok inceleme alanına sahip olan sosyolojinin, alt dallarından birisi de köy sosyolojisi, kırsal sosyoloji ya da kır sosyolojisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

İngilizce literatürde “rural sociology” [kırsal sosyoloji] olarak adlandırılan bu alanı Türkçeye “kır sosyolojisi” olarak çevirmek uygun gözükmektedir. Kır

sosyolojisi, kısaca, sosyolojinin kırsal alanlara yönelik inceleme alanıdır. Türk sosyolojisinde uzun yıllar anıldığı hâliyle köy sosyolojisini Ozankaya (1980:76) “köy topluluklarının toplumsal bütün içindeki yeri ile oluşum, işleyiş ve değişimini düzenlilikleri içinde irdeleyip açıklamayı amaçlayan toplumbilim kesimi” şeklinde tanımlamaktadır. Daha geniş ve güncel olarak kır sosyolojisi olarak ifade edilen bu alanı Özensel (2018:34) ise “kırsal alanlardaki toplumsal yapıyı ve bu yapının değişim ve dönüşümünü, insanlar arası ilişkileri, tutum ve davranışları, yaşanan sorunları ve çözüm yollarını bütüncül bir açıdan inceleyen sosyoloji bilim dalı” olarak tanımlamaktadır.

Sosyolojinin kurucu isimlerinin kır ilgisi söz konusudur. Kır sosyolojisinin kurucu babası Tönnies kabul edilmektedir.⁴ Tönnies, **Gemeinschaft und Gesellschaft (1887)** kitabında cemaatten cemiyete geçişi ele alır ve bu sürece olumsuz bir anlam yükler. Benzer bir düalizm Durkheim’da mekanik dayanışma ve organik dayanışma ayrımında görülür.⁵ Weber’in⁶ ise Almanya’da kırsal toplumu ele aldığı çalışması bulunmaktadır. Ayrıca Weber’in neredeyse bütün sosyolojik ilgisini kuşatan sosyo-politik gündemin toprak aristokrasisine dayanan Prusya’da sanayileşme ile birlikte yönetim erkinin kimin eline geçeceği belirsizliği olduğu da söylenebilir. Yani Weber’in sosyolojisinde bu erken dönem çalışmasının ötesinde bir kır sorunu var denebilir.

Marx ise **Fransa’da Sınıf Mücadeleleri**’nde köylülere önemli bir aktör olarak tarihsel-politik çözümlemesinde yer verir. **Louis Bonaparte’ın On Sekiz Brumaire**’inde⁷ köylülerin sınıfsal özellikleri dâhil derinlikli analizler yapar.

⁴ Tönnies, Durkheim ve Weber’in kır sosyolojisine katkıları için bkz. (Hillyard, 2007:6-38).

⁵ Durkheim temel eserlerinde atıf yapmamış olsa da Tönnies’in eserine dair bir değerlendirme yazısı kaleme almıştır. Tönnies cemaatten cemiyete geçiş sürecine eşlik eden sanayileşme ve kentleşme olgularına ve bireycileşmeye ilişkin karamsar bir tablo çizer. Durkheim ise moderniteye ilişkin Tönnies’e neredeyse zıt bir konumdur. Tönnies-Durkheim ilişkisine dair bkz. (Kabakçı, 2019:198-204).

⁶ Weber (2014:471-503), henüz erken bir tarihte 1906’da modern uygar dünyanın büyük kısmında kentsel sosyal topluluklardan ayrı bir kırsal toplum kalmadığına dikkat çekmektedir. ABD, İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin kırsal durumuna yer veren Weber; Almanya’nın doğu ve güneybatısı arasındaki farklılıklara ve bu bölgelerin İngiltere ve Fransa gibi ülkelerle olan benzerliklerine değinmektedir. Weber’in ayrıca sosyoloji, iktisat ve hukuk gibi akademik ve entelektüel ilgilerinin birleştiği **Antik Uygarlıkların Tarım Sosyolojisi (2022)** çalışması da bulunmaktadır.

⁷ Marx (1976) bu eserinde Fransa’daki ikinci cumhuriyetin ilan edildiği süreci ve cumhuriyetin nasıl tasfiye edildiğini anlatır. Fransa’da Sınıf Mücadeleleri’nden sonra, Londra’da kaleme aldığı yedi

“Küçük köylüler, üyelerinin hepsi aynı koşullar içinde yaşayan ama birbirleriyle gerçek ilişkilerle birleşmemiş bulunan muazzam bir kitle meydana getirir. Onların üretim tarzları, onları, karşılıklı ilişkiler kurmaya götüreceği yerde, birbirlerinden ayırır. Küçük köylülerin bu tecrit edilmiş durumu, Fransa’da ulaşım araçlarının kötü durumu ve köylülerin yoksulluğu yüzünden daha da ağırlaşır. Küçük bir tarlanın işletilmesi, hiç bir işbölümüne, hiç bir bilimsel yöntem kullanılmasına elvermez, bu bakımdan da, hiç bir gelişim çeşitliliğine, hiç bir yetenek değişikliğine, toplumsal ilişkilerde hiç bir zenginliğe elverişli değildir. Köylü ailelerinin herbiri, hemen hemen tamamıyla kendi kendisine yeter, tükettiğinin en büyük bölümünü doğrudan doğruya kendisi üretir, böylece geçim araçlarını, toplumla bir değiş-tokuştan çok doğa ile yaptığı değişim yoluyla sağlar. Tarla, köylü, ailesi; onun yanında bir başka tarla, bir başka köylü ve bir başka aile. Bu ailelerden belli bir miktarı bir köy meydana getirir, belli bir miktar köy de bir idari birimi oluşturur. Böylece, Fransız ulusunun büyük kitlesi, aynı cinsten büyüklüklerin basit bir toplamı ile, hemen hemen patates dolu bir çuvalın bir çuval patates meydana getirmesi gibi, aynı biçimden oluşmuştur. Milyonlarca köylü ailesi, onları birbirlerinden ayıran ve onların yaşayış tarzlarını, onların çıkarlarını ve onların kültürlerini toplumun öteki sınıflarıninkilerle karşı karşıya getiren ekonomik koşullar içinde yaşadıkları ölçüde, bir sınıf meydana getirirler. Ama, küçük köylüler arasında ancak yerel, yani yaşadıkları yerden ileri gelen bir bağ olduğu ve onların çıkarlarının benzeşmesi onlar arasında hiç bir ortaklık, hiç bir ulusal bağ, hiç bir siyasal örgütlenme yaratmadığı ölçüde de bir sınıf meydana getirmezler. Bunun içindir ki, onlar, kendi sınıf çıkarlarını kendi adlarına, ister bir parlamentonun aracılığı ile, ister bir meclisin aracılığı ile savunacak durumda değildirler. Onlar, kendi kendilerini temsil edemezler, temsil edilmek zorundadırlar. Onların temsilcileri, onlara, aynı zamanda, kendilerini öteki sınıflara karşı koruyan ve onlara yukarıdan yağmuru ve güneş ışığını gönderen efendileri gibi, üstün bir yetkili gibi, mutlak bir hükümet gücü gibi görünmelidir. Şu halde, küçük toprak sahibi köylülerin politik etkisi, en yüce ifadesini, toplumun yürütme gücüne bağımlılığında bulur.” (Marx, 1976:131-132).

Marx’ın (2013) **Etnoloji Defterleri**’ndeki “Aryan Köyü” bahsi Marx’ın tarihsel materyalizminin arka planındaki önemli besleyici tartışmalardan birisini oluşturmaktadır. Sonuç olarak Marx, tarım ve köylülük konusunda yaptığı analizlerle, köylülüğün tasfiyesi ve tarım sorunu gibi tartışmalara fikirleriyle öncülük eden bir isim olmuştur.

Kır sosyolojisi ABD menşeli bir disiplin olarak doğmuş ve sonrasında Avrupa’da farklı okulların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Toplumsal değişim ve gelişme süreçlerinin incelendiği önemli bir analiz birimi olarak ortaya çıkan kır; Amerika’da bilimci, pozitivist ve pragmatik bir çerçevede ele alınmıştır ve geleneksel

makalesinden oluşan eserinde, Louis Bonaparte’ın başta çeşitli sınıfların desteklerini alarak cumhurbaşkanı olarak iktidara gelmesini, sonrasında bu sınıfların düştüğü durumu ortaya koyar. Louis Bonaparte 10 Aralık 1848’de cumhurbaşkanı seçilmiştir. Bu başarısında Şubat Devriminin masraflarını ödemek zorunda kalmış olan köylülerin, ulusun öteki sınıflarına karşı tepkisinin yani kırın kente karşı bir tepkisinin önemini vurgular. Eserin sonlarına doğru da Bonaparte’ın çok belirli ve üstelik de Fransız toplumunun en kalabalık sınıfı olan küçük toprak sahibi köylülerini temsil ettiğini belirtir. Fakat Bonaparte hanedanının devrimci köylüleri değil tutucu köylüleri temsil ettiğini ekler.

kır sosyolojisinin ilk örnekleri verilmiştir. İlk kır sosyolojisi dersi 1894'te University of Chicago'da başlamıştır. Bu konudaki ilk eserler **Constructive of Rural Sociology (1913)** ve **Introduction to Rural Sociology (1917)**'dir⁸ (Arslan, 2019:24-32). Geleneksel kır sosyolojisi olarak adlandırılabilen ABD merkezli kurucu yaklaşım 1960'ların ortalarına kadar literatürde etkilidir. Bu yaklaşımı, Pitirim A. Sorokin⁹ (1929) ve Carle C. Zimmerman¹⁰ (1930) **Principles of Rural-Urban Sociology (1929)** ve **A Systematic Source Book in Rural Sociology (1930)** eserlerinde sosyal bilim ilke ve yöntemlerinin kırsala ve köylere uygulanması şeklinde somutlaştırmışlardır.¹¹ Kır çalışmaları ABD'de ilk yıllarında çeşitli üniversite kürsüleri, yayınevi, dergi ve sivil toplum kuruluşları aracılığıyla güçlü bir konumdadır. Ancak pozitivism ve modernizm ile yakından ilişkili olan bu gelenek sosyolojideki

⁸ P. L. Vogt **Kır Sosyolojisine Giriş** (1917) kitabında kır, çiftçileri ve köyleri; toplumsal örgütlenmelerden fiziki yerleşime, kırsal refahtan nüfus hareketlerine, çiftçilerin ekonomik ve sosyal örgütlenmesinden okul kilise gibi kurumlara ve köylerin özelliklerine ilişkin yaklaşık otuz farklı alt başlıkta ele almaktadır. Vogt'a göre, Amerika nüfusunun yarısından fazlasının nüfusu 2.500'den az olan topluluklarda yaşadığı gerçeğinden hareketle, kırsal hayata ilişkin bu analizler ve toplumsal koşulların bilimsel olarak çözümlenmesi insanlığın özelde de Batı dünyasının refahının ortak çıkarlar doğrultusunda artırılmasına katkı sağlayacaktır.

⁹ Sorokin, sosyal değişme, toplumsal hareketlilik, kültür, sosyal tabakalaşma, kır sosyolojisi gibi çok çeşitli konularda üretken bir isimdir. Ana akım Amerikan sosyolojisinin Talcott Parsons, Robert K. Merton gibi önde gelen isimlerinin yanı sıra, Türkiye'de Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Amerikan Kurtkan Bilgiseven, Mümtaz Turhan, Erol Güngör gibi isimleri etkilemiştir. Sorokin'in hayatı ve eserlerinin bütünlüklü ve kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. (Karakaya, 2017).

¹⁰ Prof. Carle C. Zimmerman, Türkiye'de tanınan ve bilinen bir isimdir. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun davetiyle İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde 1963-1964 ders yılında ziyaretçi profesör olarak bulunmuş, Fakültede Metodoloji dersleri vermiştir. Derslerde kullandığı Yeni Sosyoloji Dersleri kitabının yanı sıra, çeşitli kitap ve makaleleri Türkçeye çevrilmiştir. Kendisinin Türk köylerinin ıslahı için de önerileri olmuştur. Araştırmalar için gerekli verilerin toplanması ve uzun vadeli bir araştırma projesi önerileri dikkate değerdir. Zimmerman'ın çalışmaları, Türkiye için önemi ve katkıları için bkz. (Türkdoğan, 1963 ve Türkdoğan, 1968).

¹¹ "Pitirim A. Sorokin hiçbir zaman bir okul kurma çabası içinde olmasa da, özellikle Minnesota yıllarına tekabül eden kır sosyolojisi çalışmaları ekseninde bir Sorokin-Zimmerman okulunun varlığından söz edilmektedir. Minnesota'da Sorokin'in öğrencisi olan veya beraber çalışmalara imza attıkları bazı isimler, daha sonra Amerikan sosyolojisinin kır sosyolojisi alanındaki literatürünün büyük yekûnunu da oluşturmuşlardır. Bu isimlerin hem kır sosyolojisine ilgi duymalarında hem de kavram ve yöntemlerinde, Sorokin ve Zimmerman'ın etkisinde kaldıkları sık sık dile getirilmektedir. Sorokin-Zimmerman Okulu, Nichols'a göre büyük ölçüde fiziksel bilimlerle baş edebilecek bir natüralist sosyoloji düşüncesine dayanmaktaydı. Oldukça ampirik ve ansiklopedik eğilimleri olan bu okul, tarihsel ve karşılaştırmalı bir çalışma tarzına sahipti. Nichols, Zimmerman'ın da otobiyografik makalesinde, i) okulun on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Avrupa'da ortaya çıkan düşünceleri ilk kez Amerikan kamusunun gündemine taşıdığını; ii) Batı dünyasında düşüncenin devamlılığını vurguladığını; iii) sosyolojiyi yalnızca tabii bir bilim olarak değil aynı zamanda faydalı bir bilim de kılmayı amaçladığını; iv) ayrıca temel toplumsal değişimin sosyolojinin ana konusu olarak altını çizdiğini belirttiğini aktarmaktadır" (Nichols, 2010:80'den akt. Karakaya, 2017:302-303).

güncel teorik tartışmalarla zayıf bir etkileşim içerisinde kalması neticesinde 1970'ler itibarıyla etkisini önemli ölçüde yitirmiştir (Özuğurlu, 2013:27-30).

20. yüzyılın özellikle ikinci yarısında ise modernleşme kuramları ile köylülüğün tasfiyesi ve Marksist kuramlar çerçevesinde, “tarım sorunu”¹² ya da “köylü sorunu” olarak ifade edilen tartışmalar öne çıkar. Marx’ın köylülüğün çözüleceği yönündeki öngörüsüne rağmen bu sürecin neden uzadığı, kapitalizmin geçirdiği dönüşümlerle bağlantılı şekilde “tarım sorunu” çerçevesinde tartışılmıştır. Karl Kautsky, Vladimir I. Lenin, Alexander Chayanov gibi isimlerin kuramları ve yaklaşımları çerçevesinde tarım ve köylülük tartışmaları literatürde etkindir. Bu tartışmalarla aynı dönemlerde modernleşme kuramları ve kalkınma tartışmaları da köy ve tarımla ilgilenmektedir. Köylülüğe yönelik bu ilginin temel nedenlerinden birisi köylülüğün çözülmesi beklenirken nasıl olup da var olmaya devam ettiğidir.¹³ Bir diğer neden ise Çin, Küba ve Vietnam köylü devrimlerinden doğan kaygılardır (Arslan, 2019:32-61).

¹² Tarım sorunu “kapitalist gelişmeyle beraber tarımsal ilişkilerde ve kırsal mekânda yaşanan toplumsal değişim ve dönüşüm dinamiklerini Marxist toplumsal sınıf perspektifi ile tarihsel ve yapısal olarak analiz eden literatür”ü tanımlamak için kullanılır (akt. Arslan, 2019:32). Tarım sorununa ilişkin, Lenin ve Kautsky’nin köylülüğün tasfiyesi tezini savunduklarını, Chayanov’un ise köylülüğün süregitmesi tezini savunduğunu belirtmekte ve ayrıca, son ismin **Biraderim Aleksey’in Köylü Ütopyası Ülkesine Seyahati (2015)** başlıklı bir eserinin de olduğunu eklemekte fayda var. Ancak bu tezler üzerine tartışmalar bu çalışmanın kapsamı dışında olup, Kautsky, Lenin ve Chayanov başta olmak üzere farklı yaklaşımların değerlendirmesi için bkz. (Aydın, 2018:15-117; Ecevit, 1999:41-66).

¹³ John Berger, “Onların Emeklerine” üçlemesi serisi içerisinde **Domuz Toprak, Bir Zamanlar Avrupa’da ve Leylak ve Bayrak** kitaplarında köylülüğün dönüşümünü, göçlerini ve şehirdeki mücadelelerini ele alır. Berger (2016:238-239), köylü hayatının bütünüyle var kalmaya adanmış olduğunu ancak asırlardır inatla direnen bu sınıfın bir yüzyıl içinde kalmayabileceğini belirtmektedir. Serinin çevirmenlerinden Murat Belge, Şerif Mardin ve Gündüz Vassaf ile yaptıkları “Gerçek Orada Bir Yerde” programında modernleşmeden din ve siyasete, kültürel çeşitlilikten ütopyaya sosyal bilimlerin kavram ve meseleleri üzerine entelektüel düzeyi zengin sohbetler yürütürler. “Devraldığımız Köylülük” (NTV, 2010) başlıklı programda, Murat Belge yakın dostu olarak nitelediği John Berger’in köylülükten sanayi işçiliğine geçişi ele aldığı çalışmasının bir ayağı için bir yazı Söke’de geçirmeyi planladığını ancak bu planın hayata geçmediğini belirtmektedir. İstanbul’a ilk geldiğinde tarihi yerleri gezdiklerini ifade eden Belge, sonrasında ise John’un mezbahayı görmek istediğini söylemektedir. Serinin ilk kitabı olan **Domuz Toprak**’ın (2016:11-14) mezbahanede bir ineğin kesim seremonisiyle ineğin yemeklik ete dönüşümünü anlatarak başlaması düşünüldüğünde yazarın yaptığı işe verdiği önemi göstermektedir. Köy ve daha çok göç konusuna ilişkin Türkiye’de edebiyat ve sinema alanında birçok çalışma bulunmaktadır. Berger’in üçlemesine benzeyen ancak daha çok köylerden gelip şehirde iş kurmaya çalışan, sokak satıcılığından fabrika işçiliğine birçok iş yapan insanların var olma mücadelelerinin anlatıldığı yönetmen Lütfi Ömer Akad’ın göç üçlemesi filmleri için bkz. (Gelin (1973), Düğün (1973) ve Diyet (1974)).

Modernleşme kuramları, 2. Dünya Savaşı sonrasında Batılı sosyal bilimciler tarafından geliştirilmiştir ve onların Batı-dışı toplumlara yaklaşımlarını ifade etmektedir. Bu kuram Batı üstünlüğünün tartışılmazlığı ve Doğu'nun Batı endüstri sistemi ile onun ortak paydasında bütünleştirilmesini esas alır. Modernleşmeyle birlikte kalkınma ve az gelişmişlik tartışmaları da bu yaklaşımla yakından ilişkilidir (Coşkun, 1989:289-295). Bu yaklaşımı öne sürenler az gelişmiş olarak nitelendirdikleri toplumların tarihsel özgüllüklerini, geçmişlerini ve farklılıklarını göz ardı ederek onları tek bir kefeye yerleştirirler. Öte yandan ise gelişmeyi her zaman geri, geleneksel toplumdan başlatarak modern, gelişmiş toplumda sonlandırırlar. Bu bakımdan bu yaklaşım tarih dışı (ahistoric), tarihi dışlayıcı (non historic) ve teleolojiktir (Aydın, 2018:26-27). Az gelişmiş veya gelişmekte olan tüm ülkelere, gelişmeleri adına evrimci bir yol haritası çizen bu yaklaşım Aydın'ın (2018:31) da belirttiği şekilde tüm üçüncü dünya ülke köylülüklerini aynı kefeye koyar ve farklılıklarını dikkate almaz. Bu yönleriyle modernleşme kuramcılarının köylülük-kapitalizm ilişkisi çıkarımları sorunlu gözükmemekte ve yetersiz kalmaktadır.

1960'larda Türkiye'de de karşılık bulacak ve türlü saha araştırmaları ile sınanacak köylülüğün tasfiyesi tezini, Korkut Boratav, 19. yüzyıl Marksizminin geliştirdiğini ve teze Lenin'in Rusya ve -oldukça dikkatli ve ihtiyatlı biçimde-Kautsky'nin de Almanya için katıldıklarını belirtir (Boratav, 2004:112-113). Boratav (2004:113) bu tezi aşağıdaki gibi tanımlamaktadır:

“Bu tez, hareket noktası olarak, kapitalizmin yayılma dinamiğini ve buna bağlı olarak tüm eski üretim ilişkilerini tasfiye edici gücünü vurgular. Köylülük, ilkel sermaye birikimi süreci içinde mülksüzleşerek, kapitalizmin ilk özgür emek depolarını oluşturur ve kapitalist sanayileşmenin ön-koşulları böylece meydana gelmiş olur. Bu sürecin en olgunlaşmış biçimi İngiliz-tipi bir kapitalist tarımdır.”

1960'larda köylülüğe ilişkin öne çıkan diğer çalışmalar için ayrıca Eric R. Wolf ve Teodor Shanin'den söz edilebilir. Wolf, **Köylüler (1966)** başlıklı kitabında antropologların kırsal nüfusa artan ilgilerinden bahsettikten sonra, kırsal rençperler (rural cultivators) olarak ifade ettiği köylüleri (peasants) köyde zirai ürün ve hayvan yetiştirenler olarak ele alır ve sonrasında ilkeller ile köylüler arasındaki ayrımlardan bahseder. Bir diğer yaptığı ayırım ise köylülerin ABD'deki çiftçiler (farmer) ya da zirai girişimcilerden (agriculture entrepreneurs) farklılığı üzerinedir. Amerikan çiftliği

temelde kâr motivasyonu ile işleyen bir iş girişimidir. Köylülük ise ekonomik saiklerle yönetilen bir işletme değil hane halkı yönetimine dayanır (Wolf, 1966:1-2). Theodor Shanin ise 1970’lerin başında yayımlanan ve alanın klasiği haline gelen **Köylüler ve Köylü Toplulukları**’nda sosyolojik bir kategori olarak “köylülük” kavramını 4 ayırt edici özellik üzerinden incelemektedir (akt. Keyder ve Yenal, 2018:17-18).

“Aile emeğine dayalı bir tarımsal işletme (çoğunlukla tarla) ve bunun etrafında örgütlenmiş bir iş bölümü: Mülkiyet, üretim, tüketimi refah, kimlik ve sosyal saygınlığı ilgilendiren birçok sosyal süreç aile ilişkileri etrafında düzenlenmiş bu tarımsal işletme ekonomisiyle yakından ilgilidir.

Ana geçim kaynağı olarak toprak tarımı: Köylü tarımı daha geleneksel olarak tanımlanmış ve görece daha düşük düzeyde uzmanlaşma gerektiren işlerden oluşur. Mevsimsel ve doğal değişiklikler, sınırlı kaynaklarla hayatlarını idame ettirmeye çalışan köylülerin hayatını ciddi şekilde etkiler.

Küçük köy topluluğuna (cemaatine) uygun yaşam biçimini yansıtan bir kültür: Köyde mekâna dair özgünlüklerle şekillenen toplumsal dayanışma ağları ve kolektif bilinç, daha geleneksel ve konformist davranış kalıplarına yaygınlık kazandırır.

Siyasi/ekonomik iktidara uzaklık ve mağduriyet: Köylüler mevcut tahakküm ilişkilerinden en çok haksızlığa uğrayan toplumsal gruplar arasındadır. Bu durum zaman zaman önemli ayaklanmalara ve muhalefet hareketlerine sebebiyet verir.”

Bu özellik ve tanımlamalar birlikte değerlendirildiğinde, köylülüğün kapitalist zihniyetten farklı bir anlayışı temsil ettiğini söylemek mümkündür. Yine bu özelliklerin günümüz köylülük tartışmalarına cevap vermekte yetersiz kaldıklarını ancak ortaya konulacak yeni tanımlama ve analizler için bir zemin sağlayabileceklerini de belirtmek gerekmektedir.

1980 sonrasında ise küresel süreçlerin de etkisiyle “kır sosyolojisi”yle beraber “tarım ve gıda sosyolojisi” de yaygınlaşmaktadır. Tarımsal süreçlerin analizinde sadece üretim aşamasında kalınmayıp üretimin geri ve ileri bağlantılarının analizine de odaklanılması ihtiyacı gündeme gelmiştir. Harriet Friedmann ve Philip McMichael,¹⁴ **Agriculture and the State System: The Rise and Decline of National**

¹⁴ Philip McMichael tarım ve gıda üzerine çalışmalarını sürdüren bir isimdir. **Gıda Rejimleri ve Tarım Sorunları (2022)** çalışmasında tarımdaki güncel tartışmalara da yer vermektedir. McMichael’a göre, sermayenin politik dünya-tarihi ve tarımda aldığı yeni biçimler bağlamında Terence K. Hopkins ve Immanuel Wallerstein etrafında gelişen Binghamton okulundan ve Marx’ın tarihsel metodolojisinin çalışmalarından aldıkları ilhamla geliştirdikleri, gıda rejimleri kavramı ve dönemlendirmesi ulusal düzenlemelerin zayıfladığı ve “küreselleşmenin” yükseldiği bir dönemin ürünüdür. Immanuel Wallerstein’in dünya sistemi (1974) kavramından ve Michael Aglietta’nın sermaye birikiminin düzenlenmesi kavramlarından yola çıkarak ülkelerin tarımlarındaki yükseliş ve düşüşlerin seyrini

Agricultures, 1870 to the Present (1989) adlı çalışmalarında, tarımı uluslararası bağlantı ve süreçleri dikkate alarak incelemişler ve tarımın kapitalizmin farklı tarihsel dönemlerinde farklı özellikler gösterdiğini ileri süren tezlerini “gıda rejimi” kavramıyla dönemselleştirmişlerdir. Küreselleşme/neoliberalleşme ekseninde şekillenen bu dönemde teknolojik gelişmeler ve küresel tarım-gıda şirketlerinin hâkimiyeti bu literatürün temel gündemleridir (Arslan, 2019:61-77).

Çağdaş kır-tarım tartışmalarında özellikle 1980 sonrasında yaşanan küreselleşme ve finansallaşma süreçlerinin tarım üzerine etkileri görülmektedir. DTÖ, IMF, DB gibi uluslararası kurumların denetimi altında tarım hızla dönüşmektedir. Çok uluslu şirketlerin, üçüncü gıda rejiminin¹⁵ etkisi altında, tarımda hegemonyasını güçlendirdiği söylenebilir. Bu yönüyle dünya çapında kapitalizmden bağımsız hiçbir ücra köşe kalmadığı vurgulanmaktadır. 1980 sonrası tarım çalışmalarında çözümleme birimi olarak ulus devlet veya hane üretim biriminin yanına küresel bir boyutun da eklenmesi gerekmektedir (Aydın, 2018:13).

Kır sosyolojisi tartışmalarından ayrı olarak tarım ve gıda tartışmaları giderek daha da özelleşmektedir. Büke’nin (2017:334) belirttiği üzere Uluslararası Sosyoloji

kapitalizmin jeopolitik tarihi içerisinde ele alır. İlk iki dönemde önce İngiltere sonrasında ise ABD’nin dünyadaki ticari tarımda öne çıkan rolü vurgulanmaktadır. Üçüncü gıda rejimi ise şirket gıda rejimi olarak adlandırılmaktadır.

¹⁵ Uluslararası tarımı çokuluslu şirketlerin yönlendirdiğini; DTÖ, IMF ve DB gibi uluslararası kurumların düzenlemeleriyle bu şirketlere uygun zemin hazırladığını, Türkiye tarımında köklü değişimlerin ortaya çıktığını öne sürdüğü üçüncü gıda rejiminin özelliklerini Özügurlu (2020:66-68) altı maddede şöyle açıklar:

“Önceki gıda rejiminde sıkı ticaret kontrollerine tabi olan tarım ürünleri, uluslararası serbest ticaretin konusu olmaya başlamıştır.

IMF ve Dünya Bankası programları aracılığıyla, Güney Yarım Küre’de yer alan ülkelerdeki fiyat destekleri, girdi sübvansiyonları ve devlet alımlarına dayalı ulusal tarım sistemleri ortadan kaldırılmıştır.

Tarımsal üretimdeki uluslararası işbölümünde de radikal değişiklikler olmuş, gelişmiş kapitalist ülkeler temel gıda ürünlerinde oldukça yüksek verimlilikte üretim yaparken azgelişmiş ülkeler ya sanayide işlenen ürünlerde ya da süpermarket zincirlerinin gereksinim duyduğu taze sebze ve meyve gibi yüksek değerli ürünlerde uzmanlaşmaya başlamışlardır.

Tarımsal gıda fiyatları, tarihte ilk kez bu dönemde borsada paradan para kazanmayı amaçlayan spekülasyon işlemlerinin konusu olmuş, gıda fiyatlarındaki artışlar her durumda doğrudan üreticilerin değil çokuluslu şirketlerin lehine sonuçlar doğurmuştur.

Çokuluslu şirketler; tohumdan toprağa, üretimden, işleme ve dağıtıma tarımsal faaliyetlerin her aşamasına doğrudan nüfuz ederek tarımsal üretim ve gıda aşamaları üzerinde dünya çapında bir tekel oluşturmuşlardır. Bunun anlamı köylülerin, binlerce yıldır sahip oldukları geleneksel bilgilerinden, tohumlarından, topraklarından ve sulardan kopartılmış olmalarıdır.

Gıda fiyatlarındaki spekülasyon artışları gıdaya erişim sorununu güncelleştirmiş, bu çerçevede küresel gıda krizleri süreklilik kazanmıştır.”

Derneği'nin (ISA) 57 araştırma komitesi içerisinde “Tarım ve Gıda Sosyolojisi” isimli ayrı bir birim bulunmaktadır. Son dönemin önemli konularından birisi de bu eğilimlerle bağlantılı olarak gıda sistemidir. Koç (2020:40) gıda sisteminin “insanların kendilerini yeniden üretebilmeleri amacıyla doğayla ve diğer insanlarla girdikleri ilişkileri ve bunları kapsayan toplumsal yapılar, kurumlar ve süreçler bütünü” içeren kompleks bir kavram” olduğuna dikkat çeker. Fikret Adaman ise Türkiye için sürdürülebilir bir gıda sistemi analizi yaptığı çalışmasında bu kavramı “girdilerin sağlanmasından tarımsal üretime, ürünlerin işlenmesine, dağıtımına, paketlenmesine, tüketilmesine ve atıkların bertaraf edilmesine kadar olan süreçle ilişkin (ekoloji, insanlar, kurumlar ve altyapıdan oluşan) tüm unsurları, (üretim ve tüketim başta olmak üzere) etkinlikleri ve bu etkinliklerin başta sosyo-ekonomik ve ekolojik olmak üzere sonuçları” olarak tanımlamaktadır (akt. Adaman, 2022:4).

Bunlarla beraber güncel tarım/köylü tartışmaları Marksist sınıf tartışmaları, iklim değişikliği, ekolojik tarım, gıda güvencesi¹⁶ gibi konuları da içeren bir çerçevede yürütülmektedir. Büke (2020:8-27) bu literatürü siyasal iktisadi ve post kalkınmacı yaklaşımlar şeklinde sınıflandırmaktadır. Ona göre, ilkinde köylüler asla sınıf olamayacak ve farklılaşma süreçlerinde yok olacak bir toplumsal kategori iken; ikincisinde ezeli-ebedi bir etik-politik karaktere sahiptir. Tarım siyasal iktisadını savunanlar, bir fabrika örneğinde olduğu gibi ücretli emek sermaye çelişmesini tarımda kır proletaryası ve kapitalist çiftçi şeklinde ifade ederler. Tarımsal üreticilerin de hangi tarafa yakın olduğunu tespit etmeye çalışırlar. Post kalkınmacı yaklaşımlar ise iklim değişikliği, ilerlemeci ve kalkınmacı bakış açılarının eleştirisi gibi konular ve gıda demokrasisi, gıda hakkı, ekolojik tarım, gıda egemenliği vb. kavramlar etrafında

¹⁶ Tarım-gıda tartışmalarında özellikle son yıllarda gıda güvenliği, gıda güvencesi ve gıda egemenliği kavramlarının öne çıktığı görülmektedir. Mustafa Koç (2013:14) Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (Food and Agriculture Organization (FAO))’nun çalışmalarından hareketle, gıda güvenliğinin “amaçlandığı biçimde hazırlandığında, fiziksel, kimyasal ve mikrobiyolojik özellikleri itibariyle tüketime uygun olan ve besin değerini kaybetmemiş gıda” anlamında olduğunu belirtmektedir. Gıda güvencesi ise gıda güvenliğini de içeren ancak daha geniş çaplı bir kavramdır. Gıda güvencesi, FAO’nun 1996’da düzenlediği Dünya Gıda Zirvesi’nde “bütün insanların her zaman aktif ve sağlıklı bir yaşam için gerekli olan besin ihtiyaçlarını ve gıda önceliklerini karşılayabilmek amacıyla yeterli, sağlıklı, güvenilir ve besleyici gıdaya fiziksel ve ekonomik bakımdan sürekli erişebilmeleri” olarak açıklanmaktadır. Bu kavramlarla bağlantılı olarak gıda egemenliği kavramı ise “bir toplumun sürdürülebilir yöntemlerle üretilen ve aynı zamanda sağlıklı ve kültürel olarak uygun gıdalara ulaşabilmek için gıda politikalarını belirleyebilme hakkına sahip olmasına vurgu yapmaktadır (akt. Adaman, 2022:5).

şekillenmektedir. Alternatif gıda sistemleri, yeni kooperatifçilik hareketleri de bu kapsamda ele alınmaktadır. Bu yaklaşımlar ise köylüleri kapitalist tarım-gıda sistemine karşı politik özne olarak kavramsallaştırmaktadır.

1.3.2. Türkiye’de Kır Sosyolojisi

Bu çalışmada Türkiye’de 1980 sonrasındaki tarım ve köylülük tartışmalarına, bu alanda yaşanan değişim ve dönüşüme odaklanılmaktadır. Ancak genel tabloyu görmek açısından Cumhuriyet’ten günümüze olan sürece kısaca yer verilmektedir. Baydar’a göre (1999: VII), tarım ve köylülük meselesi Türkiye’de üç farklı dönemde farklı bilimsel veya ideolojik saiklerle öne çıktı ve tartışma konusu oldu. 1930’larda Cumhuriyet aydınlarının köyü tanıma ve kalkındırma projesi çerçevesinde tartışmalar yürütülürken; 1950-1960’larda kapitalizmin gelişmesi, kırın çözülmesi ve modernleşmesi teması hâkimdi. Söz konusu dönemde daha çok sosyalist-sol hareketlerin analizleri ve hedefleri çerçevesinde köy, köylülük konusu gündemdeydi. 1980’lerin başlarında ise köy konusu daha çok Türkiye’nin toplumsal yapısına yönelik genel tartışmaların parçasıydı.

Bu süreci, tarihsel gelişime ve uluslararası koşulların etkisine yer veren bir bakış açısı ile ele almak doğru kavramaya yardımcı olacaktır. Buradan hareketle Cumhuriyet tarihinde tarım ve köylülük için kanaatimizce üç ana dönemlendirme yapmak gerekir. İlki Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulması ile İkinci Dünya Savaşı sonuna kadarki süreci kapsamaktadır. Bu dönemde köye büyük bir önem atfedilmiş, tarımsal üretimi teşvik için çeşitli kurumlar ve destek mekanizmaları hayata geçirilmiştir.

İkinci dönem ise İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1980’lere giden süreci kapsar. II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye yeni dünya düzeninde yerini almış, uluslararası koşulların da etkisiyle çok partili hayata dönmüştür.¹⁷ Çok partili hayata dönüşün nedenleri üzerine farklı iç ve dış etken değerlendirmeleri söz konusudur.

¹⁷ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kısa süreli ömürlerinden sonra, çok partili sistemin Türk siyasi hayatında kalıcılaşması II. Dünya Savaşı sonrasında Milli Kalkınma Partisi ve DP ile olacaktır. 1946 yılında çok partili hayata geçildiği tespiti eksik ve hatalıdır. Çünkü 1946 seçimlerindeki çok partili seçim deneyimi ilk olmayıp, 1908 sonrası kısıtlı da olsa çok partili seçim deneyimi yaşanmıştır. Bunlara dayalı olarak 1946 ve sonrasını, “çok partili hayata geçiş”ten ziyade, “çok partili hayata dönüş” olarak okumak daha doğrudur (Karaömerlioğlu, 2006:174).

İsmet İnönü'nün demokrasiye verdiği önem, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye'nin Batılı ülkeler nezdinde kendisine yer edinme çabası, ABD'den mali yardım arayışı bunların başlıcalarıdır. Karaömerlioğlu (2006:174-191) bunlarla birlikte “toplumsal dinamikler eksenli bir yaklaşım”la bu yılları ve süreci açıklar. Nüfusun %83'ünü oluşturan köylülerin savaş yıllarında gençleri askere alınmış ayrıca çekim hayvanlarına el konulmuştur. Kaldırılan aşar vergisi, bir anlamda, farklı bir isimle tekrar getirilmiş, ayrıca devlet köylünün mahsulünü piyasanın altında bir fiyatla zorla alır hâle gelmiştir. Kentlerde yaşayanlar, özellikle kentlerin görece yoksul kesimlerindekiler savaş yıllarında temel ihtiyaç maddelerini teminde ciddi sorunlar yaşamıştır. Enflasyonun ve vergilerin artması, karaborsa dönemin gazete ve edebi metinlerine de yansımıştır. Varlık Vergisi, basına sansür, hantallaşan bürokrasinin sorunları çözemeyişi ve rüşvet iddiaları da bunlara eklenince toplumda huzursuzluk yaşanması kaçınılmaz hale gelmiştir.

Tüm bunlar birlikte değerlendirildiğinde tek partili bir sistemin sürdürülemez olduğu ortadadır. 1945'te gündeme gelen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu¹⁸, CHP için köylüyü kazanma projesi olarak ortaya çıkmışsa da hayata geçemeyecek ve DP'nin kurulmasına yol açacaktır. Ayrıca, 1946 seçimleriyle CHP iktidarını sürdürse de seçimin sonucunun ve ülkenin genel durumunun farkındadır. 1946-1950 arasında politika değişiklikleri, kabinedeki önemli değişiklikler, yeni arayışlar ile iktidarını korumaya çalışmaktadır.

Bu dönemde Marshall Planı ve Truman Doktrini gibi uluslararası destek ve teşviklerin de etkisiyle tarımsal alanda bir atılım yapılmıştır.¹⁹ Bu yıllarda tarım ve

¹⁸ Toprak reformu ve topraksız köylüye toprak dağıtımı 1930'lardan itibaren gündeme gelmiş ve 1980'lere kadar ülke gündeminde yer almış bir konudur. 1945'te neden gündeme geldiğine ilişkin bir tartışma için bkz. (Keyder ve Pamuk, 2016). Tarım kökenli genç, CHP Aydın Milletvekili, Adnan Menderes'in kanunun meclis görüşmelerindeki konuşmasıyla hazirunu etkilemesinin siyasi kariyerinde de önemli bir etkisi vardır. Toprak reformunun siyasi ve ideolojik arka planına dair bir değerlendirme için ayrıca bkz. (Karaömerlioğlu, 2014:117-150).

¹⁹ Türkiye Milletlerarası Para Fonu ve Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası'na, CHP iktidarı döneminde, 1947'de üye olmuştur. 1950 seçimleri öncesinde ekonomik kalkınma konusunda rehberlik için Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankasından destek talep edilmiştir. Banka, James M. Barker'ın başkanlığını yaptığı bir heyeti Türkiye'ye göndermiştir. 14 Mayıs 1950 seçimlerinden sonra, DP iktidarı döneminde, 1950 Haziran'ında Ankara'ya gelen heyet üç ay Türkiye'de bulunmuştur. Bu seyahatlerin ürünü olarak hazırlanan ve Türkiye'ye çeşitli politika önerileri sunan rapor “Barker raporu” olarak bilinmektedir. Rapordaki önerilerin bire bir benimsendiği veya uygulandığı ise söylenemez. Heyetin

köylülük makineleşme, yeşil devrim, göç gibi olgular üzerinden şekillenmektedir. Bu süreç Baydar'ın (1999) ve yerleşik okumaların belirttiği gibi genelde 1950 sonrası ile başlatılmaktadır. Ancak 1945 sonrasında CHP döneminde ve DP iktidarı öncesinde, ABD ile geliştirilen ilişkiler,²⁰ NATO'ya girme çabaları, uluslararası antlaşmalar ve yardımlar söz konusudur. CHP'nin üst kademesinde yaptığı değişiklikler, Köy Enstitüsü'nün pasifleştirilmesi, toprak reformu tartışmaları, imam hatip kursları gibi kültür ve maarif alanında yapılan girişimler önemli siyasi değişikliklerdir ve ayrıca köyler ve köylüler için de önemli bir kırılmayı işaret etmektedir. Bu sebeple 1950 sonrası yapılan birçok değişiklik DP iktidarı ile özdeşleştirilse de CHP savaş yıllarının yarattığı tepkilerin farkındadır, çok partili rejimde artık doğrudan seçmen hâline gelen köylüleri kazanmak için girişimlere başlamış görünmektedir. 1945-1980 arası bu dönemde köy makineleşme, göç gibi olgularla sosyal bilimlerin yanında Türk edebiyatının ve sinemasının da önemli bir temasını oluşturmaktadır. Ayrıca siyaset düzeyinde, iktidarlar değişse de köye yönelik ilgi, desteklemeler ve projeler devam eder.

Üçüncü dönem ise 24 Ocak kararları ve akabinde 12 Eylül Darbesi ile başlayan ve günümüze kadar olan süreci kapsamaktadır.²¹ İlerleyen kısımda üç ana dönem üzerinden Türkiye'de kır sosyolojisinin gelişimi ve günümüz tarım ve kır çalışmaları ele alınmaktadır.²²

Türkiye'ye geliş hikâyesi, Barker Raporu'nun içeriği ve DP'nin politikaları ile raporun karşılaştırılmasına ilişkin bkz. (Semiz ve Toplu, 2021).

²⁰ 27 Mayıs darbesine hava kurmay albay iken katılmış, kurucu mecliste milli birlik komitesi üyesi olarak yer almış ve sonrasında 12 Eylül 1980'e kadar Cumhuriyet Senatosu'nda tabii senatör olarak bulunan Haydar Tunçkanat, II. Dünya Savaşı sonrasında eski usul sömürgeciliğin iktisadi, askerî, teknik vb. yardım adı altında ikili anlaşmalarla yeni bir form kazandığından bahsetmekte ve **İkili Anlaşmaların İçyüzü (2020)** eserinde 1945 sonrasında özellikle ABD ve NATO ile geliştirilen ilişkileri incelemektedir.

²¹ Tarım politikalarının 1980 sonrası kısmı ikinci bölümde ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Bu bölümde 1980 öncesi kır sosyolojisi çalışmaları ile tarım politikalarına da yer verilmekte, 1980 sonrası kır sosyolojisi çalışmaları yine ayrıntılı olarak ele alınmakta ancak tarım politikalarına ise kısa ve sınırlı olarak değinilmektedir.

²² Türkiye'de tarım-kır konulu çalışmalar sosyoloji, coğrafya, antropoloji, ziraat, iktisat gibi insan ve toplum bilimleri başta olmak üzere birçok disiplinde yerli veya yabancı araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmiştir/gerçekleştirilmektedir. Bu bölümde kır konulu çalışmaların tarihi gelişimine sınırlı olarak yer verilmektedir. Daha ayrıntılı, belirli dönemler ve temalar eşliğinde değerlendirmeler için bkz. Planck (1977), Akkayan (1980), Ertürk (2008), Arslan (2019), Ünüvar (2020a). Planck, yabancı dilde hazırlanan çalışmalara yer vermesi, Akkayan antropoloji ve coğrafya çalışmalarını kapsamaması, Ertürk sosyoloji alanından olması ve Arslan kapsamlı bir kır çalışmaları dökümü ve tasnifi yapması sebebiyle önerilmektedir. Tezin bu bölümünü yazarken Ünüvar (2020a) çalışmamdan faydalanılmış ve ilgili

1.3.2.1. Türkiye’de Tarım ve Kır Çalışmaları (1923-1945)

Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında nüfusun çoğunluğu köylerde yaşamakta ve tarım alanında çalışmaktadır. 1927 nüfus sayımına göre 5 milyon 350 bin kişiden oluşan ülke toplam çalışan nüfusunun 4 milyon 370 bini tarımdadır. Tarım sayımı sonuçlarına göre çiftçi aile sayısı 1 milyon 751 bin 239 olup bu sayı 9 milyon 145 bin kişilik nüfusa denk gelmektedir. Ayrıca, Türkiye’deki çiftçi aile sayısı ile tarım işletmesi sayısı neredeyse eşittir. Buradan hareketle tarıma dayalı bir ülke ekonomisinin olduğu ve tarımsal üretimin küçük aile işletmeleri eliyle yapıldığı görülmektedir (Tunçay, 2015:192-193).

Erken Cumhuriyet dönemi siyasi söylemlerinde köylülük önemli bir konum edinmiş ve kalkınmanın köylerden başlaması üzerinde durulmuştur. Nüfusun çoğunluğu kırsal alanlarda yaşayan ülkede, üretimin temeli ve Türk kültürünün taşıyıcısı olarak görülen köylü, milletin efendisi ilan edilmiştir. İzmir İktisat Kongresi’nde (1923), Türkiye’nin nasıl kalkınacağına yönelik tartışmalar yapılmış ve önemli kararlar alınmıştır. Kongrede, tarımsal eğitim, tarımın makineleşmesi ve kapitalistleşmesi gerektiği görüşü öne çıkmış, Ziraat Bankası kredilerinin arttırılması ve aşar vergisinin²³ kaldırılması talep edilmiştir. Kongre kararları 1929’a kadar ülkenin iktisadi hayatını şekillendirmiştir. 1924’te çıkarılan Köy Kanunu, özel mülkiyeti koruyucu düzenlemeler, tapu kütüğü oluşturulmaya başlanması, 1924’te kurulmaya başlanan ticaret borsaları Cumhuriyet’in ilk yıllarında kırsal alanı ilgilendiren diğer dönüşümlerdir. Tarımsal eğitim faaliyetleri arttırılmış, 1933’te ziraat, orman ve

çalışmanın ders kitabı olması sebebiyle başvuru genel betimsel anlatım tezin amacı ile bağlantılı düzeyde geliştirilerek eleştirel bir zemine taşınmıştır.

²³ Aşar, Cumhuriyet’in Osmanlı Devleti’nden devraldığı bir vergi çeşidi olup çiftçinin hasat sonunda elde ettiği ürünün belli bir oranının aynı yani mal olarak alınması şeklinde tahsil edilir. Vergi oranı genelde %10 olmakla birlikte bazı yörelerde ve ürün gruplarında %40’a kadar yükselebilmektedir. Aşarın tahsili bir dönem iltizam usulü ile mültezimler eliyle yapılmaktaydı. Bu uygulamada merkezi idare her yöreye ait vergi toplama yetkisini hazineye en yüksek bedeli ödemeyi garanti eden mültezime vermektedir. Mültezimlerin de kendi kârlarını artırmak için başvurduğu yolların tarım kesiminde huzursuzluk yarattığı da görülmektedir. 1923 İzmir İktisat Kongresi’nde alınan karar doğrultusunda 17 Şubat 1925 tarihinde 552 sayılı yasa ile aşar yürürlükten kaldırılmıştır. Bu vergi görünürde Osmanlı’dan kalma çağdaş bir vergi olması ve iltizam usulünün çiftçiler üzerindeki olumsuz etkisi sebebiyle kaldırılmıştır. Aşar kaldırılmasından önceki yıldaki bütçe gelirlerinin %28,6’sını oluşturmaktadır ve kaldırıldığı yıl bütçe açığı normal düzeyin üç katına çıkmıştır (Önder, 1988:118-120).

veterinerlik eğitimlerinin verildiği Yüksek Ziraat Enstitüsü kurulmuştur. 1938’de kurulan Toprak Mahsulleri Ofisi ile tahıl fiyatlarının kontrolü hedeflenmiştir (Özensel, 2018:95-100).

Kırsal politikaların önem kazandığı bu dönemde sosyoloji alanında da kıra yönelik ilgi söz konusudur. Türk sosyolojisinde köy/kır alanına özgü bu dönem çalışmalarına bakıldığında, ilk olarak, köylerin tarihi ve coğrafi özelliklerine, örf ve adetlerine, iktisadi faaliyetlerine, toplumsal ve kültürel yapılarına yer veren köy monografileri ile karşılaşılacaktır. Türk sosyolojisindeki ilk monografik çalışma olan Mehmet Ali Şevki Sevündük’ün **Kurna Köyü Araştırması (1937)** ve Sadri Aran’ın –aynı zamanda doktora çalışması da olan– **Evedik Köyü: Bir Köy Monografisi (1938)** bu dönemin ürünleridir. Ayrıca, *Kadro Dergisi*’nin kurucularından İsmail Hüsrev Tökin’in tarihsel materyalizm yönteminin izlerini taşıyan **Türkiye’de Köy İktisadiyatı (1934)** başlıklı kuramsal eseri bu dönemde yayımlanmıştır. 1940’lara kadar olan zamanı kapsayan bu dönemde köy araştırmaları “köycülük” söylemi çerçevesinde sürmektedir (Arslan, 2019:85).

CHF, köycülük söylemine başvurmakta ve 1930’lar itibariyle Halkevleri, Köy Enstitüleri gibi kurumlar aracılığıyla köylü kitlelere ulaşmaya çalışmaktadır. Karaömerlioğlu (2014) köycülük söylemine politika alanında sıklıkla başvurulduğunu belirtir ve bu söylemin neden ve nasıl kullanıldığını açıklar. 1930’lardaki Serbest Fırka deneyimi iktidara kitle tabanının desteğinin zayıflığını göstermiş, 1930 sonrasında Halkevleri, Köy Enstitüleri gibi kurumları hayata geçirerek daha geniş kitlelere ulaşmaya çalışmıştır. 1930’larda sadece Türkiye’de değil dünyanın değişik bölgelerinde de köycü söylemler yükselmektedir. Şehirleşme ve sanayileşmenin 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı’nın sebepleri olarak görülmesi, 1930’larda kuraklıklar sonucu tarımsal üretim sorununun önem kazanması ve kendi kendine yeten bir iktisadi düzen arayışı bu yükselişin nedenleri arasındadır. Türkiye’de 1932’de Halkevleri kurulmuş ve nüfusun yaklaşık olarak %80’ini oluşturan köylülerin desteğini alabilmek için Halkevleri’nin Köycülük Kolları’na özel bir önem verilmiştir. 1939’da ise Halkevleri’nin köydeki uzantısı olarak Halkodaları hayata geçirilmiştir. Bu noktada “şehirleşme ve sanayileşmeye karşı önyargı”, “köyü ve köylüyü yüceltme”, “Batılılaşma ile ilişki” ve “eğitimi köylerin dönüşümü için kilit güç olarak algılama”

köycü söylemin temel özellikleridir. Bu dönemin köye yaklaşımını “romantik” olarak nitelendirmek ve köylüye bir toplumsal mühendislik nesnesi olarak yaklaşıldığını belirtmek mümkündür. Öte yandan 1930’larda daha çok soyut bir söylem düzeyinde görülen bu köy ilgisi ilerleyen yıllarda toprak reformu tartışmaları ve Köy Enstitüsü gibi uygulamalarla daha somut bir düzleme taşınmaktadır (Karaömerlioğlu, 2014:51-85). Sonuç olarak, bu döneme damgasını vuran köycülük; sanayileşme ve şehirleşme karşılığına, köyü, köy yaşamını ve köylüyü yüceltmeye, kırsal kültüre ve geleneğe yaslanır. Cumhuriyet’in ilk yıllarında devletin, köylüyü köyde tutmaya yönelik politikalar uygulamaya çalıştığını ve statik bir toplum tasavvuru taşıdığını söylemek mümkündür.

II. Dünya Savaşı yılları ise Türkiye her ne kadar aktif olarak savaşa girmese de ülkede büyük zorluk ve sıkıntıların yaşandığı, ekonomik darboğazdan geçildiği bir dönemdir. Türkiye’nin ekonomik koşullarındaki gerilemeler ve tarımdaki daralmalara bağlı olarak kötü gidişi durdurabilmek adına 1940’ta Milli Korunma Kanunu ve 1942’de Varlık Vergisi Kanunu gibi düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Tarımsal üretimdeki azalmalar, savaş tehlikesi dolayısıyla erkek nüfusun silahlaltına alınmasından ve kırsal politikalardan kaynaklanmaktadır. Bu politikalar emek yükümlülüğü, para olarak vergilendirme ve tarımsal ürüne el koymadır. Kırsal nüfusun çoğunluğu askerliğin yanı sıra, yol yapımında, kömür madenlerinde, devlet üretim çiftliklerinde ücret karşılığında da olsa emek yükümlülüğüyle karşı karşıya bırakılmıştır. Savaş döneminde “arazi vergisi, hayvan vergisi ve yol vergisi²⁴” nakdi olarak toplan vergilerdir. Devlet ayrıca tarım ürünlerine piyasanın çok altında bir fiyatla veya aynı vergilendirme yoluyla el koymuştur. 1944’te Toprak Mahsulleri²⁵

²⁴ Bu alandaki bir diğer vergi türü olan yol vergisi objektif yükümlülük olarak ele alınmaktadır. 1921’deki Tarik Bedeli Nakdisi adlı yasa ile konulan bu vergi 4 işgünü çalışmak veya bunun işçi bedelini ödemek şeklinde bir yükümlülük öngörmektedir. Bu vergi 1925 yılında Yol Mükellefiyetleri Kanunu ve 1929’da Şose ve Vergiler Kanunu ile tekrar düzenlenmiş ve 10 gün çalışma veya 8 lira ödeme şeklinde uygulanmıştır. 1952 yılında ise Akaryakıtlardan Alınacak Yol Vergisi Hakkındaki Kanun ile eski yol vergisi dolaylı bir vergi haline dönüştürülmüştür. Ekonomilerde genelde atıl iş gücünü özellikle de tarım kesimindeki atıl iş gücünü kullanarak ekonomiye katkı amaçlanan ve bir tür baş vergisi olan yol vergisi, günümüz ekonomilerine ters düşen bir konumda yer almaktadır (Önder, 1988:126-127).

²⁵ Tarım Mahsulleri Vergisi 1943 yılında 4429 ve 4553 sayılı yasalarla tarımsal kazanç üzerine salınmış bir vergidir. II. Dünya Savaşı sırasında iktisadi zorluklarla boğuşan devlete vergi geliri sağlamak amaçlanmıştır. 1925’te kaldırılan aşardan sonra tarımsal gelirleri baz alan ilk vergidir. Hazineye 1943, 1944 ve 1945 yıllarında sırasıyla 59,6, 47,2 ve 66,8 milyon TL gelir sağlamıştır ve bu miktarlar toplam vergi gelirleri içerisinde sırasıyla %7,9; %5,7 ve %12,8’e karşılık gelmektedir. Tarım kesiminden gelen

Vergisi Kanunu'yla da %10'luk bir vergi getirilmiştir. Bu yeni vergi köylüler yararına önemli bir kazanım olarak kaldırılan aşar vergisinin geri getirilmesi anlamını taşımaktadır (Özensel, 2018:104-106).

Köylülerin aleyhine görünen bu uygulamalarla savaşın yükü küçük ve orta ölçekte üretim yapan köylülere bırakılmıştır. Nüfusun neredeyse beşte dördünün kırsal alanlarda yaşadığı düşünüldüğünde, CHP bu kesimin memnuniyetsizliğini gidermek ve onları kazanmak adına yeni politikalara yönelmiştir. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ya da bilinen adıyla toprak reformu tartışmaları bu yeni politika arayışlarının ürünüdür (Özensel, 2018:111).

Bu dönemde köy konulu sosyolojik çalışmaların da devam ettiği, monografilere dayanan Le Play geleneğini Selahaddin Demirkan'ın sürdürdüğü görülmektedir. Niyazi Berkes, Behice Boran, Mediha Berkes ise bu yıllarda köy konulu çalışmaları bulunan isimlerdir (Arslan, 2019:98-126).

Niyazi Berkes, **Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma (1942)** çalışmasında on üç köyün nüfus, ekonomik hayat, iş hayatı, aile ve akrabalık gibi özelliklerini incelemiştir. Berkes (1942:8) “Sosyolojinin esas vazifelerinden biri de sosyal değişmelerin umumi kanunlarını bulmak” olduğunu belirterek Auguste Comte’a atfen “sosyal dinamik”in sosyolojinin en önemli kısmı olduğuna dikkat çekmiştir. Değişme meselesini doğru anlayabilmek için öncelikle statik unsurların tetkikinin gerekliliğini ifade eden Berkes bu çalışmasında köylerin statik yönlerine odaklanmıştır. Berkes (1942:172) çalışmasının sonunda ikinci kitapta bu köylerdeki toplumsal değişmeyi inceleyeceğini belirtmişse de bu tür çalışmalarının ilerleyen yıllarda devamını getirmemiştir.

Behice Boran ise ilk baskısı 1945'te yayımlanan **Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki (1992)** başlıklı çalışmasında

tepkiler ve birtakım idari zorluklar sebebiyle savaş sonrasında kaldırılmıştır (Önder, 1988:120). Önder burada bu verginin getirilişinin sosyal amacı olarak 1942'de tarım dışı kesime uygulanan ve büyük tepki çektiğini öne sürdüğü Varlık Vergisi'nin bir uzantısını tarım kesiminde yaratarak bu tepkileri hafifletmenin amaçlandığını öne sürmektedir (Önder, 1988:120). Kanaatimizce bu zorlama bir yorumdur. Devletler iktisadi olarak sıkıştıklarında vergiyi tabana yaymak için bu tarz yollara başvurmaktadırlar. Varlık Vergisi kadar bu verginin, savaş veya iktisadi zorlukların yaşandığı dönemlerde atılan bu tarz adımların devlet-toplum ilişkilerinde hem devlete hem de iktidardaki partilere zararları olmuştur. Ortaya çıkan yüksek savaş maliyetleri ise ancak bu yollardan karşılanabilmiştir.

Manisa çevresindeki köylerde saha araştırması yapar. Boran, köyleri “ova köyleri” ve “dağ köyleri” şeklinde “açıklık-kapalılık” derecelerine göre seçer ve inceler. Seçim ve değerlendirmelerinde iktisadi temele vurgusu söz konusudur. Boran’ın çalışması, ABD’de doktora yıllarında etkilendiği, yeni-evrimci antropolojik yaklaşımların izini taşımaktadır.

Keyder (1999:163), 1940’larda Türkiye’de köylerin genel durumunun, büyük şehirlere veya geçiş yollarına yakın güzergâhlar gibi istisnalar dışında, pazar ilişkilerinin sınırlı olduğu, ürünlerin çoğunun hane ihtiyacı veya yerel değişim için kullanıldığı, karabasan, öküz veya işgücü gibi üretim girdileri veya emek ihtiyacının hanece karşılandığı veya köy içerisinden karşılıklılık esasında temin edildiği bir çerçevede tanımlanabileceğini belirtmektedir. Anadolu’nun iç bölgelerinin çoğunda kapalı köy toplumları ve geçimlik üretim düzeninin hâkim olduğunu ifade eden Keyder, ayrıca Amerikalı bir gözlemcinin “Hititlerden bu yana neredeyse hiçbir şey değişmemiş gibidir” gözlemine abartılı olduğunu da ekleyerek yer vermektedir.

Yukarıda tasvir edilen genel tablo Mahmut Makal’ın 1940’ların sonlarında yayımlanan anılarından müteşekkil **Bizim Köy**’de yer verdiği tablo ile de paralellik arz etmektedir. Türkiye’nin makineleşmenin sınırlı olduğu bu dönemde bırakın Doğu Anadolu veya Güneydoğu Anadolu’yu, Akdeniz’in veya Adana’nın kuzey dağ köylerinde de benzer bir tablo söz konusudur. İnsanlar asırlardır kullanılagelen orak, düven gibi aletlerle tahıl hasadını sürdürmektedir. Yeşil devrimin henüz uğramadığı dönemde verimlilik son derece düşük seyretmektedir.

Türkiye’de saha araştırmaları veya daha özelde köy araştırmaları, köy monografileri ile başlamıştır. Bu alanın öne çıkan araştırmaları ise *Kadro Mecmuası* ve DTCF çevreleri ile özdeşleştirilmiştir (Akşit, 2006). Hatta Mübeccel Belik Kıray ile yapılan söyleşide kendisine İstanbul ve Ankara karşılaştırılması sorulduğunda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde 1910’dan beri sosyoloji okutulduğunu ama bunun daha çok Fransız ekolü ve farklılaşmamış bir konu gibi anlatıldığını belirtmektedir. Ankara’da ise değişme üzerinde durulduğunu, evrime uğramış ilkel kavimlerden antropolojiye, Çin’e dek farklı konuların da okutulduğunu eklemektedir. Sonuçta ise günümüz Türkiye’sinde yapılan sosyolojinin ana kaynağının Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’ndeki grup olduğu ifade edilmektedir (Atacan vd. (2001:98-99).

Ankara ve İstanbul arasındaki böyle bir eğilim ve düşünce farklılığından İstanbul Sosyoloji’de yapılan bazı çalışmalarda da bahsedilmektedir (bkz. Kaçmazoğlu, 1987). Oysa Türkiye’de sosyolojinin kurulmasını ve kurumsallaşmasını sağlayan Ziya Gökalp’in **Kürt Aşiretleri Hakkında Tetkikler** başlıklı araştırması vardır. Gökalp, Rıza Nur’un talebi üzerine Diyarbakır bölgesindeki aşiretler üzerine bir araştırma yürütür. Araştırmasının Kürt aşiretleriyle ilgili ilk iki kısmı yapılır ve gerekli yerlere ulaştırılır. Araştırmanın Arap ve Türkmen aşiretleriyle ilgili olması düşünülen kısımları ise, Gökalp’in 1924’teki vefatı dolayısıyla hayata geçirilememiştir. Yine Gökalp ile beraber Türkiye’deki iki sosyoloji ekolünden birisinin öncüsü kabul edilen Sabahattin Bey, F. Le Play’nin düşünce ve çalışmalarından hareketle saha araştırmalarını önermektedir. Her ne kadar kendisinin bir saha araştırması yoksa da onun takipçilerinden M. Ali Şevki Bey ve Selahaddin Demirkan’ın köyler üzerine saha araştırmaları söz konusudur.

Burada yine hem saha araştırmaları hem de İstanbul-Ankara karşıtlığı konusunda Hilmi Ziya Ülken’e ayrıca değinmek gerekmektedir. Kıray nehir söyleşisinde Ülken’i ve onun çalışmalarını aşağıdaki gibi anlatmaktadır.

“Hilmi Ziya tamamen felsefe. Hilmi Ziya’nın böyle sahaya çıkma, veri toplama, teorileri irdeme, anlatma diye bir meselesi yok. Onun bütün meselesi estetik, biraz İslam ve daha çok yarı felsefe aktarmaları. Yanında, Nurettin Şazi Kösemihal var, o da aynı yerde duruyor. Biraz Fransız düşünüş tarihine yakındılar bunlar, onun için oldukça iyi Le Play ve Durkheim anlatırlardı. Le Play tenkidi iyi yapılırsa iyidir, ama son derece betimseldir. Veri toplayan, onun ötesine geçmeyen bir ekoldür Le Play ekolü denilen şey.” (Atacan vd., 2001:128-129).

Gökalp öncülüğünde 1917’de altı sayı çıkan Sosyoloji Dergisi, 1940’ların başında Hilmi Ziya Ülken’in öncülüğünde tekrar çıkmaya başlar. Derginin 1941 yılında yayımlanan bu cildinin ilk sayısında Ülken (1941a) köy araştırmaları için rehberlere ve soru cetveline yer vermektedir. Bu sayıda ayrıca birçok kitap değerlendirmesine yer verilir. Bu değerlendirmeler arasında köy konulu kitap değerlendirmeleri de bir hayli fazladır. Ülken (1941b:322-324), Mehmet Ali Şevki’nin İstanbul civarındaki köye ilişkin broşür düzeyindeki monografisinin bulunduğunu ancak Berkes’in Ankara Köyleri üzerine kitabının köy sosyolojisi alanında neşredilen ilk monografik eser olduğunu belirtir. Hilmi Ziya’nın gelecekte bu tarz monografilerin sayısının artacağını beklendiğini söylemesi ise meselenin öneminin farkında

olduğuna işaretler. Ülken (1941c ve 1941d) yine aynı sayıda Eminönü Halkevi'nde köycülük şubesinde faaliyetleri olan Salahaddin Demirkan'ın "Köy Nasıl Tetkik Edilmelidir" adlı köy çalışmaları için rehber niteliğindeki eseri ile Hüseyin Avni'nin "Reaya ve Köylü" eserine ilişkin değerlendirmelerini sunmaktadır. İlerleyen yıllarda dergide Ülken'in de iştirak ettiği seyahatlerin ürünü olarak öğrencisi Göknıl'in (1943:312-357) Bilecik ve Edremit'ten seçtiği köylerin tarımsal üretiminden yapılan işlere, aile hayatından dini hayata detaylı malumat içeren monografisi yayımlanır. Bu tür köye ilişkin monografilerin veya başka çalışmaların İstanbul Üniversitesi bünyesindeki öğretim üyeleri veya öğrencilerince 1950'lerden sonra da gerçekleştirilmeye devam edildiği Sosyoloji Dergisi'nin yayınlarına veya lisans bitirme tezlerine bakıldığında görülmektedir.²⁶

Türkiye'de köy konusunda Cumhuriyet döneminde önde gelen isimlerden birisi de Nusret Köymen olmuştur. Ancak onun köy ilgisi ise Zafer Toprak'ın ifade ettiği üzere İstanbul'dan Ankara'ya yolculuk ederken gördüğü köylerle sınırlıdır (akt. Karaömeroğlu, 2014:96). Berkes'in (2017:89-91) hatıratında anlattığı kısımlar da bu tür örnekleri doğrular niteliktedir. Burada köyle ilgili çalışmak veya köy üzerine bir şeyler yazmak için köylü olunması gerektiği gibi bir sav öne sürülmemektedir. Öyle ki benzer bir sav 1950'lerin sonunda köy romanına ilişkin bir tartışmada, köy romanının önde gelen isimlerince köyden çıkanların, köy kökenlerin (daha iyi) köy romanı yazabileceği öne sürülmektedir. Kemal Tahir ise köy romanı yazmak için köylü veya babalık üzerine yazmak için de baba olmanın şart olmadığını diğer isimlere karşı savunmaktadır (Baka, 2023).²⁷ Edebiyat duyarlılığı yüksek isimlerdeki benzer bir

²⁶ Ülken'in 1941'de Berkes'in başka bir eserini ya da Pertev Naili Boratav'ın kitabını ele alması, 1943'te ise doğrudan DTCF'nin dergisine ilişkin değerlendirmesi söz konusudur. Aynı şekilde Behice Boran'ın (1943) da Ülken'in çalışmalarına ilişkin eleştiri yazıları yayımladığı görülmektedir. Öte yandan Berkes'in (1942) de daha çok toplumsal statik meseleler ağırlıklı Ankara çalışmasının ilk cildi yayımlanmış ancak daha sonra yazacağını ifade ettiği toplumsal değişmelere odaklanan yönüne ilişkin kısmı hayata geçmemiştir. Bu isimlerin DTCF'den tasfiyeleri sonrasında da özellikle Berkes'in yurt dışındaki kariyerinde daha tarihi, felsefi olarak nitelendirilebilecek konulara yöneldiği, Boran'ın ise siyasi faaliyetlerde yer aldığı görülmektedir. Tüm bunlar birlikte değerlendirildiğinde her iki ekolün de saha araştırmalarının olduğunu, İstanbul'un önce kurulmasının da katkısıyla bu tür araştırmaların İstanbul menşeli olarak başladığını görmek mümkündür. Ayrıca, Türk sosyoloji tarihi içerisinde İstanbul-Ankara karşıtlığı sorunlu ve işlevsiz bir tartışmadır. 1940'larda her iki okula da mensup kişilerin eserleri üzerinden eleştirilerinin varlığı önemli bir etkileşimin olduğuna işaretler.

²⁷ Köy romanına ilişkin bu tartışmaların ilk hali Cemil Sait Barlas'ın sahibi ve başyazarı olduğu *Pazar Postası*'nda 1959'da parça parça yayımlanır ve sonra 1960'ta kitaplaşır. 2023'te tekrar yayımlanan **Beş Romancı Tartışıyor** kitabında Kemal Tahir yer yer Orhan Kemal ve Fakir Baykurt'la karşı karşıya

tutumu sosyal bilimlerde de bilim insanlarının en azından antropologların daha kolay benimsediğini ve uyguladığını belirtmek gerekir.

Köy konusunda öneride bulunanların eksik ve hatalı yönü biraz da bu nokta yani köyü veya köylüyü anlamaktansa, masa başından ve onu şekillendirilecek bir kesim olarak görmek şeklinde tebarüz etmektedir. Osmanlı Devleti’nden 1900’lerin ortalarına kadar, Türkiye’deki köy ve köylü algısını daha kolay anlayabilmek için birkaç örnekten bahsetmek yerinde olacaktır. Osmanlı Devleti’nde valilik ve bakanlık yapmış, Cumhuriyet yıllarında milletvekilli olmuş Ebubekir Hazım Tepeyran’ın (2011:13) ilk yayımı 1910’da yapılan Küçük Paşa eserinin daha giriş paragrafı aslında Osmanlı Devleti’nin özellikle son dönemlerinde köye ve köylüye nasıl yaklaştığı konusunda öne sürülen ve Cumhuriyet döneminde yaygınlık kazanan bir eğilimi göstermektedir.

“Anadolu’da bir köy...

Bir buçuk yıl evveline kadar zorba hükümetin asker almak, vergi tarh ve tahsil etmek lazım geldikçe hatırladığı köylerden biri.

Anadolu’yu görmeyenlerin, büyük şehirlere mahsus her türlü gürültülerden sıkıldıkça birer sükun ve huzur yeri olmaları tasavvuru ile sakinlerine gıpta ettikleri fakir ve sefalet yuvalarından biri olan bu köyün mevkii, bir şairi, bir ressamı yalnız bir şiir yazmak, bir tablo krokisi çizip geçmek için belki memnun edebilirdi.”

Bu söylem, yani Osmanlı Devleti’nin sadece asker kaynağı veya vergi zamanı köylüyü hatırlamasına gönderme, Gökalp’ın “etrak-ı bi idrak” iddialarıyla da birleşince, Cumhuriyet’in sıklıkla başvurduğu ve kullandığı bir söylem haline geldi. Köylüler milletin efendisi ilan edildi ve bir köyler topluluğu olan ülkenin hızla kalkınması ve ilerlemesi hedeflendi. Ancak Ankara valisi Nevzat Tandoğan’ın söyledikleri²⁸ Cumhuriyet’in Osmanlı Devleti’ni kötülerken kullandığı duruma aslında kendisinin düştüğünü göstermektedir.

gelir. Tartışmanın diğer katılımcıları ise Mahmut Makal ve Talip Apaydın’dır. Roman ve köy romanının tartışıldığı bu kitapta, Kemal Tahir’in diğer isimlere kıyasla roman kuramı üzerine daha geçerli düşüncelerinin olduğu görülür. Türkiye’de köy romanı denince akla gelen **Küçük Paşa**, **Yaban** ve **Bizim Köy** gibi eserler üzerine değerlendirmelerin yer aldığı kitabın son kısmında ise Köy Enstitüleri konusu tartışılmaktadır.

²⁸ Osman Yüksel Serdengeçti, 1944 yılında henüz üniversite öğrencisiyken tutuklanır ve bir anda dönemin Ankara Valisi Tandoğan’ın karşısına çıkarılır. Tandoğan, bu tutuklama esnasında nutkunu çeker:

Köy Enstitülü Mahmut Makal'ın 1940'ların sonunda yayımlanan **Bizim Köy** eseri ise köylerin durumunu yansıtmaları bakımından epeyce dikkate değerdir. Öyle ki çeşitli yabancı dillere de çevrilen bu anı kitabı, köye yönelik romantik yaklaşımların iddialarını çürütmektedir. 1940'ların ortasında İç Anadolu'dan bir köyün durumunu, yoksulluğunu, yaşam koşullarının zorluğunu ve çetinliğini gerçekçi bir düzeyde ortaya koymaktadır. Eser hayat şartlarına ilişkin somut göstergelerin yanında toplumsal koşulların diğer veçhelerinde ideolojik bir yön de barındırmaktadır. Ancak genel tabloda, Cumhuriyetle beraber köyün hayat şartlarının iyileştirilmesinde kayda değer bir ilerlemenin görülmediğini açık bir şekilde ortaya sermektedir. 1940'larda uygulamaya konulan bir diğer politika ise Köy Enstitüleri²⁹ olmuştur.

Cumhuriyetle beraber görüleceği üzere köye yönelik artan bir ilgi söz konusudur. Köylü milletin efendisi ilan edilmiş, köyün kalkınması, geliştirilmesi yönünde çaba gösterilmiştir. Ancak köyün toplumsal ve iktisadi koşullarının iyileştirilmesinde önemli bir ilerleme kaydedilememiştir. Çoğunluğu kırsalda yaşayan nüfusu yakından ilgilendiren ve halkın üzerinde ciddi sıkıntılar oluşturan bazı kanun ve vergiler savaş koşullarında uygulamaya koyulmuştur. Savaş sonrası iktisadi sorunlar ve uluslararası koşulların etkisiyle Türkiye'de çok partili hayata dönülmüştür. Köylü kitlelerde halen süren tek parti dönemi iktidar partisine olan karşıtlığın kökenlerinin bu yıllara dayandığını söylemek mümkündür.

1.3.2.2. Türkiye'de Tarım ve Kır Çalışmaları (1945-1980)

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye'de önemli değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Çok partili hayat ve sonrasındaki DP iktidarı (1950-1960), Türk tarımında önemli ilerlemelerin olduğu yıllardır. Demokrat Partililer Türkiye'nin modernleşme hamlesinin tarımdan başlaması gerekliliğinin bilinciyle iktidarlarının

“Ulan öküz Anadolu! Sizin milliyetçilikle, komünizm ile ne işiniz var? Milliyetçilik lazımsa bunu biz yaparız. Komünizm gerekirse onu da biz getiririz. Sizin iki vazifeniz var: birincisi çiftçilik yapıp mahsul yetiştirmek; ikincisi, askere çağırdığımızda askere gelmek.” (Akt. Çelik, 2020).

²⁹ Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren köylerin kalkınması ve geliştirilmesi, köylülerin eğitimi gibi konularda politikalar önerilmekte ve hayata geçirilmektedir. Köy Enstitüleri bu bağlamda, İkinci Dünya Savaşı öncesinde uygulamaya konan köye yönelik uygulamalardan biridir. Köy enstitülerinin kuruluş süreci, köy enstitülerinde uygulanan eğitim-öğretim programları ve kapanma sürecine ilişkin değerlendirmeler için (bkz. Fay Kirby, 2015; Karaömerlioğlu, 2014:87-116; Kemal Tahir, 2022). Enstitüleri Kemal Tahir'in görüşlerinden yola çıkarak incelediğim bir çalışma için (bkz. Ünüvar, 2024a).

sonuna dek, çiftçilerin çıkarlarını öncelemişlerdir. Çiftçilere ucuz kredi sağlanmış ve tarım ürünlerinin fiyatları TMO aracılığıyla yüksek seviyede tutulmuştur. Bu yıllarda, CHP döneminde başlayan ve etkileri daha çok DP dönemde görülen Marshall Planı dâhilindeki Amerikan yardımlarının önemli etkisi vardır. 1948-1952 arasında, traktör sayısı 1750'den 30000'lere çıkmıştır. 1948'de ekilen alan 14,5 milyon hektar iken 1956'da bu alan 22,5 milyon hektara yükselmiştir. DP'nin ilk yıllarında tarım ürünleri bollamış ve çiftçinin geliri gözle görülür düzeyde iyileşmiştir. Yeni yollar sayesinde ülke birbirine bağlanmış ve köyler dışarıya açılma fırsatı kazanmıştır. Karayollarının ağırlığının yerleşmeye başladığı bu dönemde demiryolları sınırlı kalmış, otomobil ve kamyon gibi kara taşıtlarıyla daha etkin bir pazarlama ve dağıtım ağı oluşturulmuştur (Zürcher, 2000:325-327).

1950'lerde kırsal alanları etkileyen önemli olgulardan birisi de göçtür. İnsanların kırdan kente göç etmesinin arkasında tarımda makineleşme, kentin iş gücü ihtiyacı, ekonomik anlamda tarımın yetersizliği gibi sebepler etkilidir. Karpat (2016:35-44), II. Dünya Savaşı sonrasında, tarım işçilerini işsiz bırakan ve marjinal çiftçileri tasfiye eden tarımda makineleşme ve yaşanan nüfus patlamasına dikkat çekmektedir. Ona göre, kırsal göçte temel "itici" etkenler yoksulluk, düşük gelir, eğitim ve sağlık hizmetlerinin yetersizliği iken, kentlerdeki "çekici" etkenler ise istihdam, yüksek gelir imkânı, eğitim, sağlık ve diğer hizmetlere erişimdir. Özensel (2018:123) de bu dönemde sağlık hizmetlerinin gelişmesiyle bebek ölümlerinin azaldığına, nüfus artışının ivme kazandığına yer vermektedir. Tarımda artan makineleşmenin etkisiyle de kırsalda iş gücü fazlalığı ortaya çıkmıştır. Köylerdeki ekonomik yetersizliklere, kentlerin eğitim ve sağlık imkânlarının daha iyi olması gibi çekici faktörler de eklenmiş, kara sabanın yerini pulluğun alması ile de kırdan kente göç hızlanmıştır. Zürcher (2000:329) bu dönemde bir milyonun üstünde insanın toprağını bıraktığını, on yıllık dönemde büyük kentlerin nüfusunun her yıl ortalama %10 arttığını vurgulamaktadır. Eskiden geçici olan ve kısa bir süre şehirde kalıp yılın çoğunluğunu köyde geçirme şeklinde ortaya çıkan emek göçünün artık sürekli hâle gelmeye başladığına yer veren Zürcher, köylerle göçmenin bağının tamamen kopmadığını ancak sadece yılın belirli döneminde mevsimlik işler için köye gidildiğini ifade etmektedir.

Toplumsal değişim ve dönüşümlerin hızlı bir şekilde yaşandığı 1950’ler, Türk sosyolojisinde de kır çalışmalarının arttığı bir dönem olmuştur. Arslan (2019:127-150), bu çalışmaları (1) toplumsal değişme araştırmaları, (2) doğrudan tarımda makineleşmeyi ele alan çalışmalar, (3) sosyal antropolojik ve etnolojik çalışmalar ve (4) monografik çalışmalar olarak dört kategoride inceler. İlk kategori genel bir çerçeve olup diğerlerini de büyük ölçüde içermektedir.

İbrahim Yasa’nın **Hasanoğlan Köyünün İctimai ve İktisadi Yapısı (1955)** adlı, köyden geçen tren yolunun köyün iç ve dış düzenini nasıl değiştirdiği sorusunu ele aldığı eseri ilk kategoride değerlendirilebilir. Mümtaz Turhan ise ilk baskısı 1951’de yayımlanan **Kültür Değişmeleri** adlı araştırmasında, kendisinin Erzurum’da doğduğu köyü de içeren, köylerdeki kültürel değişim sürecini incelemiştir. Gökalp’e benzer şekilde bir kültür ve medeniyet ayırımından hareket eden Turhan, kültür değişmesi kavramını ise sosyal antropolog Bronislaw Malinowski’den alır. Kültür değişmelerini baskı unsuru içerip içermemesine bağlı olarak “serbest” veya “mecburi” kültür değişmeleri olarak ayıran Turhan, köyler ve köylülerdeki değişimleri göç, köylerin çevresindeki değişimler ve şehirle temas gibi etkenler çerçevesinde değerlendirir.

Cahit Tanyol da **Traktör Giren “50” Köyde Nüfus Hareketlerinin ve İctimai Değişmelerin Kontrolü (1958)** çalışmasında tarımda makineleşme olgusunu incelemektedir. Tanyol’a göre, köylerdeki nüfus hareketlerini anlamak için sadece tarım aletlerinin değişimi değil aynı zamanda ürün değişimleri de önemlidir. Tanyol nüfustaki ve üretimdeki değişimleri genel olarak da toplumsal değişimleri anlamak için ürün değişimine ek olarak kasaba veya şehirle ilişki ve yakınlık, sınıra yakın olması sebebiyle kaçakçılık, tren yolu ve köprü yapımı gibi yeni iş sahaları, traktör markalarının çeşitliliği, köylerin dayanışma türleri ve cemaat içi bağları gibi farklı birçok değişkeni birlikte ele alır. Tanyol traktörün nüfus hareketlerini doğrudan azaltıcı ya da arttırıcı etkisinin olmadığını, bunların köy tiplerine göre değiştiğini öne sürmektedir. Örneğin, efendi-ağa köylerinde traktörün girmesi topraksız köylüleri açıkta bırakıp göçe zorlamış ve nüfusu azaltıcı rol oynamıştır. Bazı köylerde ise yeni iş sahaları ve ekilmeyen arazilerin ekilmesi yoluyla nüfusu arttırıcı etkide bulunmuştur. Yine bazı köylerde traktör girmemesine rağmen toprağın verimsizliği, inşaat veya yol

işlerinde daha çok gelir imkânı, şehir hayatının çekici yönleri nüfusun azalmasına sebep olmuştur. Tanyol, traktörün faydalarının yanında doğurduğu zorluklara da dikkat çekmekte ve süreci olumlayan tek yönlü okumalara temkinli yaklaşmaktadır.

Bu dönemde yabancı araştırmacıların da Türkiye kıırına ilgisi söz konusudur. Örneğin Daniel Lerner, Ankara yakınlarındaki Balgat köyü üzerinde çalışmalarını yürütür. **The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East (1958)** eserinde, 1950'den 1954'e kadar olan süreçte köyde yaşanan dönüşüm ve modernleşmeyi Bakkal ve Muhtar karakterleri üzerinden bir değerlendirmeye tabi tutar. Lerner, Balgat örneğinde Ortadoğu'nun geleneksel toplumlarının, eski yaşam biçimlerinin dönüşümünü modernleşme perspektifinden inceler ve Balgat'ın dönüşümünü modernleşmenin önemli bir örneği olarak değerlendirir. Paul Stirling ise 1949-1950 arasında Kayseri'nin iki köyünde yürüttüğü saha araştırmasına dayanan bir doktora tezi hazırlar. Stirling, ileride **Turkish Village (1965)** adıyla yayımlanan çalışmasında köy-kent arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışır ve hane büyüklükleri ile toprak arazi miktarı arasında döngüsel bir ilişki olduğunu öne sürer.

1950'ler Türk tarımında önemli ilerlemelerin kaydedildiği, Truman Doktrini ve Marshall Planı çerçevesindeki Amerikan yardımlarının katkısıyla tarımda makineleşmenin ivme kazandığı, çiftçilere ucuz kredinin sağlandığı ve ekilen alanların artış gösterdiği bir dönemdir. Bu yıllarda yeni yollarla ülke birbirine bağlanarak köyler dışarıya açılma ve piyasayla bütünleşme imkânı bulmuştur. 27 Mayıs 1960 askerî darbesiyle DP yönetimine son verilmiş ve 1961'de yeni bir anayasa ve seçimlerle idare askerlerden sivil aktörlere geçmiştir. 1960'ların sonunda başlayan³⁰ ve 1970'lerin ikinci yarısında iyice şiddetlenen siyasal kargaşa ve koalisyonlar dönemi ise 12 Eylül 1980'de askerî darbeyeyle neticelenmiştir.

1960 sonrasında ise ekonomide ithal ikameci model, 1960'ta kurulan Devlet Planlama Teşkilatı ve beş yıllık kalkınma planları çerçevesinde, planlama ve kalkınma idealleri rehberliğinde uygulanmaya başlanmıştır. Bu dönemde ayrıca devlet doğrudan yabancı yatırımları teşvik etmekte, iç pazarda sanayi çalışanlarına yüksek ücret

³⁰ 1960 sonrasında sol hareketlerin, özellikle Maoocu yönelimlerin, Türkiye'de köylülüğe yaslanan bir siyaset geliştirme ve hatta silahlı eylemlere başvurusu da söz konusudur. Bu yıllara dair sol hareketlerin içerisinden, önemli tanıklıkları içeren bir anlatım için bkz. (Zileli, 2010).

artışlarına izin vermekte, tarım ürünlerini dünya piyasalarının üzerinde fiyatlardan alarak iç pazarı canlı tutmaya çalışmaktadır (Zürcher, 2000:385-388).

Bu dönemde kırsal alanları yakından ilgilendiren konulardan birisi de kırsal kalkınmadır. Devletler kırsal kalkınma hedefleri doğrultusunda tarımın modernleştirilmesine özel önem vermişlerdir. Keyder ve Yenal (2018:35-36) 1945 sonrasında devletlerin, 1930'lardaki krizlere ve savaş dönemi kıtlığına tepki olarak, gıda üretimini güvenceye almak şeklinde bir tarım politikasını öncelediklerine dikkat çekerler. Bu yıllarda hemen her ülkede desteklemeler ve sübvansiyon yoluyla tarımsal üretim arttırılmaya çalışılmaktadır. 1950 ve sonrasında ise ulusal kalkınmacı hedefler, kırsal kalkınma ve tarımsal alanın modernleştirilmesi politikalarını da kapsayan bir çerçevede şekillenmiştir. Bu dönemde planlama gibi yaygınlık kazanan kavramlardan birisi olan kırsal kalkınma yaklaşımını Geray (2011:17) şöyle tanımlamaktadır:

“Çoğu kez ‘köy kalkınması’ ile eş anlamlı kullanılan ‘kırsal gelişme ya da kalkınma’, kırsal alanlarda yaşayan insan topluluklarının toplumsal, ekonomik, ekinsel açılardan yapısını değiştirecek biçimde üretim, gelir ve gönenç (refah) düzeylerinin geliştirilmesini, insan-toprak ilişkilerindeki dengesizliklerin giderilmesini, kentsel alanlardaki fiziksel ve toplumsal altyapının yaratılmasını, tarımsal ürünlerin daha iyi değerlendirilmesini amaçlayan çok yönlü süreçleri, etkinlikleri ve örgütlenmeleri anlatmaktadır.”

1960 sonrasında köy konusundaki somut adımları ekonomi politikalarında, kalkınma planlarında³¹ ve akademik çalışmalarda görmek mümkündür. Bu dönemde, Köy İşleri Bakanlığı'nın kurulması ve birkaç üniversitede köy sosyolojisi derslerinin başlaması Planck'ın (1977:231) işaret ettiği köy/kır sosyolojisi alanındaki iki önemli gelişmedir. Bunlarla beraber, sosyal bilimler alanında toplumsal tarih ve toplumsal yapı tartışmaları öne çıkar. Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısının feodal olup olmadığı, Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) gibi Osmanlı Devleti ve onun Cumhuriyet'e devrettiği sosyal yapı mirasıyla da yakından ilişkili konular tartışılır. Bu dönemde ayrıca kalkınma, planlama, üçüncü dünya ülkesi, az gelişmişlik kavramları da

³¹ Kalkınma planlarında köy kalkınmasına özel bir önem atfedilir. Kalkınma planlarında nüfusun önemli bir kesiminin yaşadığı köyler ön planda olmuş ve kırsal kalkınmaya yer verilmiştir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1963-1967) toplumsal kalkınma (köy kalkınması) kısmında tarımdaki nüfus çokluğu ve kalkınma için işgücünün örgütlenmesi, tarımda rasyonel çalışma usulleri için eğitim ve uygulamalar, kooperatifleşmeyi destekleme konusunda dile getirilenler Türkiye'nin gelecekte köylüye ve tarıma biçtiği rolü göstermektedir (DPT, 1963). Birinci Beş yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde hayata geçirilen uygulamaların değerlendirilmesi için bkz. Geray (1967).

gündemdedir. Nitekim bu tartışmalar modernleşme kuramları ile de ilişkili olup, dünya ülkelerine ulaşmak üzere bazı hedefler ve yol haritası da sunar. Öte yandan Marksizmin güçlenen etkisi ve kapitalizm koşullarının ülkede yerleşmesi söylemine bağlı olarak küçük köylülüğün sona ereceği, köylülerin proleterleşeceği yönünde bir öngörü de hâkimdir.

Öbür yandan 1960 ve sonrasında Türkiye’deki üniversitelerin, araştırmacıların, saha araştırmalarının ve yöntemsel zenginlik gibi unsurların da etkisiyle kırdaki toplumsal yapı ve değişimlere odaklanan sosyolojik çalışmaların sayısının yükseldiği görülmektedir. Bu niceliksel artışa niteliksel bir gelişme de eşlik etmektedir. Arslan (2019:153-173) bu dönemdeki çalışmaları (1) köydeki kapitalistleşme süreçlerini, (2) köyün sosyoekonomik, kültürel yapısındaki değişimleri ve tabakalaşmayı, (3) köyde siyasal davranışı, (4) köy ailesini ve kadının konumunu, (5) farklı etnik, dinsel özellik gösteren köyleri ele alan çalışmalar ve (6) farklı disiplinlerin köy araştırmaları olarak altı kategoride inceler.³² Bu çalışmalarda köy-kasaba, bölgeler arası gelişme farklılıkları ve bunların karşılaştırmaları, pazar ekonomisine geçiş ve bunun sosyoekonomik farklılaşmaya etkisi, tarımda makineleşmenin sonuçları, geçimlik çiftçiliğin sona ermesi gibi olgulara yer verilmektedir.

1960’lardaki kırsal dönüşüm araştırmalarının önemli bir aktörü; Ereğli, Çukurova gibi saha çalışmalarını gerçekleştiren Mübeccel Belik Kıray’dır.³³ Bu

³² İkinci kategori genel bir kategoridir ve İbrahim Yasa’nın 1969’da yayımlanan Hasanoğlan’ı 25 yıl sonra tekrar ele aldığı çalışması bu kategoride ele alınabilir. Yasa, aradan geçen zaman zarfında köylülerin kültür öğelerinde, maddi ve manevi değer ve alışkanlıklarındaki değişim ile 1953’te belediye olan Hasanoğlan’daki sosyoekonomik farklılaşma üzerine eğilmiştir. 1960’taki Sindel Köyü çalışmasında ise göçebelikten yerleşik düzene geçirilen köydeki iş-güç farklılaşmasını ele almıştır. Köy halkının sosyal tabakalaşmasını “ortakçı”, “tarım işçisi” ve “arazi sahibi ve çobanlar” şeklinde üç ayrı kategoride incelemiştir. Üçüncü kategorideki çalışmalara örnek olarak ise, Özer Ozankaya 1971 tarihli çalışmasında siyasal kültür ve siyasal bilinçlenme kavramlarından yola çıkarak çıkarımlarda bulunur. Köylerde siyasal ilginin ve bilinçlenmenin zayıf olduğunu, siyasetin tehlikeli bir alan olarak algılandığını, kadınların siyasal alanın tamamen dışında konumlandıklarını öne sürer. Suna Kili ise 1978 tarihinde Ankara Nallıhan’a bağlı Çayırhan köyünde toplumsal değişim ve siyasal süreç ve tercihleri ele alan çalışmasında, eskiden sadece tarıma dayalı bir yapıdan ücretli işgücüne geçiş, kömür ocaklarının ortaya çıkışı ve buna bağlı olarak çalışan işçilerin sayısının giderek artışı, termik santral kuruluşu, hızlı nüfus artışı vb. olgulara yer vermektedir. Ayrıca Çayırhan’ın bağlı olduğu Nallıhan’dan farklı bir siyasi eğilim göstermesinin sebepleri, toplumsal değişimle ortaya çıkan yeni siyasal talepleri ve partilerin bu beklentilere yönelik politikalarını incelemektedir. Bunlar ve diğer kategorilere örnekler için bkz. (Arslan:161-170).

³³ **Türk Sosyolojisinde Mübeccel Belik Kıray (2022)** kitabında, Kıray’ın çalışmalarının ve yaklaşımının kapsamlı bir analizi yapılmaktadır. Kıray’ın ilgili araştırmalarını ve sonuçlarını kırsal kalkınma bağlamında tartıştığım bölüm için bkz. (Ünüvar, 2022).

dönem çalışmalarının ana özelliklerini, 1960lardaki kırsal dönüşüm araştırmaları sorunsalını ise Bahattin Akşit (1999:173-174) şöyle özetlemektedir:

“... kapitalistleşme 1960’lar ve 1970’lerde de hızlanarak sürecekti. “Azgelişmiş” bile olsa, kapitalizmin köylere girişi bazı toplumsal dönüşümleri beraberinde getirecekti. Hane tüketimi, vergi ve çok kısıtlı para ihtiyaçları için yapılan üretim, yerini pazar için üretime ve meta üretimine bırakacak, yani buğday ve arpa, meyve ve sebze gibi hane iç tüketimi için de gerekli olan ürünlerin pazarlama oranları artacak; pamuk, tütün, şeker pancarı gibi tamamen meta olarak üretilen ürünlerin üretimine geçilecekti. Öküz ve karasabanla yapılan üretimden at ve demir pullukla yapılan üretime ve daha sonra da traktörle ve diğer modern girdilerle yapılan üretime geçilecekti. Önceleri toprak açma yoluyla büyüyen hane toprakları, toprak açmanın sınırlarına ulaştıktan sonra toprak alım satımı ve başkalarının topraklarına ekonomidışı baskılarla el koyma yollarıyla orta ve büyük çaplı işletmeler haline gelecekti. Tarımsal üretimin ticarileşmesi ve metalaşmasına paralel olarak modern girdi kullanımının artması ve köyiçi tüketimin giderek kentlileşmesi sonucu köylülerle köyiçi ve köydışı tüccarların ilişkileri artacak ve artan nakit para ve kredi ihtiyaçları borçlanma ve tefecilik ilişkileri içinde sağlanacaktı. ...

Toplumsal kuruluş, ülke ve sektör düzeyinde hakim olan kapitalizmin köy, haneler ve işletmeler düzeyinde de etkilerini göstereceğini; ... ve Türkiye’de de köylülüğün farklılaşacağını düşünüyorduk. Kapitalizm öncesi dönemde, büyük toprak sahipliğinin hakim olduğu köylerdeki ortakçı köylüler, şehre göç ve ücretli işçileşme yoluyla tasfiye olacaklardı. Toprak dağılımının görece dengeli olduğu köylerde ise, açılacak topraklara ve modern tarım araçlarına sahiplenmenin eşit gelişmemesi nedeniyle, toprak açmanın sınırlarına varıldığında, toprak satma, satın alma, borçlandırarak ve diğer toprağa el koyma biçimleriyle toprak sahipliği farklılaşacaktı. Büyük topraklı zengin kapitalist çiftçiler, ticarileşmiş ve orta topraklı çiftçiler, küçük topraklı köylüler ve topraksız ücretli işçiler ortaya çıkacaktı. Nüfus artışı sonucu ortaya çıkan toprak parçalanması toprak dağılımının alt dilimlerinde daha etkili olacak, fakat üst dilimlerde etkisiz kalacak ve böylece toprak az elde toplanacak, kutuplaşmasının hızlanması köylülerin topraktan kopmasını ve kente göçü sağlayacaktı. Köylerdeki bütün bu dönüşümler köylerin kasaba, kent ve büyük kentten uzaklıklarına göre farklı ivmelerle gerçekleşecekti.”

Kıray, Ereğli, Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası (1964) çalışmasında kapitalistleşme süreciyle birlikte piyasa için üretim yapan küçük üretici köylü ile kasabadaki tüccar arasındaki patronaj ilişkisini inceler. Tüccarlar köylülerin kasabadaki işlerine yardımcı olmanın yanı sıra onların aile, evlilik vb. birçok işiyle de ilgilenirler. Bu ilişki ticarete özgü anonim bir ilişki olmayıp şahsi düzeydedir. Köylüler borç almak için bankaları değil tüccarı seçerler. Önceleri toprak ağalarının kontrolünde olan köylü üreticiler zamanla tüccarların nüfuzuna girmeye başlarlar. Kıray, bunun tampon bir kurum olduğunu ve zaman içerisinde bu işlevlerin anonim ilişkilerle kurulan örgütlere geçeceğini belirtir (Kıray, 2000:88-91).

Kıray'ın Hollandalı araştırmacı Jan Hinderink ile Adana'ya bağlı dört köyde gerçekleştirdikleri çalışma da bu türde bir saha araştırmasıdır. Çalışmalarında ekonomik gelişimle toplumsal değişim arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisini anlamaya odaklanırlar. Tarımsal ekonomik düzeyleri farklı dört köy seçerler. En az gelişmiş Oruçlu, gelişmiş köyler Yunusoğlu ve Sakızlı, diğeri ise geçiş aşamasındaki orta seviyede Karacaören'dir. Oruçlu'da her hane toprak sahibidir ve mülkiyet farklılaşması yoktur. "Geçiş köyü" Karacaören'e traktörle beraber geçimlik üretimden pazar için üretime geçiş yaşanmaktadır. 20. yüzyılın başında hanelerin eşit toprağı varken 1950 sonrası yaklaşık %20'lik bir topraksız kesim ortaya çıkmış, varlıklı toprak sahiplerinin köylüler üzerindeki nüfuzu artmaya başlamıştır. Tarımın tamamen mekanize olduğu Yunusoğlu ve Sakızlı'da ise, ortakçılık yerini gündelik çalışan işçilere bırakmıştı. Bu köylerde sulanabilir toprakların %92,6'sı dört büyük işletmenin elindedir ve bu köylerde topraksız köylüler artmaktadır. Sonuç olarak, gelişmiş köylerde teknolojiyle beraber ortakçılık kaybolmuş, ücretli emekçilik yaygınlaşmaktadır. En düşük gelirler ise hem en az gelişmiş köylerde hem de en gelişmiş köylerde söz konusudur. Üretim sürecindeki gelişmelerden, verim artışından ve iyileşmelerden çalışanlardan daha çok toprak sahipleri fayda görmektedir (Hinderink ve Kıray, 1970).

Bahattin Akşit³⁴ **Az gelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi (1967)** çalışmasında Antalya'nın büyük topraklı çiftçiliğın hâkim olduğu Gündoğdu ve küçük toprak mülkiyeti temelinde örgütlenmiş Ilıca köylerinde kapitalist işletmeye geçişi ele almaktadır. İlk köyde eski aşiret reisi ondan fazla traktör ve ücretli işçilerle kapitalist bir çiftçiye dönüşmüştür. İkinci köyde ise farklılaşma sınırlı olmakla beraber, tarımda biriken sermayenin tarımsal üretime aktarılmasıyla köylüler arasında farklılaşma başlamıştır. Akşit kapitalist pazar ve modern teknoloji olgularına bağlı olarak köylerin

³⁴ Akşit'in (1967) öne sürdüğü görüşleri ilerleyen yıllarda teyide yönelmesi ve yanıldığını açıklıkla ifade etmesi, bu çalışmasına yönelik zaman içindeki kendi öz değerlendirmeleri, Türkiye'de boylamsal araştırmaların sınırlılığı, hocasının Ereğli çalışmasındaki tutumuyla birlikte düşünüldüğünde önemli bir adımdır. Akşit'in Kıray'ın ODTÜ'den öğrencisi olmasının yanı sıra, Türkiye tarımı ve ekonomisi üzerine önemli eserlere imza atmış ve tarım üzerine ilgisi uzun yılları bulan Çağlar Keyder ile ortak yaptıkları çalışmalarının da bulunması ise onun bir başka özelliğidir. Türkiye'deki köy çalışmalarında önemli bir izlek olarak karşımıza çıkan küçük köylü mülkiyetinin sönümlenip sönümlenmeyeceğı ve çeşitli köy tipolojileri üretmeye katkıda bulunan bu çalışmalar Türkiye'de kır sosyolojisinin gelişimi açısından üzerinde durulması gereken bir noktadır.

başlangıç yapıları farklı olsa da toprakların az elde toplanacağı, zamanla toprak kutuplaşması görüleceği ve kapitalist çiftliklerin ortaya çıkacağını öngörüsünde bulunur. Akşit (1999:176-177) ilerleyen yıllarda tekrar ziyaret ettiği köylerde beklentilerinin gerçekleşmediğini, ilk köyde ağanın mirasının paylaşıldığı ve daha küçük ölçekli çiftlikler oluştuğunu, ortakçı köylülerin ise öngördüğü şekilde tasfiye olmadıklarını, bilakis şehre göçmeyip küçük meta üreticisine dönüştüklerini gözlemler. Bunun sebeplerini ise siyasetin tarım politikaları, sulama imkânlarının gelişi, tarımsal modernizasyon gibi unsurlarla açıklar.

1960’lar Osmanlı Devleti ve Türkiye’nin toplumsal ve iktisadi tarihine ilginin ve tartışmaların yoğun olarak görüldüğü bir dönemdir. Toprak ağalığı, bu kurumun Türkiye’nin az gelişmişliğine etkisi tartışılır. Edebiyatımızda da 1950-1975 arası köy bir başka ifadeyle Anadolu kırsalının konu edildiği eserler bir hayli fazladır.³⁵ Yine pazar için üretim ilişkilerinin değişimiyle, toprak temerküzünün artıp artmadığı cevabı aranan başat sorulardan birisidir (Köymen, 1999b:139-140). Köymen’in (1999b:140) dikkat çektiği bir diğer olgu ise 1970’lerde yurtdışında ve özellikle de Amerika Birleşik Devletleri’nde Osmanlı-Türkiye toplumsal ve iktisadi tarihi üzerine doktora yapan isimlerin varlığıdır. Köymen, bu isimlerden birisi olan Çağlar Keyder’in çalışmalarında öne sürdüğü Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde küçük köylülüğün egemenliği, büyük toprak sahipliğinin ise ancak Doğu Anadolu gibi belirli bir bölgeyle sınırlı olması, Osmanlı Devleti’nin ve Cumhuriyet hükümetlerinin, küçük köylülüğü

³⁵ Kayalı (2023:181-182) kendi kuşağınca Füzûzan’ın tabiriyle “47’liler”in, 1950’lerin sonlarında okumasa da Mahmut Makal ve Yaşar Kemal isimlerini duyduğunu belirtmektedir. Kendisinin **Bizim Köy** ve **İnce Memed** eserlerini okuma serüveninden bahseden Kayalı, Şerif Mardin’in, o dönemin entelektüellerinin ülke gerçeğini **Bizim Köy**’ün temsil ettiğini düşündükleri saptamasına yer vermektedir. Öyle ki 1950 sonrasında *Bizim Köy* ile başlayan köy edebiyatı Enstitü mezunu Fakir Baykurt, Talip Apaydın gibi enstitü kökenli öğretmenlerin yazdıklarıyla bir hayli popülerleşmiştir. Yaşar Kemal de **İnce Memed** ile ününü artırmış ilerleyen yıllarda başka eserlerle birlikte, romanın devam serilerini de kaleme almıştır. Hinderink ve Kıray (1970) da Çukurova çalışmasında Yaşar Kemal’e referans vermektedir. Kanaatimizce ülke gerçekliğini **Bizim Köy**’den öğrenmek entelektüellerin köylülere uzaklığının da göstergesidir. Yokluğu ve yoksulluğu görmek istiyorlarsa bırakın memleketin farklı bölgelerini şehirlerin çeperlerinde dahi benzer hayatı o yıllarda görmek mümkündür. **İnce Memed** ise eşkıya güzellemeşi yaparak aslında toplumsal gerçekliğe denk düşmeyen bir romantizm sergilemektedir. Sosyal bilimlerin elbette edebiyattan beslenebilir, beslenmelidir de. Ancak bu metinlerin özellikle bu iki metnin popülerleşmesinde toplumsal gerçekliği yansıtmaktan çok ideolojik motivasyonlar daha öndedir ve akademisyenlerin de eleştiri süzgecinden geçirmeden burada anlatılanları doğrudan kabul etmeleri sorunlu gözükmektedir.

destekledikleri ve bu durumun da Türkiye'nin özgüllüğü olduğunu belirtmesine dikkat çeker.

Bu görüşü eleştiren Köymen'e göre tarım ve köylülük tartışmalarında, 1923-1970 döneminde büyük ölçüde Türkiye'deki kaynaklara ya da saha araştırmalarına dayanan araştırmalar ile 1950-1975 arasında yayımlanan romanlardaki tablo birbiri ile örtüşmektedir. 1970'lerde Batı'da yaygınlık kazanan "küçük köylülük" kuramları ve Osmanlı-Türkiye tarihi üzerine çalışan sosyal bilimcilerin, Türkiye'yi bu kuramların çerçevesinde değerlendirmeleri söz konusudur. Çoğunlukla Batılı kaynaklardan hareket edilen bu çalışmalarda, Türkiye'de 1960'lardaki farklı iddialarla tartışmaya girilmemesi hatta görmezden gelinmesi söz konusudur. Köymen, 1960 ve 1970'lerin, farklı sav ve bulgularının birbirleriyle etkileşim içerisinde olduğu verimli tartışmaların 1980 sonrasında görülmediğini belirtir (Köymen, 1999b:140).

1.3.2.2. Türkiye'de Tarım ve Kır Çalışmaları (1980'den Günümüze)

Türkiye, 1960 sonrasında ithal ikameye dayalı bir ekonomik program izlemiştir. 1980 sonrasında ise ekonomi politikası dünya piyasalarına uyum sağlamaya ve ihracatı artırmaya yönelmiştir. Bu dönemde, uluslararası yeniden yapılanma ve konjonktüre bağlı olarak, küreselleşme, küresel piyasalara açılma, uluslararası kurumlar ve anlaşmalar ekonomi programını yönlendirmiştir.

Petrol krizi, tahıl krizi ve sabit kurlara dayalı dünya para sistemini içeren 1973 dünya krizinin etkileri, ağır dış borç yükünü ödeyebilmesi için Türkiye'yi IMF ile anlaşma yoluna itti. Yeni dönemde "kalkınma"nın yerini enflasyonu önleme ve ekonomik "istikrar" almıştı. Ücretlerin düşürülmesi ve ihracatı teşvik politikaları gündeme geldi. Serbest ticarete dayanan dış ticaret politikaları devletin sosyal harcamalarını ve tarımsal destek politikalarının kısıtlanmasını gerektirmekteydi (Köymen, 1999a:28). Bu ekonomik tercihler 24 Ocak 1980 kararlarıyla açıklanırken, ülkedeki iç karışıklık ve siyasi kaos dönemi 12 Eylül 1980 darbesi ile sona erdi.

1950'lerde traktörleşme, 1960'larda yoğun tarım girdilerinin kullanımı beklenen verim sıçramasını ya da ihracat patlamasını sağlayamamıştır. Bunun nedenlerinden birisi kurumsal düzenlemelerin eksikliği iken, diğer bir neden de kullanılan girdi ve ekipmanların dışa bağımlılığından kaynaklanmaktadır. İthal

girdilere sürekli ihtiyaç söz konusudur. Bu girdilere yönelik sübvansiyonlar enflasyona sebep olmaktadır. Ayrıca tarımsal destekleme politikaları daha çok büyük tarım üreticilerinin yararına olurken, tarımsal gelir dağılımını daha da bozucu etki göstermekteydi (Köymen, 1999a:29-30).

1980 sonrasında Türkiye, IMF, OECD ve DB gibi kurumlar nezdinde itibarını tekrar kazanarak krediler almıştır. Ödeme dengesinin iyileştirilmesine, enflasyonla mücadeleyle, ihracata ve serbest piyasa ekonomisine yönelik bir iktisadi program takip edilmiştir. Bu dönemde yabancı yatırımlar teşvik edilmiş, tüketim mallarının çeşitliliği artmış, turizm sektöründe gözle görülür bir canlılık yaşanmıştır. Öte yandan 1960'larda planlanan Güneydoğu Anadolu Projesi³⁶ (GAP) hız kazanmıştır (Zürcher, 2000:425). GAP gibi bölgesel kalkınma temelli projelerden bir diğeri de Konya Ovası Projesi (KOP)³⁷ olmuştur. Bu proje kapsamında genel olarak tarımsal üretimi arttırmak ve sulama olanaklarını geliştirmek hedeflenmiştir (Özensel, 2018:142-145).

Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanından 1980'lere kadar, toprak mülkiyeti ve dağılımı konusu toprak dağılımındaki adaletsizlik ve toprak reformunun gerekip gerekmediği eksenlerinde tartışılmıştır (Köymen ve Öztürkcan, 1999:78). Türkiye'de tarımın genel durumuna bakıldığında bölgeler arasında dengesizliklerin olduğu da

³⁶ GAP, entegre bölgesel kalkınma yaklaşımı ve sürdürülebilir insani gelişme yaklaşımı ile yürütülen, günümüze dek hazırlanan bölgesel kalkınma plan ve programları arasında en etkin olarak uygulananıdır. Proje alanı Fırat-Dicle Havzası ile yukarı Mezopotamya ovalarında yer alan 9 ili (Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak) kapsamaktadır. GAP'ın temel hedefleri; Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin sahip olduğu kaynakları değerlendirerek, yöre halkının gelir düzeyini ve yaşam kalitesini yükseltmek, bu bölge ile diğer bölgeler arasındaki gelişmişlik farkını gidermek, kırsal alandaki verimliliği ve istihdam olanaklarını artırarak ulusal düzeyde ekonomik gelişme ve sosyal istikrar hedeflerine katkıda bulunmaktır (GAP, t.y.). GAP'ın tarımsal sulama boyutuna, muhtemel sorunlarına ve çözüm önerilerine ilişkin değerlendirmeler için bkz. (Akçay ve Akşit, 1999). Bu bölgede baraj yapımı veya başka nedenlerle bazı köyler taşınmıştır. GAP projesi pek çok katkısının yanında kamulaştırmalar nedeniyle bazı köylülerin topraklarını kaybetmesine sebep olmuştur ve bölge kırsalında bir değişime yol açmıştır. 1980 sonrasında terör nedeni ile de bölgede bazı köylerin boşaltılması söz konusudur. Bu zorunlu göçler Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun kırsalını etkilemiştir. Bu kırsal kamulaştırma ve teröre bağlı zorunlu göçler, köy boşaltmaları Türkiye'de kır sosyolojisinin o dönemki gündemleri arasındadır.

³⁷ Konya Ovası Projesi (KOP) kurulduğu 2011 yılında Aksaray, Karaman, Konya ve Niğde illerini kapsayan, ilerleyen yıllarda Nevşehir, Yozgat, Kırıkkale ve Kırşehir'in de eklendiği bölgesel kalkınma temelli bir projedir. Proje ile bölgenin rekabet gücünün artırılması, ekonomik ve sosyal alt yapının güçlendirilmesi, bölge halkının refahının yükseltilmesi, bölge içi ve bölgeler arası gelişmişlik farklarını azaltmak amaçlanmaktadır. Güçlü bir tarımsal alt yapıya sahip olan bölgenin su kaynaklarının azalması ve göç başta olmak üzere çeşitli riskleri bulunmaktadır. Bu sebeple toprak ve su kaynaklarının sürdürülebilir kullanımı, ulaştırma ve yenilenebilir enerji konusunda öncelikli projeler geliştirilmesi hedeflenmektedir (KOP, t.y.).

görülmektedir. Bölgeler arası ve bölgelerin kendi içlerindeki dengesizlikler yukarıda yer verilen GAP ve KOP gibi projelerle giderilmeye çalışılmaktadır.

1980 sonrasında serbest pazar ekonomisiyle Türkiye’de tarım alanında devlet desteklemelerinde azalmalar görülmüş, tarımsal ürünlerin çoğunda taban fiyat³⁸ kaldırılarak ürün fiyatlarının belirlenmesi piyasaya bırakılmıştır. Birçok ülkede desteklemelerin azaltılması ve dış ticarete korumacı politikaların terkiyle dünya piyasalarıyla uyum hedeflenmiştir. Türkiye’de üreticiler tamamıyla piyasanın insafına bırakılmamış, devlet tarımı bir şekilde desteklenmeye sürdürmüştür. Ancak genel olarak, küreselleşme ve kapitalistleşme süreçleri neticesinde artık devlet politikalarının etkili bir mekanizma olmaktan çıktığı söylenebilir (Keyder ve Yenil, 2018:36-39).

1960’lardaki köylülüğün yok olacağı ve tarımın büyük tarım işletmelerinde/çiftliklerde süreceği tez ve beklentilerinin gerçekleşmemesi, 1970’lerin sonu itibariyle, küçük meta üretimi, küçük köylü mülkiyeti ve bunun Türkiye’deki yansımaları etrafındaki tartışmaları doğurmuştur. Çağlar Keyder çalışmalarında küçük meta üretiminin Türk tarımında yerleşmesi olgusuna değinmektedir. Keyder (1983) çalışmasında pazarla bütünleşme üzerinden Türkiye’de köylerin dönüşümünü incelemektedir. Az sayıda sürekli işçi ve çok sayıda mevsimlik işçi kullanan kapitalist çiftliklerin Güneydoğu Anadolu ile sınırlı olduğunu ifade etmektedir. Küçük meta üretiminin yapıldığını öne sürdüğü köyleri ise geçimlik üretim yapılan köyler, ticari yollarla ulusal ekonomiyle bütünleşmiş ve ekonomik faaliyetlerini çeşitlendiren köyler, birikim yapan modern teknolojinin kullanıldığı köyler olmak üzere üç kategoride sınıflandırmaktadır. Bu kapsamda bir diğer çalışma ise Mehmet C. Ecevit’in (1999) **Kırsal Türkiye’nin Değişim Dinamikleri Gökçeada Köyü Monografisi**’dir. Tütün yetiştiriciliğinin yaygın olduğu Samsun Bafra’nın bu köyü üzerinden küçük meta üretimi³⁹ analizi yapan Ecevit, küçük meta üretiminin kapitalist

³⁸ Taban fiyat, devletin bir ürün için belirlediği asgari alım fiyatını ifade eder. Bu uygulama ile devlet, tarımsal üreticileri piyasadaki fiyat dalgalanmalarından korumayı ve ürün fiyatının belirli bir düzey altına düşmesini önlemeyi amaçlar. Devletin alıcı olmaktan çıktığı ve fiyatların piyasa tarafından belirlendiği son dönemlerde üreticilerin ellerinin zayıfladığı değerlendirilmektedir.

³⁹ Küçük meta üretimi kavramı, ODTÜ öğretim üyesi Mehmet Ecevit ile adeta özdeşleşir (Büke, 2017:333) İlerleyen yıllarda danışmanlığını yaptığı birçok öğrencisinin kır sosyolojisi ve daha çok bu kavram özelinde tezler kaleme aldığı görülmektedir.

bir üretim formu olduğunu ancak üretimin temelde ücretli emek üzerinden değil metalaşmamış hane emeği ve basit yeniden üretim (geçimlik üretim) şeklinde gerçekleştiğini iddia etmektedir.

2000'lere gelindiğinde Türkiye'de sosyal bilimlerde köy çalışmaları önceki dönemlere, 1960 ve 70'lere, nazaran azalma eğilimindedir. Nükhet Sirman (2001:251-253), sosyal bilimlerde 90'larda köy çalışmalarının giderek azaldığına dikkat çekmektedir. Sirman'a göre, kent yaşamının ayrıntıları, medya, popüler kültür yeni konular olarak öne çıkmaktadır. Sirman, kırsal kesime ilginin azalmasında sosyal bilimlerde hüküm süren teorik yaklaşımları ve araştırma geleneklerini ise daha önemli bir etken olarak görmektedir. Öyle ki gelişmeci bakış açısı kırsal alanı kent merkezlerinin yavaş bir takipçisi varsaymakta ve kent merkezli çalışmalar artmaktadır. Bu kabulden hareketle 1990'larda kırsal alana bakılınca da kent gündemlerinden farklı olarak, GAP ve etnik göç konuları öne çıkmaktadır. Ona göre alan araştırmalarına ayrılan enerjinin ve fonların yetersizliği de kır çalışmalarını kısıtlamaktadır.

Sirman (2001:254) bunlara ek olarak, son dönemlerde dünyada özellikle az gelişmiş olarak nitelendirilen ülkelerde popülizm ve kültürel direniş biçimleri gibi çeşitli olguları köylerde araştıran çalışmalardan bahsetmektedir. Burada araştırmaların "...yalnızca köy odaklı olmayıp, köy, kent, uluslararası kuruluşlar, ulusal ve küresel karar verme mekanizmaları, medya söylemleri analizi" vb. stratejileri izlemesine ve benzer çalışmaların Türkiye'de de yeni yeni başladığına dikkat çekmektedir.

Öte yandan, 1980 sonrası dönemde, küresel süreçlerin Türkiye tarımına etkilerini inceleyen ve bunları dünya genelindeki süreç ve teorilerle karşılaştırmalı açıklamaya çalışan, 1980 sonrasında hayata geçirilen uygulama ve politikaların köylülerin geçim stratejilerini nasıl etkilediğini ele alan çalışmalar da görülmektedir (Arslan, 2019:182). Zülküf Aydın (2001) 1980 sonrasındaki yeni tarım politikalarının kırsal alanda yaşayanların üretim birimi olarak varlıklarını sürdürebilmek adına geliştirdikleri stratejiler olarak tanımladığı "beka mekanizmaları"nı nasıl etkilediğini, dünya pazarları için pamuk üreten ve yüksek teknolojiye sahip Tuzburgazı (Aydın-Söke) ve topraklarının çoğunda kuru tarım yapılan, daha çok geçimlik ve iç pazar için üretim görülen Kınık (Eskişehir-Sivrihisar) köyleri üzerinden inceler. Aydın, bu iki köy özelinde yeni gelir kaynakları yaratmaya çalışma, birikmiş kaynakları harcama ve

borçlanma, tüketimi sınırlama gibi benzer “beka mekanizmaları” olduğunu öne sürer. Çağlar Keyder ve Zafer Yenal (2018:49-102) ise çalışmalarında Türkiye tarımının küreselleşmesine ve artan metalaşmaya dikkat çekmektedirler. Antalya ve İzmir’e bağlı toplam 11 köyden yola çıkarak, çiftçilerin bu süreçte ayakta kalmak için geliştirdikleri stratejileri ürün çeşitliliğini ve kalitesini artırmak, sözleşmeli çiftçilik ve sertifikasyon olarak saptarlar. Onlara göre turizmin gelişmesi ve yazlıkların artmasıyla bölgede tarım zayıflamış, mevcut iş gücü çevrede geçici, mevsimlik veya uzun süreli işlere yönelmiştir. Ancak bu süreçte kırdan kente göç sınırlıdır. Köylüler yaşadıkları yeri değiştirmeyip günlük işe gidip gelmektedirler.

2000 sonrasında yukarıda yer verilen çalışmalara ek olarak Şerife Geniş (2009) çalışmasında, Gaziantep kırsalında sanayileşme ve toplumsal değişim sürecini Dülük köyü örneğinden hareketle ele almaktadır. Yeni Organize Sanayi Bölgeleri’nin köy yakınlarına kurulmasıyla son 10-15 yılda hızlı bir topraksızlaşma, tarımdan uzaklaşma ve işçileşme süreci yaşanmaktadır. Bu süreç yerinden kopmadan, bir göç deneyimini içermeyen bir düzlemde gerçekleşmektedir. Tarım ve hayvancılık ek gelir olarak sürdürülürken, kültürel örüntülerde önemli bir değişim yoktur. Tarım dışı ücretli istihdam erkeklerle sınırlı olup köy kadınları ücretli işçiye dönüşmemiştir. Geniş (2009:41) köy halkını “işçileşmiş köylüler” olarak tanımlar. Dülük köyü ve çevresinin arkeolojik sit alanı ilan edilmesiyle “aşırı nüfus artışı, nüfusun çeşitlenmesi, suç artışı ve bunların sonucunda ortaya çıkan sosyo-kültürel yabancılaşma” gibi sanayileşmenin olası dezavantajları önlenmiştir. Öztürk vd. (2018) ise çalışmalarında kırsal-kentsel hareketlilikleri ve istihdam-göç ilişkisini incelemektedir. Kır nüfusunun azalması, kırdan kente göç, kırsal istihdam, göçmenlerin kır ile ilişkisi ve emekli olma gibi sebeplerle kıra geri dönüş dâhil birçok konuya değinmektedirler. Yazarlar, göç ve karşı göçü sosyomekânsal stratejiler olarak kavramsallaştırır.

Bir diğer tema olan mevsimlik işçiler bahsinde ise, Yıldırım (2014) 1980 sonrası tarımın yapısal dönüşümünü Sakarya’da fındık sektöründeki mevsimlik tarım işçileri üzerinden ele alır. 1980 sonrası neoliberal politikalar ve 1990’lardaki zorunlu göçle mevsimlik tarım işçilerinin sayısında kayda değer bir artış görüldüğünü vurgular. Pelek (2020) ise 1990’lara kadar işgücü ihtiyacının genel olarak yakın köylerden gelenler, ekstra kazanç sağlamak için komşu şehirlerdeki köylerden gelenlerce veya

Doğu ve Güneydoğu'dan göç edenlerce karşılandığını belirtmektedir. Ancak 1990 sonrasında ise yeni göç dalgalarıyla düzensiz göçmen ve mültecilerin de yer aldığı yeni mevsimlik işçiler söz konusudur. Son dönemlerde ise ülke genelinde Suriyeli mevsimlik işçiler çalışmaktadır. Pelek (2020) “yerinden edilmiş”, “mülteci”, “sığınmacı” ya da “topraksız” olarak adlandırılabilir mevsimlik işçilerin köylülüğün ve üretimin devamını sağladıklarına dikkat çekmektedir.

Bu dönemde tarım alanında dünyada görülen meta/meta zinciri çalışmalarının Türkiye’de de yapıldığı görülmektedir. Koray Çalışkan (2010) pamuk üzerine olan araştırmasında, pamuğun üretimi ve satış sürecinin yanında, fiyat mekanizmasının oluşumuna, küresel pamuk piyasasına odaklanır; neoliberalizmi tarım bağlamında anlamaya çalışır. Kayaalp (2015) de benzer şekilde, tarımdaki neoliberal dönüşümü tütün üzerinden; kanun, piyasa, uzman, kurum ve standart gibi konular çerçevesinde ele alır. Tarımsal süreç, tohumdan sofraya kadar, çokuluslu şirketlerin kontrolünde kapitalistleşmiş ve uluslararasılaşmıştır. Monsanto, Dupont, Dow ve Syngenta gibi firmalar gübre, ilaç ve tohum piyasasında tekelleşmiş durumdadır. Üreticiler söz konusu firmalara bağımlı konumdadır. Kayaalp ve Karsak (2019:98-99) bu iki örnek ve saptamalarından sonra tarım üreticilerinin, küresel tarım şirketlerinin tahakkümüne karşı yine küresel ölçekte örgütlenmesinin gerekliliğine işaret etmektedirler. “Gıda egemenliği”ni savunan “La Via Campesina” hareketi bu tür bir örgütlenmedir ve köylü hareketleri sosyal bilimlerin güncel konuları arasındadır.

Köylü hareketleri gibi, köylülerin sınıf olup olmadığı da özellikle Marksist çevrelerde tartışılan bir konudur. Atakan Büke, bu konular üzerine tartışmalar yürüten bir isimdir. Büke (2020) siyasal iktisadi ve post kalkınmacı yaklaşımlar üzerinden yürüttüğü tartışmada, ilk yaklaşımın analitik olarak güçlü olduğunu fakat politik olarak zayıf olduğunu, ikincisinin ise analitik olarak zayıf fakat politik olarak güçlü olduğunu öne sürer. Bu yaklaşımların artılarını ve eksilerini tartışır ve köylüleri “kapitalist gıda rejimi” çerçevesinde sınıf olarak ele alır. Yine bu bağlamda köylülüğe yaslanan ve köylü hareketlerini Türkiye’de arayan/arzulayan bir isim olarak Burak Gürel’in çalışmalarına bakılabilir.

Yukarıda yer verdiğimiz temalarla beraber, kır-tarım özelinde bazı derleme, edisyon yayınlardan ve dergilerin özel sayılarından bahsetmek gerekir. Bu dergilerde

yer alan konular sosyal bilimlerin kır ilgisini, genel çerçeveyi, kır-tarım meselesinin sadece sosyolojinin değil aynı zamanda iktisat, ziraat, antropoloji gibi diğer alanların da yakından ilgilendiği bir alan olduğunu yakından görmemizi sağlar.

Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1988) adlı çalışma Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin düzenlediği “Türkiye’de Tarımsal Yapıların Gelişimi, 1923-1987” konulu sempozyum bildirilerini içermektedir. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak’ın derleyicileri olduğu eserde bu isimlere ek olarak Bahattin Akşit, Korkut Boratav, Gülten Kazgan gibi isimlerin tarım politikaları, tarımsal yapı, köy araştırmaları, tarım teknolojileri vb. konularda çalışmaları yer almaktadır. Ayrıca oturum sonlarında uzman isimlerin kısa değerlendirme/yorumlarının yer alması da çalışmayı değerli kılmaktadır.

75 Yılda Köylerden Şehirlere (1999) adlı çalışma ise kendileri de köy/köylülük üzerine çalışmalar yürütmüş olan Oya Köymen’in danışmanlığında ve Oya Baydar’ın editörlüğünde hazırlanmış bir derlemedir. Dört bölümden oluşan kitapta Türkiye’de tarımın ve köylülüğün değişimi tarihsel, sosyolojik ve siyasi yönlerden tarımsal yapı, tarımsal vergiler, küçük meta üretimi, köycülük projeleri, içgöç gibi temalarda kırka yakın çalışma ile okuyucuya aktarılmaktadır.

Türkiye’de Tarımın Ekonomi-Politiki 1923-2013 (2013) adlı Dr. Necdet Oral tarafından yapılan derleme kitapta ise Prof. Dr. Korkut Boratav, Prof. Dr. Oğuz Oyan, Prof. Dr. Tayfun Özkaya gibi iktisat ve tarım alanından isimlerin çalışmaları bulunmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti’nin 90 yıllık serüveninde tarımın hikâyesi ele alınmakta, ayrıca IMF-DB etkisi, özelleştirmeler, sözleşmeli üreticilik, GDO gibi bir dizi konuda eleştirel değerlendirmelere yer verilmektedir.

Köylülükten Sonra Tarım: Osmanlı’dan Günümüze Çiftçinin İlgası ve Şirketleşme (2014) ise tarım-gıda konusunda son yılların üretken isimlerinden Abdullah Aysu’nun M. Serdar Kayaoğlu ile derledikleri bir çalışmadır. Tarihsel dönüşüm hikâyesinin yanında, küresel aktörlere, köylü mücadelelerine yer verilmekte ayrıca endüstriyel tarım düzenine ilişkin tartışmalar, GDO vb. konular da 16 farklı çalışma şeklinde kitapta bulunmaktadır.

Toplum ve Bilim Dergisi’nin 2001’de yayımlanan 88. sayısının teması **Tarım ve Köylülük**’tür. Bu sayıda Cumhuriyet’ten 2000’li yıllara Türkiye’de kırın ve tarımın

dönüşümüne, köy romanlarından gıda üretiminin yeniden yapılanmasına bir dizi çalışmaya yer verilmektedir.

Aynı derginin 153. sayısı (2020) “**Tarımda Güncel Sorunlar, Tartışmalar ve Alternatifler**” temasıyla yayımlanmıştır. Derginin sayı tanıtımında editörler 1980 sonrasında uluslararasılaşma olgusuna ve yasal değişikliklere değindikten sonra, derginin bu sayısını şöyle tanıtmaktadırlar:

“Türkiye tarımında 2000’li yıllara damgasını vuran bu radikal değişimin sonuçları kırsal alanda nasıl yaşanmaktadır? Yeni yasal düzenlemeler ile hedeflenen nihai dönüşüm gerçekte nasıl şekillendi ve bu dönüşümün kırsal alandaki tezahürleri nasıl oldu? Tarım alanında çalışanların bu sürece tepkileri neler oldu ve ne gibi beka stratejileri geliştirdiler? *Toplum ve Bilim*’in bu sayısı Türkiye’de kırsal alanda son yıllarda yaşanan bu dönüşümü farklı boyutlarıyla incelemeyi amaçlamaktadır.” (Kayaalp ve Voyvoda, 2020:4).

20 yıl arayla çıkan bu özel sayılarda ele alınan konular; kır-kent ayrımının giderek zorlaşması, Türkiye’deki yasal değişikliklerin de etkisiyle kır nüfusunun önemli oranda azalması, köy/kır sosyolojisi yerine tarım ve gıda sosyolojisi gibi yeni alanların öne çıkması birlikte düşünüldüğünde daha da anlam kazanmaktadır.

Mülkiye Dergisi’nin 2009’da yayımlanan 262. Sayısının da teması “**Küresel Kapitalizm Kısacasında Tarım, Gıda ve Köylülük**”tür. Türkiye’de tarımın tarihine ve o günkü durumuna ilişkin makaleler, “yapısal uyum” dönemi ve IMF, DB gibi kurumların Türk tarımına ilgisi, tarım ve gıda sektöründeki yabancı yatırımlar derginin öne çıkan konuları arasındadır.

İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi’nin 2020’de yayımlanan “**Yemek ve Toplum**” temalı sayısında da özellikle gıda üzerine konulara yer verilmektedir. **Mustafa Koç⁴⁰ ile Gıda Çalışmaları Üzerine Söyleşi**, 1980 sonrasında yaygınlık kazanan gıda sistemi, gıda güvenliği, gıda güvencesi gibi kavramlar için kayda değer tartışmalara kapı aralamaktadır. Ayrıca dergide küçük ölçekli üretim, kırsal kalkınma,

⁴⁰ Koç, Türkiye’de lisans eğitiminin ardından doktorasını Kanada’da tamamlar ve 1993 yılında Ryerson Üniversitesi’nde çalışmaya başlar. 1990’larda International Sociological Association’un Tarım ve Gıda Sosyolojisi Araştırma Komitesine (RC40) katılır. Komitenin çıkardığı *International Journal of Sociology of Agriculture and Food* dergisinde tarım ve gıda sektörlerinde küreselleşme ve tedarik zincirleri konusunda önemli yayınlar yer almaktadır. Koç’un akademik ve idari görevlerinin yanında, Food Secure Canada (FSC) ve Canadian Association for Food Studies (CAFS) gibi sivil toplum kuruluşlarının kurulmasına ve faaliyetlerine katkısı vardır (Koç, 2020).

doğal gıda üretimi, alternatif gıda toplulukları üzerine çeşitli makaleler de yer almaktadır.

Görünen o ki 1980 sonrası tarım/kır çalışmaları için artık sınırlar köyleri aşmıştır. Çokuluslu şirketler, düzenleyici kurumlar, bürokratlar, uluslararası örgütler de işin içindedir. Yer yalnızca köy, aktörler de köylüler olmaktan çıkmıştır artık. Farklı aktörlerin yer aldığı bu ağda devlet de aktörlerden bir tanesidir (Kayaalp ve Karsak, 2019:97).

Kır üzerine güncel çalışmalar yukarıdaki tartışmalara ek olarak iklim değişikliği,⁴¹ kırsal kalkınma, sürdürülebilirlik,⁴² kırsal göç, su kaynaklarının kullanımı ve sürdürülebilirliği, ekolojik değişimler gibi konuları da içeren geniş bir çerçevede yürütülmektedir. Bu konulara bakıldığında kır sosyolojisi, tarım ve gıda sosyolojisi, kalkınma sosyolojisi gibi alanlar tarıma ilişkin tartışmalarla bağlantılıdır. İnsanların sağlıklı ve güvenilir gıdaya erişimi meselesi, iklim değişikliği ve bunun tarıma etkileri önümüzdeki yıllarda gündemi daha sık meşgul edecek görünmektedir. Tezin temel tartışma konularına geçmeden önce Türkiye’de tarıma dair bazı istatistikler, tarımsal yapı araştırmalarının sonuçları paylaşılmaktadır. Bu kısım sonraki tartışmalar için de istatistiki bir alt yapı oluşturmaktadır.

1.4. Türkiye’de Tarımın Güncel Görünümü

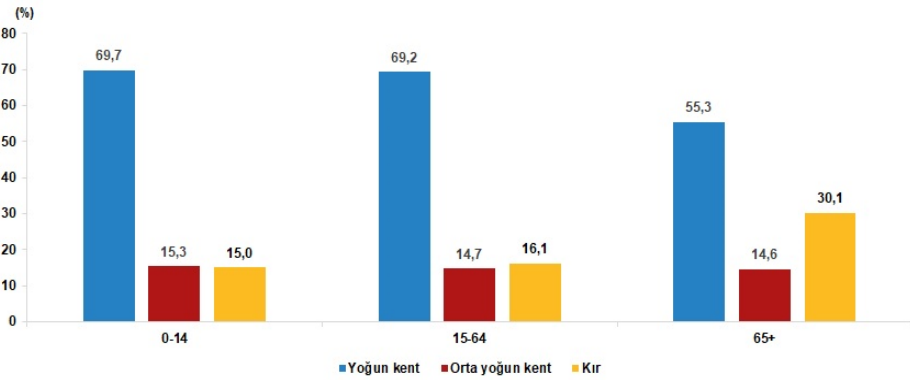
⁴¹ Meteoroloji Genel Müdürlüğü küresel iklim değişikliğini “...fosil yakıtların yakılması, arazi kullanımı değişiklikleri, ormansızlaştırma ve sanayi süreçleri gibi insan etkinlikleriyle atmosfere salınan sera gazı birikimlerindeki hızlı artışın doğal sera etkisini kuvvetlendirmesi sonucunda Yerkürenin ortalama yüzey sıcaklıklarındaki artışı ve iklimde oluşan değişiklikler” (MGM, t.y.) şeklinde ifade etmektedir. İklim değişikliği ekosistemleri tahrip etmekte, aşırı sıcaklığa, kuraklığa, yağış rejimlerinin değişmesine, canlı çeşitliliğinin azalmasına yol açmaktadır. Bu değişimler ise canlıların suya ve gıdaya erişimini zorlaştırmaktadır. İklim değişikliği bir süredir tarımla ilgili çalışmalarda önemli bir gündem olarak görülmektedir. Tarıma etkisine ilişkin aynı zamanda saha ayağı da olan bir çalışma için bkz. (Adaman vd., 2020).

⁴² Sürdürülebilirlik, tarım alanında, toprak, su, enerji gibi kaynakların sınırlı olmasından hareketle gelecek insan nesillerini de düşünerek kaynakların etkin şekilde kullanılmasını sağlamaya yönelik bir yaklaşımı ifade eder. Bu çerçevede karbondioksit seviyesinin yükselmesi, canlı çeşitliliğinin azalması, iklim değişikliği gibi olgulara paralel olarak sıfır atık, yenilenebilir enerji, ekolojik ayak izi, ilaçsız besin, sağlıklı beslenme toplulukları gibi konularda duyarlılıklar artmaya başlamıştır. Bu kapsamda dünyada örneği görülen oluşumlardan birisi de eko-köylere. Bu oluşumlar sadece çevresel değil aynı zamanda ekonomik ve sosyo-kültürel sürdürülebilirliğin de öne çıktığı doğayla uyumlu tasarım modelleridir. Ortak değerler çerçevesinde oluşan bilinçli topluluklara dayanan bu yapıların sosyalist ütopyacı veya dini kaygılarla oluşan örnekleri vardır. Bu kapsamda Hindistan’dan İtalya’ya ABD’den Japonya’ya dünyadan on dört örneğin incelendiği çalışma için bkz. (Litfin, 2017).

Türkiye’de 40 yılı aşkın süreçte, kırın demografik yapısının değiştiğini ve yaşlanmanın arttığını söylemek mümkündür.⁴³ TÜİK 2022 Kent-Kır nüfus istatistiklerine göre, 0-14 yaş grubu çocuk nüfusun ise %69,7’sinin yoğun kent olarak sınıflandırılan yerlerde, %15,3’ünün orta yoğun kent olarak sınıflandırılan yerlerde ve %15’inin kır olarak sınıflandırılan yerlerde yaşadığı görülmektedir.

15-64 yaş grubu çalışma çağındaki nüfus ise Türkiye nüfusunun %68,1’ini oluşturmaktadır. Bunlar içerisinde yoğun kent olarak sınıflandırılan yerlerde yaşayanların oranı %69,2, orta yoğun kent olarak sınıflandırılan yerlerdeki oranı %14,7 iken; kır olarak sınıflandırılan yerlerde ikamet edenlerin oranı %16,1’dir.

Ülke toplam nüfusunun %9,9’una denk gelen 65 yaş ve üzeri nüfusun %30,1’i kır yerleşim yerlerinde ikamet etmektedir. Yaşlı nüfusun %14,6’sı orta yoğun kentlerde %55,3’ü ise yoğun kent olarak sınıflandırılan yerlerde yaşamaktadır (TÜİK, 2023).



Grafik 1.3. Kent-Kır Sınıflaması ve Geniş Yaş Grubuna Göre Nüfus
(Kaynak:TÜİK, 2023)

Görüleceği üzere Türkiye yaşlı nüfusunun neredeyse üçte birinin kır olarak sınıflandırılan yerlerde ikamet ettikleri görülmektedir. Gençler ise ekonomik, sosyal gerekçeler başta olmak üzere çeşitli sebeplerle kırdan kente göçe devam etmektedir.⁴⁴

⁴³ Kırdan yaşlanmanın artışı olgusuna, bu alandaki sorunlara ve politika önerilerine ilişkin bkz. (Beyaz, 2023).

⁴⁴ Emirdağ Avdan Köyü’nde 40 yıl önce 85 hane ve 300 nüfus yaşamaktadır. Şimdi ise yazları 15 kişiye kadar çıkan sayı, kışları 3’e düşmektedir. Köy muhtarı, gençlerin; iş imkânı olmadığı ve köyde yaşamının evlenmelerini engellediği gerekçesiyle şehre göç ettiklerini, yazın gelenlerin ise 1-2 ay durduklarını söylemektedir (Tükelay, 2018). Avdan Köyü gibi oldukça az sayıda insanın veya tek hanenin bulunduğu örneklere Türkiye’nin birçok yerinde rastlamak mümkündür. Aksaray’ın

Doğan Bıçkıcı'nın (2011) Çanakkale'nin bir köyünde yürüttüğü çalışmasında, görüşülen hane reislerinin yalnızca 3'ü (%10,7) gençken; 65 yaş ve üzerindekiilerin oranı ise gençlerin yaklaşık dört katıdır (%42,8). Kente göçenlerin %50'si köydeki iş imkânlarının yetersizliğinden, %38,9'u köyde okul yokluğundan ve geriye kalanı ise evlilik kaynaklı sebeplerle kente göçmüşlerdir. Gençler hızla kırsal alandan kopmakta ve kırsal üretimden ayrılmaktadır.⁴⁵ Tüm bu etmenler ve şehrin çekici etkenleri birlikte düşünüldüğünde köy gençlerinin birçoğu için “sigortalı bir iş”in ne denli önemli olduğunu anlamak mümkün görünmektedir.

Ayrıca, kırdan ortaya çıkan sosyal yardımların da etkisiyle kırsal alanlarda genç erkekler gibi eşini kaybeden yaşlı erkekler de yeni eş bulmada zorlanmaktadır. Kadınlara vefat eden eşlerinden bağlanan aylıklar veya dul maaşları, sağlanan sosyal destekler onların kimseye muhtaç olmadan hayatlarını sürdürmelerini sağlamaya yardımcı olmaktadır.

Kırsalda yaşayan nüfusun yaşlandığı, köylerde (eskiden köy statüsünde bugün ise mahalle olan yerler dâhil) insanların artık üretim temelli değil tüketim temelli davrandığı görülmektedir. Yumurtasını, sütünü dahi bakkal-marketlerden alan insanlar eskiden ettikleri arazilerini artık yeterince kârlı olmadığı gerekçesiyle boş bırakmaktadır. Öte yandan kırsalda devletin doğrudan ya da dolaylı olarak sağladığı ayni ve nakdi yardımlar da giderek artmaktadır.

Aşağıdaki ifadeler kırsal yaşlanma ve kırsal yardım olgularını desteklemektedir. İlkinde birkaç yıl büyükşehirde yaşadıkdan sonra doğduğu köye dönen birisi köyün durumunu anlatırken diğer kişi ise kırsal nüfusun özelliklerine, geçim kaynaklarına ve tarımdan neden uzaklaşıldığına dikkat çekmektedir.

“Bizim buralar çok değişti. Yazın İzmir'den, Bursa'dan, Ankara'dan gelenlerle çok kalabalık oluyor. Bayramlarda köyümüz şenleniyor. Ama, siz buraya bir de kışın gelin. Bazen selam verecek kimseyi bulamıyoruz.

Gözlükuyu (Karadavut, 2023) ve Kütahya'nın Kalfalar köyünde (Cin, 2024) ise sadece 1'er kişi hayatlarını sürdürmektedir.

⁴⁵ Bourdieu (2023) **Bekarlar Balosu** kitabında Fransa kırsalında evlilik oranlarının düşmesi olgusuna eğilmektedir. Akşit (2023:109), Bourdieu'nun köydeki erkeklerin kız kardeşlerine köydeki erkeklerle evlenmelerini yasaklamasının, kendi evliliklerine de engel olduğunu ve bu durumun kırsal nüfusun azalmasına yol açan bir sembolik şiddet örneği olduğunu eklemektedir. Türkiye düşünüldüğünde ise köydeki ailelerin özellikle annelerin kızlarının evliliklerini köyden değil de şehirden birisiyle yapmalarını istemeleri söz konusudur.

(...)

“...birçok köy değişti. Köyler eskisi gibi değil. Her evde maaşlı biri var. Ya emekli, ya da devletin bağladığı maaşı var. Yaşlıysan devlet para veriyor. Yaşlıya bakana ayrıca para veriyor. Sosyal yardımlar var. Burada haftada bir pazara gitsen 100 liradan ayda 400 lira harcarsın. Bundan gayrı para harcayacak yer bulamazsın. Bu nedenle üretim yapılmıyor. Yani bin lira geliri olan bir aile çok rahat geçinir, para bile biriktirir. Biraz meyvesi olan, sebze ve meyve ihtiyacı kadar ürün eken, aylık 300-500 lirayla rahat geçinir. Bu nedenle üretmek istemiyorlar.” (Yıldırım, 2020a:197).

Ayrıca çoğunlukla kırdan kente göç görülmekle birlikte, kıra emeklilik sonrası ya da doğal, daha sakin ve iyi bir hayat yaşamak için *yaşam tarzı göçü* olarak kavramsallaştırılan göçler gerçekleşmektedir. İslamoğlu vd. (2008) yaptıkları saha araştırması ayağı da olan çalışmalarında, köy veya yöre dışından, tarım-dışı sektörlerden kişi veya şirketlerin toprak satın aldıklarını gözlemlemişlerdir. Örneğin, Orta Anadolu’da üreticiler, üretimi kotaya tabi olarak düşürülmüş olan, eskiden pancar ekilen bölgelerde bazı ‘avukatların’ -büyük ihtimalle ‘şirketler’ namına- toprak aldıklarını söylemişlerdir. Üzüm örneğinde de benzer bir durum vardır. Manisa ve Denizli’de şaraplık üzüm üretimi için Türkiye’de faaliyetleri sürdüren büyük şarap firmalarının (göründüğü kadarıyla mevcut mülkiyet yapısına bağlı kalarak) arazi satın almışlar ve üretime başlamışlardır. İzmir ve Manisa’da ise zeytincilik yapmak için büyük şehirlerde hayatlarını sürdüren ve çalışan doktor, avukat gibi meslek gruplarının da tarım arazisi satın aldıkları söylenmektedir. Bazı köylerde ise maden şirketlerinin arazi satın alımı gerçekleştirdikleri görülmektedir (İslamoğlu vd., 2008:50). Bu tür tarımda görülen yeni eğilimler aynı zamanda “yeni köylülükler” tartışmalarının da başlangıcını işaret etmektedir.

Ancak bu eğilimin çoğunlukla Türkiye’nin kıyı, turistik kapasitesi yüksek kesimlerinde görüldüğünü, ekonomik gerekçelerle birlikte sosyal ya da kültürel sebepleri de vardır. Bu tür yeni köylülük biçimleri bölgedeki tarım arazilerinin değerini artırmakta ve çiftçileri topraklarını satmaya yöneltmektedir. Bu tür bölgelerdeki tarım alanları yazlık evler, hobi bahçeciliği gibi uygulamalarla belirli bir süre sonra üretim vasfını da yitirebilmektedir.

Tarıma ana üretici aktörlerin penceresinden bakıldığında yeni köylülükten⁴⁶ yeni çiftçilere; köylü, çiftçi veya yarı zamanlı çiftçi dâhil olmak üzere farklı isimlendirmeler karşımıza çıkmaktadır. Köylülük Wolf (1966) ve modernleşme yaklaşımlarında görüldüğü üzere çiftçilikten farklıdır. Köylülükte kültürelilik daha ön planda iken, çiftçilik iktisadi anlamı haizdir.

Tarım Kanunu'nda ise çiftçi “Mal sahibi, kiracı, yarıcı veya ortakçı olarak devamlı veya en az bir üretim dönemi veya yetiştirme devresi tarımsal üretim yapan gerçek ve tüzel kişiler” (Tarım Kanunu, 2006, m. 3/ç) şeklinde tanımlanmaktadır. Bu haliyle bakılırsa ülkedeki çiftçi sayısının oldukça fazla olduğu tahmin edilebilir. ÇKS ve SGK verilerinde çiftçi sayıları farklıdır. TÜİK'in ölçümlerinde tarımda istihdam sayıları ise ÇKS verilerinin de üstünde seyretmektedir.

Bu denli farklılığın sebeplerinden birisi bir anlamda ana geçim kaynağı tarım olanların sayısının giderek azalmasıdır. İnsanlar kırdan yaşamasa da bir şekilde tarımla ilgilenmektedir. Kentlerde çeşitli iş kollarında kamu veya özel sektörde çalışan, ancak mevsimine göre çeşitli sebze meyve üreten “yarı zamanlı çiftçiler”in sayısı azımsanamayacak seviyededir.

Tarımın nüfusun gıda ihtiyacının karşılamasının yanında, sanayiye hammadde tedarik ettiğini, milli gelire ve dış ticarete katkı gibi yollarla ülke ekonomisine katkı sağladığını daha önce belirtmiştik. Güncel köylülük tartışmaları ve çiftçilerin görünümünün ardından, tarıma ilişkin istihdam ve üretim verilerine bakmak gerekmektedir. Tarımın bu katkılarını somut olarak görmek için resmî verilere bakmak ve onları yorumlamak gerekir.

Kır nüfusuna ilişkin tabloyu daha önce de vermiş ve kır nüfusunun oransal olarak azaldığını ancak 1980 sonrasında kentin gerisinde kaldığını yukarıda ifade

⁴⁶ Yeni köylülük Van Der Ploeg tarafından kavramsallaştırılmıştır. Bu kavram “İmparatorluk” olarak nitelenen küresel gıda rejimi karşısındaki yeni ve tabandan gelen köylü pratiklerini imler. Örgütlü, çok işlevli, iş birliği ve dayanışmaya dayalı, endüstriyel veya konvansiyonel olmayan ekolojik üretimi içeren alternatif kırsal kalkınma modelleridir. Bunlara yer veren Ayalp (2020:59-60), ayrıca, bu kavramın Türkiye’de kırsaldan kente göç edip sonrasında kıra dönmüş, düzenli gelire ek olarak tarımla uğraşan yarı zamanlı çiftçiler veya kentten kopup kıra yerleşen ve düzenli geliri olan kent soylu üreticiler için kullandığını ekler. Bu kullanımların yanlış olduğuna dikkat çeken Ayalp, yeni köylülüğün tek başına kırdan üretime indirgenemeyeceğini, gıda egemenliği temelinde bir bütüncül örgütlenmeyi ifade ettiğini belirtmektedir.

etmiştik. Tarımın istihdamdaki payını gösteren tablolar aşağıda yer almaktadır. Kır nüfusu azalsa da kırdan kopuş tarımdan kopuş anlamına gelmemektedir. Görüldüğü üzere tarımın istihdamdaki payı oransal olarak azalsa da bunu tarımın gerilediğı şeklinde değıl de sanayi ve hizmet kollarındaki artışın daha hızlı ve yüksek olduğı şeklinde değerlendirmek daha doğru olacaktır. Ayrıca 2005 sonrasında 2017'ye kadar inşaat sektöru önemli bir artış göstermiştir.

YIL	2005		2010		2015		2020		2021		2022	
	Bin Kişi	%	Bin Kişi	%	Bin Kişi	%	Bin Kişi	%	Bin Kişi	%	Bin Kişi	%
Tarım	4945	25,5	5073	23,3	5357	20,2	4737	17,7	4948	17,2	4866	15,8
Sanayi	4140	21,4	4619	21,2	5345	20,2	5482	20,5	6143	21,3	6663	21,7
İnşaat	1096	5,7	1423	6,5	1916	7,2	1546	5,8	1777	6,2	1846	6,0
Hizmet	9176	47,4	10696	49,0	13884	52,4	14930	55,9	15928	55,3	17378	56,5
Toplam	19 357	100,0	21 810	100,0	26501	100,0	26695	100,0	28797	100,0	30752	100,0

Tablo 1.2. İstihdamın Sektörel Dağılımı (+15 Yaş) (Kaynak:ÇŞB)

Türkiye, farklı iklim bölgelerinde yer alması sebebiyle farklı ürünlerin yetiştirilmesine uygun bir bölgedir. Aşağıda tarım alanlarına, başlıca tarım ürünlerinin üretim durumuna ilişkin bilgiler görölmektedir.

YILLAR	TOPLAM TARIM ALANI (X1000 HA)	EKİLİ ALAN (X1000 HA)	NADAS (X1000 HA)	SEBZE BAHÇELERİ (X1000 HA)	SÜS BİTKİLERİ ALANI (X1000 HA)	MEYVE VE BAHARAT ALANI (X1000 HA)	ÇAYIR - MERA ALANI (X1000 HA)
2001	40 967	17 917	4 914	909	-	2 610	14 617
2002	41 196	17 935	5 040	930	-	2 674	14 617
2003	40 644	17 408	4 991	911	-	2 717	14 617
2004	41 210	17 962	4 956	895	-	2 780	14 617
2005	41 223	18 005	4 876	894	-	2 831	14 617
2006	40 493	17 440	4 691	850	-	2 895	14 617
2007	39 504	16 945	4 219	815	-	2 909	14 617
2008	39 122	16 460	4 259	836	-	2 950	14 617
2009	38 912	16 217	4 323	811	-	2 943	14 617
2010	39 011	16 333	4 249	802	-	3 011	14 617
2011	38 231	15 692	4 017	810	4	3 091	14 617
2012	38 399	15 463	4 286	827	5	3 201	14 617
2013	38 423	15 613	4 148	808	5	3 232	14 617
2014	38 558	15 782	4 108	804	5	3 243	14 617
2015	38 551	15 723	4 114	808	5	3 284	14 617
2016	38 328	15 575	3 998	804	5	3 329	14 617
2017	37 964	15 498	3 697	798	5	3 348	14 617
2018	37 797	15 421	3 513	784	5	3 457	14 617
2019	37 716	15 398	3 387	790	5	3 519	14 617
2020	37 762	15 628	3 173	779	5	3 559	14 617
2021	38 089	16 062	3 059	755	5	3 591	14 617
2022	38 501	16 529	2 960	718	6	3 671	14 617
2023	38 559	16 711	2 814	712	6	3 698	14 617

Tablo 1.3. Tarım Alanları İstatistikleri 2001-2023 (Kaynak, Stat Agri)

2000 sonrası toplam tarım alanlarındaki değişime bakıldığında %5,87’lik bir azalma gözlemlenmektedir. Nadasa bırakılan alanlar azalmasına rağmen bu düşüş dikkat çekicidir. Ayrıca tahıl ve sebze ekilen alanlar azalırken, meyve, içecek ve baharat bitkileri alanı artış göstermektedir. Bu eğilim de Türkiye gibi güney ülkelerde uluslararası iş bölümünde daha emek yoğun özellikler isteyen meyve vb. üretimine yönelmeyi doğrular niteliktedir. Ayrıca aşağıda tabloda görüleceği üzere, buğday, arpa gibi ürünlerin ekildiği alanlar azalmakla birlikte, üretimlerinin artması verimliliğin arttığı şeklinde yorumlanabilir.

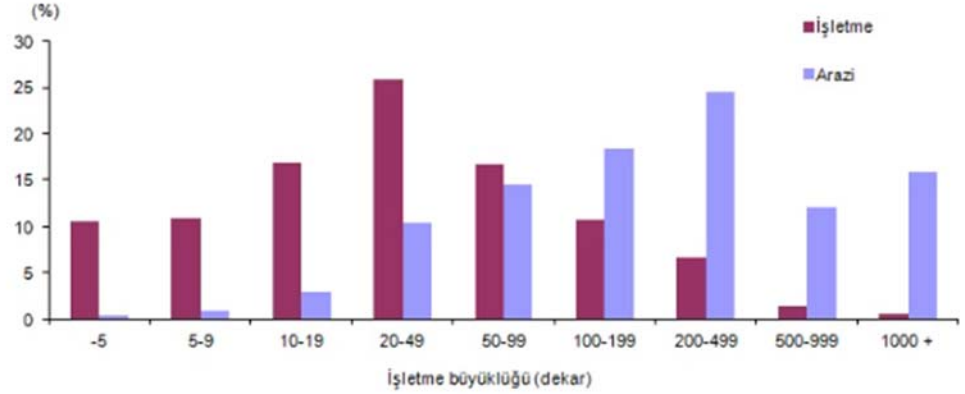
Yıllar	Buğday		Arpa		Mısır		Ayçiçeği		Pamuk (Kütü)		Şekerpancarı	
	Ekilen Alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Ekilen Alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Ekilen Alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Ekilen Alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Ekilen Alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Ekilen Alan (Dekar)	Üretim (Ton)
2001	93 500 000	19 000 000	36 400 000	7 500 000	5 500 000	2 200 000	5 100 000	650 000	6 846 650	2 357 892	3 587 630	12 632 522
2002	93 000 000	19 500 000	36 000 000	8 300 000	5 000 000	2 100 000	5 500 000	850 000	7 210 770	2 541 832	3 724 680	16 523 166
2003	91 000 000	19 000 000	34 000 000	8 100 000	5 600 000	2 800 000	5 450 000	800 000	6 373 290	2 345 734	3 153 030	12 622 934
2004	93 000 000	21 000 000	36 000 000	9 000 000	5 450 000	3 000 000	5 500 000	900 000	6 400 450	2 455 071	3 153 440	13 517 241
2005	92 500 000	21 500 000	36 500 000	9 500 000	6 000 000	4 200 000	5 660 000	975 000	5 468 800	2 240 000	3 358 120	15 181 247
2006	84 900 000	20 010 000	36 498 000	9 551 000	5 360 000	3 811 000	5 854 000	1 118 000	5 907 000	2 550 000	3 256 995	14 452 162
2007	80 977 000	17 234 000	34 280 165	7 306 800	5 175 000	3 535 000	5 546 778	854 407	5 302 528	2 275 000	3 002 421	12 414 715
2008	80 900 000	17 782 000	29 500 000	5 923 000	5 950 000	4 274 000	5 800 000	992 000	4 950 000	1 820 000	3 219 806	15 488 332
2009	81 000 000	20 600 000	30 100 000	7 300 000	5 920 000	4 250 000	5 840 000	1 057 125	4 200 000	1 725 000	3 244 428	17 274 674
2010	81 034 000	19 674 000	30 400 000	7 250 000	5 940 000	4 310 000	6 414 000	1 320 000	4 806 500	2 150 000	3 291 669	17 942 112
2011	80 960 000	21 800 000	28 688 331	7 600 000	5 890 000	4 200 000	6 557 000	1 335 000	5 420 000	2 580 000	2 972 648	16 126 489
2012	75 296 394	20 100 000	27 487 664	7 100 000	6 226 094	4 600 000	6 046 160	1 370 000	4 884 963	2 320 000	2 806 945	14 919 940
2013	77 726 000	22 050 000	27 205 100	7 900 000	6 599 980	5 900 000	6 097 839	1 523 000	4 508 900	2 250 000	2 913 282	16 488 590
2014	79 192 084	19 000 000	27 872 973	6 300 000	6 586 450	5 950 000	6 574 576	1 637 900	4 681 429	2 350 000	2 887 851	16 743 045
2015	78 668 874	22 600 000	27 835 830	8 000 000	6 881 699	6 400 000	6 853 174	1 680 700	4 340 134	2 050 000	2 744 873	16 022 783
2016	76 719 448	20 600 000	27 400 521	6 700 000	6 800 192	6 400 000	7 201 081	1 670 716	4 160 098	2 100 000	3 224 477	19 592 731
2017	76 688 785	21 500 000	24 247 372	7 100 000	6 390 844	5 900 000	7 796 217	1 964 385	5 018 534	2 450 000	3 392 742	21 149 020
2018	72 992 701	20 000 000	26 119 403	7 000 000	5 919 003	5 700 000	7 344 651	1 949 229	5 186 342	2 570 000	2 921 044	17 436 100
2019	68 463 271	19 000 000	28 690 715	7 600 000	6 388 287	6 000 000	7 526 318	2 100 000	4 778 681	2 200 000	3 137 891	18 054 320
2020	69 222 364	20 500 000	30 971 625	8 300 000	6 916 324	6 500 000	7 288 528	2 067 004	3 592 200	1 773 646	3 381 078	23 025 738
2021	67 446 655	17 650 000	31 691 005	5 750 000	7 582 370	6 750 000	9 011 531	2 415 000	4 322 790	2 250 000	3 054 051	17 767 085
2022	66 287 386	19 750 000	31 994 876	8 500 000	9 118 849	8 500 000	9 809 742	2 550 000	5 731 613	2 750 000	2 745 392	19 000 000

Tablo 1.4. Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Ekim Alanı ve Üretim Miktarları (Seçilmiş Ürünlerde) (Kaynak, Türktob)

Tarım üzerine istatistiklere ayrıca tarım sayımlarından ulaşılabilir. En son 2001’de yapılan tarım sayımlarının yanı sıra, 2006 ve 2016’da yapılan Tarımsal İşletme Yapı Araştırmaları (TİYA) üzerinden de tarımda belirli eğilimleri saptamak mümkündür.⁴⁷ Burada devlet çeşitli desteklemelerle ve tarım arazilerinin miras vb. sebeplerle parçalanmasının önüne koyduğu engellemelerle büyük ölçekli çiftçiliği teşvik etmeye çalışıyor görünse de Türkiye’de küçük ölçekli çiftçilerin sayısı azımsanmayacak derecededir.

Sonuncusu 2016 yılında yapılan TİYA ile tarımsal işletmelerin fiziksel büyüklüklerinin belirlenmesi, tarımsal işletmelerin tip ve ekonomik büyüklüğüne göre sınıflandırılması ve işletmelere ait ana istatistiklerin derlenmesi hedeflenmiştir. Araştırmaya göre 100 dekardan küçük işletmeler tarımsal işletmelerin %80,7’sini oluşturmaktadır. Bu işletmelerin tasarrufundaki araziler ise toplam arazinin %29,1’ine denk gelmektedir (TÜİK, 2018).

⁴⁷ 2001 sonrası tarım sayımının yapılmaması, güncel olarak ortaya konan tarım verilerinin geçerlik ve güvenilirliğini tehlikeye sokmaktadır. Türkiye tarımının röntgeni denilebilecek bu sayımın ivedilikle hayata geçirilmesi tarım politikalarının ve etki analizlerinin işlevsel ve sonuç odaklı hale getirilmesinde kilit bir rol üstlenmektedir.



Grafik 1.4. İşletme Büyüklüğüne Göre İşletme ve İşletmenin Tasarrufundaki Arazi Dağılımı (%) (Kaynak:TÜİK, 2018).

Görüleceği üzere Türkiye’de tarımsal üretim küçük ölçekli üretim ve mülkiyet yapısına dayanmaktadır. Türkiye’de tarım sektöründe çok küçük arazi sahipliği (1-19 dekar) ile küçük arazi sahipliği (20-49 dekar ile 50-99 dekar) toplam üreticilerin yaklaşık %80’ini oluşturmaktadır. Küçük ölçekli üretim, endüstriyel üretimden farklıdır. Endüstriyel üretimde büyük arazilerde monokültür üretim söz konusu iken, küçük ölçekli üretimde polikültür üretim söz konusudur. Küçük ölçekli üretim ayrıca biyoçeşitliliğin korunmasına yardımcı olur (Karakaya ve Ayalp, 2017:286). Küçük ölçekli üretim biyoçeşitlilik gibi avantajlarının yanında ölçek ekonomisi çerçevesinde maliyetlerin yüksek olmasına da sebep olmaktadır.⁴⁸

TİYA’ya bakıldığında kır nüfusu oldukça azalsa da tarımda istihdam edilen nüfusun işgücü katılım oranı yüksektir. Ayrıca insanların tarımda harcadıkları zaman azalmıştır. Makineleşme ile bu durum son derece olağan karşılanabilir. Bir diğer olgu ise kiralanan tarım arazilerinde üretimin oransal olarak artmasıdır. Tarım araçlarına sahip olanlar tarla kiralayarak üretim yapmakta ve hem kira ve diğer masraflarını çıkarmakta hem de kazanç sağlamaktadırlar. Bunu da tarımın gelir getirmediği

⁴⁸ Karakaya ve Ayalp (2017:286), 2000 sonrası neoliberal politikaların kırsalda küçük ölçekli üreticileri kırılmaştırdığını, işçileştirdiğini ve topraksızlaştırdığını öne sürmekte, kırılmaştırmanın önüne geçmede aktif rol oynayan kooperatiflerin ise işlevsizleştirildiğini iddia etmektedir. Buradan çıkışı ise şirket tarımı değilse, kooperatifler ya da alternatif tarım-gıda sistemlerinde görmektedirler. Karakaya Ayalp (2020), çalışmasında İzmir’deki üç farklı örgütlenme merkezli üretici, tüketici ve üretici-tüketici müşterekliği tipi gıda inisiyatifiyi incelemekte ve bunların farklılıklarına değinmektedir.

yönündeki iddialara ihtiyatla yaklaşılması gerektiği yönünde yorumlamak mümkündür.

Tarımsal yapı araştırmalarında ortaya konan olgulardan birisi de yukarıda ifade edilen tarıma harcanan birim zamanın giderek azalmasıdır. İnsanlar memurluk, esnafılık gibi farklı gelir kaynaklarına sahip olmalarına rağmen tarımla da ayrıca ilgilenmektedirler. Hafta sonları veya ayda birkaç kere tarlada, bahçede çalışmakta veya işçiler vasıtasıyla üretimlerini gerçekleştirmektedir.

Kırda tarımla uğraşmaya devam edenler olduğu gibi emekli maaşı veya sosyal yardımlarla ayakta kalan bir kitlenin varlığı da söz konusudur. Bir kısmı ise kısmen tarımla ilgilense de mevsimine göre farklı işlerle uğraşmaktadır. Tarımın zaten makineleşme ve mevsimlik ihtiyaca bağlı güncel koşulları tarım dışında işler yapmaya da zemin hazırlamaktadır. Bu da hem geliri artırma hem de geliri çeşitlendirme noktasında yeni köylü tipolojilerini ortaya koyan çalışmalarda gözükmektedir.

Tarımda çalışan nüfus 1980’de %56,1 iken 2019’da %18,2’ye düştü. Bu oran büyük bir düşüşe işaret etse de Avrupa ülkeleri ile karşılaştırıldığında oldukça yüksek. Tarımda üretici tipinin çoğunluğunu küçük ve orta ölçekli üreticiler oluşturmakta, bu oranın halen yüksek olmasının sebeplerinden birisi bu gözüktüyor. Peki tarımda bu kadar sorun var deniliyorken nasıl oluyor da bu insanlar ayakta kalıyorlar? Bu soruya yeni köylülük yaklaşımı çerçevesinde bazı cevaplar verildi. Bu yaklaşım yeni köylü tipolojilerine işaret ediyor. Çocukken köyde yaşayıp gençliğinde kente göç eden ve emekliliğinde köye geri dönenleri ve kentten kıra tersine göçü kapsıyor. İkinci olarak köy-kır arası ikametler var. Ücretsiz tarım işçileri yani ailelerinin tarlalarında ücretsiz çalışan bireyler, genelde çocuk ve gençler. Bunlar 1980 sonrasında genelde büyük şehirlere göç ettiler ancak günümüzde daha çok yakın şehirlere göç ediyorlar. Örneğin Ege köylerinde turizm ve iş olanaklarının mevcut olduğu bölgelerde günübirlik işlerde ya da turizm sezonunda sahil bölgelerine göç ederek para kazanıyorlar. Böylece köylülük çözülüyor ama geçim tarım üzerinden değil turizm üzerinden sağlanıyor. Yine aynı şekilde Karadeniz ve Güney Ege’de eko turizmin gelişmesiyle butik otellerde, yerel yemekler yapan restoranlarda, hediyelik eşya satan dükkânlar gibi birçok yerde köylüler çalışıyor. Böylece gelirlerini çeşitlendiren köylüler bir şekilde ayakta kalmaya devam ediyor (Gürel ve Pelek, 2023:58).

Gürel ve Pelek'in yukarıda bahsettiği husus beka mekanizmaları kapsamında Aydın (2001) ve Keyder ve Yenil'da (2018) da karşımıza çıkan durumları işaret etmektedir. Bir de bunlardan ayrı olarak mevsimlik işçiler ve göçmen işçiler bahsi vardır. Gürel ve Pelek (2023), yukarıdakilerden sonra yeni köylülüğü tanımlarken mevsimlik işçileri göz ardı etmenin tanımı eksik kıldığını öne sürmekte ve Türkiye'de mevsimlik tarım işçileri üzerine saptamalarda bulunmaktadır. Bu işçiler Osmanlı'dan beri süregelen yakın şehir ve bölgelerden birkaç aylığına göç eden yerli işçiler, Osmanlı'dan bu yana var olan Kürt tarım işçileri, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Gürcistan'dan Karadeniz'e gelen tarım işçileri, genelde Kars Ardahan bölgesinde çalışan Azerbaycanlı tarım işçileri şeklindedir. Gürcüler ve Azeriler genelde etnik yakınlıklarının olduğu bölgelere gitmektedir. Bunların yanı sıra 2011 sonrasında ise Türkiye'de tarımsal işgücünde mülteci yoğunluğunun arttığı görülmektedir. Suriyeli mevsimlik tarım işçileri bugün Türkiye'nin hemen her bölgesinde karşımıza çıkmaktadır. İşgücü mülteci ağırlıklı ve etnik açıdan çeşitli hale gelmiş, Kürt işçilerden oluşan profilin dışına çıkmış durumdadır (Gürel ve Pelek, 2023:59).

Sonuç olarak, çiftçi dediğimizde yukarıda görüleceği üzere tek bir tipten bahsetmek zordur. Kıray'ın 1960'lardaki Çukurova çalışmasında yer verdiği gibi ya da işletme büyüklüklerini temel alan tanımlamalar kullanılabilir. Adaman (2023) da çiftçiler için "tam zamanlı çiftçiler, yarı zamanlı çiftçiler, mevsimlik işçiler, göçmen işçiler..." gibi alt katmanlardan bahsetmektedir. Ayrıca tam zamanlılar içerisinde de sermaye, toprak büyüklüğü, makine gibi yönlerden oldukça farklılıklar bulunabildiğini eklemektedir (Adaman, 2023:57). Türkiye'de aile emeğine dayalı işletmeler giderek geride kalmakta, insanlar emek ihtiyacını yakın çevresinden veya yoğun dönemlerde mevsimlik işçiler eliyle karşılamaktadır. Ancak kapitalizmle beraber beklenen büyük ölçekli üretim Türkiye için henüz söz konusu değildir. Küçük ölçekli üretim yapısına dayanan bir sistem devam etmektedir.

1.5. Türkiye'de Tarım Tartışmaları

Ne fayda ki Konya tahtı cehennem ateşinde kızdırılmış demir parçasıdır, Şeyh'im, çünkü salt Anadolu çoraktır, verimsizdir. Hele bugün derisi yüzülmüş, eti soyulmuştur. Yolları silindiğinden kervan işlemezdir. Suları

azgınlaştığından her yanı bataktır. Masraflı devlet besleyemez!”(Kemal Tahir, Devlet Ana, 2017:174)

Evet Şeyh'im, Konya'nın taht şehri olması için, Basra'ya kadar Irak'ı, Sudan'a kadar Mısır'ı Anadolu'ya katmak gerekir. Ayrıca İstanbul'un su yolunu ele geçirip Marmara çevresiyle Balkanlar'ın verimli topraklarını da sınırları içine alması gerekir!

(...)

Biz fırsat kollayacaksak, üstünde yaşayanları beslemek zorunda kalacağımız verimsiz toprakları gözetlemeyeceğiz, sahipleriyle beraber bizi de besleyecek topraklara yöneleceğiz!” (Kemal Tahir, Devlet Ana, 2017:175-176)

Garip tecellidir, her tarafında buğday ekilen ve yetişen Türkiye buğday ithal eden bir memleket...(Ali İktisat Meclisi Raporları 1928, akt. Silier (1981:25))

Türkiye’de tarım ve köylülük, arada kesintilere uğrayıp kentin gölgesinde kalmasına rağmen, geçmişten bugüne önemli bir meseledir. Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda ülke nüfusunun yaklaşık yüzde sekseni köylerde yaşamaktadır. İnsanların ihtiyaç duyduğu gıda maddelerinin üretimi, tarım faaliyetlerinin de çoğunluğu köylerde gerçekleştirilmektedir. Ayrıca bazı çevrelerde Osmanlı Devleti’nin Türk köylüsünü ihmal ettiği yönünde bir görüş hâkimdir. Bu gibi sebeplerle Cumhuriyetle birlikte köylü milletin efendisi ilan edilerek, çağdaş uygarlığı yakalamak için uygulanan politikaların köylüleri de kapsamayı, kalkınmanın köylerden başlaması yönünde çaba gösterilmiştir. Türkiye’de köy meselesinin; ilk dönemlerden itibaren tarımsal üretim, nüfus, kimliği ve kültürelliği korumak ve yeniden üretmek gibi kaygı ve yönelimlerle gündemde olduğu söylenebilir.

II. Dünya Savaşı sonrası özellikle DP’nin 1950’de iktidara gelmesi ile kırdan kente göç hızını artırmıştır. Ancak 1980’lerin ortalarına kadar ülkenin yarısından fazlası hâlâ köy ve beldelerde hayatını idame ettirmektedir. 1980’lere dek kır nüfusu oransal olarak azalmıştır. Ancak sayısal yönden artmaya devam etmiştir. 1980 sonrasında ise oransal azalışa sayısal azalışın da eşlik ettiği görülmektedir. Bu açıdan 1980 sonrası kır açısından önemli bir kırılma evresidir. Ayrıca, 1960’ların ve 1970’lerin köy politikaları ve özellikle sosyolojideki köy tartışmaları da kentleşmenin yoğunluğuna bağlı olarak 1980 sonrasında daha geri planda bir seyir izlemiştir.

Türkiye’de kır belirli bir döneme kadar tarımla neredeyse eş değer görülmektedir. 2012-2022 arasında yaklaşık 10 yıl boyunca Türkiye’de kır nüfusu %10 civarında seyretmektedir. Hiç şüphesiz bu durum 2012’de yapılan bir dizi yasal değişikliğin de sonucudur. Ulaşım ve iletişim imkânlarının gelişmesiyle kent ve kır arasında farklılıklar giderek azalmaktadır. Ülkenin batı veya güneyinde doğusundaki ilçe hatta il merkezlerinden daha fazla kentsel özellik gösteren kırsal alanlarının olduğu söylenebilir. Bu durum da kır ve kenti tanımlamada, sınırlarını belirlemede güçlükler oluşturmaktadır. Ayrıca, tarımı kır veya köylüler üzerinden değil, dâhil oldukları ağlar itibarıyla daha farklı bir şekilde tanımlamak ve ele almak gerekmektedir. Son dönemde TÜİK’in geliştirdiği yeni kır tanımı ve dünya perspektifinde gıdayı inceleyen çerçevede yaklaşımlar bu açılardan işlevseldir.

Türkiye’de tarım alanındaki aktörler çiftçilerin yanı sıra, devlet, devletlerin politikalarını etkilemeye ve yönlendirmeye çalışan ulus ötesi oluşumlar (DTÖ, AB, IMF, DB vb.), tarım-gıda şirketleri, küresel tarım-gıda şirketleri ve nihai alıcı olarak tüketicilerdir. Bu aktörlerin tarım politikalarını şekillendirmedeki rolleri ve politika değişim süreçlerine tepkileri ikinci ve üçüncü bölümde konu edilmektedir.

Tarım tartışmalarında, Eric Wolf’un (1966) çiftçi ve köylü ayırımına paralel olarak, modernleşmeci yaklaşımların bakış açısından hareketle köylülerin çiftçileşmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Bu bugün büyük ölçüde başarılı, kapitalizmle bütünleşen Türkiye tarımının kaynakları metalaşmıştır. Toprağa veya hayvana yüklenen manevi değer yerini tamamen yitirmese de büyük ölçüde maddi değere bırakmıştır.⁴⁹ Tarım ve köylülük aynı şey olmadığı gibi, tarımla uğraşan, üretim yapan, üretici veya çiftçi olarak adlandırılan insanlar ile köylüler arasında bir ayrıma gitmeye ihtiyaç vardır. Bugün köylerde yaşayan herkesin tarımla uğraşmadığı ortadadır.

Yukarıda bir önceki kısımda tarımla uğraşan kitlenin çok katmanlı yapısı gösterilmeye çalışıldı. Tarımla ilgilenen insanlar için köylüler ile çiftçiler arasında bir

⁴⁹ Köylülerin dünyasında her tarlanın ve her hayvanın genelde adı vardır. Bunlarla kurulan ilişki sadece ekonomik değil aynı zamanda duygusaldır. Kapitalizm zamanla bu ilişki biçimlerini de dönüştürmüş, tavuk yetiştiriciliğinden büyük çiftliklere bu ilişki büyük ölçüde –ironik olarak ifade edersek– “tamamen duygusal(!)”laşmıştır.

ayrım yapıp, tarım politikalarını ele alacağımız ikinci bölümde çiftçiler üzerinden yol almak ve tarım sorunlarına ilişkin tartışmaları üretim boyutu ve çiftçiler üzerinden yapmak daha makul görünmektedir. Çiftçileri Tarım Kanunu'ndaki haliyle kabul etmek yerinde görünmektedir.

Türkiye'de tarım tartışmalarına bakıldığında birçok meselede olduğu gibi taban tabana zıt yaklaşımlar göze çarpmaktadır. Bu yaklaşımların sadece siyaset düzeyinde değil akademik düzeyde de var olduğu gözlemlenmektedir. Bir kesim ülkenin tarım ve hayvancılıkta çağ atladığını öne sürerken (Eker, 2015); bir diğer kesim ise tarıma elverişli ve verimli bunca toprağa sahip, kendi kendine yeterli yedi ülkeden biri olan Türkiye'nin gittikçe derinleşen ithalat sarmalında can çektiğini iddia etmektedir (Yıldırım, 2020a; Günaydın, 2009; Oyan, 2013).

Türkiye'de kır veya tarım meselesi toplum kalkınması yönüyle veya genellikle köylülerin kente göç edeceği, toprakların daha az elde toplanacağı gibi varsayım ve beklentilerle ele alınmıştır. Tarımda beklenen İngiltere gibi bir çitleme hareketi ve Marx'ın öngörülerindeki gibi bir tasfiye süreci eksenindedir. Bu öngörülerde Türkiye'de siyaset kurumunun daha genelde ise devletin konumu genelde göz ardı edilmiştir. 1980 sonrasında ise zaten küreselleşme ve neoliberalleşme söylemleri ile devlet sıradan bir aktör konumuna indirgenmiştir. Bu sebeplerle öncelikle Türkiye tarımının coğrafi ve tarihsel koşullarını ele almak, devamında ise devletin rolüne ilişkin özellikle 1960'lardaki tartışmalara kısaca değinmek gerekmektedir. Böylece 1980 sonrasını değerlendirirken Türkiye tarımının coğrafi ve tarihi koşullarıyla birlikte Türkiye'de devletin ve siyasetin belirleyiciliği (Vergin, 2015:135-141) gösterilmeye çalışılmaktadır.

1.5.1. Coğrafi Koşullar

Tarımı etkileyen coğrafi, siyasi, tarihsel koşullar olduğu gibi toplumların yapısından kaynaklanan koşullar da vardır. Kazgan (2013:3-12) tarım kesiminin buna benzer özelliklerini evrensel ve kurumsal özellikler şeklinde sınıflandırmaktadır. Tarımın evrensel özellikleri ekonominin gelişme düzeyinden bağımsız şekilde doğal koşullarla ilgili olarak her ekonomide geçerlidir. Evrensel nitelikler doğaya bağlılık, üretimin mevsimlik olması, bağlı ürünlerin çokluğu vb. olgular iken; toplumsal-

kurumsal nitelikler ise rekabet şartları altında arz (tam rekabet değil saf rekabet şartları), tarımsal üretimin pazara bağlılığı, tarımda örgütleniş biçimleri gibi özelliklerdir. Toplumsal kurumsal nitelikler tarımın ayırt edici özellikleridir ve ayrıca ekonomilerin gelişmişlik seviyesine göre farklılaşmaktadır.

Türkiye’de tarımı anlayabilmek ve doğru değerlendirebilmek için öncelikle ülkemizin büyük çoğunluğunu oluşturan Anadolu coğrafyasının coğrafi özelliklerine bakmak gerekmektedir. Bu coğrafyaya ilişkin genel toplumsal eğilim, toplum düzeyinde hatta yer yer akademik düzeyde çok verimli topraklara sahip olduğumuz yönündedir. *Nihayet Dergisi*’nin Köylülük temalı sayısında Prof. Dr. İsmail Coşkun’a yöneltilen röportaj sorusunun soruluş biçimi dahi aslında tarımdaki bu algıyı gözler önüne sermektedir.

“Çok verimli topraklarımız var. Çukurova, GAP, Orta Anadolu... Bir yandan da tohumlarımız bozuluyor, yerli tohum koruyamıyoruz. Kısır tohumlar ekmek zorunda kalıyoruz. Tohum bankaları oluşturamamışız. Biz tarım toplumuyken kısa sürede bu hâle nasıl geldik?

Neolitik dönem sonrasında da bu ülkede tarımsal yapılar beşte birdir, onu söyleyelim. Tarım arazisi olarak kullandığımız arazi genel yerleşim arazisine ve Türkiye’nin yüzölçümüne oranla çok düşük bir yüzdeyi işaret eder. Ege Ovası, Adapazarı, Çukurova bunların hepsi geç dönem. Çukurova’nın tarıma açılması 1870 sonrasıdır. Tamamıyla tekstil endüstrisinin eski tabiriyle mensucat sanayinin ham madde talebine karşılık İngilizlerin önerisiyle bizim de işimize geldiği için Çukurova pamuk tarımına açılmıştır. Bataklıktır orası. İngiliz aklını ciddiye almak lazım, devasa kanallar açılarak okaliptüsler ekilmiş, bataklık kurutulmuş. Bizde okaliptüse sıtma ağacı ya da kaliptos derler. Bataklığı kurutup sivri sineği ortadan kaldırıncaya kadar okaliptüs kullanılır hâle gelmiştir. Konya Ovası’nın tarıma açılması İkinci Dünya Savaşı sonrası endüstriyel tarımla, derin pulluk ve kimyevi gübreyle olmuştur. Bu yeni yani. Anadolu coğrafyası bu anlamda çok verimli değil.

Karadeniz’de de çay çok yeni.

Evet. Tarım meselesinde çeşitlilik iklim kuşağından ötürü var ama coğrafya olarak burası çok yüksek. En yüksek sıradağlar Asya’dadır. Bizim deniz seviyesi yüksekliğimiz, Asya’nın yüksek dağlarıyla aynıdır düşünün. Göl bile Tuz Gölü’dür. Su ekşi sudur. Bu anlamda modern tarım yeni yeni söz konusu. Tohum meselesinde de biraz abartıyoruz genetik olayını. Bu kadar nüfusu da beslememiz lazım. Kanserojen tohumlar kullanmayalım tabii ama bu durumu da çok abartmayalım.” (Coşkun, 2017).

Coşkun’un cevabı Anadolu’nun tarım açısından konumunu coğrafi ve tarihsel olarak ortaya koymaktadır. “Adam eksen adam biter” denen Çukurova’nın yakın tarihine ve tarımsal gelişimine bakıldığında tarımdaki ilerlemenin bir hayli yeni bir olgu olduğu görülmektedir. Toksöz’e göre (2006), 1671’de Evliya Çelebi’nin “kuş

uçmaz kervan geçmez” olarak nitelediği Çukurova’da, 1800’lerin başında da nüfus yoğun değildir. Bataklıklarla kaplı ve göçer aşiretlerin yoğun olduğu bölge 20. yüzyılın başında pamuk⁵⁰ üretim ve ihracatının önemli merkezlerinden biri haline gelecektir. Bu sonuca giden yolda ise 1832-1840 arasında bölgeyi yöneten İbrahim Paşa’nın, babası Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın Mısır’da yaptığına benzer şekilde, pamuk üretimini artırmak için bataklıkları kurutması, işgücü temini, liman kurulması gibi adımları hayata geçirmesi ilk ve önemli adımlardır. Amerikan İç Savaşı ve 1865’teki zorunlu iskân hareketiyle aşiretlerin yerleşik düzene geçmesi ve toprakların tarıma kazandırılması Çukurova’da tarımı ve pamuğu ön plana çıkarmaya başlamıştır. 1800’lerin ikinci yarısı itibariyle Mersin limanı önemli bir merkez haline gelmekte ve Adana-Mersin demiryoluyla, bankaların kurulmasıyla tarım ve ticaret gelişmektedir. Yabancıların da bir hayli ilgili olduğu ve yatırım yaptıkları bölge 1900’lerin başında önemli bir tarım ve ticaret merkezi hüviyetini kazanmıştır (Toksöz, 2006:97-110).

İklim, toprak özellikleri, su ve yağış tarımı etkileyen özelliklerdir. Bu özellikleri Süha Göney **Türkiye Ziraatının Coğrafi Esasları-1 (1987)** eserinde doğal faktörler temelinde ele almaktadır. Orta iklim kuşağı içinde bulunan Türkiye iklim özellikleri bakımından “Akdeniz iklim tipi”, “Karadeniz kıyılarındaki her mevsimi yağışlı iklim tipi” ve “step iklim tipi” olarak üç büyük iklim bölgesine ayrılmaktadır. Step ikliminin görüldüğü iç kısımlarda tarım alanları daralmakta ve birbirinden uzak ve parçalar halinde dağılmış olarak konumlanmaktadır. Yine yağışın özellikle hububat için ihtiyaç duyulan (Nisan sonu ve Mayıs aylarında) zaman ve miktarda olmaması veya yağış azlığı tarımı büyük ölçüde olumsuz yönde etkileyebilmektedir. İç Anadolu’da ekili-dikili alanlar bölgenin ancak yüzde onuna denk gelmektedir. Karasal iklim şartları, arazinin eğiliminin fazla oluşu, yüksek coğrafi niteliği, yağışın sınırlılığı veya çok yoğun ve hızlı oluşu tarım koşullarını belirlemektedir (Göney, 1987:19-39). Yine Göney iklim özelliklerinden sonra irtifa kuşakları, arazilerin meyli ve toprak özelliklerini incelemektedir. Yüksek bir ülke olan Türkiye’de irtifa kuşakları ve yüzey şekilleri bakımından çeşitliliğin olması farklı zirai faaliyetlere imkân tanımaktadır. Meylin fazla olması ise tarımı olumsuz etkilemektedir. Öyle ki Türkiye topraklarının

⁵⁰ Pamuk örneği üzerinden kapitalizmin dünya geneline yayılması ve küresel dünyada kurumsallaşmasına dair bir analiz için bkz. (Beckert, 2020).

yaklaşık 2/3'ü çok veya dik meyilli alanlar üzerinde yer almakta ve şiddetli toprak erozyonuna uğramaktadır. Ülkenin sadece %8,5'inde düz ve hafif eğimli topraklar vardır. Bundan dolayı arazi eğimine göre Türkiye'nin ancak yüzde onuna yakın bir kısmında yeterli su ve ihtiyaç duyulan tesisler yapılabilirse sulamalı tarım uygulanabilecektir (Göney, 1987:40-44).

Anadolu coğrafyasının özellikle coğrafi esaslarına dikkat edildiğinde, sanıldığına aksine tarım imkânlarının kısıtlı olduğu görülmektedir. Bilindiği üzere Bilecik'te temelleri atılan Osmanlı İmparatorluğu kendisine hedef olarak Balkanlar'ı seçmiştir. Burada aslında Anadolu coğrafyasının verimsizliği birinci etkindir. Sanıldığına aksine bu coğrafya bir tarım coğrafyası değildir. Osmanlı Devleti'nin erken dönemde Balkan fetihlerine yönelme sebeplerinden birisi de Anadolu'yu besleyebilmektir. Yukarıda ifade edildiği gibi Çukurova'nın bir tarım ticareti merkezi haline gelmesi oldukça yenidir. Yine İç Anadolu'da tarımın ilerleme kaydetmesi ve verimlilik artışı ancak 2. Dünya Savaşı yılları sonrasında o da makineleşme ve kimyasal gübrelerle mümkün olmuştur. Çukurova'nın önemli bir pamuk üretimi merkezi haline gelmesi önce Amerikan İç Savaşı etkisiyle sonrasında ise İngilizlerin talebi ve destekleriyle gerçekleşmiştir. Yine İkinci Dünya Savaşı sonrası Marshall Yardımı ve Truman Doktrini kapsamında Türkiye'ye tarımda biçilen rol ve verilen destekler tarımda bir ivmelenme süreci doğurmuştur. Bu her iki değişim de Türkiye'nin tarımda dünyadaki gelişme ve değişimleri doğru okuduğu ve ona göre strateji benimsediğinde ilerleme kaydedebileceğinin de göstergesidir.

Anadolu, Coşkun'un dikkat çektiği üzere, ilk uygarlıklardan itibaren yerleşimlerin görüldüğü ve zengin bir nüfus hareketine sahip bir coğrafyadır. Coğrafi konumu itibariyle geçiş güzergâhı üzerinde olan kültürel etkileşimin güçlü olduğu bu coğrafyada Asur, Pers, Hitit, Roma, Bizans, Selçuklu, Osmanlı İmparatorluğu gibi yönetimler görülmüştür. Bu denli farklı aktörlere ev sahipliği yapan Anadolu coğrafyasının iklim şartları tarımı sınırlandırmakta, yağış azlığı Anadolu'nun doğusunda ve iç kısımlarında tarımı ciddi düzeyde güçleştirmektedir. Zor bir coğrafya olan Anadolu'nun fiziki imkânları, su boyu ovaları gibi yüksek verimlilikte bir tarım olanağı sunmamakta ve tarım temelli bir zenginlik potansiyeli yaratamamaktadır. Mısır ve Mezopotamya'ya göre çok zayıf, Orta Asya bozkırları veya Arabistan

yarımadasının çöllerine göreyse görece daha iyi imkânları bulunmaktadır. Ancak sonuç olarak tarımsal açıdan coğrafi koşulları itibariyle Anadolu sınırlı bir coğrafyadır. Tarım koşullarının görece sınırlılığına rağmen, coğrafi konumu itibariyle Asya ve Avrupa geçiş güzergahında olması, su yolları ve kara yollarının kavşağında yer alan Anadolu jeopolitik ve stratejik yönlerden önemli bir merkez olma hüviyetini tarih boyunca korumuş ve halen sürdürmektedir (Coşkun, t.y.:143-159).

Günümüzde tarıma yönelik sıkça eleştirilen konulardan birisi de ithalattır. Ancak bu aslında yeni bir tartışma değildir. Silier'in bahsettiği üzere, 1920'lerde köylülerin tamamına yakınının başlıca geçim ve gelir kaynağı hububat üretimine bağlıdır. Bu üretim büyük ölçüde hava koşullarına bağlı olup çok yüksek bir üretim maliyetine rağmen çok düşük verimlilikle yapılabilmektedir. Ekmek kıtlığı 1920'ler boyunca sürmüş olup bu dönemde ülke Sovyetler Birliği'nden ve Amerika'dan buğday ve buğday unu ithal etmiştir. 1923-1925 yılları arasında buğday ithalatı toplam ithalat içinde %8-9 gibi bir paya ulaşmış olup 1930'larda durmuştur. İthal edilen buğday yerli buğdaydan hem daha ucuz hem de daha kalitelidir. Ulaşım masrafları ise yurt içinde oldukça yüksektir. Örneğin 1924'te 1 ton buğdayın New York'tan İstanbul'a nakli 5 dolar iken, Ankara'dan İstanbul'a nakli 8,8 dolardır. Bu özellikler yerli buğdayın korunma ve teşvikini pahalı bir politika haline getirmektedir (Silier, 1981:24-25).

Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk yıllarında buğday ithal etmenin maliyetlerine bakıldığında karşılaşılan ilginç tablo yukarıda görülmektedir. Bu dönem ulaşımın son derece sınırlı ve maliyetli olduğu yıllardır. Kıray'ın (1998:96) "Türkiye'nin kırsal alanları ve tarımı neolitik çağdan bu yana belki de ilk kez, pazar için üretime açılmıştır" yargısı abartılı olsa da bazı bölgeler için gerçeklik payı vardır. Onun için 1950 sonrasında makineleşmeyle birlikte yeni yolların yapımı, Türkiye'de birçok şeyi olduğu gibi tarımı da değiştirmiş ve dönüştürmüştür. Günümüzde ithalatın en önemli sebeplerden birisinin bu yüksek maliyetler ve düşük verimlilik olduğunu eklemekte fayda var. Çünkü bir ürünün sadece ülkenizde yetişmesi yetmez, uluslararası ticarete öne çıkabilmeniz için o üründe diğer ülkelere karşı fırsat maliyetinizin düşük olması veya karşılaştırmalı üstünlük avantajınızın olması gerekmektedir.

Son dönem istatistiklere bakıldığında tarımla uğraşan nüfus ve ekilen alanlar azalmasına rağmen üretimin giderek arttığı yukarıda ifade edildi. Bir yandan buğday

ithal edilirken, öte yandan un, makarna ihraç edilmektedir. İthalat meselesinde bazı çevrelere çıkar sağlanması söz konusu olabilir. Ya da bazı ürünlerin ithalatının artması içerdeki üreticileri olumsuz etkileyebilir. Ancak salt ithalat olduğu için eleştirmek de sorunlu bir yaklaşımdır. Türkiye’de bu coğrafya kaynaklı tartışmalardan sonra tarihi tartışmalara da bakmak yerinde olacaktır.

1.5.2. Tarihi Koşullar: Osmanlı’dan 1980’lere Toplumsal Yapı

Tartışmaları, ATÜT ve Devlet

“Ayşe ile Karl A. Wittfogel’in, Doğu Despotluğu adlı kitabını merakla okurken ilk başta babamın bu kitabı bize niye önerdiğini çıkaramadık. Kitapta babalar ve oğullar üzerine hiçbir şey yoktu. Babamın 1957’de yayımlanmış kalın kitabın hepsini okumadığı, Asya toplumları hakkında önemli bir sol kitap diye biraz karıştırıp unuttuğu belliydi. Ben Oidipus ile Sührab’dan söz ederken bu kitabı niye hatırlamıştı?”

1957’de Soğuk Savaş’ın yoğun günlerinde yayımlanmış kitapta susuzluk ve seller üzerine çok şey vardı. Wittfogel, Asya’da, Çin gibi zor Coğrafyası olan ülkelerde tarım yapmak için gerekli suyu kanallar, bentler, yollar ve kemerlerle getirmenin çok büyük bir bürokrasi ve örgütlenme gerektirdiğini Doğu Despotluğu’nda uzun uzun anlatıyordu. Bu örgütlenmenin ancak otoriter, sert krallar ve yöneticilerle başarılacağını gösteriyordu. Bu yöneticiler direnişten, sözlerine karşı çıkılmasından hoşlanmazdı. Bu yüzden yanlarında, yani bürokrasilerinde ve haremlerinde gelişmiş bireyler değil, kendilerine tamamen itaat eden köleler istediklerini, bütün sistemin böyle çalıştığını kitabın sonunda anlatıyordu Wittfogel.

‘Karılarına, memurlarına öyle davranan o krallar, en sonunda kendi oğullarını da öldürürler’ dedi Ayşe. ‘Burasında şaşılacak bir şey yok. Biliyoruz, tanıyoruz bu insanları. Ama onların saray ressamı niye bu anı bu kadar coşkuyla resmediyor?’” (Orhan Pamuk, Kırmızı Saçlı Kadın, 2016:132)

“Salt Anadolu toprağı değil, Akdeniz’i, Ege Denizi’ni çevreleyen bütün topraklar, cenabet topraklardır. Çünkü, bu bölge toprakları dünyanın yüzünde, gayet ince, pek yalınkat bir kaput gibidir. (...) Adana, Küçük, Büyük Menderes ovaları gibi verimli ovalarınız ancak on dokuzuncu yüzyıl ortalarında tarıma açılabilmiştir. Daha önceleri buralarda göçebeler hayvan otlatıyorlardı. Bu özellikteki topraklarda, Batı’da olduğu gibi, özel mülkiyet yerleşip gelişemez, zenginlikler sayılı ellerde toplanamaz. Sizde Batı anlamında FEODALİTE’nin bulunmaması bundandır. Çünkü ne kadar güçlü olursa olsun, hiçbir FEODAL, böyle topraklarda serflerini doyurup kendini zengin edecek tarımı, yalnız kendi gücüyle sürdüremez! Türkçesi, toprakları tarımda tutmak için gerekli bayındırlık işlerini sizde ancak devlet yapabilir. İşte bu sebepten, sizin topraklar haklı olarak devletin mülkiyetindedir. Gene bu sebepten Batı’da devlet, sırasında bir sınıfın öteki sınıfı ezmek için kullandığı bir araç haline geldiği halde, sizin devlet, ana ödeviyle toplumu İHYA EDİCİ’dir. Yani Batı’da devletin olmadığı zamanlar toplumlar var olmuşlardır ama, Doğu’da devletsiz toplum görülmemiştir. Sizde devlet toplumun var olma, yok olma şartıdır. Siz, farkına varın varmayın, her şeyi devletten beklersiniz. Bizde ağalık almakla olduğu halde, sizde elbette vermekle olacaktır. Siz devletinizi TALANCILIK’la suçlarken, Batı kültürünüzle, Batılı devletmiş gibi yargılıyorsunuz. Batı’da ilkçağların kölelik sisteminde bu yana özel mülkiyet kutsal olduğu halde, sizin beş bin yıllık toplum tarihinizde devletten başka kutsal hiçbir şey yoktur.” (Kemal Tahir, Yorgun Savaşçı, 2014:164-165).

Soner Yalçın (2016) ÷lkede önemli görevlerde bulunmuş aynı zamanda iktisat profesörü olan bir kadın başbakanın Osmanlı'da ticaretteki uygulamalardan, narh vb. araçlardan haberi olmadığını anlatıyordu. Bakıldığında Türkiye'de 1923'ü bir sıfır noktası olarak ele almak ve sanki yeni bir ÷lke gibi düşünmek yönünde eğilim bir zamanlar hâkimse de bu anlayış giderek yerini Osmanlı-Türkiye arasındaki süreklilikleri kavramaya bırakmıştır. Ordusunun tarihini Mete Han'a, ilk üniversitesinin tarihini İstanbul'un fethine dayandıran bir ÷lkenin tarihini 1923 ile başlatmak elbette mümkün değildir. Bu açılardan bakıldığı zaman Türkiye'de bugün uygulanan politikaları anlamak için bu topraklarda hüküm sürmüş olan devlet ve imparatorlukların uyguladığı bazı sistemlere ve özellikle 600 yıl kadar bu topraklarda hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısına ve bu yapıyı yöneten yönlendiren ilkelere bakmak faydalı olacaktır. Aksi bir tutum Türkiye'yi Batı'nın takipçisi ve taklitçiliğine soyunmaya, Türkiye'de diğer ÷lkelerdeki gibi serf veya Hindistanvari kast sistemi gibi sınıf ve yapıları çözmeye yönelik beyhude arayışlara sürükleyecektir.

Osmanlı toplumsal hayatını yönlendiren bazı sistem ve ilkelere Halil İncılık ve Mehmet Genç gibi tarihçi ve/veya iktisat tarihçilerinin çalışmalarından yola çıkarak yer vermek, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye'ye miras kalan uygulamaları ele almak Türkiye'nin bugününü anlamamıza da yardımcı olacaktır. Aytekin (2022) İncılık'ın yaklaşımlarını "hukuki biçimcilik" üzerinden eleştirmektedir. Osmanlı'nın kendi işleyiş mekanizmasındaki farklılıklar ve idare ettiği bölgeler arası farklı uygulamaları da söz konusudur. Tüm bunlarla beraber İncılık ve Genç'in yapmaya çalıştığının Weberyen birer ideal tipleştirme olduğunu, birebir tüm toplumsal gerçekliği yansıtmasa da genel tabloyu vermeye yaradığını ifade etmek lazımdır.

Halil İncılık, Türkiye'nin temel ekonomik karakterini ve sosyal yapısını Osmanlı döneminin belirlemiş olduğunu ifade etmekte, küçük köylü-aile işletmelerine dayalı bu sosyoekonomik yapıyı ise Osmanlı toprak rejimi ve çift-hane sistemi ile açıklamaktadır. 1950'lerde traktörün yaygınlaşması ve tarıma pazar ekonomisinin girişine kadar Osmanlı dönemindeki geleneksel yapı sürdür÷lmüştür. Miri toprak rejimi devlete tarım ekonomisini ve köylüleri kontrol ve düzenleme imkânı sağlamaktadır. Miri arazi, devletin mutlak mülkiyet hakkını elinde tuttuğu ve yalnızca

hububat ziraati yapılan arazidir. Devlet bu tarlaların bağ ve bahçe haline getirilememesini ve devamlı işlenmesini kanunla garanti altına almıştır. Bir çift öküzün işleyebileceği toprak ünitesi (raiyyet çiftliği) tarım ekonomisinin temel birimidir (İnalçık, 1993:1-3).

Mehmet Genç, Osmanlı Devleti'nin klasik diye nitelendirilen 16. yüzyıldan 19. yüzyıl başlarına kadar olan yılları kapsayan döneminde, toplumun iktisadi hayatını yönlendiren ilkeleri, bir diğer ifadeyle, Osmanlı iktisadi dünya görüşünün temel unsurlarını “iaşe (provizyon), gelenekçilik ve fiskalizm” şeklinde tespit etmektedir (Genç, 1989:175-177). Osmanlı iktisat politikasının en temel ilkesi olan iaşe ilkesi ile devlet, üretilen mal ve hizmetlerin imkân olduğu ölçüde bol, kaliteli ve ucuz olmasını yani mal arzının yüksekliğini amaçlamaktadır. Devlet bunun için üretim ve ticaret üzerinde sıkı bir müdahaleciliği benimsemektedir. Öncelikle kazanın ihtiyaçları karşılanır, fazla kalan üretim sırasıyla ordu ve saraya ve sonrasında İstanbul'a yönlendirilirdi. Bu ihtiyaçlardan sonra imparatorluk içinde diğer bölgelerin ihtiyacı varsa oralara gitmesine izin verilirdi. Yurt içi ihtiyaçlar bittikten sonra fazla kalan malların ihracına izin verilirdi. İhracatın sınırlı olduğu bu düzende ithalat ise kolaylaştırılır ve teşvik edilirdi (Genç, 1989:177-180). Gelenekçilik ise sosyal ve iktisadi ilişkilerdeki denge ve eğilimleri korumaya ve bunlardaki değişimleri engellemeyi amaçlayan ilkedir. Ziraat, esnafılık ve ticarete hedef üretim ve tüketimin dengede tutulmasıdır. Kıtlığın ortaya çıkması engellenmeye çalışılmaktadır. Şariat, kanunnamalar ve mahalli örf ve adetlerle “kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması” sağlanmaya çalışılmakta, üretim, istihdam ve tüketim düzeni, dengesi sürdürülmeye çalışılmaktadır (Genç, 1989:180-182). Üçüncü ilke olan fiskalizm ise hazine gelirlerini mümkün olduğu kadar artırmak ve ulaştığı düzeyin altına düşmesini engellemek şeklinde tanımlanmaktadır. Fiskalizm gelirleri yükseltme noktasında verimliliğin düşük olması, ulaşımın zorluğu ve parasal ilişkilerin sınırlılığı gibi çeşitli zorluk ve sınırlamalarla karşılaşmaktadır. Yine iaşe ve gelenekçiliğe dayanan düzenlemeler ticareti ve parasal ilişkilerin genişlemesini sınırlandırmakta, devlet “narh” adı verilen fiyat tespitleriyle ticarete kâr haddini kontrol ederek güçlü bir zümrenin doğmasının önüne geçmeye çalışmaktadır. Osmanlı klasik iktisadi düzeninde bu üç ilke zaman,

bölge ve sektörlerle göre değişen oranlarda vücut bulmuş ve iktisadi hayatı yönlendirmiştir (Genç, 1989:182-185).

Osmanlı toprak sistemi kendinden önce Anadolu’da var olan toprak sistemi üzerinde gelişmiş ve Türkiye’nin iktisadi hayatına ve toplumsal yapısına da bu sistemi miras bırakmıştır. Küçük köylü aile işletmeleri üzerine inşa edilen bu yapının temelinde ise miri toprak rejimi ve çift hane sistemi bulunmaktadır. Ulaşım ve pazarlama imkânlarının kısıtlılığı Osmanlı döneminde küçük üreticiliğin yerleşmesine yol açmıştır. Osmanlı’da devletin mutlak mülkiyetine dayanan ve hububat ekimi yapılan tarlalar miri arazi olarak adlandırılmaktadır. Tarlaların devamlı olarak işlenmesine dayanan tarım rejimi kamu gücüyle kontrol edilmektedir. Mülkiyeti devlete ait olan topraklarda üretim hakkı babadan oğula geçmektedir. Devlet “raiyyet çiftliği” olarak adlandırılan aile işletmeleri aracılığıyla tarım ekonomisinin devamlılığını sağlamaktadır. Miri toprak rejiminde devlet toprakları tapulu arazi ve mukataalı arazi olmak üzere ikiye ayrılır. Tapulu araziler satılamayan, kimseye bağışlanamayan veya vakfedilemeyen ancak babadan oğula devredilen aile işletmeleridir. Köylü bu toprakları kendi imkânlarıyla işler. Köylülerin devlete ve sipahiye kanunların öngördüğü yükümlülükler haricinde bir hizmet mecburiyeti yoktur. Mukataalı arazi ise ayrı bir toprak rejimi olup, devletin tapuya verilmeyen, bir köylünün tasarrufunda bulunmayan araziye belli bir bedel karşılığında şahıslara kiraya vermesini ifade eder. Arazilerin fazla ve toprak işleyen nüfusun az olduğu bu dönemde tüm toprakların reaya tarafından işlenebilmesi mümkün olmadığı için devlet mukataaya başvurmaktadır. Genel olarak, Osmanlı toprak rejiminin ana ünitesi, bir çift öküzü ve onun işleyebileceği kadar toprağı tapu sistemi çerçevesinde tasarrufunda bulunduran ve işleyen köylü ailesidir. Bu aile işletmesi “çift resmi” denilen bir vergiye tabidir. Çift hane sistemi olarak adlandırılan bu sistem kır toplumunun temel işleyişine yön vermektedir (İnalçık, 1993:1-14).

Genç’in Osmanlı klasik dönemi iktisadi hayatını incelediği çalışmasında tarım için tespitleri de söz konusudur. O dönemde ziraatta en yüksek düzeyde üretimin orta büyüklükte aile işletmesi ile gerçekleştirileceği düşünülmektedir. Toprağın verimine göre ailelere 60-150 dönüm arasında bir arazi tahsis edilmektedir. Bu arazilerin mülkiyeti devlete ait olup, parçalanarak küçülmesi veya yeni ilavelerle büyük

çiftliklere dönüşmesi devlet tarafından engellenmektedir. Miri adı verilen bu rejimde toprak kiralananmış sayılmakla birlikte babadan oğula geçebilirdi. Alım satımı sıkı kontrol edilen bu toprakların vakfedilmesi veya bağışlanması söz konusu değildi. Çiftçilerin üretimi düşürmelerine, toprağı işlememelerine veya terk ederek başka yerlere göçmelerine de müsaade edilmezdi. Bu yöntemlerle zirai üretimin mümkün olduğunca yüksek düzeyde olması ve sürdürülmesi hedeflenmektedir (Genç, 1989:178-179).

Miri toprak rejimi; 16. yüzyıl ortalarına kadar başarılı bir şekilde sürdürülmüş, 17. yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamış ve Tanzimat döneminde ise sona ermiştir. Osmanlı Devleti, dünyadaki gelişmelere bağlı olarak tarımda kapitalist üretim süreçlerini sağlama adına arazi rejiminin hukuki yapısında değişikliğe gitmiştir. Mülkiyet ve miras hukukuna ilişkin çeşitli düzenlemelere ek olarak 1858 Arazi Kanunu ile tarımda özel mülkiyete yönelik önemli bir adım atmıştır (Özensel, 2018:83-84). Ancak Tanzimat sonrasında yapılan düzenlemelerin köylülerin hayat şartlarının iyileşmesine yol açmada yetersiz kaldığı söylenebilir. Öyle ki Geray (2011:21-26), Tanzimat sonrası dönemde çeşitli düzenlemelere rağmen, Cumhuriyet öncesinde Türk köylüsünü yerel eşrafın etkisinde, yeterli finansal kaynağı olmayan, tüccar ve tefeci⁵¹ sermayesinin sömürüsü altında, örgütlenmemiş, modern çiftçilik yöntemlerinden uzak, pazar için üretime geçmemiş birimler olarak tanımlamaktadır.

Genç'in yer verdiği ve gelirleri yükseltme noktasında karşılaşılan engeller olarak nitelediği verimliliğin düşük olması, ulaşımın zorluğu ve parasal ilişkilerin sınırlılığı gibi aşağıda yer verilen zorluk ve sınırlamaların Türkiye'nin tarım politikaları ile de yakından ilişkili olduğunu söylemek mümkündür.

“a-) Verimlilik, ve dolayısı ile üretim düzeyi düşüktür ve uzun vadede yükseltilmesini sağlamak ne mümkündür, ne de mümkün olabileceğine inanılmaktadır.

b-) Ulaştırma zor ve pahalıdır.

⁵¹ Türk edebiyatının ilk köy romanı kabul edilen Nabizade Nazım'ın **Karabibik (1890)** adlı eseri Antalya'nın bir köyünden toplumsal bir kesit sunarken, bakkal-tefeciden faizle borç alma olgusuna da yer vermektedir. Tefeciliğe ilişkin bu olguyu ileride Ereğli çalışmasında Mübeccel Belik Kıray da incelemektedir. Bu tür bir sömürü düzeni ve önce borçlandırma sonra da fakir köylünün toprağını ele geçirme olgusu Yeşilçam'da da köy filmlerinde denk gelinen bir temadır. Bunlarla birlikte faiz konusu ile ilişkili olarak, Türk köylüsünün bir dönemler en azından haram olarak kabul edilen faizi arkadan dolanmak için “para faizsiz tarla icarsız” yöntemini benimsediğini eklemek gerekmektedir.

c-) Üretimin pazarda satmak üzere yapılan bölümü düşüktür, yani parasal ilişkiler sınırlıdır.” (Genç, 1989:183)

Genç’e (1989:183) göre, bu şartlardan ilk ikisini değiştirmek bir hayli zor idi, devletin veya herhangi bir örgütün müdahalesiyle kolayca halledilebilecek bir büyüklükten çok daha fazlasıydı ve esas itibarıyla teknolojik yenilikleri gerektirmekteydi. Burada Genç’in dikkat çektiği bu zorlukların birçoğunun aşılması ise 1950’lerden sonra gerçekleşmeye başlayacaktır. Ulaşımın ve pazar ilişkilerinin gelişmesi, verimliliğin artmaya başlaması ise ancak İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra traktör, biçerdöver gibi makinelerin, zirai gübre ve ilaçların yaygınlaşması ile mümkün olacaktır. Bu yıllarda tarımsal kalkınma ise birlikte, 1950’ler ve özellikle 1960’lar ise Osmanlı mirasına ilişkin toplumsal, siyasal ve iktisadi boyutta tartışmaların yoğunlaştığı yıllardır. Tartışma Osmanlı toplumsal yapısı ve üretim tarzı etrafında ve Avrupa’da olduğu gibi neden kapitalizme geçil(e)mediği gibi sorular üzerinden, Türkiye’nin ‘az gelişmişliği’ veya ‘geri kalmışlığı’ yorumlanmaya çalışılmaktadır.

Osmanlı iktisadi düzenini anlama ve açıklamaya yönelik görüşler elbette Mehmet Genç’in görüşleri veya Halil İnalcık’ın “çift hane sistemi”⁵² ile sınırlı değildir. Özellikle 1960’larda Osmanlı toplumsal yapısı üzerine birçok tartışma söz konusudur. Osmanlı iktisat sistemini inceleyen yaklaşımları Çaylak (2018:68) “Doğu despotizmi, ATÜT, feodalizm, patrimonyalizm/prebendalizm (arpalık sistemi) ve dünya-sistem yaklaşımları” olarak ele almaktadır. Orbay (2010) da çift hane sisteminin yanı sıra, Polanyian iktisat, Chayanov’un kapitalist olmayan sistemlerin teorisi, feodal üretim tarzı, ATÜT, Wittfogel’in hidrolik uygarlık modeli gibi Osmanlı tarımsal organizasyonunu açıklamaya yönelik diğer yaklaşımları da incelemektedir. Tüm bu yaklaşımlar ve tartışmalar aslında bakıldığında devletin konumu ve algılanışı ile yakından ilişkilidir. Bu tartışmalarda bir kısım isimler Osmanlı’da batı tipi bir feodalizm⁵³ olduğunu öne sürerken, bazı isimler ise ATÜT olduğunu iddia

⁵² Orbay (2010) çift hane sistemini ilk olarak İnalcık’ın ortaya attığını belirtir ve 1984’te bir tebliğiyle başlayan sisteme ilişkin açıklamalarının ayrıntılı bir analizini yapar.

⁵³ Feodalizm, Roma İmparatorluğu’nun yıkılışından sonra, bağımsız, kendine yeterli ve dışarıya kapalı birimler olarak ortaya çıkan yeni üretim ilişkileri ve örgütlenmeye dayalı toplumsal düzeni ifade eder. Köleci toplum ile kapitalist toplum düzeni arasında bir sistemdir. Feodalizm, onu evrenselleştirme çabaları ve şehirle ilişkisi için bkz. (Tuna, 1989). Sezer (1978) Türk toplum tarihi üzerine tartışmaları incelediği çalışmasında feodalizmin belli tarihsel koşulların ürünü olduğunu, Orta Çağ ve Batı Avrupa

etmektedirler. Ancak istisnalar dışında genel eğilim bunun ikisinden biri olduğunu ispatlamak yönünde gelişmektedir.⁵⁴

ATÜT, Marx'ın Çin ve Hindistan üzerine yazdıkları ile Marksist tartışmalarda yerini alsa da ATÜT etrafındaki tartışmaların yaygınlık kazanması Wittfogel'in **Oriental Despotism (1957)** kitabı ile olmuştur. ATÜT tartışmaları feodalizmden kapitalizme geçiş, devlerin rolü ve üretim tarzlarının eklemelenmesi ile ilişkilidir. Yine Marx'ın 1953'te tam metin olarak yayımlanan el yazmaları kapitalizm öncesi üretim biçimleri tartışmasını, kapitalizmden sosyalizme geçiş tartışmalarını tekrar ele almayı getirmiştir. Marx'ın temellerini atıp Stalin'in çatısını çatıdığı **Diyalektik ve Tarihsel Materyalizm (1938)** kitabında ifadesini bulan ilkel köleci toplumdaki feodal topluma, oradan da komünist topluma gidiş çizgisi **Grundrisse**'nin tam metin yayımı ve Wittfogel'in kitabı ile tartışma ortamı bulmuştur (Aydın ve Ünüvar, 2008:1082).

ile sınırlı olduğunu öne sürmektedir. Türkiye tarihinde feodalizm aramanın sorunlu olduğunu ifade etmektedir.

⁵⁴ Bu istisnalardan birisini Baykan Sezer teşkil etmektedir. Baykan Sezer, İÜEF Sosyoloji Bölümü'nde **Doğu'da Yerleşik ve Göçebe Toplamların Sosyolojik Özellikleri Üzerine Bir Deneme** başlığını taşıyan doktora çalışmasını 1971'de tamamlar. Bu çalışması daha sonra **Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları (1979)** adıyla yayımlanır. Doktora tezi 1960'lardaki ATÜT tartışmalarına üretim ilişkilerinden ziyade siyaseti öne çıkaran yeni bir açıklama modeli sunma girişimidir. Bu çalışmasında Orta Asya Halklarının tarihteki yer ve rollerini tarihsel sosyolojik bir çerçevede açıklamaktadır. Sezer, klasik ATÜT örneği olarak görülebilecek Abbasi Hilafeti ile asker devlet örneklerini, İran devletlerini birbirinden ayırır. Bu anlamda Bizans ve Osmanlı İmparatorlukları da klasik ATÜT çizgisinden ayrılırlar. Sezer (2021:49), ATÜT'ün bütün Asya toplumlarını kapsamadığını, Bozkır uygarlıklarının ayrı bir kategoride ele alınabileceğini ifade etmektedir. Osmanlı Devleti'nin ise feodal olarak nitelendirilemeyeceğini ancak bu durumun onun ATÜT örneği sayılması anlamına gelmeyeceğine de dikkat çekmektedir. Sezer, Osmanlı'yı bir bozkır uygarlığı olarak nitelendiren de sorunlu olduğunu belirtmekte, Doğu-Batı çatışması içerisinde bir Dünya Devleti olarak nitelendirmektedir. Sezer'in önemiyle birlikte, çalışmaları Doğu'nun veya Batı'nın ne olduğuna dair kuramsal analizlerin eksikliği, tanımlama ve tartışmalarını Batılı kaynaklardan yola çıkarak oluşturması ve yaklaşımındaki "tersine oryantalizm" riski gibi konular hakkında bir tartışma için ayrıca bkz. (Bulut, 2021:245-260).

Kemal Tahir⁵⁵, Selahattin Hilav, Sencer Divitçioğlu⁵⁶ ve İdris Küçükömer gibi isimler ATÜT⁵⁷ konusuyla ilgilenmişlerdir. Kurtuluş Kayalı (2008:1091), 1960'lı yıllarda ayrıntılı bir Osmanlı incelemesi olmadığı halde bazı isimlerin Osmanlı'yı feodal olarak nitelendirdiğini belirtmekte, ilk dönem isimler arasında Behice Boran'ı, son dönemler içinse Halil Berktaş ismini zikretmektedir. Tarih eksenli çalışmalar yapan sosyologlar olarak ifade ettiği Doğan Ergun ve Baykan Sezer'in de ATÜT'ü hareket noktası olarak alan çalışmalar yürüttüklerini belirtmiştir. Kayalı, Baykan Sezer'in ATÜT'ü Türkiye'deki sunuluş çerçevesini aşan biçimde araştırdığını ve Doğu toplumları için önemli analizlere ulaştığını ifade etmektedir.

1960'lar, 1961 anayasanın getirdiği görece özgürlük ortamında Türkiye'de sol düşüncenin legal düzeyde örgütlenme imkânı bulduğu yıllardır. Sol düşünce ve siyaset çevrelerinde Türk toplum tarihinin gelişimi, siyasal alanda başarı için izlenilecek yol ve kullanılacak araçlara ilişkin çeşitli tartışmalar yürütülür (Coşkun, 2021:54). 1960'ların başında iktisat, anayasa hukuku ve siyaset bilimi alanları toplumsal gerçekliğin matematiksel kesinlikle anlaşılabileceği şeklinde bir inançla temel bilim alanları olarak öne çıkmıştır (Kayalı, 2021:60).

⁵⁵ Kemal Tahir, Marksist olmasına rağmen onun ortodoks yorumlarından kaçınan, Türkiye'ye ilişkin değerlendirmelerinde belirli kalıpların dışından bakabilen, düşüncelerini romanları aracılığıyla okuyucuyla buluşturan Türk edebiyatının özgün bir kalemidir. Onun hakkında birçok çalışma yapılmış olmakla birlikte, yakın tarihli ve farklı açılardan değerlendirmeler için Aysen Şatiroğlu'nun (2024) editörlüğünde hazırlanan **Yeni Perspektifler Işığında Kemal Tahir** kitabına bakabilirsiniz. Kemal Tahir işgal İstanbul'u, İttihat Terakki, İzmir Suikast teşebbüsü, Serbest Cumhuriyet Fırkası gibi yakın tarihli olay ve olguları konu edindiği romanlarının yanında, Devlet Ana'da Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecine odaklanır. 1960'lardaki Osmanlı üretim tarzı, siyasal ve toplumsal yapı, feodalizm, toprak mülkiyetinin sahipliği gibi tartışmaları yakından izlemiş ve Devlet Ana romanı ile bu tartışmalara dahil olmuştur. Osmanlı'daki devlet anlayışını kerim devlet teması ile işlediği eserinde, devletin işlevinin belirli bir sınıfsal çıkarı savunan devlet mekanizmasından farklılığını ortaya koymaktadır. Devlet Ana romanı ve ATÜT tartışmalarının değerlendirmesi için ayrıca bkz. (Şan, 2024).

⁵⁶ ATÜT tartışmalarını asıl tetikleyen Divitçioğlu'nun **Asya Tipi Üretim Tarzı ve Azgelişmiş Ülkeler (1966)** isimli broşür düzeyindeki çalışması olmuştur. Divitçioğlu ilerleyen yıllarda tip ve tarz kavramlarının aynı olduğundan hareketle Asya Üretim Tarzı ifadesini tercih etmiştir. Divitçioğlu'nun (2015), Marx ve Engels'in yazışmalarından ve Doğu'da özel mülkiyetin olmaması üzerinden yola çıkarak Osmanlı toplumu üzerine açtığı tartışma dikkate değerdir. Divitçioğlu'nun hayatı ve eserleri için kendi nehir söyleşi (Ekinci ve Güldağ, 2013) ile akrabası ve aynı zamanda öğrenci sayılabilecek Ekşigil'in (2021) yazdıklarına bakabilirsiniz.

⁵⁷ ATÜT tartışmalarının seyri ve özellikle Rusya ve Avrupa'da bu tartışmanın gelişimi için Hanioglu'na (2015:15-24) bakabilirsiniz. Yine Ekşigil'in (2021:113-119) ve Sunar'ın (2014:23-33) konuya ilişkin yazdıkları Türkiye'deki tartışmaları da ele alan yönleriyle öne çıkmaktadır.

Sosyalizm, devrim, bağımsızlık, kalkınma, sanayileşme, sosyoekonomik yapı gibi kavramlar üzerinden dönen tartışmalarda kalkınma için ne tür stratejiler izlenmesinin gerektiği, bağımsız devlet oluşumunun imkânı, devrime nasıl ulaşılacağı, hangi toplumsal kitlelere yaslanılacağı gibi tartışmalar söz konusudur. Bu tartışmalar beraberinde Türkiye'nin toplumsal yapısının tanımlanması sorununu ortaya çıkarır. "Türkiye nasıl bir toplum ve devlet yapısına sahiptir?", "Toplumsal gelişmenin hangi evresindendir?" gibi sorulara, toplumların tarihte benzer bir gelişme çizgisinden geçerek belli bir noktaya ulaşacağı kabulünden hareketle cevap aranmaktadır. Burada Türkiye için "kapitalist, az gelişmiş, yarı sömürge, çarpık kapitalizm" gibi nitelermeler söz konusudur. Osmanlı toplumsal yapısı için de feodal, merkezî feodal, ATÜT nitelermeleri görülmektedir. Toplumsal ve düşünsel gelişmenin evrenselliği varsayılarak yürütülen bu tartışmalarda genelde Marksizmin, özelde ise onun en ortodoks yorumu olan Marksist-Leninist yaklaşımın esas alındığı görülür. Marksist-Leninist söylemin hegemonyası altında sürdürülen bu tartışmalarda devlet ve toplum yapısı üzerine tartışmaların ATÜT tartışmaları ile zenginleşmesi söz konusudur. Kemal Tahir ve çevresi ATÜT tartışmalarıyla yakından ilgili olup, ATÜT eksenli açıklamalara mesafeli ve eleştirel bir tutum geliştirdikleri görülür. Nitekim Kemal Tahir'in yakın çevresinde yer alan Baykan Sezer, ATÜT tartışmalarına mesafeli yaklaşmış ve Marksist gelenekteki açıklamalara karşı çıkararak, Doğu toplumlarını toplumlararası ilişkiler temelinde, maddi şartlardan ziyade siyasi dinamiklerin belirleyiciliğini öne çıkaran bir ATÜT modeli öne sürmüştür (Coşkun, 2021:56).

Bu kısımda feodalizm-ATÜT gibi geride bırakıldığı düşünülen, Aytekin'in (2022:252) ATÜT tartışmalarına yer verdiği yazısında 'ölmüş eşeği tekmelemek' olarak nitelediği bir tartışmaya yer verilmesinin sebebi, Türkiye'de olan-biteni veya uygulamaları doğrudan Batılı ölçütlere göre referans alıp değerlendiren, Türkiye'deki köylüyü Batı'daki serfe eşit veya devleti Marksizm'in nitelediği ölçüde hâkim sınıfın aracı olarak gören yaklaşımlara mesafeli durduğumuzu ortaya koymaktır. İkinci bölümde yer verildiği üzere 1980 sonrasında dünya koşullarının da etkisiyle 1960'lardaki devlete ve Türkiye'deki düzene ilişkin tartışmalar neredeyse unutulmuş ve her şey neoliberalizm üzerinden anlatılmıştır. Tüm bunlar yapılırken ise neredeyse Türkiye'deki devlet-köylü ilişkilerinin tarihi göz ardı edilmiştir.

Türkiye’de tarımın düzeni çiftthane ve tımar gibi uygulamalarla ifade edilen sistem üzerinden uzun yıllar devam etmiştir. Elbette bunlar daha önce bu topraklarda yaşayan imparatorluk ve uygarlıklardan alınma bir geçmişe sahiptir. Ancak Osmanlı’da bir ideal tip olarak bu sistemin uygulandığını söylemek mümkündür. Türkiye’nin küçük köylü mülkiyeti mirasının yaygınlığının kökleri buraya dayanmaktadır. Bu miras bir anlamda büyük çiftliklerin oluşmasını önlemiş, Türkiye’de toprağa bağlı insanların köle olmasının da önüne geçmiş ve onları Batı’dan farklı olarak hür kılmıştır.

Bu açıdan bakıldığında köylüler tarih boyunca kuldur ancak aynı zamanda hürdürler. Kimi dönemlerde isyanlar olsa da hatta yakın tarihli çalışmalarda (Aytekin,2022) bu isyanlar üzerinden farklı tartışmalar yürütülse de bu isyanların boyutu imparatorluğun genel sınırları düşünüldüğünde son derece sınırlıdır. Köylülerin bu yönde iktidara etki etme ihtimali zayıftır.

Cumhuriyetle beraber, Osmanlı’nın köylüleri ikinci plana attığı iddiasıyla beraber aşarı da kaldırması köylüleri kazanmaya yönelik bir girişimdir. Yine CHP tek parti iktidarının toprak reformu veya Köy Enstitüleri projesi de köylülere ulaşma ve onları memnun etme girişimidir. Türkiye’de hiçbir iktidar –İkinci Dünya Savaşı yılları dışında– tarıma doğrudan vergiyi geri getirememiştir. İktidarlar bir şekilde taban fiyatlarda normal şartlarda vermesi gerekenin üzerinde bir fiyat vererek veya tarıma etki eden girdilerden daha az vergi alarak, gümrük duvarları vb. araçlarla onları memnun etme yoluna gitmiştir.

Bu coğrafi ve tarihsel tartışmalardan sonra üzerinde durulması gereken husus, tarımın aslında bir organizasyon meselesini içerdiğini unutmamaktır. Bu organizasyon süreci tohumdan son ürüne gıdanın üretimi ve bu ürünün tarladan sofraya geçiş aşamalarını içerir. Devletin bu süreçlerde nerede ne kadar müdahil olacağı bu sürecin ana sorunsalıdır. Bizim iddiamız ise Türkiye’nin küçük ölçekli üretim yapan çiftçilerin büyüklüğü göz önünde bulundurulduğunda iktidarların onları karşılıklarına alacak büyük çaplı değişimlere girişmemeleri ve attıkları radikal denilebilecek adımlardan özellikle seçimler döneminde geri adım attıklarıdır.

Kayalı'nın (2008:1092) Kemal Tahir'in eserine, ATÜT tartışmalarına ve bu tartışmaların devlet tartışmalarıyla bağlantısına ilişkin söyledikleri son derece kritiktir.

“Türkiye’de neredeyse hiçbir dönemde devlet üzerinde tartışma olmamış ve devlet genellikle egemen sosyal sınıfların baskı aracı olarak algılanmıştır. Kemal Tahir bu romanda hem Türk tarihinin özgünlüğü üzerine düşünce belirtmiş, hem de Osmanlı devletinin kuruluş döneminin sosyal ekonomik ortamını anlamayı, anlatmayı denemiştir. ATÜT konusunda genel anlamda olduğu gibi, devlet konusunda da farklı düşünceleri telaffuz etmeye başlamıştır. Devletin sosyal sınıflardan bağımsızlığı, teorik olarak gündemimize girmeden düşünsel dünyamızda yer almıştır. Devlet konusunun tartışılmasını ATÜT’ten bağımsız olarak ele almanın mantığı yok gibi görünmektedir.” (Kayalı, 2008:1092).

Türkiye’de devletin konumuna veya egemen sınıflarla ilişkisine dair çeşitli tezler öne sürülmüştür. 1980 sonrasında tarımın devletçe göz ardı edildiği veya tasfiye edilmeye çalışıldığı şeklindeki tezler devlete biçilen rol ile yakından ilişkilidir. Neoliberalizm ve küreselleşme tartışmalarında ulus devlet adeta göz ardı edilmiş, ulus ötesi aktörlerin ve küresel şirketlerin hizzasına veya daha aşağıya çekilmeye başlanmıştır. Ancak 2008 ekonomik krizi ve 2019 sonunda başlayan Covid salgını sonrasında kapitalizm-neoliberalizm tartışmaları ulus devletleri tekrardan güçlü birer aktör olarak sahneye çıkarmıştır. 1990 sonrası devletin müdahaleciliği yerine sınırlı olması konuşulur ve çıkar yol olarak öne sürülürken; günümüzde devletin kalkınmaya öncülüğü ve girişimciliği desteklemesi olguları tekrar öne çıkmaktadır. İkinci bölümde, 1980 sonrasında tarım politikaları bu bağlamda ayrıntılandırılmakta ve tartışılmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM:

TÜRKİYE’DE 1980 SONRASI TARIM POLİTİKALARI

“Sosyal bilimlerin maymuncuk kavramları diyorlar ya hani, her konuya uyan kavramlar, hani her sıkıştığımızda kullanacağımız, çok konuşacağınız ama hiçbir şey söylemeyeceğiniz şeyler...” (Mustafa Çiftçi, Bozkırda Altmışaltı, 2022:121)

Tarım politikaları, kısaca devletin tarımı ilgilendiren konularda uyguladığı önlem ve düzenlemeler bütünüdür. Sadece çiftçileri değil aynı zamanda tüketicileri de yakından ilgilendirir. Yavuz (2021:8-12), tarım politikalarının çalışma veya ilgi alanlarının, tarımsal üretim (gıda güvencesi), tarımsal pazarlama (gıda tedarik zinciri), tüketim (gıda güvenliği) ve altyapı (kırsal kalkınma) başlıkları altında irdelenebileceğini ifade etmekte, hükümetlerin bu alanlarda doğrudan veya dolaylı politikalar vasıtasıyla düzenleyici, destekleyici veya denetleyici müdahalelerde bulunduğunu eklemektedir.

Dünyanın her yerinde devletler gıda güvencesi, üretim verimliliği, piyasa istikrarı, ihracat, kırsal istihdam vb. hedefler çerçevesinde tarım ürünlerinin üretim veya pazarlamasına müdahil olurlar. Modern liberal ekonominin öncüsü olarak görülen İngiltere veya ABD için de bu durum geçerlidir. II. Dünya Savaşı sonrası gıda güvencesi anlayışıyla öne çıkan korumacı tarım politikaları yaygınlaştı da 20. yüzyılın son çeyreğinde ortaya konan ekonomik küreselleşmecî tavır ülkeleri tarımda müdahaleciliği kısıtlama yönünde kurallar koymaya sevk etmektedir. Sonuç olarak kısmen tarımsal müdahalelerin azaltılması yönünde 1970’lerden sonra bazı eğilimler öne çıksa da her ülke destekleme fiyatları, dış koruma, stoklama, kredi, gübre, ilaç, tohum vb. sübvansiyonları, doğrudan gelir destekleri, fark ödeme veya prim sistemi, ekili alan veya üretim miktarı kısıtlaması gibi enstrümanlarla tarım politikalarına yön vermektedirler (Şahinöz, 2014:414-415).

2006 yılında yasalaşan Tarım Kanunu'nda ise Türkiye'nin tarım politikasının amaçları, ilkeleri ve öncelikleri aşağıdaki şekilde tanımlanmaktadır.

“MADDE 4 – Tarım politikalarının amaçları; tarımsal üretimin iç ve dış talebe uygun bir şekilde geliştirilmesi, doğal ve biyolojik kaynakların korunması ve geliştirilmesi, verimliliğin artırılması, gıda güvencesi ve güvenliğinin güçlendirilmesi, üretici örgütlerinin geliştirilmesi, tarımsal piyasaların güçlendirilmesi, kırsal kalkınmanın sağlanması suretiyle tarım sektöründeki refah düzeyini yükseltmektir.

MADDE 5 – Tarım politikalarının ilkeleri şunlardır:

- a) Tarımsal üretim ve kalkınmada bütüncül yaklaşım.
- b) Uluslararası taahhütlere uyum.
- c) Piyasa mekanizmalarını bozmayacak destekleme araçlarının kullanımı.
- ç) Örgütlülük ve kurumsallaşma.
- d) Özel sektörün rolünün artırılması.
- e) Sürdürülebilirlik, insan sağlığı ve çevreye duyarlılık.
- f) Yerinden yönetim.
- g) Katılımcılık.
- ğ) Şeffaflık ve bilgilendirmek.

MADDE 6 – Tarım politikalarının öncelikleri şunlardır:

- a) Tarımsal üretimde verimlilik, ürün çeşitliliği, kalite ve rekabet gücünün yükseltilmesi.
- b) Yeterli ve güvenilir gıda arzının sağlanması.
- c) Tarımsal işletmelerin altyapılarının geliştirilmesi.
- ç) Tarımsal faaliyetlerde bilgi ve uygun teknolojilerin kullanımının yaygınlaştırılması.
- d) Tarımsal girdi ve ürün piyasalarının geliştirilmesi ve üretim-pazar entegrasyonunun sağlanması.
- e) Tarımsal üretimin tarım-sanayi entegrasyonunu sağlayacak şekilde yönlendirilmesi.
- f) Tarım sektörünün kredi ve finansman ihtiyacının karşılanmasına ilişkin düzenlemeler yapılması.
- g) Destekleme ve yönlendirme tedbirlerinin alınması.
- ğ) Doğal afetler ve hayvan hastalıklarına karşı risk yönetimi mekanizmalarının geliştirilmesi.
- h) Kırsal hayatın sosyo-ekonomik açıdan geliştirilmesi.
- ı) Üretici örgütlenmesinin geliştirilmesi.
- i) Tarım bilgi sistemlerinin kurulması ve kullanılması.
- j) Toplulaştırma, arazi kullanım plânının yapılması ve ekonomik büyüklükteki tarım işletmelerinin oluşturulması.
- k) Toprak ve su kaynaklarının geliştirilmesi ve rasyonel kullanımı.
- l) Avrupa Birliğine uyum sürecindeki gelişmelerden doğacak ihtiyaçları karşılayabilecek şekilde ortak piyasa düzenlerinin öngördüğü, idarî ve hukukî düzenlemelerin yapılması.

Tarım Kanunu'nda açıkça ifadesini bulan bu amaç, ilke ve önceliklere giden süreç hiç şüphesiz Türkiye'de 1980 sonrasında meydana gelen siyasi, iktisadi değişimlerden ve bu süreçte uluslararası kurumlarla ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Her ne kadar 2006'daki yasa metninde ifade edilse de uluslararası taahhütlere uyumu tarım politikalarının ilkeleri arasına koymak, piyasa mekanizmalarını bozmayacak şekilde destekleme politikalarını uygulamayı ilke edinmek, özel sektörün rolünü

artırıcı adımlar atmak 1980 sonrası tarım politikalarının şekillenmesinde önemli etkenlerin başında gelmektedir.

1980 sonrası dünya düzeni, uluslararası ekonomik sistem yeniden şekillendirilmiştir. Bu yeni düzen neoliberalizm kavramı aracılığıyla tanımlanmaktadır. Keyder ve Yenal'a göre (2018:36-37) "1980'lerde yerleşmeye başlayan neoliberal zihniyet piyasa ve rekabet mantığının her türlü toplumsal davranışı yönetmesi gerektiğine dair bir inancı" savunmaktadır. 2008 finansal krizi sonrası kapitalizm ve paralelinde neoliberalizm eleştirileri de artmış gözükmemektedir. Bu eleştirmenlerden birisi olan Paul Mason **Kapitalizm Sonrası (2016)** eserinde neoliberalizmin çatırdadığını öne sürer. Ona göre, neoliberalizm kontrolsüz piyasalar doktrini. Refaha giden en iyi yolun, kendi çıkarlarının peşinde koşan bireyler olduğunu ve piyasanın bu kişisel çıkarları ifade etmenin tek yolu olduğunu söyler. Devletin küçük olması gerektiğini (çevik kuvvet ve gizli polis hariç); finansal spekülasyonun ve eşitsizliğin iyi olduğunu, birbiriyle yarışan bir avuç acımasız birey olmanın insanlığın doğal hali olduğunu imler (Paul Mason, 2016:14).

Türkiye'de 1980 sonrası tarımın dönüşümü ele alınırken bu süreç genellikle neoliberalizm eksenli okunmaktadır. Adaman vd. (2023:121) otoriterleşen neoliberalizmin tarımda yarattığını öne sürdükleri tahribatı özetlerken tarımda neoliberalleşme sürecinin 1980-2000 arasında ağır aksak ve tutarsız bir şekilde uygulandığını, 2000'lerde ise Dünya Bankası destekli Tarım Reformu Uygulama Projesi ile daha kapsamlı ve sistematik bir hal aldığını öne sürmektedirler. Yine Tekeli (2019) cumhuriyet dönemi boyunca kırsalın geçirdiği dönüşümü incelediği çalışmasında neoliberal politikaların uygulandığı 1980'den günümüze kadar olan dönemi 1980-2001 arasında yaşanan gelişmeler ve 2001 krizi sonrası yaşanan gelişmeler şeklinde ikili bir ayrıma tabi tutmaktadır.

Yukarıda yapıldığı gibi 1980-2001 arasını ve 2001 sonrasını ayrı ayrı incelemek ve hatta bu dönemler içinde de alt dönemler oluşturmak daha yerinde bir yaklaşımdır. Buna benzer bir dönemlendirme Gürel (2015:343-351) tarafından yapılmıştır. Gürel, devlet desteğinin seyrine bağlı olarak 1980 sonrasını üç ayrı alt-döneme ayırmaktadır: Neoliberal saldırının açılış hamlesi (1980-86), seçim

politikalarının dönüşü (1987-1998) ve neoliberalizmin derinleşmesi (1999’de başlayan ve halen devam eden süreç). Gürel muhalefetin tarımın tasfiyesi gibi tezlerine karşı çıkarken AKP iktidarını da eleştirmekte ve sınıf temelli bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Gürel’in (2015) hem dönemlendirmesi hem de kararları ele alması isabetlidir ancak bunları yorumlama biçimi ve her şeyi neoliberalizm özelinde açıklaması, bu gidişattan işçi sınıfı özelinde bir hareket beklentisi de söz konusudur.¹

Marx ve bazı takipçileri meseleye yapısal olarak yaklaşp köylülüğün yok olacağını öne sürmüşlerdir. Kanaatimizce burada bu tür yaklaşımların (ön)göremediği siyaset kurumunun ve siyasal aktörlerin etkisine özel olarak eğilmek gerekecektir. Çünkü Türkiye gibi köylü ve geçimini tarımdan temin eden nüfusun ve dolayısıyla seçmen sayısının oldukça yüksek olduğu ülkelerde iktidarların bu kesimi destekleyecek politikalardan tamamen vazgeçmesi, onları tamamen piyasanın, tüccarın insafına terk etmesi yerinde gözükmemektedir. Türkiye tarihine de bakıldığında iktidarların tarım kesimini uzun yıllar desteklediği, bu destekleri zaman zaman kesintiye uğratsa da özellikle seçim dönemlerinde artırdığı görülmektedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ve özellikle DP döneminde Truman Doktrini ve Marshall Planı’nın etkisiyle Türkiye’de ciddi bir tarımsal gelişme hamlesi başlamış, tarımda makineleşme hız kazanmıştır. Bu dönemden 1980’lere kadar tarımdaki gelişmede kırsal kalkınma politikalarının da etkisi vardır. Ayrıca DP döneminin başbakanı Adnan Menderes’in de tarıma özel bir ilgisi olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır.² 1980 sonrasında ise ana siyasi aktör önce askerler sonra ise Turgut Özal olacaktır. 24 Ocak 1980 tarihli iktisadi kararların ve sonrasında 12 Eylül 1980 askerî darbesinin şekillendirdiği dönemde Özal önce Başbakan Yardımcısı olarak ülkenin

¹ Neoliberalizm, genellikle, emek-sermaye çatışmasında sermayenin çıkarlarını önceleyen, kapitalist sınıfın iktidarını güçlendirme ve merkezileştirme sürecini imler. Bu yönde bir değerlendirme için bkz. (Harvey, 2021). Bununla birlikte neoliberalizmin nasıl tanımlandığı da önemli bir husustur. Genel olarak birçok çalışmada özellikle piyasa köktencilğine aşırı vurgu yapan bir bakış açısının hâkim olduğu görülmektedir. Bu tarz bir pozisyondan bakıldığında, neoliberal önerilerin gerçekte piyasaların kendilerine değil, piyasayı korumak için devletler, yasalar ve diğer kurumları yeniden tasarlamaya odaklanan bir yaklaşım olduğunu fark etmek güçleşir. Bu bağlamda Quinn Slobodian’ın **Küreselciler (2020)** kitabı sıkı bir tartışma yürütmektedir.

² 14 Mayıs 1950 seçimleri sonrasında Fuat Köprülü’nün başbakanlığı için Celal Bayar’a ricacı olmaya giden Adnan Menderes’in gönlünde yatanlardan birisi de Tarım Bakanlığı’dır. Kader ve Bayar ise onu 10 yıl boyunca bu ülkenin başbakanı olmaya itecektir. Bu konuda bir anlatım için bkz. (Koçak, 2022).

ekonomisine yön verecek sonraki tarihlerde ise başbakan ve cumhurbaşkanı olarak görev yapacaktır.

Türkiye’de tarımı ele alırken de önce askerlerin ve sonrasında Özal’ın güçlü bir siyasi aktör olarak yer aldığı 1980-1987 dönemini ayrı; 1987-2001 arasını da bir dönemlendirme şeklinde incelemek yerinde bir tercihtir. Çünkü 1950-1980 arasında görülen ve tarımın ciddi düzeyde desteklendiği, popülist olarak da nitelendirilen politikalar, 1980 sonrasında yerini daha üst düzeyde piyasa mantığına ve dünyayla rekabete bırakmıştır. Ancak 1987 sonrasında siyasi yasakların kalkmasıyla başlayan süreçte ANAP’ın eski gücünü kaybetmeye başlaması ve sonrasında başlayan koalisyon dönemleri hükümetleri tarımda eski popülist politikalara yönlendirmiştir. Bu politikalara sekte vurulması ve son bulması ise önce 5 Nisan 1994 kararları ve 2001 ekonomik krizi sonrası Kemal Derviş döneminde hızla hayata geçirilen yeni iktisadi kararlarla yaşanacaktır.

Bu süreç tarihsel kesitler şeklinde ele alınabileceği gibi uluslararası kurumlarla ilişkiler, tarımda yasal değişiklikler, özelleştirmeler ve uluslararası şirketleşme, tarımsal destekleme ve taban fiyat politikalarının somut olarak ortaya konması ve bunların analizi şeklinde de yapılabilir. Tarihsel dönemlendirme daha önce sıklıkla başvurulan bir yöntem olduğu için, bu çalışmada yukarıda bahsedilen temalar üzerinden bir bakış açısı tercih edilmiştir. Bu yaklaşım aynı zamanda yıllar içerisinde tarımda vuku bulan bu süreçlerin hangi dönemlerde nasıl değiştiğini, yavaşlanıp hızlandığını görmek açılarından işlevsellik sağlayacaktır.

2.1. Uluslararası Kurumlarla İlişkiler

“...inatla Avrupa Birliği’nden gelen desteklerle, küçük, kâr etmeyen çiftliklerini işletmişlerdi.” (Olga Tokarczuk, Sür Pulluğunu Ölülerin Kemikleri Üzerine, 2020:47)

Türkiye’nin siyasi ve iktisadi tarihini dünyadaki gelişmelerden bağımsız ele almak imkânsızdır. Son yüz yılda yaşanan savaşlar ve sonucunda varılan anlaşmalar, ekonomide yaşanan küresel niteliği haiz krizler Türkiye’yi de yakından etkilemiştir. Türkiye’nin diğer politikalarında olduğu gibi tarım politikalarında da bu değişim ve

dönüşümlerin izini sürmek mümkündür. Özellikle 1980 sonrasında Türkiye'nin Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası, Avrupa Birliği veya Dünya Ticaret Örgütü gibi oluşumlarla girdiği ilişkilerin ve bu kurumlarla yapılan anlaşmaların tarım üzerinde de etkileri bulunmaktadır. Ayrıca 1980 sonrası küreselleşme ve neoliberalizm tartışmalarının da ağırlık kazanmaya başladığı yıllardır.

1929 Büyük Buhranı sonrasında öne çıkan korumacı politikalar İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaygınlaşmıştır. Müttefik ülkeler dünya ekonomisindeki parçalanmış görünümü ve korumacı politikalara dayalı uluslararası ticari ilişkilerdeki dengesizlikleri giderebilmek amacıyla üç kurumu hayata geçirmişlerdir. İlk kurum ticari ilişkileri düzenlemeyi amaçlarken, ikincisi parasal ilişkileri düzene koymayı diğeri ise gelişme ve yeniden yapılanma için kaynakları harekete geçirmeyi hedeflemektedir. Son iki kurum Bretton Woods Konferansı'nda kurulan Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (DB)'dir. İlk amaç için planlanan Uluslararası Ticaret Organizasyonu (ITO)'dur. ITO'nun kurulması görüşmeleri sırasında ülkeler arasında çok taraflı ticaret görüşmeleri yapılmış ve karşılıklı tarife imtiyazları oluşturulmuştur. 23 ülke arasında imzalanarak General Agreement on Tariffs and Trade (GATT)'in esasını oluşturmuş ve 1 Ocak 1948 itibarıyla uygulanması kararlaştırılmıştır. ITO'nun kuruluşu geri plana itilmiş, 1948 itibarıyla GATT öne çıkmıştır. Günümüzde Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) dönüşmüştür. 1980'li yıllarda söz konusu kurumlar dünya ekonomisindeki etkinliklerini artırmışlar ve neoliberal politikaların yaygınlaşmasını sağlamışlardır (Işın, 2005:7).

Dünya Bankası alt yapı, ekonomik gelişme ve yapısal reform projelerinin finansmanında rol oynarken, IMF dünya finans piyasalarının düzenlenmesi, döviz kurları ve ülkelerin ödemeler bilançolarının istikrarında; DTÖ ise uluslararası ticaretin müdahalelerden ari kılınmasında görev üstlenmektedir. Bu üç kuruluş dünya iktisadi politikalarının ortak bir zeminde buluşması noktasında da iş birliği içerisinde oldukları (Şahinöz, 2014:411).

1970'ler dünya ekonomisi için zor geçmiş, Bretton Woods'un altın ve dolar merkezli sabit kur düzeni bozulmuş, petrol fiyatları artışıyla oluşan enflasyon ve durgunluğa Keynesçi politikalar yeterli çözümü sunamamıştır. Buna çözümü ise

İngiltere’de Thatcher ve ABD’de Reagan yönetimleri ulusal ve uluslararası ekonomi politikalarında Keynesçi müdahaleleri terk edip piyasa mekanizmalarına ağırlık vermekte bulmuşlardır. Kamu harcamalarının azaltılması, refah devleti politikalarının terki, KİT’lerin özelleştirilmesi, birçok sektörde kamu denetimini azaltılması bu yönde sürdürülen politikalar. Devlet müdahaleciliği ve devlet denetiminin hafifletildiği yeni dönemde³ neoliberal ekonomi politikaları uluslararası ticarete ve uluslararası sermaye hareketlerine yönelik engellerin kaldırılması şeklinde ilerlemektedir (Pamuk, 2015:263-265).

Türkiye’de 24 Ocak 1980 kararları şeklinde akılda kalan ekonomik istikrar programıyla yeni bir dönem başlamıştır. Bu kararlar sonrasında ithal ikamesine dayalı sanayileşme stratejisinin yerini ihracata dayalı bir sanayileşme ve kalkınma stratejisi almıştır. Türkiye’nin dünya pazarında rekabet gücünün yüksek olduğu varsayılan sektörlerin desteklenmesi amaçlanmış, ekonominin ana hedeflerinden birisi de dünya ekonomisi ve ticaretiyle bütünleşme şeklinde tezahür etmiştir. Türkiye 1980 sonrasında IMF ile bağlantılı olarak tarım ürünleri desteklemelerini azaltmış, dış ticarete ise serbestleşme eğilimi göstermiştir. Diğer taraftan o yıllarda Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne üyelik süreci de devam etmektedir. Tarım politikaları AB’ye uyumun yanında, DTÖ, IMF ve Dünya Bankası kaynaklı politikalar çerçevesinde şekillenmektedir (Işın, 2005:8).

Türkiye için 1970’li yıllar yaşadığı siyasal istikrarsızlıkların da etkisiyle, yapay önlemlerle, sorunların derinine inmeden, var olan yapıları ve modelleri koruyarak geçiştirmeye çalışılan, sonuç olarak da bunalımlı bir dönem olmuştur. 24 Ocak kararları ile kapsamlı ve beklenmedik boyutlarda radikal bir istikrar ve liberalleşme programı yürürlüğe girmiştir. Bu kararlarla amaçlanan, kısa vadede ödemeler dengesini iyileştirmek ve enflasyonu düşürerek istikrarı sağlamak, uzun vadede ise piyasaya daha fazla ağırlık veren ve dışa, özellikle de ihracata yönelen bir ekonomi

³ Bu durumu ayrıca devletin veya karar alıcıların/politika yapıcıların, baş gösteren mali krizi bir toplumsal ve siyasal meşruiyet krizine çevirmemek için sorumluluktan kaçmaları ve birçok alanı piyasa güçlerinin denetimine terk etme söyleminin arkasına sığındıkları şeklinde okuyanlar da bulunmaktadır. Örneğin Greta Krippner, **Neoliberal Finansallaşmanın Politik Kökenleri (2023)** kitabında tam da bu tarz bir bakış açısından tarihsel sosyolojik bir soruşturma yürütmektedir.

yaratmaktır. 1930’lardan beri izlenen müdahaleci ve içe dönük model yerine, daha fazla piyasaya dayanan ve dışa açık bir ekonomi hedeflenmiştir. Bu kararlar yaygınlaşmaya başlayan neoliberal politikaların, devlet müdahaleciliğinin terk edilerek, piyasaya daha fazla dayanan ekonomik politikaların Türkiye’ye yansması olarak değerlendirilebilir (Pamuk, 2015:265-266). Bu ekonomi politikaları etkilerini birçok sektör gibi tarımda da göstermiş, serbest piyasa ekonomisini önceleyen bir çerçevede özelleştirmelerden ihracat teşviklerine bir dizi karar tarım politikalarına yön vermiştir.

GATT’ın temel amacı dış ticarete serbestleşmeyi teşvik ederek sınırlardaki korumacı uygulamaları sonlandırmaktır. Bu amaçlarla farklı dönemlerde gümrük tarife indirim görüşmeleri yapılmıştır. 1994’te sona eren en önemli ve uzun görüşme olan Uruguay Turu ise son derece dikkate değerdir. Bu görüşmelerde gelişmiş ülkelerin gümrük tarifelerini ve tarife dışı engelleri artırarak dış ticareti kısıtlama girişimleri, tarım ve tekstil gibi sektörlere yönelik iç ve dış müdahalelerin artması gündemdeki önemli konuların başını çekmiştir (Işın, 2005:8-9). DTÖ’ye üye ülkelerin imzaladığı bir uluslararası anlaşma olan Uruguay Turu Tarım Anlaşması ile tarım sektöründe serbestleşme dünya genelinde uygulamaya sokulmuştur. Bu değişikliklerle tarım alanında piyasa ekonomisinin çalışmasına aykırı engelleri ortadan kaldırmak amaçlanmıştır.

Ulusal tarım politikalarına doğrudan etki eden kurumlardan olan DTÖ’nün çok taraflı müzakereler neticesinde kararlaştırılan kurallarının 150’nin üzerinde üye ülkede uygulanma zorunluluğu bulunmaktadır. 1995 yılında uygulanmaya başlanan DTÖ Tarım Anlaşması sadece tarım ürünlerinin dış ticaretini düzenlemekte ayrıca tarımsal desteklerin büyüklük ve kapsamına da müdahale etmektedir (Şahinöz, 2014:412).

Uruguay Turu’nda tarım sektörüne ilişkin görüşmelerde tarımda uygulanan korumacı politikalar, özellikle AB ortak tarım politikası (OTP) tartışmaların odak noktasını oluşturmuştur. Tarımın serbest ticaret kuralları ve küreselleşme dalgası dışında kalmasında da en büyük faktör AB tarım politikalarıdır. Bu nedenle tarımda korumacılığın azaltılması ve ticaretin serbestleştirilmesi üzerine, mukayeseli

üstünlüğe dayanarak tarım ürünlerinde serbest ticareti savunan ABD, Kanada gibi ülkelerle tarım sektöründe korumacılığı yüksek AB, EFTA ülkeleri, Japonya arasında önemli tartışmalar olmuştur. Yavaşlayan görüşmeler, nihayetinde AB'nin aşırı üretim fazlasını ortadan kaldıracak ve iç fiyatlarını dünya fiyatlarına çekecek tedbirlere başvuracağını kabul etmesiyle sonuca yaklaşmış, tarım sektöründe korumacı politikaların düşük seviyelerde tutulması konusunda anlaşılmıştır. Tarım Anlaşmasında tarım sektöründe bir reform sürecinin başlatılacağı vurgulanmış, uzun vadede adil ve serbest piyasa koşullarının hâkim olduğu tarım ticaret sisteminin hedeflendiği belirtilmiştir. Tarım sektörüne verilen destek ve korumalarda kademeli indirimlerle GATT kurallarının daha etkili işlemesi amaçlanmıştır. Bu çerçevede anlaşmayı imzalayan, aralarında Türkiye ve AB ülkelerinin de yer aldığı, ülkeler pazara giriş, iç destekler ve ihracat sübvansiyonları konusundaki indirim taahhütlerini kabul etmişlerdir. Anlaşmada gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler lehine, özellikle indirim taahhütlerini yerine getirme süreci açısından düzenlemelere de yer verilmiştir (Işın, 2005:9-12).

Tarım sektörünün küreselleşme kapsamında piyasa koşullarında şekillenmeye başladığı yeni süreçte gelişmiş ülkelere bakıldığında tarımda korumacı politikalarda ve desteklemelerde düşüşlerin olduğu konusu ise tartışmalıdır. 1990 başlarında OECD ülkelerinde 220-230 milyar dolar civarında olan yıllık toplam tarımsal destekleme değeri, 2005'te 310 milyar doları aşmıştır. AB'de 1990'lı yıllarda 40 milyar avro olan yapısal fonlar harici OTP kapsamındaki desteklemeler 50 milyar avroyu bulmuştur. ABD, OTP'yi eleştirmesine rağmen kendi tarım politikalarında korumacı bir tavır sergilemekte ve tarife dışı engellerle tarımını korumaktadır (Işın, 2005:9-12). Yine Avrupa Birliği ve diğer gelişmiş ülkelerin tarımı desteklemeye bir şekilde devam ederken, gelişmekte olan ülkeler üzerinde ise tarıma yönelik desteklerin azaltılması veya mahiyetinin değiştirilmesi yönünde önerileri ve baskıları ise sürmektedir. Bu da zaten zor durumda olan az gelişmiş veya gelişmekte olan ülke çiftçilerinin koşullarını daha da kötü hale getirmektedir.

DTÖ dünya tarımsal ürünler ticaretinde liberalleşme çabalarını sürdürmektedir. ABD ve AB başta olmak üzere gelişmiş ülkeler çiftçilere verdikleri destekleri azaltmak

yerine artırmak eğilimindedirler. Gelişmiş ülkelerdeki düşük tarım ürün fiyatları ve ihracat kredi uygulamaları geliştirmekte olan ülkelerin tarımını tehdit etmektedir. Bu süreçte Türkiye ise bir tarafta AB'ye yakınlık, bir yanda geliştirmekte olan ülkelere benzer sorunlara sahip olma ve diğer tarafta ise IMF ve Dünya Bankası kaynaklı ekonomi ve tarım politikalarının etki ve baskısı arasında kalmıştır. Türkiye'de tarımsal desteklemeler ve bunların azaltılması konusunda DTÖ'den daha çok IMF ve Dünya Bankası kaynaklı politikaların etkisi görülmüştür. Son ikisinin DTÖ'den bağımsız yapılar olduğunu söylemek zordur ancak Türk tarımına etkisi bakımından DTÖ'den ziyade IMF ve Dünya Bankası yapısal uyum programlarının olumsuz etkisinden söz etmek mümkündür. Korunma oranı yüksek, düşük fiyatlı gelişmiş ülkelerin ürünleri Türkiye tarım piyasasını olumsuz etkilemektedir (Işın, 2005:13-19).

Türkiye 1990'ların sonunda uluslararası kurumlarla masaya oturduğunda tarım yeniden yapılandırılması istenen alanlardan birisidir. Özatay'ın (2020:107-108) dikkat çektiği gibi IMF ile yapılan stand-by anlaşmasında yapısal reform yapılması öngörülen altı alan: sosyal güvenlik, tarım, vergi politikası ve idaresi, bankacılık, özelleştirme ve sermaye piyasası, mali yönetim ve saydamlıktır. Tarım üzerine yeniden yapılanma için görüşmelerde destekleme politikalarına yönelik talepler gündeme gelecek, bu politikalarda ciddi düzenlemeler yapılması istenecektir.

Türkiye'nin 2000'lerdeki tarım politikalarının değişimine giden yolu yukarıda ifade edildiği üzere IMF ve Dünya Bankası ile ilişkileri üzerinden yakından görmek mümkündür. IMF'ye verilen niyet mektupları ve sonrasında hayata geçirilen uygulama ve düzenlemeler tarım politikaları ile ilgili gelecek değişikliklerin habercisi niteliğindedir. Aydın'ın (2018:242) genel hatlarıyla ifade ettiği üzere IMF'ye verilen niyet mektupları tarımsal yapıların dönüştürülmesi için orta ve uzun vadeli politikalar içermektedir. Daha önce sözü edilen mevcut destek politikalarının kaldırılarak yerine doğrudan destek sisteminin getirilmesi, tarım ürünlerini alan yarı devlet kurumlarının kaldırılması ve tarımda etkin devlet kurumlarının özelleştirilmesi gibi konular niyet mektuplarında yer almaktadır.

9 Aralık 1999 tarihli mektupta mevcut tarımsal destekleme politikalarının maliyetinin yüksekliği, piyasadaki fiyat mekanizmasını bozarak kaynak dağılımını

kötü etkilemesi, gelir seviyesi düşük çiftçilerdense zengin çiftçilere fayda sağlaması ve tarım alanındaki karar verme mekanizmasının birçok kurum arasında dağılmasından doğan tutarsızlıklarla beraber tarım politikalarının son yıllarda ortalama GSMH'nın %3'ü gibi bir maliyet ile vergi mükellefleri üzerine ağır yük oluşturduğu ifade edilmektedir. Reform programı ile orta vadede mevcut destekleme politikalarının kademeli olarak kaldırılacağı ve doğrudan gelir desteği sisteminin getirileceği belirtilmektedir. 2000 hasat yılı için bir pilot program uygulanacağı, bunun sonuçlarına göre, doğrudan gelir desteği sisteminin 2001 yılında ülke çapına yaygınlaştırılacağı ve sistemin 2001 yılı Mart ayına kadar tamamlanacak çiftçi kayıt sistemi üzerinden kurulacağı vurgulanmaktadır. Gelecek yıllar için öngörülen tarım politikalarının rasyonalize edilmesi, gübre, kredi, girdi gibi bazı sübvansiyonların sabit tutulması veya azaltılması yine mektupta öne çıkan diğer hususlardır (TCMB, 1999:10-11).

22 Haziran 2000 tarihli bir diğer niyet mektubunda ise 1999 yılı sonunda uygulamaya konulan ve IMF ile yapılan stand-by kapsamında desteklenen enflasyonla mücadele ve mali uyum programının henüz ilk aylarında olmasına rağmen ekonomi üzerindeki olumlu etkilerinden bahsedilmektedir. Tarım politikaları kısmında ise devlet bankalarınca tarıma sağlanan kredi sübvansiyonlarının kaldırılması ve tarımsal kooperatifler ve birliklere özerklik sağlayan bir kanunun 1 Haziran'da meclisten geçmesi gibi bazı önemli yapısal değişikliklere dikkat çekilmektedir. Öte yandan 2000 yılı içerisinde TEKEL'in reforma tabi tutulacağı ve tütün destekleme fiyat mekanizmasını kaldırma konusunda gerekli üç yeni kanun çıkarılacağı belirtilmektedir. İlk kanunla TEKEL'in destek alımı yapan biriminin diğer ticari faaliyet gösteren birimlerinden ayrılacağı ve tütünün satışı için müzayede mekanizmasının uygulamaya konulacağı, ikinci kanunla alkollü içki üretimindeki tekelin kaldırılacağı ve özel sektörün piyasaya girmesinin sağlanacağı, üçüncü kanun ile de TEKEL'in içki, tuz ve tütün ürünleri üreten tesislerinin özelleştirilmesinin sağlanacağı ifade edilmektedir (TCMB, 2000:1-11). Bunlara ek olarak ilerleyen tarihlerde IMF'ye verilen çeşitli niyet mektuplarında yapılacak özelleştirmelerden, planlanan yasal düzenlemelerden ayrıca bahsedilmektedir (TCMB, 2024).

Türkiye, aslında, dünya piyasaları ile entegrasyona ve rekabetçi serbest piyasa kurallarına uyuma 1990'ları kapsayan 6. ve 7. Kalkınma planlarında yer vermektedir (DPT, 1989 ve DPT, 1995). Ancak bunların hayata geçirilmesi veya tam anlamıyla uygulanması 2000 sonrasına tekabül edecektir. Türkiye için serbest piyasa şartlarını oluşturmak, piyasa mekanizmasını bozucu destek mekanizmalarını kaldırmak, reformlar yoluyla tarım sektörünün rekabet gücünün artırılması hedefleri için en somut uygulamalardan birisi Dünya Bankası'nın desteği ile 2001'de uygulanmaya başlanan **Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP)**'dir.⁴ Eğri'nin yukarıdakilere ek olarak (2016:92) aktardığı üzere DB'nin desteği ile hazırlanan bu proje iç dinamikler ve ihtiyaçlarla ortaya çıkmış gibi dursa da aslında diğer tarafta DTÖ ve AB ile yapılan anlaşmaların ve müzakerelerin ortaya çıkardığı reform ihtiyaçları ile şekillenmiştir.

2000 öncesi dönemde makro iktisadi sorunlar ve 2000-2001 krizleri yeni reformları gündeme getirdi. Dünya Bankası'ndan gelen Kemal Derviş yönetiminde ekonomi konusundaki reform paketleri uygulamaya konuldu. Dünya Bankası'nın 2000 yılında hazırladığı TRUP tarım politikaları reform paketi kabul edildi. Projenin temel amacı tarım sektöründe piyasa koşullarını geçerli kılmaktı. Bunun için politikacı ve bürokratlar eliyle belirlenen taban fiyat uygulamasının sonlandırılması gerekmekteydi. Ayrıca girdi fiyatlarının belirlenmesini piyasaya bırakmak ve mazot, tohum, gübre ve zirai kredilerde sübvansiyonları kaldırmak gerekecekti. TEKEL, Çaykur, Et-Balık Kurumu gibi, Süt Endüstrisi Kurumu gibi kamu iktisadi teşekkülleri (KİT) ile Çukobirlik, Tariş, Trakya Birlik gibi tarım satış kooperatifleri de yeniden yapılandırılacak, bunların devletten bağımsız çalışmaları temin edilecek ve varsa zararlarının devlet bütçesinden karşılanması uygulamasına son verilecekti. Böylece taban fiyatı ve girdi sübvansiyonları için yapılan kamu harcamaları azaltılacak, fiyatların piyasada oluşması sağlanacaktı. Çiftçiye verilecek desteklerin de piyasa dengelerini bozmayacak şekilde olmasına alan açılacaktı (Keyder, 2018:198-199).

⁴ Dünya Bankası'nın teknik ve 600 milyon dolarlık finansal desteği ile 2001'de uygulamaya konan Agricultural Reform Implementation Project (ARIP)/Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP) için, bu çalışmada TRUP kısaltması tercih edilmektedir.

Proje dünya pazar fiyatlarına uyum için gübre sübvansiyonları, kredi ve fiyat destekleri sistemi gibi “sürdürülemez” olarak nitelenen ve yıllık 6 milyar doları bulan sübvansiyonların kademeli olarak kaldırılmasını öngörüyordu. Sübvansiyonlar yerine ise Doğrudan Gelir Desteği Programı (DGD) uygulamaya konulacaktı. Görünürde amaç çiftçilerin gelir kayıplarının tamamını tazmin değilse de kısa vadeli kayıpları azaltmak ve yeterli desteği sağlamaya devam etmek şeklinde belirtilmekteydi. Tarım sektörüne destek, teşvikten bağımsız hektar başına ödemeler şeklinde işleyecekti. Bunun için de çiftçilerin tespiti ve kayıt altına alınması amacıyla Ulusal Çiftçi Kayıt Sistemi oluşturulacaktı. Kooperatif birliklerinin yeniden yapılandırılması ve/veya özelleştirilmesi ve çiftçileri mevcut ürünlerdence bazı yeni ürünleri yetiştirmeye teşvik etmek projenin amaçları arasındaydı. Sonuç olarak proje ile tarımsal üretimin kademeli olarak dönüştürülmesi, sektörün tamamen piyasa ile uyumlu hale getirilmesi ve uluslararası ve ulusal rekabetin sağlanması hedeflenmiştir (Çalışkan ve Adaman⁵, 2010:92).

Avrupa Birliği ve ABD 1990’lardan sonra destek politikalarını değiştirmeye başlamışlardı. Sübvansiyon ve fiyat garantisi şeklindeki destekler büyük miktarda üretim fazlasına yol açmaktaydı. Daha sonra dünya pazarına verilen bu üretim fazlalığı fiyatlarda büyük düşüşe neden olurken Üçüncü Dünya ülke üreticilerinin de piyasaya girmelerini oldukça kısıtlamakta ve Güney ülkelerinin itirazlarına sebep olmaktaydı. DTÖ’nün teşvikiyle AB ve ABD’de üretimi artırıcı destek fiyatları yerine piyasa fiyatına göre çiftçilerin karar vermesi ilkesini temel alan bir yaklaşım öne çıkmaya başladı. Bu sistem ise DGD adını taşımaktaydı. Ekilen alana göre yıllık bir tutar çiftçilere ödenecekti. Bu yaklaşım ise DTÖ’nün Uruguay görüşmeleri çerçevesinde önerdiği, üretim hacmine bağlı olmayan bir stratejiydi. TRUP da DGD’yi benimsemişti. Destek fiyatları ve girdi sübvansiyonları kalkıp yerine doğrudan gelir desteği sağlanacaktı. Özellikle tütün üreticileri için de ürün değişikliğini özendirmek için teşvik verilecekti. Tütün veya fındık gibi üretimi fazla ve ihracatı sınırlı ürünlerin

⁵ **Rethinking Structural Reform in Turkish Agriculture: Beyond the World Bank’s Strategy** (2010) başlıklı kitapta, Akder (2010) doğrudan gelir desteği sistemine, Çakmak & Dudu (2010) projenin mikro düzeyde sektörel yansımalarına, Çalışkan & Adaman (2010) ise neoliberal tarım politikalarının mantığına ve sonuçlarına ilişkin değerlendirmelerde bulunmaktadır.

üretimini azaltılması, ayçiçeği gibi ihtiyaç duyulan ürünleri özendirmek için teşvik sağlanacaktı. Bu yeni sistem çiftçilerin piyasa kurallarına göre üretim kararlarını vermelerini, doğrudan tüccarla muhatap olmalarını ve ticari bankalardan kredi kullanmalarını getirmekteydi. Böyle bir yaklaşım senelerdir var olan devlet-köylü ilişkisini de radikal bir dönüşüme tabi tutmaktaydı (Keyder, 2018:199-201).

Bu reform denemesi kapsamında hayata geçirilen bazı adımlar oldu. 2002 öncesinde bazı kurumsal değişiklikler yapıldı. Şeker pancarı alımları özelleştirilen şeker fabrikalarına bırakıldı ve tek tütün alıcısı konumundaki TEKEL kısmen özelleştirildi. 2001’de çıkan Tütün Kanunu ile tütün üreticilerinin ürettiği tüm ürünlerin devletin belirlediği fiyattan alınması uygulamasına son verilmekteydi. TRUP’un en büyük etkisinin de tütün üreticileri üzerine olduğu söylenebilir. TEKEL’in piyasadan çekilmesi, çiftçilerin tüccarla anlaşma yapmak zorunda kalması, önceden anlaşma yapmayan çiftçinin tütün ekememesi gibi sorunlar bu alanda üretimin ciddi azalmasına ve tütün üreticilerinin çoğunluğunun işsiz kalmalarına ve göç etmelerine sebep oldu. 2000-2010 arasında tütün üreticilerinin sayısı 500 binlerden 60 binlere inerken, üretim yarıya düştü ve ekim alanı ise üçte birine düştü. TRUP, OECD değerlendirmelerine göre mali dengeleri iyileştirme konusunda yararlı olmuştur. Gübre ve tarım ilaçlarındaki sübvansiyon ve tarım kredilerindeki faiz düşürmenin 2001-2002’de kaldırılması, tarım alanındaki KİT ve ürün alıcı konumundaki kurumlara getirilen mali kısıtlamalar 2004 dâhil bütçede son dört yılda 10 milyar liralık tasarruf sağlamıştı. Buna karşılık 1999-2002 arasında tarımda %16’yı bulan bir gelir kaybı ortaya çıktı. Bu kaybın beşte dördü devletten gelen desteğin azalmasından kaynaklanmaktaydı. DGD bu kaybı karşılayabilecek düzeyde değildi. DGD, arazi büyüklüğüne bağlı olduğundan Doğu ve Güneydoğu’da ise pozitif katkı sağlamıştı (Keyder, 2018:201-202).

TRUP’un olumsuz yönlerine rağmen kazanımlarından birisi Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS)⁶ oldu. Tarımsal yapının tespiti için çiftçiler resmi kayıtlara uygun bir

⁶ Tarımla ilgili en önemli eksikliklerden birisi sağlıklı veri akışına ulaşmanın zorluğudur. Daha öncesinde Devlet Planlama Teşkilatı ve İstatistik Kurumu’nun tarımla ilgili verilerinin farklı olduğuna denk gelinmektedir. Böyle bir ortamda ÇKS önemli bir adımdır. Ancak ÇKS’ye tüm aktif çiftçilerin

şekilde kayıt altına alındı. Kayıt sistemi sayesinde arazi büyüklükleri, üretim miktarları vb. bilgilerin kaydedilmesiyle ülkenin üretim yapısının takibi kolay ve işlevsel hale geldi (Eğri, 2016:93).

TRUP'un genel değerlendirmesi ile ilgili olarak oldukça fazla eleştiri söz konusudur. Ancak işlerin bu noktaya gelmesine yol açan 1990'lardaki ekonomik sıkıntılar, 2000'lerin başındaki mali krizlerdir. Türkiye gibi sıcak paraya daima ihtiyaç duyan bir ülkenin uluslararası kurumlardan destek alması için IMF'ye verdiği niyet mektuplarında açıkça verdiği sözlerin çoğunun TRUP'la hayata geçirildiği görülmektedir. Ancak niyet mektuplarındaki her taahhütün veya TRUP'un tüm gerekliliklerinin de yerine getirilmediği açıktır. Bu projeler Türkiye'nin kendi iktisadi çıkmazları neticesinde mecbur kaldığı sonuçlardır. Dünya hegemonyasının sürdürülmesinde aktif rol alan bu kurumların da öncelikle emperyalist devletlerin çıkarlarını öncelediği açıktır. Kendi çıkarlarına uygun olarak çiftçilerini desteklerken, diğer az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere kendilerinin uygulamadıkları politikaları tavsiye ettikleri görülmektedir. Ancak çiftçi verilerinin kayıt altına alınması ve dijitalleşmesi Türkiye için önemli bir kazanımdır. Öte yandan Türkiye ne yazık ki dünya piyasaları ile rekabet edecek düzeye birçok üründe halen erişememiştir. Bunun için çaba sarf etmesi, verimliliği, katma değerli üretimi artırmayı ve markalaşmayı öncelik haline getirmesi gerekmektedir.

1990'larda Dünya Ticaret Örgütü içindeki tartışmalarda tarım sektörü üzerine tam bir anlaşma sağlanamıyordu. ABD ve AB üretimi destekleme politikalarından vazgeçip çiftçilere doğrudan gelir desteği vermeyi kabul etmişlerdi. Ancak imalat sektöründe yapıldığı gibi gümrük duvarlarının düşürülmesi veya sübvansiyonların kaldırılması gibi tarımda da dünya piyasası kurma yönündeki adımlar için yapılması gereken çok şey vardı. Yani tarımda liberalleşme tam anlamıyla henüz söz konusu değildi ve Türkiye'nin üzerinde bir DTÖ baskısı bulunmuyordu. AB'ye adaylık anlaşması 1999'da imzalandı ve AB'nin ortak tarım politikasına uyum sağlamak o

halen kayıtlı olmaması, ÇKS ile SGK kayıtlarında çiftçi sayısı farklılıkları önümüzdeki dönemde çözülmesi gereken meselelerdendir.

tarihten sonra gündeme geldi (Keyder, 2018:197). Türkiye'nin tarım politikaları IMF ve DB ile ilişkileri üzerinden şekillenirken, AB ile ilişkileri de çeşitli dönemlerde öne çıktı ve OTP gündeme geldi. Bu kapsamda Avrupa Birliği fikrinin önemli bir adımı olan bu politikaların gelişim sürecine ve günümüzdeki durumuna bakmak yerinde olacaktır.

Temel tarım ürünlerinde ortak bir Avrupa pazarı oluşturma fikri ilk kez 1930'larda gündeme gelmiş ancak dönemin şartları gereği yeterli ilgiyi görmemiştir. 2. Dünya Savaşı sonrasında, savaş öncesi dönemde (1934-1938) %29 olan tahıl ithalatının, savaş sonrasında (1947-1948) %71'e yükselmesi sonucu, Amerikan buğdayına bağımlılığı azaltmak gibi kaygılar ortak tarım politikasını gerekli kılmıştır. Savaş sonrasında koşullarında Batı Avrupa ülkeleri için gıda güvencesi "kömür, çelik ve hatta atom kadar stratejik bir hedef haline gelmiştir" (akt. Şahinöz, 2021:30). Bu çerçevede "Pazar birliği (serbest dolaşım), topluluk tercihi ve mali dayanışma ilkeleri üzerine kurulan ve tarımsal üretimi-verimliliği artırmayı, tarım piyasalarında istikrar sağlamayı ve nihayet tarımsal üreticilere uygun bir gelir düzeyi sağlamayı hedefleyen Ortak Tarım Politikası, 1962 yılında uygulamaya girecektir" (Şahinöz, 2021:30-32).

1960'ların ortalarında 20 milyon ton buğday ithal eden konumdan 1980 sonrası aynı miktar buğday ihraç eden bir konuma gelen Topluluk, süt, tereyağı, et gibi birçok üründe de tarım fazlasına sahip olmuştur. Bu stokları eritmek için kullanılan sübvansiyonlar ise bütçe yüküne dönüşmüştür. Topluluk iç üretimi sınırlama ve ihracatı artırma yönünde politikalara yönelmek durumunda kalmıştır. OTP üretim fazlası ve mali yükün yanında, doğal kaynakların azalması, çevre kirliliği, kırsalda aşırı nüfus kaybı ve yaşlanma, çiftçiler arasında gelir uçurumu gibi çevresel ve sosyal sorunlara sebep olmuştur. Ayrıca topluluğun yapısındaki işleyişe bağlı olarak, Almanya, İngiltere gibi sanayisi gelişmiş ülkelerin Topluluk'un en büyük tarım ülkesi Fransa'ya kaynak aktarır hale gelmesi, bu ülkelerin tepkisine yol açmıştır. 1980'lerde küreselleşme ve liberalleşme ekseninde müdahaleci tarım politikaları sorgulanmaya başlanmış ve bunlar sonucunda reform arayışları gündeme gelmiştir. 1980'lerdeki reform denemeleri, tarım kesiminin büyüklüğü ve örgütlülüğü karşısında, daha çok durumu kurtarmaya yönelik bir çizgi izlemiştir. OTP'nin asıl reform süreci ise

1990’larda mümkün olmuştur (Şahinöz, 2021:33-36). Şahinöz (2021:35-36), OTP II olarak adlandırdığı Mayıs 1992 yeni reform kararlarını ise şöyle özetlemektedir:

“-Destekleme fiyatları kademeli olarak düşürülecek ve üretim fazlası, zorunlu nadas yoluyla denetim altına alınacaktır.

-Destekleme fiyatları ve üretimdeki düşüşün çiftçi gelirlerinde neden olacağı azalma, OTP’nin ‘Çiftçilere uygun bir yaşam düzeyi sağlamak’ temel ilkesinden hareketle, doğrudan destek sistemiyle telafi edilecektir. Devlet desteğinin üründen üretici temeline geçtiği bu noktada OTP’nin ABD tarım politikalarına yaklaştığı, bazı Avrupalı iktisatçıların deyimiyle “OTP’nin Amerikalılaştığı” (Banchet-Revel, 1999:39) söylenebilir. Ancak, “doğrudan yardım” (income payments) sistemi, ABD’de uygulanmış olan ve “deficiency payments” (fark ödeme) diye anılan bir fark ödeme (Şahinöz vd. 2005:31) sistemi değildir. Çünkü üreticilere yapılan ödeme, fark ödeme sisteminde olduğu gibi satışa sunulan ürün miktarına bağlı değildir.

- Ekstansif (yaygın) üretim özendirilerek ekonomik etkinlik ile çevreye duyarlılığı uzlaştırmak ve devlet desteğini bölgeler ve çiftçiler arasında daha adil bölüştürerek tarım politikalarına sosyal bir içerik kazandırmak, tarım işletmelerinin erken emeklilik rejimini uygulamaya koyması, tarım arazilerinin ağaçlandırılması vs. gibi ek önlemler tarım reformuna eşlik edecektir. Ancak, bu ek önlemlerin finansmanı yalnızca Topluluk Bütçesi’nden değil, Topluluk Bütçesi ve üye ülkelerin ulusal bütçelerinden yarı yarıya sağlanacaktır.”

Bu reformları izleyen süreçte yeni reform denemeleri devam etmiştir. Bunlardan birisi olan Haziran 2023 reformu ile destekleme alımı ve ihracat sübvansiyonu gibi piyasaya müdahale özelliği olan desteklerin yerine, arazi ve hayvan varlığına göre doğrudan gelir desteği, rekabetin ve pazar koşullarının iyileştirilmesi, çevrenin korunması ve çiftçilere sürdürülebilir düzeyde bir gelir sağlanması hedeflenmektedir (Şahinöz, 2021:37-38).

Görüleceği gibi OTP ile gıda güvencesi sağlanmış ama bu politikalar giderek topluluk üzerinde bir yüke dönüşmüştür. Öyle ki AB’nin bu kapsamdaki harcamalarının yüksekliği bu konudaki eleştirilerin başında gelmektedir ve bu durum uzun bir süredir tartışılmaktadır. Olgun ve Adanacıoğlu’nun (2005:3-4) tespitlerine göre, AB bütçesi harcamalarına bakıldığında en büyük payın tarım kesimine ayrıldığı görülmektedir. İlk kurulduğu dönemde %80’leri bulan bu oran 2003’te %45’ler civarındadır. Bu oranın yüksekliği toplulukta da tartışma ve eleştiri konusu olmaktadır. Ayrıca verilen bu oran tüm destekleme fonlarını değil, piyasa ve fiyat politikalarından kaynaklanan Tarımsal Garanti ve Yönverme Fonu (EAGGF-Garanti) bölümünü kapsamaktadır. EAGGF, AB’nin OTP uygulamalarının desteklenmesinde temel finansmandır. Yıllar içerisinde önemli düzeyde artış göstermiştir. 2001 yılına

bakıldığında (1968 verisi 100 kabul edilirse) 35 katına çıktığı ve 45,5 milyar Euro'ya ulaştığı görülmektedir. Tarımsal harcamaların %90'lık kısmını Garanti Bölümü oluşturmaktadır ve Ortak Piyasa Düzenlemeleri çerçevesinde fiyat ve pazar mekanizmaları için zorunlu harcamalarda kullanılmaktadır. Toplam tarımsal harcamaların üye ülkeleri dağılımlarına bakıldığında ise birlik bütçesine katkısı fazla olan ülkelerin genelde tarımsal harcamalardan daha az pay aldığı görülmektedir. Örneğin Almanya'nın AB bütçesine katkısı %24,4 iken toplam tarımsal harcamalardan %14,4 pay almaktadır. İspanya'nın ise AB bütçesine katkısı az olmakla beraber, ekonomisinde tarım daha ağırlıklı olduğu için tarımsal harcamalarda aldığı pay daha yüksektir.

AB'de garanti bölümü harcamaları içerisinde ilk sırada %58,45 ile bitkisel ürünler (tahıl ürünleri, zeytinyağı, şeker), ikinci sırada %29,25 ile hayvansal ürünler (sığır-dana eti, süt ve süt ürünleri) ve sonra ise %10,49 ile kırsal kalkınma harcamaları yer almaktadır. AB görüldüğü üzere uzun yıllar tarım kesimine büyük kaynaklar aktarmıştır. Bu destekler neticesinde de verimlilik, üretim, üretici geliri, kişi başı tüketim gibi konularda artış kaydetmiş; kendi kendine yeterli hale gelmede ve üretim fazlasına ulaşmada mesafe kat ederek ithalatçılıktan dünyanın en büyük ihracatçılarından biri konumuna ulaşmıştır. Ancak aşırı desteklemeler sonucu üretim fazlalığının oluşması, desteklerin daha çok büyük çiftçilere yaraması, dünya tarım ürünleri ticaretinin tarım ihracatçısı ülkeler aleyhine gelişmesi ve DTÖ aracılığıyla baskı ve bütçe yükünün aşırı artması sonucunda politikaların yeniden ele alınması ve desteklerde azaltmaya gidilmesi tartışılmaktadır (Olgun ve Adanacıoğlu, 2005:5-6).

1962'de Avrupa Ekonomik Topluluğunun ilk ortak ekonomi politikası olarak uygulanmaya başlanan OTP, II. Dünya Savaşı sonrası otuz yılda gıda ürünlerinde kıtlıktan bolluğa geçişi sağlamış, üretimi özendirmiş, dış rekabete karşı üreticisini korumuştur. OTP, modern teknolojiyi kullanan çiftçilere uygun bir gelir düzeyi sağlarken tüketicilere de güçlü bir gıda güvencesi ve güvenliği sunabilme başarısı göstermiştir. İlerleyen yıllarda ise Topluluk'a mali yükü ve dünya tarım piyasalarında ticari karmaşaya sebep olması dolayısıyla eleştirilmeye başlanmıştır. Ancak zamanla tarımsal fazlalığa, çevresel sorunlara ve mali yüke dönüşen OTP başarıdan bunalıma

dönüşen bir süreci doğurmuştur. Küreselleşmeyle gelen liberal politikalara uyum ve tarımsal desteklerin mali yükünü azaltmak için 1992’de başlatılan Reform süreci, günümüzde çevre ile ilgili endişeler, tarımı yeşillendirme gibi eksen ve hedeflerle sürdürülmektedir (Şahinöz, 2021:29-30).

2023-27 dönemi için OTP’nin sosyal, çevresel ve ekonomik boyutlara sahip on temel hedef etrafında inşa edildiği görülmektedir. Bu hedefler çiftçilere adil bir gelir sağlamak, rekabet gücünü artırmak, çiftçilerin gıda zincirindeki konumunu iyileştirmek, iklim değişikliği eylemi, çevre bakımı, biyolojik çeşitliliği korumak, nesil yenilenmesini desteklemek, canlı kırsal alanlar, gıda ve sağlık kalitesini korumak, bilgi ve yeniliği teşvik etmek şeklinde özetlenmektedir (European Commission, 2024).



Resim 2.1. Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası Temel Hedefleri
(Kaynak: European Commission, 2024).

Tarım politikalarının ana hedefi II. Dünya Savaşı’nı izleyen yıllarda savaş döneminin kıtlığına tepki olarak gıda güvencesi iken bugün iklim değişikliği ve sürdürülebilirlik gibi konular çevresinde şekillenmektedir. Savaş sonrası dünyadaki hemen hemen tüm ülkeler tarımı ciddi bir şekilde desteklemiştir. Türkiye’nin 1980 sonrasında uygulamaya koyduğu piyasayla uyumlu tarım politikaları ve destekleme

modelleri ise Avrupa Birliği lkelerinde ancak 1990 sonrasında uygulama alanı bulabilmiştir. Günümüzde Avrupa lkelerinde uygulanan bu yönlü sert tedbirler çiftçilerin eylemlerine sebep olmaktadır. Avrupa'daki çiftçilerin kaygısının ülkelerinin bütçesi, iklim değişikliği veya sürdürülebilirlik gibi gerekçelerle alınan kararlardan önce kendi finansal istikrarları olduğu görülmektedir.

Türkiye'ye tekrar dönülecek olursa, Türkiye'nin uluslararası ortamla ve ülkedeki krizlerle alakalı olarak tarım politikalarında ciddi değişiklikler yaptığını söylemek mümkündür. Bunların ilki 24 Ocak 1980 kararları iken; ikinci önemli kırılma noktası ise 2001 krizidir. Akar (2017), Türkiye'de bankacılık alanının önemli isimlerinden Hsn Özyeğin'in hayatını anlattığı kitabında 2001 krizinin yarattığı tahribatı ve kriz sürecinin bankacılık sktrnn yeniden düzenlenmesindeki önemine işaret etmektedir. Türkiye Cumhuriyeti, tarihinin en ağır krizi olan 2001 krizi öncesinde, 1994 krizini görmüş ve ardından 17 Ağustos 1999 deprem felaketini yaşamıştı. 2000 Kasım'ından itibaren kriz etkilerinin hissedildiği ortamda, ihracatın ithalatı karşılama oranı hızla düşmekte ve cumhuriyet tarihinin en yüksek bütçe açığı görülmekteydi. Bu dönemde Türkiye'de bütçe açığının gayrı safı milli hasılaya oranı yüzde 16,5 idi. 19 şubat 2001 günü MGK toplantısında yaşanan ve başbakan Bülent Ecevit'in basına açıkladığı Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ile yaşanan anayasa kitapçığı hadisesi ise ekonomi yönetimi açısından bardağı taşıran son damlaydı. Süreç artık sürdürülebilir olmaktan çıkmıştı. Borsadaki sert düşüşü, doların hızla yükselişi ve nerdeyse birkaç haftada 2,5 katına çıkması süreci izledi. Bu dönem bankacılık için de bıçak sırtı bir dönemdi. IMF'nin önerisiyle Kemal Derviş, DSP-ANAP ve MHP'den oluşan koalisyon hkmetinde bakanlık görevine getirildi ve krizdeki ekonominin yönetimini üstlendi. Mart ve Nisan aylarında aylık enflasyonun 10,1 ve 14,4 olduğu dönemde, büyüme oranı eksi yüzde 9,4 ile ayrı bir cumhuriyet dönemi rekoru kırmaktaydı. Bu şartlarda 800 bin kişi işinden atıldı. Krizin vurduğu en önemli sktr olan bankacılıkta, 22 banka Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'na devredildi. Bu bankaların Türk ekonomisine maliyeti ise 46 milyar dolardı. Bankacılık sktrnde gecelik faizlerin cezasıyla yüzde 9450'ye çıktığı günler yaşanmıştı. Türkiye'nin tarihi bir virajdan geçtiği bu dönemde ekonominin okmesi an meselesiydi. IMF üzerinden yeni kaynakların beklendiği süreçte çok sert ve radikal önlemler alınmıştı. Bu açıdan

bakıldığında o dönemi yaşayanlar “hakiki bankacılık” tecrübesini edinmişlerdi. 2001’i yaşayan bir bankacıyla, yaşamayan arasında çok büyük farklar vardı. 2001 sonrasında bankalar çok ciddi düzeyde rehabilite edildi ve bankacılık sistemi yeni bir noktaya evrildi (Akar, 2017:292-306).

Türkiye küreselleşme ve uluslararası kurumlarla ilişkileri sürecinde tarımda destekleme politikalarında yer yer üreticiler aleyhine tavizler vermek ve gelişmiş ülkelerin mallarına ve şirketlerine alan açmak durumunda kalmıştır. Bu durum Türkiye’nin dünya ile rekabet edebilecek fiyat düzeyini yakalayamadığı ürünlerde çok daha belirgindir. Ancak gıda meselesi son dönemlerde ortaya çıkan ve etkilerini sert şekilde hissettiğimiz iklim krizi, Covid salgını, Rusya-Ukrayna Savaşı gibi olağanüstü durumlarda önemini göstermiştir. Burada dikkat edilmesi gereken Türkiye’nin yapısal sorunlarını da dikkate alarak başat sektörlerden birisi olan gıdada Türkiye’nin egemenlik haklarını öncelemedir.

2.2. Mevzuat Değişiklikleri: Yasal Değişimlerin İzini Sürmek

“Padişah hazretleri Avrupalıların zoruyla aslında kendi inanmadan koyduğu yasakları, Müslümanlara zarar verince takip etmezler.” (Orhan Pamuk, Veba Geceleri, 2021:204)

1980 sonrası yeni dünya düzeni ekseninde önemli adımlar atılmış ve birçok mevzuat değişikliği yapılmıştır. 1990’ların sonunda başlayan iktisadi kriz ve 2000’li yıllarda özellikle artan AB ilişkileri ekseninde Türkiye’de hayatın hemen hemen her alanını ilgilendiren konularda önemli kanuni düzenlemeler yapılmıştır. Medeni Kanun (2011) ve Türk Ceza Kanunu (2004) gibi ülkenin hukuki işleyişini düzenleyen en temel kanunların yeniden düzenlenmesi bu döneme rastlar. Ülkenin anayasası ile beraber hukuki işleyişini düzenleyen bu kanunlarla insan hakları, özgürlükler vb. konularda Avrupa normlarının benimsendiği görülmektedir. Bu yasal düzenlemeler

önce DSP, MHP ve ANAP'tan oluşan koalisyon hükümeti ve sonrasında AK Parti iktidarı tarafından hızla hayata geçirilir.⁷

2000 sonrasında tarım mevzuatında da önemli değişiklikler olmuştur. Günaydın (2009:212-216) bu değişikliklerin çoğunluğunun AB süreci zorlamasıyla yapıldığını ifade etmektedir. Günaydın'a göre AKP öncesi koalisyon hükümeti döneminde Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri Hakkında Kanun (2000) ile kooperatifler işlevsizleştirilirken, Tütün (2002) ve Şeker (2001) Kanunları ile üretici bu ürünleri ekmekten uzaklaştırılmış, bu ürünlerin yetiştirilmesi sürecinin yönetimi kurullara devredilmiş, özelleştirmeler eliyle kamu alanından çıkarma ve sanayi yapısını yabancılaştırma hedeflenmiştir. AKP iktidarı ile mevzuat çalışmaları hız kazanmış, IMF ve Dünya Bankası politikaları devam etmiştir. Yeni Bitki Çeşitlerine Ait Islahçı Haklarının Korunmasına İlişkin Kanun (2004) ile tarımda patent hakları güvence altına alınmış, Tohumculuk Kanunu (2006) ile tohum piyasasının yabancı şirketlere devri ve kamunun bu alandan tasfiyesi amaçlanmıştır. Köylülerin ticari amaçla tohum satışı yapması yasaklanmakta, tohumun metalaşması süreci kuvvetlenmektedir. Tarım Ürünleri Lisanslı Depoculuk Kanunu (2005) ABD'den örnek alınan bir uygulamadır. Orada üreticinin kısa vadeli nakit gereksinimi kamu kaynaklarıyla karşılanıp ürünü daha uzun vadede pazarlama imkânı sağlanırken; Türkiye'de borsa-özel banka çerçeveli liberal bir sistem kurulmak istenmektedir. Organik Tarım Kanunu (2004), Gıdaların Üretim, Tüketimi ve Denetlenmesine Dair Kanun Hükmünde Kararname'nin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun (2004), Tarım Sigortaları Kanunu (2005), Tarımsal Üretici Birlikleri Kanunu (2004), Ziraat Odaları ve Ziraat Odaları Birliği Kanunu'nda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (2004) bu dönemdeki diğer tarımla ilgili yasalardır. Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun (2007) ile AB fonlarını kullanmak için hukuki temel oluşturulmakta, Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu (2005) ise tarım alanlarının amacı dışında kullanılmasına kapı aralamaktadır.

⁷ Bu yasal düzenlemeler yapılırken bazı sorunlar da yaşanır. Muhafazakâr kimliğiyle öne çıkan AK Parti zınayı da bu dönemde suç olmaktan çıkarır. Bunun hayata geçirilmesi için Erdoğan'ı ikna etmek ise biraz meşakkatli olmuştur. Bu sürecin yakın tanıklarından birisinin anlatımı için (bkz. Sever, 2015:63-68).

Tarım Kanunu (2006) ise Günaydın'a göre "Tarım alanında bir liberal ders kitabı" niteliğindedir. Tarıma GSMH'dan %1'lik pay verilmesi yasada açıkça belirtilmekte ama buna uymamanın yaptırımı konulmamaktadır. Yasa IMF ve Dünya Bankası politikalarının "içselleştirildiğini" göstermektedir. Günaydın'a göre (2009) bu değişikliklerle de küçük köylülüğü tasfiye etme, kamuyu devreden çıkararak girdi ve çıktı piyasasının kontrolünü piyasaya bırakma, tarıma yönelik kamu harcamalarını kısıtlama amaçlanmaktadır. Günaydın'a göre (2009) AKP yasa, yönetmelik ve tebliğlerle, küçük ve orta ölçekli işletmeleri nitelikli desteklerden yoksun bırakarak tasfiyesini hedeflemekte, neoliberal tarım politikalarının sermaye odaklı gelişimine hız kazandırmaktadır.

Yine burada Kemal Derviş⁸ ile özdeşleşen 15 yasaya ayrıca değinmek yerinde olacaktır. Bu yasalarla uluslararası alandan sermaye yatırımları için kanuni çerçeve oluşturulurken bir kısım yasalar da tarımı doğrudan etkilemektedir. Akkaya (2015) bu 15 yasayı ve bu yasalarla ilgili düşüncelerini şöyle ifade etmektedir:

"1-Uluslararası Tahkim Yasası: 'Yabancılık unsurunun bulunduğu kamu hizmetleriyle ilgili imtiyaz şartlaşma ve sözleşmelerinden doğan uyuşmazlıkların' uluslararası mahkemelerde taşınabilmesini sağlıyor. Ulusal irade emperyalist merkezlere devrediliyor. Türk-İş'in önderliğinde yüz binlerin protesto eylemleri oldu.

2-Telekom Yasası: Telgraf ve Telefon Kanunu değiştirildi. Telekom yabancılara satıldı. GSM şirketleri yabancıların eline geçti.

3-Şeker Yasası: Şeker pancarında taban fiyatı kaldırıldı, fiyat belirleme fabrikaların keyfine bırakıldı. Pancar üretimine kota dönemi başladı. Köylü pancar ekemez hale getirildi. Fabrikaların bir kısmı satıldı, diğerlerinin satılması gündemde. Şeker ithalatının önü açıldı. Türkiye, Cargill'in ve kaçak şekerin işgaline uğradı.

⁸ 2001 Türkiye ekonomik krizi sonrası, Dünya Bankası'nda görev yapan Kemal Derviş Türkiye'ye davet edildi ve kendisi ekonomiden sorumlu devlet bakanlığı ve hazine müsteşarlığı görevlerini üstlendi. Bu dönemde hayata geçirilen Derviş yasaları olarak da söz edilen bazı kanunlar Türkiye'deki çiftçileri yakından ilgilendirmekteydi. 8 Mayıs 2023'te vefat eden Derviş'in ardından **Tobacco Law: Transition from state regulation of market regulation (Tütün Kanunu: Devlet düzenlemesinden piyasa düzenlemesine geçiş) (2004)** başlıklı bir tez hazırlamış olan akademisyen Cangül Örnek Tütün Kanunu'nun yıkıcı etkilerini şöyle dile getirmekteydi:

"Kör ölür badem gözlü olur diye önden hatırlatayım. Derviş'in bu ülkeye yaptığı kötülükler çok köklüdür. Tarımı bitiren bazı kanunları onun hazırladığını hatırlatmak isterim. Pancar ve tütün üretiminin bitmesinin baş sorumlusudur.

Telekomun yabancılara satılarak yüzyılın soygununun yaşanması için koşulları Derviş hazırlamıştı. Bazı alanlarda ülkenin 100 yıllık birikimini tarumar eden onun 15 günde çıkan 15 yasasıydı. Yasama organını da el kaldırıp indirme tiyatrosuna çevirmişti.

YL tezimi Manisa Kula'da tütüncülerle yaparken onun Tütün Yasası'nın yol açtığı yıkımı bizzat gözlemledim. Kendisinin adını ne zaman duysam aklıma hep çaresizliğe terk edilmiş tütün üreticileri gelir. Bunları bilin, nasıl anacağınıza da öyle karar verin. Ben iyi anmıyorum."

4-Tütün Yasası: Tütün üretimine kota başladı. İthal tütünün önü açıldı. Sigara fabrikalarının tamamı satıldı. Biri hariç diğerleri kapatıldı. Tütün depolan ve işleme merkezleri kapatıldı. Tütün piyasası yüzde 95 oranında yabancıların eline geçti.

5-Tuz Yasası: Tuz işletmelerinde devlet tekeli kaldırıldı, İşletmelerin tamamı satıldı.

6-Doğalgaz Piyasası Yasası: Doğalgazda devlet tekeli kaldırıldı. Emperyalist tekellerin bu alana girebilmesi sağlandı. Elektrik piyasasının da satılması ve yabancılar açılması ile enerji sektörü yabancıların eline geçmeye başladı.

7-Merkez Bankası Yasası: Merkez Bankasının görev ve yetkileri kısıtlandı. Emperyalist merkezlerin bankacılığına bağlandı.

8-Bankacılık Yasası: Bankacılıkta devletin tasfiyesi başladı. Satılmalar ve yabancılaşma hızlandı. Bankacılık piyasası yüzde 60 oranında yabancıların eline geçti.

9-Sivil Havacılık Kanunu: Havayollarının yer hizmetleri olan HAVAS ve USAŞ'ın satılmasından sonra THY'nin hisseleri satılmaya, özel havayolu şirketleri kamunun aleyhine teşvik edilmeye başlandı.

10- Kamulaştırma Yasası: Yasa ile kamulaştırma işleminin yeni esaslara bağlanması ve ödeneksiz kamulaştırma yapılamayacağı hükmünü getirildi.

11-Bütçe Değişikliği Yasası: Batırılan ve içi boşaltılarak yağmalanan bankaların sorumlulukları üstlenildi.

12-Görev zararları ve bazı fonların tasfiyesini öngören yasa: 15'i bütçe içi, 2'si bütçe dışı fonun kapatılması ve gaspı sağlandı. Bunlar arasında Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu (DFİF), Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu (SYDTF), Savunma Sanayiini Destekleme Fonu (SSDF), Tanıtma Fonu, işçilerin parasıyla oluşturulan Tasarrufu Teşvik Fonu da vardı.

13-Ek Bütçe Yasası: Krizden sonra çıkarılan ek bütçenin 130 trilyon lirasının otoyol yatırımlarına gitmesine karar verildi.

14-İhale Yasası: Yasa ile kamu ihalelerine yabancılar için konulan sınırlamalar kaldırıldı. Ardından defalarca değiştirilen ihale yasalarıyla devlet delik deşik edildi. İhaleye verilmeyen devlet işi bırakılmadı.

15-Ekonomik ve Sosyal Konsey Yasası: Bunca azgınca talan ve kamunun satılması planına işçi sınıfının tepki göstereceği düşünülmüş olmalı ki, sendikaları kontrol edecek merkez oluşturuldu. Kamunun, işçi, işveren örgütlerinin bulunduğu örgüte, Ekonomik ve Sosyal Konsey adı verildi."

Selma Değirmenci ise (2021:244-248) 2000 sonrasında devletin iç mimarisinin dönüşüme uğradığını ifade etmekte, 2000 sonrasında çıkarılan tarımla ilgili yasaları sınıflandırarak incelemektedir. Değirmenci bu dönem için 21. yasama döneminden itibaren 134 yasa tespit etmiştir. Yazarın sadece bitkisel üretim ile ilgili yasaları ele alması, hayvancılık, balıkçılık ve su ürünleri, ormancılık gibi konuları dâhil etmemesi bir eksikliktir. Değirmenci, 2000 sonrası tüm süreci yekpare düşünmenin doğru olmayacağını, 2004 sonrasında tarımla ilgili yasalarda bir artış olduğunu ifade etmekte, tarımsal üretimin kurumsal altyapısını oluşturduğunu belirttiği yasaların ise 2004'ten 2010'a kadar devam ettiğini vurgulamaktadır. Değirmenci (2021:248-290) bu 134 yasayı tarımsal alanda metalaşma, tarımsal alanın sektörleşmesi ve tarımsal alanda derinleşen uluslararası ilişkiler kavramları çerçevesinde gruplamaktadır.

YIL	SAYI
2000	2
2001	4
2002	2
2003	5
2004	16
2005	19
2006	12
2007	10
2008	10
2009	11
2010	12
2011	2
2012	5
2013	2
2014	1
2015	9
2016	3
2017	1

Tablo 2.1. Tarımla İlgili Çıkan Yasaların Sayısı (Kaynak: Değirmenci, 2021:248)

1980 sonrası yeni düzenlemelerle birlikte tarımsal destekler azalmıştır. 1990’lar boyunca koalisyonlarla geçen istikrarsız dönemde tarım destekleri dalgalı bir seyir izlemiştir. Bilindiği üzere Türkiye’de 1990’ların ortasından itibaren bir AB rüzgârı esmektedir. Anayasa değişiklikleri ve önemli yasal değişiklikler söz konusudur. Bu düzenlemelerde Türkiye’yi AB’ye almasalar bile bu değişim ve dönüşümlerin Türkiye’nin modernleşmesi ve gelişmesi için ihtiyaç olduğu görüşü öne çıkmaktadır. Türkiye’nin AB üyeliği yılan hikâyesine dönse de ara ara gündeme gelmeye devam etmektedir. Tarım sektöründe de bu dönemde birçok yeni kanun ve yönetmelik hayata geçirilmiştir. Bu süreçte yukarıda değinilmektedir. Bundan sonra ise

bu alanda önemli bir yasal düzenleme olarak Tarım Kanunu ayrıntılı olarak incelenmektedir.

Türkiye’de tarım alanında yapılan yasal değişimlerin izini sürmede önemli bir adım olan Tarım Kanunu’na ve öncesinde bu kanunun hazırlık süreçlerine göz atmak faydalı olacaktır. İlgili kanunun genel gerekçesine bakıldığında⁹ açıkça görüleceği üzere, bu kanunun hazırlanmasında tarım politikalarının uzun vadeli stratejilere dayandırılarak hazırlanmasının gerekliliği, AB uyum ve müzakere süreci, toprak, su gibi doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı, tarım sektörünün rekabetçi bir yapıya kavuşturulması gereklilik ve ihtiyaçları etkili olmuştur. Öyle ki 8. Beş Yıllık Kalkınma Planında çıkarılması amaçlanan çerçeve tarım kanunu DTÖ ve AB göz önünde bulundurularak hazırlanmıştır. Uluslararası piyasalarla rekabeti amaçlayan düzenlemeler ile tarımsal desteklemeye ilişkin hükümlerin yanında; tarımsal veri tabanı, özelleştirme, sözleşmeli üretim, kırsal kalkınma gibi konulara da yer verilmektedir.

Avrupa Birliği Uyum Komisyonu tarafından TBMM Başkanlığına gönderilen raporda yer alan aşağıdaki ifadeler kanunun amacını açıkça belirtmektedir:

“Tasarı; Avrupa Birliğine uyum ve müzakere sürecinde ülkemizin tarım politikalarının uzun vadeli bir temele dayandırılması, doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı esas alınarak tarım sektörü ve kırsal kesimin geliştirilerek rekabetçi bir yapıya kavuşturulmasını sağlayacak esasları belirlemeyi ve Dünya Ticaret Örgütü ve AB’ye uyum sürecindeki gelişmelerden dolayı ortaya çıkacak gerekli düzenlemeleri sağlamayı, verimliliğinin artırılmasını, doğal ve biyolojik kaynakların korunmasını, gıda güvencesi ve güvenliğinin sağlanmasını, ürün piyasalarının güçlendirilmesini, üretici örgütlerinin geliştirilmesini ve tarım sektöründeki refah düzeyinin yükseltilmesini hedeflemektedir.

Tarım sektörüne ilişkin kamu politikaları sektörde çalışan işçileri etkilemekte, girdi ve ürün işleme tesisleri ile kredi ve finans kuruluşlarının yatırım kararlarında önemli rol oynamaktadır. Bu politikaların sık sık değiştirilmesi, sektördeki gelişmeyi olumsuz etkilemektedir. Kısa dönem tercihlerine göre uygulanan politikalar sektörün yapısal sorunlarının ihmal edilmesine ve sektörün özel kesim yatırımları için cazip olmamasına neden olmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa Birliğinde uygulamaya konulan uzun dönemli politikalar ve yasal düzenlemeler, üreticiler için uygun bir yatırım ortamının oluşmasını sağlamış ve üreticilere yol gösterici olmuştur. Bu şekilde gelişmenin sürekli olması sağlanmıştır. Avrupa Birliğinin ortak tarım politikası ve Amerika Birleşik Devletleri’nde 1930’lu yıllardan bu yana her beş ila yedi yılda bir uygulamaya konulan tarım kanunları, bu yasal düzenlemeler için en iyi örnekleri oluşturmaktadır.

⁹ Kanunun genel gerekçesi için bkz. EK-1 (TBMM, 2005).

Avrupa Birliğine uyum sürecinde ülkemizin tarım politikalarının, ortak tarım politikası da dikkate alınarak, uzun vadeli bir temele dayandırılması önem ve öncelik taşımaktadır.” (TBMM, 2005).

Yukarıda yer verildiği üzere bu kanunda DTÖ ve AB ile ilişkilerin gereklilikleri, rekabetçi bir tarımsal yapı, sektörün özel sektör için cazip hale getirilmesi gibi hedefler söz konusudur. Bu hedeflerin gerçekleşmesinin yolunun ise AB-OTP ve ABD örneği gibi başarılı örneklerden yola çıkarak tarım politikalarının uzun vadeli stratejilere dayanmasından geçtiği ifade edilmektedir.

Aynı raporda AB Genel Sekreterliği’nin hayvancılık destekleri konusunda belirsizliklere dikkat çektiği ve Hayvan Kimlik Sistemi konusunda önerilerde bulundukları belirtilmektedir. Genel Sekreterliğin bir diğer önerisi ise üretici örgütlenmesinin geliştirilmesine yönelik açık bir destekleme talebinde bulunulması yönündedir. Üretici örgütlenmesinin geliştirilmesi tasarıda dördüncü maddede tarım politikalarının öncelikleri arasında yer almaktadır. Ancak Türkiye’de tarım denince herkesin savunduğu üretici kooperatiflerine yönelik açık bir destek önerisinin milletvekillerinden veya Bakanlar Kurulu üyelerinden değil de Avrupa Birliği’nden gelmiş olması dikkate değerdir.

Tarım, Orman ve Köy İşleri Komisyonu Raporu’nda ise AB uyum ve müzakere sürecinde uzun vadeli tarım politikası oluşturmak ve sürdürülebilirliğini sağlamak, tarım sorunlarını çözmek gibi amaçlarla çerçeve bir Tarım Kanunu’nun çıkarılmasının amaçlandığı belirtilmektedir. Yine rapordaki önemli husus tarımsal desteklemenin finansmanına ilişkin maddeye aittir. İlgili maddenin tasarındaki ilk hali “Tarımsal destekleme programlarının finansmanı, bütçe kaynaklarından ve dış kaynaklardan sağlanır.” şeklinde iken ilgili maddeye aşağıdaki gerekçeyle bugün de çokça tartışılan ve bütçeden ayrılan kaynağa ilişkin bir ifade eklenmiştir:

“Tarımsal destekleme politikasının en önemli unsurunun desteklemeye ayrılacak kaynağın olduğu, Avrupa Birliği ülkeleri ve ABD gibi ülkelerin tarım mevzuatlarını oluştururken, bu politikalar için öngörülecek bütçelerini net olarak ortaya koydukları, istikrarlı bir tarım politikasının uygulanabilmesine imkan verecek yeterli kaynağın kanunla belirlenmesinin uygun olacağı gerekçesiyle; maddeye ‘Bütçeden ayrılacak kaynak, Gayri Safi Milli Hasılanın yüzde birinden az olamaz.’ cümlesinin eklenmesi suretiyle kabul edilmiştir. (TBMM, 2005)

Yine rapordaki karşı oy yazısı dikkat çekmektedir. Yasanın çerçeve bir tarım yasası olmadığı, üretici, tüketici, toplum ve kamu örgütlenmesi açısından düzenlemeler getirmediği, iyi hazırlanmış bir tarımsal destekleme yasası olduğu ifade edilmektedir. Tarımda üretim planlaması konusunun tarım politikalarının öncelikleri arasında olmaması, Tarımsal Destekleme ve Yönlendirme Kurulu'na üretici ve sanayici temsilcilerinin yer almaması eleştirilmekte, desteklerin tarlalar boşken açıklanması gerektiği vurgulanmaktadır.

Bu kısmı bitirmeden önce yakın zamanlarda tarım kanununda yapılan bazı değişiklikleri de ele almak yerinde olacaktır. Tarım Kanunu'nun hazırlandığı dönemde Adana milletvekili ve Tarım, Orman ve Köyişleri Komisyonu Başkanı olan Vahit Kirişçi Tarım Kanunu'nda önemli görülebilecek değişikliklerin yapıldığı 2023 senesinde ise Tarım ve Orman Bakanı'dır. 24 Aralık 2022'de Beykoz Belediyesi'nin düzenlediği “Kent Tarımı Sempozyumu”nda Tarım ve Orman Bakanı Prof. Dr. Vahit Kirişçi açılış konuşmasında gıda güvenliği meselesinin önemine işaret ettikten sonra, tarımın kendileri için bir milli güvenlik meselesi olduğunu ifade etmekte, “Böylesi hayati önemi haiz bir alanda güçlü olmak için; doğal kaynaklarımızı en doğru şekilde kullanmak, üretimde verimliliği artırmak ve üretim altyapısını sürdürülebilirlik temelinde sağlam bir zemine oturtmak mecburiyetindeyiz.” demektedir. 2005 yılında Toprak Koruma ve Arazi Kanunu'nu çıkararak toprakların fiziki olarak korunmasının sağlandığını, bugün “tarımda net ihracatçı bir ülke” haline geldiğini, bunun da 17 yıl önce hayata geçirilen mevzuat değişiklikleri sayesinde olduğunu eklemektedir. Kirişçi'ye göre 2006 yılında çıkarılan Tarım Kanunu bir devrim niteliğindedir ve Atatürk'ün hayali olan Tarım Sigortası üreticilerin hizmetine sunulmuştur. Kirişçi bu konuşmasında hayata geçirilmesi planlanan yeni kanuni değişikliklerden de bahsetmektedir. Ekiilmeyen arazileri üretime kazandırılabilmesi için tarım arazilerinin 2 yıl işlenmediği takdirde, Bakanlık olarak devreye girileceğini, bu arazilerin “Ben üretirim.” diyen çiftçilere sezonluk olarak kiraya verileceğini, “bitişik arazi sahiplerine, kooperatiflere, aynı yerleşim yerinde faaliyet gösterenlere” kiralamada öncelik tanınacağını ifade etmektedir. Ayrıca, mülk sahiplerinin “Toprak benim, istediğimi yaparım.” deme lüksü olmadığını, üretim planlaması yönünde adımların

gıda güvenliği ve tarımın geleceği açısından bir zorunluluk olduğunu eklemektedir (Kirişçi, 2023:9-12).

Kirişçi'nin bahsettiği üretimde sürekliliği sağlama ve planlamaya yönelik değişiklikler bir dizi eklemeye birlikte 23.3.2023 tarihinde 7442 sayılı kanunla hayata geçirilmiştir. Orman Kanunu'nun yanı sıra, 5488 sayılı Tarım Kanunu, 3402 sayılı Kadastro Kanunu, 5403 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu, 5648 sayılı Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Hizmetleri Hakkında Kanun, 6292 sayılı Orman Köylülerinin Kalkınmalarının Desteklenmesi ve Hazine Adına Orman Sınırları Dışına Çıkarılan Yerlerin Değerlendirilmesi ile Hazineye Ait Tarım Arazilerinin Satışı Hakkında Kanun dâhil olmak üzere toplamda 9 kanunu kapsayan değişiklikler söz konusudur (Orman Kanunu ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 2023).

Burada çiftçileri doğrudan ilgilendiren en önemli düzenlemeler ise Kirişçi'nin bahsettiği üretim planlaması, 2 yıl üretim yapılmayan arazilerin kiralanması ve sözleşmeli üretime ilişkin değişiklikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu düzenlemeler henüz yeni olmakla ve tamamen hayata geçmemiş olmakla birlikte üretim planlamasına yönelik tartışmalar başlamış gözükmektedir. Üretim planlamasına yönelik değişiklik aşağıdaki gibidir:

MADDE 2- 18/4/2006 tarihli ve 5488 sayılı Tarım Kanununun 7 nci maddesi aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir.

“MADDE 7- Tarım sektörü ile ilgili politikaların tespit edilmesi, planlanması ve koordinasyonu ile ilgili kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapılarak uygulanmasında Bakanlık yetkilidir.

Tarımsal üretimin planlanması, gıda güvencesi ve güvenliğinin temin edilmesi, verimliliğin artırılması, çevrenin korunması ve sürdürülebilirliğin tesis edilmesi için Bakanlıkça belirlenen ürün veya ürün gruplarının üretimine başlanmadan önce Bakanlıktan izin alınır. Bakanlık, arz ve talep miktarı ile yeterlilik derecesini dikkate alarak hangi ürün veya ürün gruplarının üretileceği ile tarım havzası veya işletme bazında asgari ve azami üretim miktarlarını belirler.

Bu maddenin ikinci fıkrasına aykırı faaliyette bulunanlardan;

a) Bu maddenin ikinci fıkrasına aykırı faaliyette bulunduğu ilk kez tespit edilenler, bu madde hükümlerine uygun şekilde faaliyet göstermeleri için Bakanlık tarafından yazılı olarak uyarılır.

b) Bakanlık tarafından yazılı olarak uyarılan ancak uyarı tarihinden itibaren 12 ay içerisinde bu maddeye uygun faaliyette bulunmayanlar, uyarı tarihinden itibaren beş yıl süreyle hiçbir destekleme programından yararlandırılmazlar.

c) Bu fıkranın (a) ve (b) bentlerine göre işlem tesis edilen ancak bu maddenin ikinci fıkrasına aykırı olarak bir sonraki takvim yılında da faaliyette bulunduğu tespit

edilenlere, ürün grubuna göre bu faaliyetten elde edilecek yıllık brüt hasılasının yüzde birinden beşine kadar idari para cezası verilir.

ç) Çok yıllık üretim faaliyetlerinde yazılı uyarı ve destekten yararlanırmama işlemlerinin tesis edilmesine rağmen bu maddenin ikinci fıkrasına aykırı olarak üretime devam edenlere, aykırı faaliyette bulunduğu tespit edilen her yıl için bu faaliyetten elde edilecek yıllık brüt hasılasının yüzde birinden beşine kadar idari para cezası verilir.

İdari para cezasının hesaplanmasına esas brüt hasıla, bir önceki takvim yılında Türkiye İstatistik Kurumu tarafından yayımlanan üretimin yapıldığı il genelinin ortalama verim değeri ile rayiç fiyat dikkate alınarak hesaplanır. Türkiye İstatistik Kurumu tarafından verim değeri yayımlanmayan ürünlerin ortalama verim değeri Bakanlık İl Müdürlüğünce belirlenir.

Bu maddede yer alan idari yaptırımlar mahalli mülki amir tarafından uygulanır.

Bu maddenin uygulanmasına ilişkin usul ve esaslar Bakanlıkça çıkarılan yönetmelikle belirlenir.”

Üretim planlamasına yönelik olarak maddenin sonunda ifade edilen yönetmelik taslağı görüşleri alınmak üzere sektör paydaşlarına iletilmiş görünmektedir. Üretici temsilcileri planlamanın bütüncül olması, bölge ve havza bazlı planlarla teşvik ve desteklerin erkenden açıklanarak çiftçilerin yönlendirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Eleştiriler ise taslağın yetersiz olduğu, kapsayıcı ve gerçekçi bir tarım sayımı yapılmadan üretim planlamasının başarısız olacağı, alım garantili ve sigortalı bir modelin gerekliliği, çiftçilerin oy hakkının olmaması gibi konularda odaklanmaktadır (Aydınlık, 2023).

Bu konuyla ilgili gazeteci Ali Ekber Yıldırım ise genel itirazları incelerken sektör temsilcilerince eleştirilen konuların başında “Tarımsal Üretimin Planlanması Kurulu”nun tamamının bakanlık bürokratlarından oluşturulmasının geldiğini, kurulda çiftçi, ihracatçı, üniversite ve diğer paydaş temsilcilerinin de oy hakkı ile olmasının istendiğini ifade etmektedir. Üretimin izne bağlanmasının bürokratik yoğunluğa ve zaman kaybına yol açacağı, alım garantili ve sigortalı bir model, tam bir tarım sayımı yine eleştiri ve talepler arasındadır. Mevcut Tarım ve Orman Bakanı İbrahim Yumaklı ile görüşüğünü belirten Yıldırım, Bakanın il ve bölge bazlı, kamu kuruluşları, özel sektör ve STK temsilcileri, odalar, akademisyenler gibi sektör paydaşlarının katılacağı toplantılar yapılacağını ve yönetmeliğin bunlar sonrasında nihai halini alacağını, Eylül ayında da pilot uygulamaya başlanacağını ifade ettiğini eklemektedir (Yıldırım, 2023b).

Bir diğer değişiklik ise sözleşmeli üretime ilişkindir. Daha önce yönetmelik ile düzenlenen sözleşmeli üretim konusu kanun metnine dâhil edilmiştir. Huricihan İslamoęlu¹⁰ ve diğerlerinin (2008) dile getirdiği bu talep hayata geçirilmiştir.

MADDE 3- 5488 sayılı Kanunun 13 üncü maddesi aşığıdaki şekilde değiştirilmiştir. “MADDE 13- Bakanlık, tarım sektöründe sözleşmeli üretimin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için gerekli düzenlemeleri yapar. Sözleşmeli üretimi özendirmek üzere üreticilere, bu Kanunla belirtilen desteklerin verilmesinde öncelik tanınır.

Sözleşmeli üretim aşığıdaki usul ve esaslar çerçevesinde yürütülür:

a) Sözleşmede yer alan tarafların haklarının korunması ve sorumluluklarının belirlenmesi için sözleşmenin taraflarında aranacak vasıflar, sözleşmeye konu ürünün teslim ve tesellüm koşulları, fiyat ve miktardaki değişim oranları, ayni ve nakdi avansın sınırları ile kapsamı ve benzer hususların da içerisinde olduğu sözleşme genel şartları tarımsal faaliyet alanlarına göre Bakanlık tarafından çıkarılacak yönetmelikle belirlenir.

b) Sözleşmeli üretimde irade serbestisi esastır. Ancak salgın hastalıklar, tarım ürünleri ticaretinde yaşanan gelişmeler karşısında arz güvenliğinin sağlanması, tarımsal üretimin iç veya dış talebe uygun olarak ayarlanması veya bitki ve hayvan sağlığının korunması amacıyla, ihtiyaç halinde Bakanlık tarafından belirlenen ürün veya ürün grupları bu madde kapsamında sözleşmeli olarak üretilir.

c) Bakanlık, sözleşmeli üretimin geliştirilmesi, izlenmesi ve kontrol edilmesi amacıyla sözleşmenin taraflarını ve kapsamını içeren kayıt sistemleri oluşturur ve sözleşmeler bu kayıt sistemleri kullanılmak suretiyle de düzenlenebilir.

ç) Tarımsal üretim sözleşmesine tabi ürünlere veya üretim varlıklarına sigorta yaptırılması zorunludur. Bakanlık sözleşmenin tarafı olan kişiler için de ilave sigortaların yaptırılması şartını getirebilir.

d) Tarımsal üretim sözleşmelerinde belirtilen mücbir sebepler haricinde sözleşme kapsamında üretilen ürünün alımından veya satımından vazgeçen üretici ya da alıcılar için ceza koşulu belirlenir. Ceza koşulu, alımından ya da satımından kaçınılan ürün miktarının sözleşmedeki bedelinin yüzde yirmisinden az ve yüzde ellisinden fazla olamaz. Et ve Süt Kurumunun taraf olduğu sözleşmelerde üretici için ceza koşulu bu bentte yer alan alt sınırdan daha az olarak belirlenebilir veya ceza koşuluna yer verilmeyebilir.

e) Tarımsal üretim sözleşmesinden doğan davalarda arabulucuya başvurulmuş olması dava şartıdır. Bu uyuşmazlıklarda sözleşmeli üretim konusunda uzmanlık eğitimi almış olan arabulucular; bu eğitimi alanların bulunmaması durumunda diğer arabulucular görevlendirilir. Arabulucu, yapılan başvuruyu görevlendirildiği tarihten itibaren iki hafta içinde sonuçlandırır. Bu süre zorunlu hâllerde arabulucu tarafından en fazla bir hafta uzatılabilir. Bu bendin uygulanmasına ilişkin hususlar Tarım ve Orman Bakanlığının görüşü alınarak Adalet Bakanlığınca çıkarılan yönetmelikte belirlenir.

f) Tarımsal üretim sözleşmesinden doğan davalarda basit yargılama usulü uygulanır ve bu davalar ivedi olarak görülür. Bu sözleşmeden doğan davalar ile icra takiplerinde üretici, yapılacak tüm yargılama ve icra takip giderlerinden geçici olarak muaf tutulur. Dava ve icra takibi sırasında yapılması gereken tüm giderler Devlet tarafından avans olarak ödenir. Ertelenen tüm giderler ile Devletçe ödenen avanslar dava ve takip sonunda haksız çıkan taraftan tahsil olunur.”

¹⁰ İslamoğlu, 6 Ocak 2020’de Sabancı Üniversitesi’ne bağlı İstanbul Politikalar Merkezi’nde gerçekleştirilen -benim de katılımcısı olduğum- “İklim Değişikliği Bağlamında Türkiye’de Tarımın Dönüşümünün Politik Ekolojisi” başlıklı programda bu talebini yinelemiştir. Programla ilgili bir haber için bkz. (İklim Haber, 2020).

Bu kanunda yer alan aşağıdaki bir diğer düzenleme ile bir anlamda Osmanlı dönemindeki  iftbozan vergisi geri getirilmeye çalışılmaktadır. Bunun  zel mülkiyete müdahalelere ilişkin tartişmalar doğuracağı şüphesizdir. Öte yandan fikir güzel olmakla birlikte nasıl ve ne şekilde uygulanacağı planlamaya benzer şekilde tartişmaları tetikleyecek görünmektedir.

MADDE 37- 3/7/2005 tarihli ve 5403 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanununun 8/K maddesine aşağıdaki fıkralar eklenmiştir.

“Bakanlık; Hazinesinin  zel mülkiyetinde veya Devletin hüküm ve tasarrufu altında bulunan tarım arazileri hariç olmak üzere, mülkiyeti gerçek ve tüzel kişilere ait olup, hisselilik, mülkiyet ihtilafı, parçalılık, tarımsal faaliyete son verilmesi, g   veya başka bir sebeple üst üste iki yıl süreyle işlenmeyen tarım arazilerini tespit ederek, ekonomiye kazandırılması ve kamu yararına kullanılması için bu arazileri kira geliri arazi maliklerine ait olmak üzere ve arazinin vasfının değiştirilmemesi şartıyla sezonluk olarak rayiç bedelden aşağı olmamak üzere kiraya verir.

Kiralama  ncelikli olarak kiraya verilecek arazinin bulunduğu yerleşim yerinde ikamet edenlere ya da 18/4/2006 tarihli ve 5488 sayılı Tarım Kanununun 3 üncü maddesinde belirtilen sivil toplum kuruluşlarına ve meslek odalarına yapılır. Bakanlık kiralama işlemlerini genel hükümlere göre taşınmaz ticareti yetki belgesine sahip işletme ve sözleşmeli işletmelere de yaptırabilir. Bu maddeye göre kiralanan araziler Bakanlıkça belirlenen kayıt sistemlerine kaydedilir ve kiracılar bu arazilerle ilgili tarımsal desteklerden yararlandırılır.

Kiralanan arazilerin rayiç kira bedelleri ve kiralayanların yetiştirebilecekleri ürün veya ürün grupları Bakanlık il veya ilçe müdürlükleri tarafından mahallinde veya elektronik ortamda ilan edilir. Öncelikli gruplardan birden fazla istekli çıkması halinde en yüksek teklifi verene kiralınır. Öncelikli gruplardan istekli çıkmaması halinde diğer isteklilerden en yüksek teklifi verene kiralınır.

Arazi maliklerine veya hak sahiplerine ulaşılamaması halinde kira bedelleri araziye  zg lenerek bir kamu bankası nezdinde açılacak vadeli hesaba yatırılarak nemalandırılır. Mülkiyeti ihtilaflı arazilerde ihtilafın giderilmesi halinde biriken kira geliri ve ferileri hak sahiplerine dağıtılır.

Kiralanan arazilerin; sınıfı, parsel büyüklüğü, verimliliği gibi hususlar dikkate alınarak tespit edilmesi, kiralama usul ve esasları, kira bedellerinin ve sürelerinin belirlenmesi ile kiralamaya ve kira gelirlerinin hak sahiplerine dağıtımı ile bu maddenin uygulanmasına ilişkin diğer hususlar Bakanlık tarafından çıkarılan yönetmelikle belirlenir.”

Görüleceği  zere Tarım Kanunu yasalaşırken hazırlanan komisyon raporlarında karşı oy yazısında dikkat çeken eleştirilerin benzerleri günümüzdeki değişikliklerde de karşımıza çıkmaktadır. Tarım Kanunu’nun 2006’daki ilk halinde öncelikler arasında olmaması eleştirilen üretim planlaması 2023’te kanuna eklenmiş, somut adımlar atılmıştır. Ancak desteklerin üreticiler henüz tarlayı ekmeden açıklanması yönünde bir adım atılmış değildir. Bununla birlikte bu desteklerin ekim öncesinde açıklanması halinde bazı ürünlerin ihtiya ın çok üzerinde üretilen ve çiftçiye gelir getirmeyeceği unutulmamalıdır. Öte yandan 2006’da oluşturulan ve daha

sonra cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi ve 2018'deki seçim sonrası yürürlükten kaldırılan “Tarımsal Destekleme ve Yönlendirme Kurulu”na benzer bir kurulun üretim planlaması konusunda oluşturulması söz konusudur. 2006'da eleştirildiği gibi doğrudan hükümetin kontrolünde bir kurul yapısı yeni üretim planlaması için de tasarlanmaktadır. Sonuç olarak 2006'daki eleştirilere yönelik bazı adımlar atılmış olmakla birlikte bunların yetersiz görünmektedir. Öte yandan yeni kanuni değişiklikler tarımın sorunlarına yönelik anlamlı görünen öneriler olmakla birlikte, üretim planlamasının taslaktaki haliyle hayata geçirilmesi kanaatimce zor görünmektedir. Sözleşmeli üretimin kanuni güvenceye alınmasına rağmen (konut kira artışlarına ilişkin %25 zam sınırlamasının örnekleri ortada iken) uygulamada nasıl karşılık bulacağı meçhuldür. Arazisini iki yıl işlemeyenlerin topraklarının devlet tarafından üçüncü kişi ve kurumlara kiralanması da aynı şekilde uygulamada birçok soruna yol açmaya aday durumdadır.

2.3. Tarımda Özelleştirmeler ve Uluslararası Şirketler

Türkiye’de devletçilik üzerine çeşitli tartışmalar görülmüş ve özel sektörün ekonomide öne çıkması savunulmuştur. KİT’lerin birer kambur olduğu yönünde eleştirilerle birlikte özelleştirme uygulamaları da bu doğrultuda yaygınlık kazanmaktadır. Tarımdaki özelleştirmeler de bu süreçten nasibini almıştır. Yine özelleştirmeler süreci devlet tarafından kontrol edilen bir tarım piyasasından özel sektöre dayalı bir sisteme geçişi işaret etmektedir.

Özelleştirmeye ilişkin ilk adımlar 1983 sonrasında ANAP iktidarı döneminde atılmış ve 1984 yılında KİT’lere ilişkin 233 sayılı KHK’nın çıkarılmasıyla özelleştirme yolu da açılmıştır. Bu sürecin yönetimi için yabancı danışmanlık şirketlerinden danışmanlık alınmış ve 1985 sonunda ABD’li Morgan Guaranty Bank’ın “Özelleştirme Ana Planı” önerileri çerçevesinde bu süreç yürütülmüştür. Bu planda tarımsal KİT’lerin satış öncelikleri için birinci derecede YEMSAN, TİGEM; ikinci derece SEK, EBK, ORÜS, ÇAYKUR, TÜGSAŞ, TŞFAŞ; üçüncü derecede ise TMO, TZDK önceliklendirilmişlerdir. Zaman içerisinde bu sıralamada değişiklikler yapılmış, bazı kurumlar özelleştirme kapsamına alınırken bazıları da bu kapsamdan çıkarılmıştır (Oral, 2013:300). IMF ve DB eliyle özelleştirmenin koşulları

oluşturulmuştur. 1980’li yıllar özelleştirme için hazırlık yılları, 1990’lı yıllar ve sonrası ise uygulama yılları olmuştur (Aysu, 2002:65).

Özelleştirmenin gerekçelerine bakıldığında KİT’lerin verimsiz olduğu, zarar ettikleri, satıştan elde edilecek paraya ülkenin ihtiyacı olduğu, hisse kültürünün yaygınlaşması, yabancı yatırımcıyı ülkeye çekmek gibi argümanlar öne sürülmektedir. Aysu (2002:73) bu tür argümanların doğru olmadığını ifade etmekte ve KİT zararları veya fazla istihdamın yol açtığı yüksek ücret maliyetlerini dünya ülkeleriyle karşılaştırarak düşük bulmaktadır. Yine Oral (2013) çalışmasında genel olarak özelleştirmeleri eleştirmekte, birçok kurumun sırf toprak mülkiyeti değerinin özelleştirme bedelinden yüksek olduğunu öne sürmektedir. Yine o dönemde Aysu’nun aktardığına göre, Cumhurbaşkanı Sezer özelleştirmelere mesafeli durmaktadır.

“Özelleştirme amacından saptırıldı. Yandaşa gelir sağlamak için kullanılıyor. Kars Süt Kurumu özelleştirildi. Firma makineleri alıp gitmiş, üretim yapmıyor. Özelleştirmeden önce 10 yıl üretim şartı konulsun...” (akt. Aysu, 2002:79).

Özelleştirmenin kendisine salt iyi veya kötü diye yaklaşımdan ziyade sektörel bazda bakmak ve değerlendirmek daha doğru olacaktır. Tarım ve gıda sektörünün tamamen devlet tekelinde olmasının zararları olabileceği gibi tamamen özel sektörün elinde olması da hem üreticileri hem de tüketicileri memnun etmeyecek sonuçlar doğurmaktadır.

Yem sanayinin özelleştirilmesine bakıldığında; 1990’ların başında 26 fabrikası ile karma yem piyasasında %12 paya sahip olan YEMSAN’ın ortak olduğu fabrikalardaki payları özel sektöre devredilmiş. Mayıs 1992’de ise özelleştirme kapsamına alınmıştır. 1993-1995 arasında YEMSAN’a bağlı tüm üretim birimleri özelleştirilmiş ve devlet karma yem üretim sektöründen çıkmıştır. Özelleştirilen 26 fabrikanın 6’sının faaliyeti ise yeni sahiplerince durdurulmuştur (Oral, 2013:306). Tohumculuk ve TİGEM’e bakıldığında ise 1980 öncesinde tohumculuğun devlet tekelinde olduğu ancak 1982’de daha önceden devlet tarafından belirlenen tohumluk fiyatlarının serbest bırakıldığı görülmektedir. 1984’te Dünya Bankası ile yapılan ikraz anlaşması ile ithalat serbest bırakılmış, tohumculuk yerli ve yabancı sermayeye

açılırken TİGEM'in işlevleri aşındırılmıştır. Ticari tohumluk pazarında faaliyet gösteren şirketlerin sayısı 400'ü geçmiş; hibrit mısır, hibrit ayçiçeği, patates ve sebze gibi tohumluk türlerinde şirketler neredeyse piyasayı tamamen ele geçirmişlerdir. Öte yandan TİGEM'in 16 işletmesi 30 yıl süre ile özel sektöre kiralanmıştır (Oral, 2013:303).

Süt sektöründe atılan adımlara bakıldığında hayvancılık sektörü ile doğrudan ilişkili SEK, EBK ve YEMSAN olmak üzere üç KİT göze çarpmaktadır. Bu üç kurum Mayıs 1992'de özelleştirme kapsamına alınmıştır. Bu kurumların bazılarının pazar payları düşük olmasına rağmen müdahale alımları yoluyla fiyat oluşturma ve pazarda istikrarı sağlama gibi işlevleri bulunmaktadır. SEK'e ait 32 işletme 1995 yılı içerisinde özelleştirilmiştir. Bu işletmelerin Koç Holding, Tekfen Grubu, Tikveşli gibi şirketler tarafından satın alındığı görülmektedir. 4 adet işletmeyi satın alan Tekfen Gruba bağlı Mis Süt 1996 sonrasında Nestle'ye devredilmiştir. Bu işletmeler "üç yıl süreyle çalıştırılacakları" taahhütüne rağmen düşük kapasite gerekçesiyle kapatılmıştır. Bu satın alımlardaki amaç da bu fabrikaların işletilmesi değil, kuruldukları arazilerde toprak rantı ve bu alandaki kamu üretimine son vermektir. Tikveşli ise daha sonra Sabancı-Danone ortaklığı olan DanoneSa'ya satılmış ve Danone Grubu Aralık 2003'te bu şirketteki Sabancı hisselerini almıştır. Adını Danone Tikveşli olarak değiştiren şirket aynı dönemde Nestle'nin Türkiye'deki süt ve sütlü ürünler kısmını da satın alarak sektörün önemli bir oyuncusu haline gelmiştir. Süt ve süt ürünleri sektörü 2015 yılı itibariyle Yaşar Holding (Pınar Süt), Ülker (İçim Süt), Koç Holding (Sek Süt), Danone-Tikveşli, Dimes ve Sütaş olmak üzere altı büyük tekel tarafından yönlendirilmektedir¹¹ (Oral, 2013:304-305).

Aysu (2002:88) özelleştirilen kurumların üretime devam etmesi gerektiğini savunmakta, üretmeyince sözleşmenin feshedilmesini önermektedir. Bu bağlamda yapılan mutabakatlara özelleştirilen kurumları devralan şirketlerin uymadıkları,

¹¹ Altı şirketin olduğu bu piyasaya oligopol demek daha doğrudur. Oral'ın bu piyasayı tekel olarak nitelendirmesi muhtemelen politik retoriğin kurbanı olduğunun göstergesidir.

bunların da denetlenmediği veya ciddi bir yaptırıma maruz kalmadıkları görülmektedir.

Gürel, 1980 sonrası neoliberal tarım politikalarını incelerken tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi sürecine de değinmektedir. 1980 sonrasında, Tarımsal KİT'lere bakıldığında, hayvan yemi üretiminde önemli bir rolü olan Yem Sanayi Anonim Şirketi (YEMSAN), hayvansal gıda üretim ve ticaretinin önemli bir kısmını kontrol eden Et ve Balık Kurumu'nun (EBK) birçok tesisi, süt piyasasında önemli bir aktör olan Süt Endüstrisi Kurumu (SEK) 1995'te özelleştirilmiştir. En büyük özelleştirmeler ise 1999 sonrasında hayata geçirilmiştir. 2001'de çıkarılan Şeker Yasası neticesinde Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş (TŞFAŞ) farklı parçalara ayrılmış ve bu parçalar daha sonra özelleştirilmiştir. Yine 2001'de Tütün Yasası ile Tekel parçalanmıştır. Tekel'in alkol kısmı 2004'te (Mey İçki Sanayi ve Ticaret A.Ş adını alan) yerli bir konsorsiyuma satılmış, bu konsorsiyum 2006'da hisselerinin %90'ını Texas Pacific Group adlı Amerikan tekeline devretmiştir. TEKEL'in tütün bölümü ise 2008'de British-American Tobacco Company'e satılmıştır (Gürel, 2015:357).

Çay sektörüne bakıldığında, 1984'te çay alım, işlenmesi ve satışında devlet tekeli kaldırılarak sektör yerli ve yabancı sermayeye açılmış bulunmaktadır. Özelleştirmeyi izleyen 10 yıllık süreçte özel sektöre 263 çay işleme tesisi kurulmuştur. 2015 itibariyle 1,5 milyar TL olduğu tahmin edilen pazarda ÇAYKUR %50, Lipton (Unilever) %17 ve Doğuş ise %13 Pazar payına sahiptir. Onları Ofçay takip etmektedir. Ülker Grubunun Obaçay ve Doğa; Coca-Cola'nın ise Doğadan Çay'ı satın almasıyla pazarda rekabet artmaktadır. Türkiye yıllık 200 bin tonluk çay tüketimiyle dünyada çay tüketiminde ilk 5 ülke arasında yer almaktadır. Büyük bir çay pazarı olan Türkiye'de, IMF ve Dünya Bankası'na ÇAYKUR'a ait fabrikaların 2001 yılından itibaren özelleştirileceği taahhüt edilmiştir. ÇAYKUR'un özelleştirilmesi ile bu pazar çokuluslu tekeller ya da yerli ortaklarının eline geçme ihtimali kuvvetle muhtemeldir (Oral, 2013:302-303). Çaykur'un özelleştirilmesi gündeme gelse de gerçekleşmemiştir. Ancak bu kurumun son yıllarda zarar açıklaması da ayrıca değerlendirilmesi gereken bir konudur. Sırf zarar etmesi özelleştirilmesi için gerekçe

olmayabilir ancak KİT'lerin kendi finansal istikrarını ve personel yeterliliği ve yetkinliğini de dikkate alması gerekmektedir.

Pancar şekeri ve nişasta bazlı şeker üretimine bakıldığında, yıllık ortalama 2 milyon ton pancar şekeri üretilen ülkemizde 25'i bir kamu kuruluşu olan Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'ye (Türkşeker) ve 8'i de özel sektöre ait olan toplam 33 şeker fabrikası bulunmaktadır. Ayrıca 5 adet NBSŞ üreticisi şirket vardır. Türkşeker Haziran 2000'de IMF'ye verilen niyet mektubu çerçevesinde özelleştirme gündemine girmiş ve Aralık 2020'de özelleştirme kapsamına alınmıştır. IMF ve Dünya Bankası'na verilen niyet mektupları çerçevesinde Nisan 2001'de Şeker Kanunu kabul edilmiştir. Bu kanunla Türkşeker fabrikalarının özelleştirilmesine imkân sağlanmış, şeker pancarı üretimine kota getirilmiş, şeker fiyatlarının belirlenmesi piyasaya bırakılmıştır. Son 5 yıl içerisinde Türkşeker fabrikalarının özelleştirilmesi için değişik zamanlarda ihaleye çıkılsa da bunların hepsi iptal edilmiştir (Oral, 2013:306). Özelleştirme Yüksek Kurulu 2016 yılında aldığı kararla, kalan 14 fabrikanın 2018 yılı sonuna kadar özelleştirilmesi sürecini hedeflediği tarihte tamamlanmıştır (Tekeli, 2019:36-37).

Özelleştirmelere ilişkin 1980-2001 yılları arasına ilişkin genel değerlendirmesinde Tekeli (2019:33) de bu dönemde özelleştirme alanında atılan adımlarla devletin tekelci konumunun rekabete açılması ve özellikle hayvancılık alanındaki üretim tesislerinin de elden çıkarılmasıyla, devletin tarım kesimindeki müdahale gücünün önemli oranda zayıflatıldığını öne sürer. Burak Gürel (2015:357) tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesinin uluslararası tekellerin tarımdaki ağırlığını artırdığını belirtir.

Özelleştirmelerle birlikte yaygınlık kazanan durumlardan birisi de daha önce sınırlı biçimde uluslararasılaşmanın olduğu gıda sektöründe küresel şirketlerin ağırlığını artırması olgusudur. Zafer Yenil (2001) uluslararası şirketler ve bunların yerli ortaklıklarına, tarımın yeniden yapılanması sürecine dair açıklayıcı bilgiler sunmaktadır. Bu süreçte tarımsal üretim ve gıda sanayisinde uluslararası sermayenin rolü büyümeye başlamıştır. Türkiye'nin önde gelen yerli sermaye grupları (Sabancı, Koç, Yaşar, Tekfen vs.) giderek büyüyen ölçeklerde, çok uluslu şirketlerle ortaklıklara girerek et, süt ve sütlu mamuller üretimi, gıda paketlemesi, sebze ve meyve işlenmesi

ve dondurulması, çay üretimi, tam ve yarı hazır gıda üretimi, gıda pazarlaması ve perakendeciliği gibi alanlarda faaliyet göstermeye başlamıştır.¹²

zelleştirmelere ilişkin eleştiriler genel olarak bazı özelleştirmelerin arsa bedellerinin bile altında yapılması (EBK, SEK gibi) veya süt sektörü örneğindeki gibi tekelleşme eğilimi, orman talanı gibi konular etrafında toplanmaktadır (Oral, 2013:302-305). Aysu (2002:74-78) da zelleştirminin sosyal boyutları ve getirdiği sorunları ise kapatma, içten atılma, pazar payı ile kıymetli arsaları ele geçirme gibi olgular üzerinden eleştirmektedir.

Bunlar kısmen doğru olmakla birlikte bu KİT'lerin birçoğunun görev zararı yazdığı, haddinden fazla işçi çalıştırdıkları da bilinmektedir. Uzun yıllar st düzey yöneticilik yapmış ve sivil toplum kuruluşlarındaki görevleriyle kamuoyunda tanınan Can Parker'e katıldığı bir TV programında sunucu 1978'de Deniz Baykal'ın Enerji Bakanı iken kendisine yapılan Petkim Genel Müdürlüğü teklifini sorar. Parker görevi kabul etmemiştir. Deniz Bey'i eskiden tanıdığını, siyasette takip ettiğini belirttikten sonra aralarında geçen konuşmadan bahsetmektedir. Deniz Bey'e neden kendisini seçtiğini sorduğunda Baykal'ın kendisine para konusunda güvendiğini ifade ettiğini, müdür ve yardımcılarını tayin etmesine izin verileceğini ama işçilerin parti kanalından geleceğini bildirdiğini söyler. Onun için kabul etmediğini belirtir. Sunucunun işçileri sizin belirlemenize izin verilseydi kabul eder miydiniz sorusunu ise olumlu olarak yanıtlar. Parker devlet kurumlarının kr etme gibi bir kaygılarının olmadığını, kendisinin iş yapış tarzının buna uygun olmadığını, zaten neredeyse tüm devlet müesseselerinin zarar ettiğini ve Petkim'in zaten çok büyük oranda fazla sayıda işçisi olduğunu bildiğini de ekler (Paker, 2017). Görüldüğü üzere sağ veya sol ideolojiden bağımsız olarak KİT ve siyasal iktidar ilişki mekanizması benzer şekillerde işlemektedir. Birçok KİT de piyasayı dengeleme veya kr amacının dışında siyasal iktidarların çıkarlarına hizmet eden yerler bir nevi halk dilindeki ifade ile arpalık konumuna gelmiştir.

¹² Yenal'ın (2001) metnindeki şirketler ve ilgili tabloların güncellenmiş hali için ayrıca bkz. (Yenal, 2018).

Devletin bazı piyasalarda tekel konumunda olması veya bir şekilde yer alması anlayışından vazgeçildiği görülmektedir. Bir dönemlerin de ana inancı bu şekilde ve piyasa mekanizmasına güven şeklinde tezahür etmektedir. Ancak bu durumda üreticiler ve şirketlerin doğrudan bulunduğu piyasa koşullarında genellikle üreticiler mağdur olmaktadır. Çözüm devletin de adil bir arayüz olduğu mekanizmaları oluşturmaktan geçmektedir. Yakın gelecekte devletin halen özelleştirilmeyen KİT'ler aracılığıyla tarım-gıda alanında enflasyonu kontrol, gıda egemenliği vs. gerekçelerle aktif rol oynaması kuvvetle muhtemeldir.

2000'lere doğru gelirken dünya ekonomisinde işgücünün yanı sıra mal, hizmet, sermaye ve bilginin serbestçe dolaşımı öne çıkmış ve küreselleşme süreci hız kazanmıştır. Küreselleşmenin belirleyici aktörleri ise DB, IMF ve DTÖ'dür. Kapitalizmin dünyaya yayılması olarak da görülebilecek bu süreçte gelişmekte olan ülkeler küreselleşmeye uyum sağlamaya çalışmaktadır. Sermayenin dolaşımı, iletişim ve ulaşım imkânlarındaki ilerlemeler sayesinde küreselleşme olgusu otomotivden gıdaya kadar çok uluslu şirketlerin güdümünde ilerleyen bir yapıya bürünmüştür. Bu şirketlerin dünya ekonomisinde ve ulusal devletler üzerindeki etkinliğini artırdıkları görülmektedir. Tarım sektöründe de bu dönüşümlerin etkisi kendisini göstermektedir. Tarım ürünleri ticaretindeki serbestleşme ile de tarım politikalarının, özellikle DTÖ GİBİ ulus üstü yapılarca belirlenmeye çalışıldığı bir döneme girilmiştir (Işın, 2005:7-8).

1980 sonrasında Türkiye ekonomisinde görülen önemli olgulardan birisi de bu küreselleşme sürecine paralel olarak çok uluslu şirketlerin Türkiye pazarında paylarını artırmaları olmuştur. Özellikle tarım-gıda alanında özelleştirmelerin başlaması ile bu şirketler Türkiye'nin önde gelen firmaları ile ortaklık kurmuş veya doğrudan kendileri bu sektörlere dâhil olmuşlardır. Bu şirketlerin bir kısmı elbette 1980 öncesinde de Türkiye'de faaliyet göstermektedirler. Ancak 1980 sonrasında yeni dünya ekonomik sistemi çerçevesinde bu tür şirketlerin Türkiye pazarında güçlerini artırdıkları açıkça görülmektedir.

2.4. Tarımsal Destekleme, Taban Fiyat Politikaları ve Tarımın Vergilendirilmesi

Türkiye’de tarımsal desteklemenin seyri ve tarımdan alınan vergiler kırdan devlet-toplum ilişkilerinin nasıl şekillendiğini yakından göstermektedir. Önder (1988) cumhuriyet döneminde tarım kesimine uygulanan vergi politikalarını incelediği çalışmasında dolaylı vergiler dışındaki vergileri üç başlık altında incelemektedir. Bunlardan en önemlisi tarımsal gelir üzerine salınan vergilerdir ve bunlar aşar, tarım mahsulleri vergisi ve gelir vergisidir. Tarım kesimine salınan ikinci önemli vergi grubu ise servet vergileri grubunda yer alan arazi vergisi ve ağnamdır. Üçüncü ve son olarak ise teknik olarak objektif yükümlülükler grubunda yer alan ve bir baş vergisi olarak nitelendirilen yol vergisidir (Önder, 1988:117).

İlk bölümde belirtildiği üzere, aşar İzmir İktisat Kongresi’nde alınan karar doğrultusunda 1925’te kaldırılmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında toprak mahsulleri vergisi olarak geri getirilse de bu vergi kalıcı olmamıştır. Devlet bir yandan aşarı kaldırarak çiftçilere kolaylık sağlarken bir yandan da ağnam vergisi ile özellikle hayvancılık yapanlara bir yük bindirmektedir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında sıkışınca da aşarın adını değiştirerek tekrar tedavüle sokmaktadır. Ancak çiftçi sayısının yüksekliği, çok partili rejimde tek dereceli seçimlere geçilmesi ve köylülerin oy potansiyelinin iktidarı değiştirecek niteliğe sahip olmasına bağlı olarak yeni getirilen toprak mahsulleri vergisinin sürekli olması mümkün olmamış ve 1946’da kaldırılmıştır.

Köylülerin en çok şikâyet ettiği konulardan birisi olan yol vergisi¹³ 1952’de kaldırılmıştır. Yine bu yol vergisinin serencamı tarım kesimine uygulanan vergilerin uygulanış seyri hakkında önemli ipuçları vermektedir. Para ödeme veya belirli bir gün yol yapımında çalışma yükümlülüğüne dayanan bu vergi ödenmediğinde hapis cezası söz konusudur. 1950 seçimleri öncesinde kaldırılması DP’nin vaatlerinden birisidir ve DP’nin iktidara gelmesiyle kaldırılmıştır. Ancak bu kaybı karşılamak için akaryakıtlardan alınacak vergiye ek vergi koyarak buradaki kaybı telafi etmeye

¹³ Sabahattin Ali’nin **Kafa Kâğıdı** öyküsü yol vergisini konu edinen, köylülerin zihin dünyasını ve iş yapış şeklini anlamaya yardımcı olacak işlevsel bir öyküdür. Öykü için bkz. EK-2.

çalışmıştır. Devlet zamanla modernleşirken uyguladığı vergiler de esnekleşmekte, bedeni yükümlülükler kaldırılmakta ve halkın tepkisini önlemek amaçlı dolaysız vergilerden ziyade dolaylı vergiler tercih edilir hale gelmektedir. Sonuç olarak devlet çeşitli politika değişiklikleri ile hem tarım kesimini memnun etmeye çalışmakta hem de onların girdileri üzerine vergi koyarak dolaylı olarak kaybettiği vergi gelirlerini telafi etmeye yönelmektedir.

Türkiye’deki tarımın modernleşmesi sürecinde çiftçiler bu tür vergi değişiklikleri ile memnun edilirken diğer yandan da ciddi bir destekleme görmüşlerdir. Devlet tarım desteklemeleri ile doğrudan bu sürecin taşıyıcısı olmuştur. Çiftçiler 1970’lerin sonlarına kadar bu politikalardan faydalanmışlardır. İlerleyen kısımda destekleme politikalarının genel seyri ve özellikle 1980 sonrasında yaşanan değişimler konu edilmektedir.

Destekleme politikasının amaçları, genel olarak, “iktisadi amaçlar” ve “sosyal amaçlar” olmak üzere ikiye ayrılır. İktisadi amaçlar “tarımsal ürünleri teşvik etmek ve geliştirmek”, “ihracat gelirlerinde artış yaratmak”; sosyal amaçlar ise “tarımdaki üretimin kendi koşullarından doğan istikrarsızlıklardan üreticiyi korumak” şeklinde nitelendirilebilir. Piyasa mekanizmasının hâkim olduğu bir sistemde tarım ürünlerinin fiyatları, iklim koşullarına ve üretim miktarına bağlı olarak istikrarsız olabilmektedir. Sosyal amacı önceleyen bir destekleme politikasında devlet, destekleme alımları ile piyasaya müdahalede bulunarak fiyat azalmalarına karşı üreticiyi koruyacak ve tarımsal ürünlerin fiyatlarında istikrar sağlamaya çalışacaktır. Türkiye’de tarımsal ürünleri destekleme politikası, ilk olarak 1930’lu yıllarda buğday için uygulanmaya başlanmış ve sonrasında da 1940’lı yıllarda diğer tahıl, pirinç ve afyon gibi ürünleri için de kapsayan bir çerçevede devam etmiştir. II. Dünya Savaşı’ndan sonra ise iç tüketim ve ihracatta önemli bir ağırlığı olan tütün, çay, şeker pancarı ve fındık gibi ürünler de destekleme politikası kapsamına alınmıştır. Sonuç olarak Türkiye’de tarımsal ürünleri (buğday dışında) fiyat ve alım garantisi ile destekleme politikası genellikle İkinci Dünya Savaşından sonra başlanmış bir politikadır (Ergüder, 1981:9).

Taban fiyat ve alım garantisine dayanan bu tür tarım ürünleri destekleme politikaları zamanla eleştirilmeye ve iktisadi sakıncaları üzerinde durulmaya

başlanmıştır. Başak ve Orhon (akt. Ergüder 1981:9-10) bu sakıncaları aşağıdaki gibi ifade etmektedir.

“(1) Destekleme politikası esas itibarıyla alım fiyatı tesbitine ve bu fiyat üzerinden alım garantisine dayanmaktadır. (2) Yalnız fiyat tesbitine ve alımlara öncelik verilmesi bazı ürünlerde uzun vadede stokların artmasına ve mali külfet yaratılmasına sebep olmuştur. (3) Kalite unsuruna gereken önemin verilmemesi gerek kaynak dağılımını ve gerekse tüketiciye ürünün maliyetini ters yönde etkilemektedir. (4) Uygulamada alınan bazı yan tedbirler, örneğin alımla ilgili personele genel harcamalar üzerinden verilen primler, alım hacmini genişletici baskılar yaratmaktadır. (5) Destekleme alımları enflasyonist baskılara sebep olmaktadır.

Enflasyonist baskılar iki türlü yaratılmaktadır. (1) Fiyat artışları tüketim eğilimi fazla olan çiftçi üretiminin alım gücünü fazlalaştırmakta, (2) programın finansmanı para hacmini artırıcı -Merkez Bankası kaynaklarından yararlanarak- bir şekilde yapılmaktadır. Enflasyonun sebep olduğu genel fiyat artışları tarım ürünlerini destekleme alımlarında fiyatların yüksek tutulmasını zorlayıcı baskılara sebep olmakta ve bir kısit daire yaratmaktadır.”

Destekleme politikasına sistemin siyasal baskılara açık olması sebebiyle eleştiriler söz konusudur. Kararlar iktisadi gerekçelere göre değil siyasal saiklerle alınmaktadır. Fiyatlarla tarımsal ürünleri destekleme, iktidar parti veya gruplarına önemli bir imkân sağlamaktadır. Özellikle iktisadi analizleri yapıp, karar alacak özel kuruluşların bulunmadığı durumlarda denge siyasal faktörler lehinedir (Ergüder, 1981:10).

Türkiye’de tarım politikaları cumhuriyetin kuruluşundan bu yana köylünün yararına olacak şekilde işlemiştir. 1925’te aşarın kaldırılmasından sonra iktidarlar tarıma doğrudan vergi koymaya girişememiştir. 1960’larda Türkiye’ye danışman olarak davet edilen iktisatçı Nicholas Kaldor kalkınma amacıyla tarımın vergilendirilmesini önermiştir. Bu önerisi planlamacılar destek görse de politikacılar bu önerinin hayata geçmesine izin vermemişlerdir. Tarıma yönelik hâkim görüş, seçmenleri hoşnut tutmaya yönelik bir popülizm şeklinde tezahür etmiştir. Bu da makro ve uzun vadeli bir kırsal kalkınma programı ile değil de yıldan yıla değişiklik gösteren girdi sübvansiyonları, satın alma vaatleri ve destek fiyatları şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Tarım, ithal ikameciliğin uygulandığı bu yıllarda, savaş koşullarının ve kıtlığın hafızalarda taze olması, nüfusun gıda ve sanayinin girdi

ihtiyacını temin, kendine yeterli gibi kaygılarla desteklenmiştir (Keyder, 2018:194-195).

Türkiye’de kırsala ilişkin vergilere bakıldığında, 1950 yılında Gelir Vergisi, Kurumlar Vergisi ve Vergi Usul Yasaları reform niteliğinde bir arada yeniden düzenlenmişti. 1950’lerde milli gelirin yarısına denk gelen tarım kesimi ise genel gelir vergisi kapsamına alınmamıştı. Taslakta yer alan tarımsal kazançlara yönelik vergilendirme tarım kesiminden gelen baskılar neticesinde kanunda yer almamıştı. 1951 ve 1957’de tarımsal gelirlere yönelik teklifler gündeme getirilse de hayata geçirilmemiştir. 1960’ta olağanüstü rejim döneminde 31.12.1960 tarihli 193 sayılı yasa ile tarımsal gelirler Gelir Vergisi kapsamına alındı. 1961’den itibaren uygulanacak olan yeni sistemde artık tarımsal kazançlardan da gelir vergisi alınacaktı ve bu kapsamda ilk beyannamelerin de 1962’de verilmesi öngörülmekteydi. Askeri yönetim ardından göreve gelen yeni hükümet döneminde, bu yeni vergiye karşı verilen tepki sonucunda 28.2.1962 tarihinde kabul edilen 35 sayılı yasa ile zirai gelirlerle ilgili hükümler ertelendi. 19.2.1963’teki 202 sayılı yasa ile tarımsal kazançlar gelir vergisi sistemine alındı. Ancak burada küçük çiftçi muaflığı yükseltilerek, tarımsal kazancın saptanmasında uygulanan götürü usulünün sınırı da artırılarak ilk başta 200 bin civarı mükellefi kapsayacağı öngörülen yasa 20 bin kişiyi kapsayacak hale dönüştü. Böylece o yıllarda yaklaşık sayıları 2,5 milyonu bulan çiftçi ailelerinin çok küçük bir kısmı bu vergi kapsamına alındı (Önder, 1988:121).

Ekrem Alican¹⁴ yakın zaman önce yayımlanan günlüklerinde Kaldor’un tarım vergisi önerisinden ve planlamacıların bu öneriyi beş yıllık plana koyma isteklerinden bahsetmektedir. Kendisinin bu konuda direndiğini ve bu direncin kabul gördüğünü eklemekte, diğer anlaşmazlıklarla beraber bu süreç sonunda planlamacıların önde gelenlerinin istifa ettiklerine¹⁵ yer vermektedir (Alican, 2021:242-244).

“14.10.1962 Pazar Ankara

¹⁴ Ekrem Alican (1916-2000). Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi’nden 1937’de mezun olan Alican, Maliye Bakanlığı’nda çeşitli görevler yürüttü. 1950’de DP milletvekili oldu. 1955’te DP’den uzaklaştırılan Alican Hürriyet Partisi’nde siyasi hayatını sürdürdü. 1960 darbesi sonrasında kurulan ilk hükümette Maliye Bakanı olarak bulundu. 1961’de Yeni Türkiye Partisi’ni kuran Alican 1969 sonunda siyaseti bıraktı. Kendi kaleminden kısa biyografisi için bkz. (Alican, 2021:373)

¹⁵ Planlamacıların toplu istifasına ilişkin, onların bir kısmıyla yapılan söyleşilere dayanan bir anlatı için bkz. (Milor, 2022:177-183).

Üç ayı mütecaviz zamandan beri defterimi elime alamadım. (...) Hükümet itimat oyu aldıktan sonra Meclis tatile girmişti. Biz de hemen iktisadi politikamızın ıslahı, beş yıllık planın hazırlanması, hükümet programında vaat edilmiş kanun tasarılarının ikmal çalışmalarına giriştik. Ben bir taraftan Bakanlıklar arası İktisadi İş Birliği Komisyonu Başkanı olarak çalışıyor, bir taraftan Yüksek Planlama Kurulu üyesi olarak plan çalışmalarına iştirak ediyor, bir taraftan Başbakan Yardımcısı olarak lüzumlu kanun tasarılarının ikmali çalışmalarını takip ediyordum.

(...)

Ben bütün meşguliyetlerime rağmen beş yıllık planı oldukça dikkatli okumaya bütünlüğünü bozmamaya dikkat ederek memleket şartlarına uygun düşmeyen taraflarını ıslaha gayret etmiştim.

(...) Planın iç finansmanı mevzuunda planlamacılar ziraat sektöründen tarım vergisi adı altında ve potansiyel verime dayanmak suretiyle 1-2 milyar vergi alınması fikrini müdafaa ediyorlardı. Burada aramızda şiddetli ihtilaf çıktı. Ben ziraatta yüksek gelirlerden vergi alınması lüzumunu müdafaa ediyor, potansiyel verime yani arazinin verebileceği azami randımana göre Türk ziraatından vergi alınamayacağını, zirai bünyenin kısır olduğunu, bunun bir nevi toprak mahsulleri vergisi hatta onun daha şiddetlisi olacağını, Kaldor'un teklif ettiği, planlamacıların benimsediği bu sistemin Kaldor'un memleketi İngiltere'de dahi kabul edilmediğini söylüyordum. Maliye Bakanlığı da benim fikrimde idi. (...)

Planlama çalışmalarının son günlerinde ihtilaflarımız had şeklini aldı ve Ağustos sonunda ben bir müzakereyi terk edip bir daha yüksek planlama çalışmalarına iştirak etmedim. Ondan sonra müzakereler Bakanlar Kurulu'na intikal etti ve neticede benim görüşlerim kabul edilerek plana nihai şekil verildi." (Alican, 2021:242-243).

1950'lerden 2000'lere kadar getirilebilecek bu popülist dönemde hükümetler birçok ürün için taban fiyat ilan etmekte, Toprak Mahsulleri Ofisi, Fiskobirlik, Çaykur, TEKEL ve Tariş gibi kooperatifler çiftçiden ürünleri bu fiyatlardan almaktaydı. Ürünleri ortalama daha düşük fiyatlarla satmakta veya satamayınca stoklamaktaydı. Bu kurumların zararları ise genelde Ziraat Bankası tarafından karşılanmakta ve bu görev zararı merkezî bütçeden karşılanmaktaydı. Hangi ürünlerin bu kapsamda alınacağı değişkenlik göstermekle beraber seçim öncesi dönemlerde hem desteklenen ürün sayısı hem de fiyatlar artmaktaydı (Keyder, 2018:195-196). Ergüder (1981:3) tarım fiyat destek politikası ve bu politikanın tespit edilmesindeki etkenler üzerine bazı araştırmalar yapıldığını, özellikle iktisatçıların yaptığı çalışmaların ise tarım fiyat destek politikalarının belirlenmesinde iktisadi gerçekliğin rol oynamadığı, siyasal etkenlerin önemli olduğu görüşünde ittifak ettiklerini belirtmektedir. 1980'lere gelindiğinde de tarım destek politikalarında ciddi değişikliklerin başladığı görülmektedir.

Devletin tarıma verdiği desteğin 1960'lardan 1970'lerin sonuna kadar sürekli olarak arttığı, dünya ekonomik krizinin Türkiye'yi derinden etkilediği 1977'den itibaren görece, 12 Eylül darbesi sonrası süreçte ise dramatik şekilde azaldığı görülmektedir. Öyle ki, 1960'ların başında destekleme kapsamındaki ürün sayısı 11

iken, 1970'lerde 29'a kadar yükselmiş, 1980'de 22'ye, 1985'te 13'e, 1990'da ise 10'a kadar gerilemiştir. 1980-89 yılları arasında destekleme alımlarının toplam üretim miktarına oranı buğdayda yüzde 10'dan yüzde 3'e, tütünde yüzde 71,5'ten yüzde 39,3'e gelmiştir. 1980-87 döneminde aynı oran fındıkta yüzde 40,4'ten yüzde 7,5'e, pamukta ise yüzde 73'ten yüzde 22,5'e gerilemiştir. Taban fiyatlarının düşürülmesi ve alım desteğinin gerilemesi çiftçilerin gelirini azaltırken, girdi sübvansiyonlarının azaltılması da çiftçi giderlerini artırmıştır. 1980-1991 arasında tarımsal sübvansiyonların bütçe içindeki payı yüzde 5,4'ten yüzde 1,9'a, gayrisafi yurtiçi hasıladaki (GSYİH) payı ise yüzde 0,9'dan yüzde 0,3'e düşmüştür (Gürel, 2015:344).

Yukarıda bahsedilen tablonun ortaya çıkmasında 24 Ocak kararları sonrası Türkiye'nin ekonomi politikalarının etkili olduğunu söylemek güç değildir. Maliye bürokrasisinde önemli görevler üstlenmiş ve daha sonrasında da müsteşar olan Ertuğrul Kumcuoğlu anılarında 24 Ocak kararlarına dair açıklamalarda bulunmaktadır. Başbakanlık Müsteşarlığı ve DPT Müsteşarlığı'nı birlikte üstlenen Turgut Özal koordinatörlüğünde hazırlanan bu yeni istikrar paketi, Kumcuoğlu'nun göre (2019:286-288):

“VI. Demirel Hükümeti'nin, belki de Süleyman Demirel'in siyasi hayatının en önemli icraatından birisi, bence, meşhur '24 Ocak 1980 Kararları'dır. Çünkü bu kararlar ülke ekonomisinin yönlendirilmesinde çok hayati, çok köklü, etkisi uzun yıllar sürecek bir siyaset değişikliğini yansıtıyordu. (...) MSP destekli bir azınlık iktidarı olan VI. Demirel Hükümeti kurulduğunda Süleyman Bey'in zihni, kanaatimce, ne yapılması gerektiği konusunda gayet netti. Yaşanmakta olan ve artık akut hale gelen döviz krizinin ve bundan kaynaklanan ekonomik açmazın günü kurtarma stratejileri ile aşılması artık mümkün değildi. Olayların üstüne son derece radikal bir anlayışla gitmek gerekiyordu; bunun da dış desteksiz gerçekleştirilmesi imkânsızdı. Bunun için de başta IMF ve OECD gibi kurumlar olmak üzere programa mali destek sağlayacak uluslararası çevrelerin ciddi bir istikrar ve liberalizasyon politikası izlenmesi hususunda ısrarlı olacakları açtı. Kanaatimce, yeni hükümet izlenecek modeli başta IMF olmak üzere bazı uluslararası kurumlara çitlatarak onlardan destek aramıştı. Nitekim Charles Woodward başkanlığındaki IMF heyetinin yeni hükümet daha güvenoyu almadan Ankara'da boy göstermesi bir rastlantı değildi. Zira, kanaatimce, yeni programın temel parametrelerini yansıtacak olan ve topun ağzında bekleyen 1980 yılı bütçesinin bu yeni anlayış çerçevesinde hazırlanmakta olduğunun gösterilmesi önemliydi.

Bu aşamada, 24 Ocak 1980 Kararlarına esas teşkil eden bazı temel tercihlerin altını çizmekte yarar görüyorum. Programa göre:

Birinci olarak, bundan böyle üretim faktörleri dışındaki mal ve hizmetlerin fiyatları, önceden olduğu gibi, genelde kamu otoriteleri tarafından belirlenmeyecek; bu iş serbest piyasanın doğal işleyişine bırakılacaktır. (Ancak, sonradan paranın, emek ve doğal kaynaklar gibi, bir temel üretim faktörü olduğu ve paranın fiyatı olan faizin serbest piyasada belirlenemeyeceği gerçeği göz ardı edilecek ve bu yüzden başımız ciddi surette derde girecektir.)

İkincisi, Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri sürdürülen ve kanaatimce 1970'lerdeki petrol buhranına kadar amacına da önemli ölçüde hizmet eden ithal ikamesine dayalı büyüme modeli yerini ihracat teşviklerine dayalı yeni bir stratejiye terk edecektir. Üçüncüsü de, artık devlet ekonomik büyümenin lokomotif olma rolünü özel teşebbüse devredecektir. Yıllarca ülke gündemini işgal eden özelleştirme olgusu bu anlayışın tamamlayıcı boyutuydu. Ancak, programın en yavaş yürüten unsuru bu üçüncüsü olmuş, bu gecikme de yirmi yıl kadar sonra AKP hükümetlerinin uzun ömürlü olmasının zeminini hazırlamıştır."

24 Ocak Kararlarına ilişkin ihracatı teşvik tedbirleri bağlamında ihracatçının elini rahatlatmak, işini kolaylaştırmak için yapılanlardan örnek veren Kumcuoğlu (2019:288-289) devamında taban fiyat ile alakalı şöyle bir olaydan bahsetmektedir:

O arada bir gün Bakanlar Kurulu'nda bazı tarım mallarına ilişkin taban fiyatları tartışılacak ve belirlenecekti. Birkaç arkadaş hazırlık çalışmaları için Başbakanlığa gitmiş, Müsteşar Turgut Özal Bey'in odasına girmiştik. Turgut Bey, genellikle yaptığı gibi, ceketini çıkarmış, beyaz gömleğinin yenlerini dirseğine kadar katlamış öyle çalışıyordu. Daha yerlerimize oturmamıştık ki telefon çaldı. Ev sahibimiz bir süre muhababını dinledikten sonra birden sinirlendi, telefonu kapattı. Bir yandan askıdaki ceketine uzanıyor, diğer yandan gömleğinin yenlerini aşağı doğru çekiştiriyordu. Bu arada "Olmaz böyle şey, böyle giderse ben bu işi götüremem; ısrar ederlerse basarım istifayı giderim!" diye de söyleniyordu. Anladık ki başbakanın yanına gidiyor. Meğer kabinenin genç üyelerinden birisi kendi seçim bölgesindeki belli bir tarımsal ürünün taban fiyatının Turgut Bey'in düşündüğünden daha yukarıda bir yerde belirlenmesi konusunda ısrar ediyormuş. Biraz sonra sakinleşmiş olarak döndü. Başbakan programın temel çizgisinden sapılmayacağı, her şeyin daha önceden planlandığı gibi yürüyeceği hususunda kendisine teminat vermiş, onu teskin etmiş olmalıydı.

24 Ocak Kararları diye bilinen ekonomik istikrar ve liberalizasyon programını ve bu programın felsefesini bazı bürokratlar gibi politikacılar da anlamakta ve benimsemekte zorlanıyordu. Bu yüzden Bakanlar Kurulu'ndaki tartışmalardan bunalan Başbakan Demirel'in bir ara 'Beyler memleketi bu duruma biz politikacılar getirdik; vebali bizim. Onun için bu enkazı temizlemek de bize düşer,' diyerek tartışmaları sonlandırdığı da duyulmuştu.

Özal'ın 1983'ten 1987'ye kadar ülkeyi bu doğrultuda yönettiği söylenebilir. Ancak siyasi yasakların kaldırılması ve sonrasındaki seçim süreciyle beraber Özal'ın ve ANAP iktidarının bu konuda kararlı bir duruş sergilediğini söylemek güçtür. Sonrasındaki koalisyon dönemlerinde de tarımsal desteklemeler dalgalı bir seyir izleyecektir.

1987 seçimlerinden önce ANAP iktidarı taban fiyatları ve sübvansiyonları ciddi biçimde artırmıştır. Seçimlerin ertesinde bu desteği geri çekmeye yönelik adımlar atmaya çalışsa da çiftçilerin direnciyle karşılaşmış ve geri adım atmak durumunda kalmıştır. 20 Ekim 1991 genel seçimleri sonrasında hükümeti kuran Doğru Yol Partisi ve Sosyal Demokrat Halkçı Parti koalisyonlarının ilk iki yılında bir yandan emeklilik

yaşını düşürmüş, yoksullara sağlık hizmetlerinde büyük kolaylık sağlayan Yeşil Kart uygulamasını başlatmış diğer yandan ise tarımda taban fiyatları, sübvansiyon ve kredileri artırmıştır (Gürel, 2015:345-346). 1990'lı yıllar ise siyasi istikrarsızlıkların, koalisyonların ve sürekli erken seçimlerin gündemde olduğu bir dönemdir ve her alanda popülist politikaları görmek mümkün hale gelmiştir.

1990'ların ilk yıllarında destekleme alımı yapılan ürün sayısı 10'a kadar düşmüş iken, seçim döneminin de etkisiyle 1991-1993 döneminde artırılarak 26'yı bulmuştur (Ulukan, 2009:112). Desteklenen ürün sayısının artmasının yanında devletin yaptığı satın almalar da ciddi oranda artmıştır. 1989'da üretilen buğdayın %3'ü devlet tarafından satın alınırken, bu oran 1990 ve 1991'de %20'nin üzerinde, 1992 ve 1993'te ise %12 dolaylarında seyretmiştir. 1989'da toplam tütün üretiminin devletçe satın alınma oranı %39 iken, bu oran 1990-1992 arasında yaklaşık %65'e 1993'te ise %85 civarlarına çıkmıştır. Aynı şekilde fındıkta toplam üretimin devletçe satın alınma oranı 1989'da %7, 1990'da %35, 1991'de %26, 1992'de ise %36'dır. Pamukta ise aynı oran 1989'dan 1993'e kadar yıl sırasıyla %22,5, %26, %33, %48 ve %27 şeklinde seyretmiştir (Gürel, 2015:347).

DYP-SHP koalisyonu 1994 krizi sonrasında 5 Nisan 1994 kararları ile çiftçi desteklemelerinde önemli kısıtlamalara gitmiştir. Desteklenen ürün sayısı 9'a düşürülmüş, taban fiyatlar ve sübvansiyonlar azaltılmıştır. 1995 seçimleri sonucunda ise bu partiler büyük güç kaybederek iktidardan düşmüş, yerine gelen Refahyol ve Anadol-D hükümetleri tarımsal destekleri yeniden artırmıştır. Yine devletin tarım sektörüne verdiği kredilerin 1990'larda sürekli arttığı görülmektedir. Öyle ki 1980'li yıllarda Ziraat Bankası bu kesime yıllık ortalama 230 milyon dolar kredi verirken, 1990'lı yıllar boyunca ortalama 1,6 milyar dolar kredi aktarmıştır. Tarım ile sanayi arasındaki ticaret haddi ise 1989 ile 1998 yılları arasında (1994 hariç) sürekli şekilde tarım lehine artmıştır. Tarıma yönelik devlet desteği 1980'lerde azalma eğilimindeyken, 1980'lerin sonundan itibaren 1990'ların son yıllarına kadar (1994-1995 kriz dönemleri haricinde) artma eğilimindedir. Çiftçilerin reel gelirleri 1977-1989 yılları arasında %45 azalmış, 1989-1997 yılları arasında ise %47 artmıştır. Çiftçiler için 1990'lar 1980'lere nazaran olumlu dönemlerdir (Gürel, 2015:347).

1999 ve 2001 krizleri sonrasında tarım politikalarında ciddi değişiklikler olmuştur. 1999 seçimleri sonrasında DSP-MHP-ANAP koalisyon hükümeti ülkeyi yönetmiş, 3 Kasım 2002 seçimleri sonrasında ise ülkede AK Parti iktidarı başlamıştır. Bu bölümde daha önce bahsedilen mevzuat değişikliklerinin büyük oranda önce koalisyon sonra da AK Parti iktidarında hayata geçirildiğini hatırlatmak gerekmektedir.

DSP-MHP-ANAP koalisyonu tarım kesimine devlet desteğini aniden keserek adeta “şok terapisi” uygulamıştır. 1999-2002 arasında sübvansiyonların GSYİH’deki payı %3,2’den yüzde 0,5’e düşmüş, tarım ürünlerinin fiyatı yaklaşık %40 azalmıştır. Tarımsal GSYİH ise 27 milyar dolardan 22 milyar dolara gerilemiştir. Yine bu hükümet döneminde atılan adımlardan bir diğeri de DGD uygulamasına geçiştir (Gürel, 2015:348).

Özetleyecek olursak, 1980’lerin başından itibaren tarıma yönelik destekler ciddi ölçüde azaltıldı. Ancak 1987 itibarıyla seçimlerin etkisiyle tarımda eski popülist politikalara geri dönüşler başladı. 1980’lerde tarım desteği OECD ülkelerindeki ortalamanın altında seyrederken, seçim dönemiyle beraber 1987-1990 arasında tarıma verilen toplam destek GSMH’nin %4,4’üne, 1996-99 döneminde ise %6’sına tekabül etmekteydi. Tarıma doğrudan verilen destek ve sübvansiyon ise çiftçilerin gelirlerinin yüzde yirmi beşine kadar çıkmaktaydı. Burada atlanmaması gereken nokta 1980’lerin sonuna kadar nüfusun ve seçmenlerin çoğunluğunun köylerde yaşaması, 1990’da toplam işgücünün yarıya yakınının, 2000’de de %35’inin hala tarımda istihdam ediliyor olmasıdır. 1990’ların koalisyon ortamlarında IMF’ye verilen söz ve taahhütlere rağmen hiçbir siyasi parti tarımdaki bu kitleyi küstürecek ve piyasa mantığını hâkim kılacak makro politikalara yönelmedi (Keyder, 2018:196-197).

2006 yılında tarım ve kırsal politikaları yeniden düzenleyen, yeni bir Tarım Kanunu¹⁶ hayata geçirildi. Kanunda çiftçiye çeşitli kategorilerde destekler

¹⁶ Kanunda yer aldığı şekliyle tarımsal desteklemeler doğrudan gelir desteği, fark ödemesi, telafi edici ödemeler, hayvancılık destekleri, tarım sigortası ödemeleri, kırsal kalkınma destekleri, çevre amaçlı tarım arazilerini koruma programı destekleri, diğer destekleme ödemeleri olarak sekiz farklı türde açıklanmaktadır (Tarım Kanunu, 5488, madde 19). İlgili desteklemelerin son hali için bkz. EK-2.

öngörülmekteydi. Doğrudan gelir desteği iki yıl sonra 2008’de kaldırıldı. DGD’nin tarım destekleri içindeki payı 2008’e kadar %3 seviyesine gerilemişti. Tarım kanunu destek çeşitlerinden açıkça görüleceği üzere üretime bağlı destek yeniden hayata geçirilmekteydi. TRUP fiyat ve üretim desteği yerine doğrudan gelir desteğini temel almaktaydı ancak bu kanun politika araçlarını çeşitlendirerek hükümetin siyasi manevra kabiliyetini artırma imkânı sunmaktaydı (Keyder, 2018:203-204).

DGD, bir başka değerlendirmeye göre, Türkiye’nin uluslararası iş bölümüne uygun olarak üreteceği tarım ürünlerini değiştirmesine yardımcı olmayı amaçlamıştır. Bu uygulama ile özel olarak 2001’de çıkarılan Tütün ve Şeker kanunları ile bu iki ürünün üretiminin azaltılması hedeflenmiştir. Bu iki yasayla tütüne ve şekere devlet desteği kısılmış, üretime kota koyma yetkisine sahip üst kurullar oluşturulmuştur. Bu yasaların çıktığı dönemde 450.000 çiftçi hanesi şeker pancarı, 583.000’ü ise tütün üretiminden geçimini sağlamaktadır. Bu sayının yüksekliği göz önüne alındığında DGD yalnızca tarım ürünleri değişimine yönelik değil ayrıca çiftçilikten koparak proleterleşecek kitleler için oluşturulmuş bir işsizlik (ve toplumsal patlama riskini azaltma) fonu gibi değerlendirilebilir (Gürel, 2015:349).

2002 genel seçimlerini kazanarak iktidar olan AKP, 2004 yerel seçimleri öncesi destek alımlarını tekrar gündeme getirdi. Gelir desteği uygulaması devam ediyordu fakat etkisizdi. 2005’e gelindiğinde fiyat desteklerinin çoğu geri gelmiş, çiftçinin ödediği mazot ve gübre girdi sübvansiyonlarıyla desteklenmiş, köylünün bazı borç ve birikmiş faizleri silinmişti. Fındıkta üretim ve ekim alanı artmakta, devlet ürünleri alıp stoklamaktaydı. TRUP’la vazgeçileceği taahhüt edilen uygulamalara beş sene geçmeden geri dönülmüştü. 2002-2005 arasında toplam destek miktarı GSMH’nin %4,4’ünü tekrar 1980 sonlarındaki seviyeyi yakalamıştı. 2006’da Tarım Kanunu ile çiftçiye çeşitli kategorilerde desteklerin önü açıldı ve iki yıl sonra DGD kaldırıldı. Kanundaki destek çeşitlerinden açıkça görüleceği üzere üretime bağlı destek yeniden hayata geçirilmekteydi. 2008 yılında TRUP’un ve doğrudan gelir desteğinin bittiği ilan edildi. Girdi sübvansiyonları ve ürün bazlı desteklere hızla dönüş yapıldı. Türkiye kendi çiftçisini desteklemek için fiyat desteği, mazot ve gübre desteği, gümrük vergi oranlarının artırılması gibi yollara başvurdu. 2007-2009 arasında çiftçilere sağlanan

desteğin sadece %3'ü TRUP'un önerdiği şekliyle üretimden bağımsızdı, %87'si üretim hacmi ile bağlantılıydı. Aynı dönemde AB ülkeleri ortalaması ise aynı kalemler için %37 ve %30'a denk gelmekteydi (Keyder, 2018:202-205).

AKP hükümeti, 2004'ten itibaren DGD çerçevesinin dışında alım ve sübvansiyon desteklerini uygulamaya koydu. TMO, 2002'de 700 bin ton, 2003'te 600 bin ton tahıl ürününü çiftçiden satın alırken, 2004'te bu rakam 2 milyon tonun üzerine çıkmıştır. 2005'te gübre ve dizel yakıtı için yeniden sübvansiyonlar uygulanmıştır. 2 milyon dolar civarı düşük faizli tarım kredisi kullanılmış, batık kredilerin ve ödenmeyen elektrik faturalarının affına yönelik bir program devreye alınmıştır. Pamuk prim ödemeleri iki katına çıkarılmış ve DGD'ye ek olarak, tahıl ürünleri için prim ödemeleri yeniden tedavüle girmiştir. Erdoğan, 10 Ocak 2008'de DGD'nin sona erdirileceğini duyurmuştur. DGD'nin toplam tarımsal destekler içindeki payı epey azaltılırken eski tip ürün sübvansiyonlarının payı arttı. 2010'da ise iklim ve toprak koşullarına göre Türkiye 30 ayrı havzaya ayrılarak her havzada belirli ürünlere prim desteği veren "Havza Bazlı Üretim ve Destekleme Modeli" yürürlüğe girdi (Gürel, 2015:350).

DGD'nin Türk tarımını olumsuz etkileyen bir tür olduğu sıklıkla karşılaşılan ve eleştirilen bir konudur. Görüleceği üzere kanunun 2006'daki ilk halinde de bugün de bu destek türü tek başına yer almamaktadır. Çok farklı kalemlerde tarımsal destekleme araçları gözükmektedir. Tarım politikaları değerlendirilirken, Türk tarımını bitirdiği iddia edilen bu destekleme türünün zaten 2008'de kaldırılmış olduğunu ve o zamanki tarım destekleri içindeki payının da önemli bir yekûn oluşturmadığını dikkate almak gerekmektedir.

Devletin çiftçilere yönelik desteklerinin yıllar içerisindeki değişimini, gösterge ve etkilerini Keyder, OECD'nin 2011 tarihli raporundan yola çıkarak değerlendirmektedir. OECD, devletin tüketici ve vergi verenlerden tarım kesimine ne kadar transfer yaptığını hesaplamakta OECD'nin Toplam Destek Tahmini (Total Support Estimate-TSE) kavramını kullanmaktadır. OECD'ye göre Türkiye'de tarıma yapılan tüm transferin yalnızca yüzde 5'i tarım sektörünün yol, su, elektrik gibi genel ihtiyaçlarına yönelik olup geriye kalanı çiftçilerin bireysel hesaplarına gitmektedir.

Türkiye’de yüzde 95’i bulan bu oran OECD ülkelerinde ise ortalama yüzde 68’dir. Bu durum, devletin tarım politikalarında genel bir verimlilik veya iyileşmeyi değil de çiftçilerin gelirlerini yükseltmeyi önceliğini göstermektedir. Yine bir diğer OECD çıktısı, Türkiye’de çiftçilere verilen toplam desteğin üçte birinin doğrudan vergi gelirlerinin aktarılmasından oluştuğunu göstermektedir. Desteğin üçte ikisi ise tüketicinin ödediği yüksek fiyatlar yoluyla sağlanmaktadır. Bu da tüketicilerden üreticilere transfer politikasına işaret etmektedir. Devlet dış ticaretteki korumacı tavrı ile dış ticarete koyduğu vergi ve kısıtlamalarla bunu sağlamaktadır. 1990’larda TSE GSMH’nin %4-5’ine tekabül ederken 2001’de %3’e gerilemiştir. 2007 sonrasında yükselmeye başlamış, 2009’da GSMH’nin %4’ünü bulmuştur. OECD ülkelerinde ortalama TSE %1 dolaylarında iken, Türkiye 2007-2009 ortalaması olan %3,7 ile OECD ülkeleri arasında ilk sıradadır. Desteklerin üçte birinin doğrudan devlet bütçesinden sağlandığı, üçte ikisinin ise dış ticaretteki korumacı politikalar sayesinde tüketiciler eliyle sağlandığı ifade edilmişti. Bu da aslında tarımda ithalat yasaklarının sürdüğünü, gerçek anlamda bir küresel sınırsız serbest ticaretin olmadığına işaret ediyor. Eğer ithalat tamamen serbest bırakılsa tüketiciler daha ucuza gıdaya ve hammaddeye ulaşabilecekler. Bakıldığında Türkiye tarım ürünlerinin fiyatları dünya ortalamasının üzerinde gözüküyor. Etten süte, şekerden pirince, baklagillerden buğdaya kadar bunun örneklerini sıralamak mümkün. Bu ürünlerde iç pazar fiyatlarının çok altında ithalat yapmak mümkün olabiliyor (Keyder, 2018:205-208).

Genel olarak bakıldığında Türkiye’de çiftçilerin önemli bir bölümü toprağın özellikleri, teknoloji, işletme büyüklüğü, iklim gibi nedenlerden dolayı dünya ile rekabet edebilecek düzeyde gözüküyor. Sebze, meyve, fındık gibi coğrafi şartlara oldukça bağlı ürün grupları dışında tek başlarına piyasada ayakta kalmaları zor. Dünyada da zaten çiftçiler bir ölçüde hemen her ülkede korunup destekleniyor, tarımda DTÖ’nün teorik serbest piyasası işlemiyor. Gıda güvenliğinin de önem kazandığı koşullarda, hükümetler gümrük duvarları, destek alımları, doğrudan gelir desteği veya primler aracılığıyla çiftçileri desteklemeyi sürdürmektedir (Keyder, 2018:208-209).

Öte yandan Türkiye’de 2023 cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ikinci turundan önce adaylardan Kemal Kılıçdaroğlu (2023) attığı tweet ile seçimleri kazanması durumunda buğdayın taban fiyatının 13 TL olacağını açıklamıştır.

“Tüm çiftçilerimize bu mesajı SMS ile gönderecektim ama engel oldular. Size Söz! Buğday taban fiyatı, fark primi dahil en az 13 TL olacak. Haydi bu müjdeyi, tüm çiftçilerimize ulaştıralım.” (Kılıçdaroğlu, 2023).

Ancak Kılıçdaroğlu seçimleri kaybetti. Seçim sonrasında, ekmeklik buğday alım fiyatı 8,25 TL ve 1 lira da prim desteğiyle 9,25 lira olarak açıklandı. Üreticiler TMO’dan randevu bulmakta zorlandı. Paralarının tahsil süreleri ise uzadı. TMO bu fiyattan alım yaparken 9,25 lira piyasada kabul görmedi (Yıldırım, 2023a ve 2023c).

Bu durum taban fiyat politikalarını incelemek için anlamlı bir örnek olarak görünmektedir. Tüccarlar TMO’dan daha aşağı bir fiyatla alım yapmaktadırlar. Tüccarın aldığı veya alacağı bir fiyatın üzerinde devletin alım yapması ise TMO’da yoğunluk oluşturmakta, üreticilerin paralarını tahsil etme sürecini de uzatmaktadır. Açıklanan fiyat Yıldırım’ın (2023a ve 2023c) da belirttiği üzere enflasyon göz önüne alındığında düşük ancak dünya fiyatlarının oldukça üzerindedir. Buğdayın Rusya’dan nakliye dâhil tonu 240 dolar seviyesinde iken Türkiye’de açıklanan fiyat primle birlikte 402 doları bulmaktadır. TMO, üstelik aldığı buğdayı daha düşük fiyattan un sanayisine vermekte ve böylece ekmek fiyatlarının artmasını önlemeye çalışmaktadır. Elbette olağanüstü durumlarda ithalatın sekteye uğrama riski söz konusudur. Ancak tüm bunlar göz önünde bulundurularak planlamalı ve daha kaliteli buğday üretimine öncelik tanınması yerinde gözükmektedir.

Desteklemelerle ve verilen hibelerle ilgili bir diğer durum ise -Sayıştay raporlarına da yansıdığı üzere- destekleme etki takibinin veya analizinin yeterli düzeyde hatta neredeyse hiç yapılmıyor olmasıdır (Yıldırım, 2015; Donat, 2017). Öyle ki bu alandaki ihtiyacına binaen Bakanlık çeşitli dönemlerde YLSY ile etki analizi konusunda yetiştirilmek üzere yurtdışına uzman gönderme kararı almıştır.¹⁷

¹⁷ 1416 sayılı Ecnebi Memleketlere Gönderilecek Talebe Hakkında Kanuna dayalı olarak, Yükseköğretim kurumları ile diğer kamu kurum ve kuruluşlarının ihtiyaç duyduğu nitelikli insan gücünü yetiştirmek üzere Milli Eğitim Bakanlığı’nca verilen burs ile (YLSY Programı) lisansüstü

Türkiye'nin son yirmi yılında hükümette olan iktidarın ilk yıllarında başarılı olduğu ancak sonradan otoriterleştiğine dair bir iddia vardır. İlk yıllardaki başarı ise bankacılık başta olmak üzere regülasyonlarla gelen IMF politikalarının devam ettirilmesine bağlanmaktadır.¹⁸ Bu iddiayı öne sürenler AB, IMF, DB gibi uluslararası kurumlarla olumlu ilişkileri savunmaktadırlar. Ancak öte yandan ise tarımda bu kurumların tavsiyesiyle hayata geçirilen uygulamaları da kıyasıya eleştirmektedirler. Bu sürece dair değerlendirmelerin de bütünlüklü olmaktan ziyade siyasal alana hapsediği söylenebilir.

Destekleme politikalarına genel olarak bakıldığında siyasal konjonktürle ve doğal olarak seçimle uyumlu olduğu görülmektedir. Tarıma vergi getirilmemesinin arkasında da siyasal gerekçeler başat aktördür. Devlet tarımsal üretimden doğrudan alamadığı vergiyi dolaylı vergilerle tahsil etmeye çalışmaktadır. Yol vergisi bunun örneklerinden birisidir. Ancak seçim ekonomisinin her seçimde de uygulanmadığı açıktır. Çiftçileri memnun edecek politikalar imkânlar nispetinde tedavüle sokulmuştur. Ekonomideki kriz veya krizden çıkışı ise sadece IMF politikalarına veya iktidara mal etmeyip, krizlerin oluş veya krizlerden çıkış sorumluluğunu sadece siyaset ile değil siyaset-toplum iş birliğiyle açıklamak bu noktada daha doğru bir yaklaşımdır.

2.5. Sonuç Yerine

2.5.1. Toplumsal Muvazaa veya “-Mış Gibi Yapma”

“Seçimden sonra bir imar affı çıkacağı söylentisi üzerine Hazine ve orman arazilerinin üzerinde yoğun bir kaçak inşaat faaliyeti başlamıştı. (...) Şehrin merkezindeki apartmanların pek çoğuna da kaçak bir yeni kat çıkılıyordu.” (Orhan Pamuk, Kafamda Bir Tuhaflık, 2014:62)

öğrenim görmek amacıyla yurt dışına öğrenci gönderilmektedir. Bu doğrultuda 2022 YLSY kapsamında da resmî burslu statüde lisansüstü öğrenim görmek üzere Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğü adına Tarım Politikaları Etki Analizi / Etki Değerleme alanında öğrenci gönderilmiştir (MEB, 2022). Özellikle teknik alanlarda yurt dışına öğrenci gönderme uygulaması geçmişi Osmanlı Devleti Dönemi'ne uzanan ve ülkenin modernleşme sürecinde önemli rolü olan bir uygulamadır. Bu konuda iki önemli kaynak için bkz. (Erdoğan, 2016 ve Şarman, 2015).

¹⁸ Mehmet Şimşek, bu konuda kendisine yöneltilen bir soruyu cevaplarken 1950'den bu yana 17 IMF programı yapıldığını, kendilerinin ise IMF politikalarına ek olarak başka tedbirleri de devreye aldıklarını eklemektedir. Önemli olanın programı uygulamak olduğunu, popülizme veya kolaycılığa kaçmadan uygulanan politikalarla ülke ekonomisinin güçleneceğini belirtmektedir. İlgili röportaj için bkz. (Şimşek, 2021).

2023 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu Teklifi üzerinde Cumhuriyet Halk Partisi Grubu adına söz alan İstanbul Milletvekili İlhan Kesici konuşmasında Türkiye'nin son yıllardaki tarım politikalarına dair aşağıdaki sözleri sarf etmekteydi.

"Sayın Başkan, değerli milletvekilleri; tarım sektörüyle ilgili kısa bir arzda bulunmak istiyorum. 1980 yılına kadar biz tarım sektörüne çok iyi devlet destekleri verdik; çok akıllı destekler, uygun destekler verdik ve 1980 itibarıyla meşhur söz hâline geldi ki "Biz dünyada kendi kendine yeten 7 ülkeden 1'iyiz." Meşhur bir söz hâline geldi, essah da öyleydi. Daha sonra 1980 askerî darbesi ve onu takip eden hükûmetlerin bir bölümünde bu tarımseverlik azaldı; çiftçiyi, köylüyü sevmeyen veya az seven hükûmetler gelir gibi oldu. Sonunda çiftçi toprağına küstü, besici hayvanına küstü; hâlbuki besicinin canı hayvanıdır, çiftçinin canı tarlasıdır, bunlar tarlasına ve hayvanına küser oldular. Şimdi, AK PARTİ bakımından, yiğidin hakkını bir yiğide vermek istiyorum ben. 2006 yılına gelindi, AK PARTİ yöneticileri baktılar ki tarım sektörü ihmal edilmiş bir sektördür, buna tarımsal destek vermek lazımdır, hükûmetlerin keyfine de bırakmamak daha doğrudur, o yüzden "Bunun için bir kanun çıkaralım." dediler. 2006 yılında tarım destekleme kanunu çıkarıldı; bu, iyi bir kanun. Bu kanuna göre her yıl millî gelirin yüzde 1'inden az olmamak üzere tarıma destek verilecek. Biz hesap kolaylığı bakımından yüzde 1'e eşitleyelim bu işi, tamam. Şimdi bunu çıkardıkları kanuna göre layıkı vechile uyguladılar mı? Yok, uygulamadılar. Az uyguladılar, çok uyguladılar; geldik bugünkü 2023 yılı bütçesine. 2023 yılı bütçesine bakalım, tarım destekleme bütçesine ayrılan pay 54 milyar Türk lirası, tamam. Millî gelirin yüzde 1'i olmuş olsaydı kaç olacaktı? 186 milyar Türk lirası. Yani kendi çıkardığı kanuna göre AK PARTİ yönetimi, 186 milyar Türk lirası tarım destek bütçesi hazırlamış olmaları icap ederken bunun ancak üçte 1'ini hazırlamışlar, 54 milyar; bu olmaz. Bunu, netice itibarıyla, kendi çiftçinizden esirgerseniz sonunda ne olur? Şimdi, benim kollarıma göre bakalım, sağ tarafım -dünyaya düz baktığımız hâlde, harita hâlinde olsun- Avustralya olsun, dünyanın bir ucu; bu tarafa baktığımız zaman da dünyanın öbür ucu Amerika olsun, Kuzey Amerika, Güney Amerika. Türkiye'nin, bu cennet vatanın elinde Muş ovaları var, elinde Batman ovaları var, Amik Ovası var, Çukurova var, -Ahmet Bey neredesin- Denizli Baklan ovaları var, Aydın ovaları var, Menderes ovaları var ama bu dünyanın en ucundaki ülkelerden yaş meyve, sebze dâhil olmak üzere tarım ürünleri ithal ediyoruz. Bu olmaz, bu vicdana sığmaz. (CHP ve İYİ Parti sıralarından alkışlar) Şimdi, diyelim ki ettiniz; bir, neyle ediyorsunuz? Borçla. Bulgaristan'dan saman ithal ettik. İki sene önce buradaki Tarım Bakanımıza bizim arkadaşlarımız hem Plan ve Bütçe Komisyonunda hem Genel Kurul'daki Tarım Bakanlığı bütçesi konuşulurken itiraz ettiler, "Bulgaristan'dan saman ithal ediyoruz, bu yakışık alır mı?" dediler. Sonra sıkıştı sıkıştı...

(...)

İLHAN KESİCİ (Devamla)-Şimdi, Sayın Bakana sordular, işte, sıkıştırdılar, Sayın Bakan dedi ki "Ya, dövizimiz varmış, ithal ediyormuşuz; ne var bunda?" Hâlbuki döviziniz yok, onu ithal edecek döviziniz de olmadı; çiftçinizden, kendi çiftçinizden esirgerseniz, tarım desteğini esirgerseniz... (CHP ve İYİ Parti sıralarından alkışlar) Avrupa Birliği, dünyanın tarım sektörüne en yüksek desteği veren ülkeler topluluğudur; ortak tarım politikası var, en yüksek desteği verirler. Onların çiftçilerine verdikleri desteklerin karşılığında biz kendi çiftçimize destek vermez isek Bulgaristan'dan saman ithal ederiz, Yunanistan'dan pamuk ithal ederiz, Avustralya'dan canlı et ithal ederiz, Arjantin'den beyaz et ithal ederiz. Bütün bunları da toplarsınız, sonra getirir 545 milyar dolar karşılığı faiz ödersiniz. (CHP ve İYİ Parti sıralarından alkışlar) Buna can dayanmaz! Şimdi, bu, aynı zamanda yazıktır, günahtır yani filan!" (TBMMTD, 2022:498-499).

Kesici'nin konuşmasında yer verdiği gibi 1980'e kadar tarım sektörüne önemli devlet destekleri verilmiştir. Bu desteklemelerin iktisadi gerçeklikten ziyade siyasi saiklerle yapıldığı konusu zamanla eleştirilmeye başlanmış, 1980 sonrasında iktisadi koşullarında ise tarımsal desteklemeler azalmaya başlamıştır.

Kesici konuşmasında 2006 yılında yasalaşan tarım kanununa gönderme yapmakta ve kanunda tarıma verilecek destek oranının milli gelirin en az %1'i olarak düzenlenmesini takdir etmektedir. Ancak bunun fiiliyatta uygulanmamasını, Türkiye'nin elindeki onca ovaya rağmen tarım ürünleri hatta saman ithal eder hale gelmesini ise eleştirmektedir. Kesici'nin bir diğer değindiği konu ise Avrupa Birliği ülkelerinin ise ortak tarım politikası doğrultusunda tarıma en fazla destek veren ülkeler olduğudur. Kesici'nin dile getirdiği, bugün tarıma dair konuşanların doğru kabul ettiği bu ifade ve varsayımların geçerliliklerini tarihsel süreç içerisinde değerlendirmek gerekir.

1980'e kadar tarıma çok iyi destekler verildi, hatta tarım kesiminden doğru düzgün vergi dahi alınmadı. Tarım vergisi önerileri ise hayata geçirilmedi. Ülkenin çoğunluğu halen kırdan yaşadığı için sol veya sağ fark etmeksizin siyasetçiler sürekli tarıma, köye yönelik politikalar geliştirme sözü verdiler. 1980 sonrası yeni dünya düzeni ekseninde adımlar atıldı ve destekler azaldı. 1990'lar boyunca koalisyonlarla geçen istikrarsız dönemde tarım destekleri dalgalı bir seyir izledi. 1990'ların sonunda başlayan iktisadi-mali krizler ve 2000'li yıllarda özellikle artan Avrupa Birliği ilişkileri ekseninde Türkiye'de hayatın hemen hemen her alanını ilgilendiren konularda önemli yasal adımlar atıldı. Tarım sektöründe de bu dönemde birçok yeni kanun, yönetmelik hayata geçirildi. Bu süreci yukarıda ayrıntılı olarak inceledik ve bu alanda önemli bir örnek olarak Tarım Kanunu'nu ele aldık.

Burada devlet-toplum ilişkileri bağlamında bir hususa değinmek yerinde olacaktır. Devletin koyduğu yasaları uygulamada esnek davranması gibi toplum da bu kanunlara görünüşte uyma ve arkasından dolanma konularında son derece mahir

gözükmektedir. Bu durum ilk başta anomi¹⁹ kavramını da çağrıştırmaktadır. Kuralların olmadığı veya etkinliğini yitirdiği dönemler anomi olarak görülebilir. Ancak verdiğimiz örneklerde veya tarımla ilgili süreçlerde genellikle görülen kurallara uymamak değil kurallara görünüşte uymak şeklindedir. Kuralların arkasındaki kamu yararı fikrinin benimsenmediği görülmektedir. Bu süreç bu çalışmada toplumsal muvazaa kavramı ile karşılanmaya çalışılmaktadır.

Günümüzde dezavantajlı gruplara yönelik çeşitli düzenlemeler söz konusudur. Örneğin engelli insanlara sıfır araba alımında ciddi bir vergi indirimi sağlanmaktadır. Bu vergi indiriminden yararlanarak sıfır araç alanlar giderek artmaktadır.²⁰ Bir başka örnek ise öğrenci ulaşım kartlarında karşımıza çıkmaktadır. İstanbul örneğinde öğrenci ulaşım kartları normal vatandaşlara göre oldukça düşüktür. Sayısı azımsanmayacak kişi sıfır öğrenci abonman kartı/akbili için örgün veya açık üniversiteye kaydolmakta ancak derslere devam etmemektedir.²¹ Tarımda ise benzer bir örnek arıcılıkta yaşanmaktadır. İnsanlar arıcılık öğrenmek için değil de silah ruhsatı alabilmek için arıcılık kurslarına yönelmektedir.

Tarım alanında benzer örneklere desteklemeler alanında da rastlanılmaktadır. Burak Gürel desteklemeler konusunda büyük çiftçilerin yaptığı bir kâğıt oyunundan bahsetmektedir. Doğrudan gelir desteği ilk olarak 500 dekardan küçük arazisi olan çiftçilere verilmiştir. Çiftçilerin bu destekleri almaları için ayrıca aynı dönemde

¹⁹ Normsuzluk, kanunsuzluk ve kuralsızlık gibi anlamlara gelen bu kavramı sosyolojiye kazandıran Durkheim olmuştur. Anomi, “kolektif norm ve değerlerin kısmen ortadan kalkması veya bir bütün olarak zayıflayarak etkisizleşmesi neticesinde grup veya toplumlarda meydana gelen görece düzensizlik, parçalanma veya çöküş durumunu ve tüm bu değişimler/altüst oluşlar karşısında bireyin toplumsal aidiyet ve güven duygusunu yitirmesini ifade eder.” Anomi kavramına Durkheim’ın yüklediği anlam ve sosyolojide bu konuda yapılmış çalışmalar, Talcott Parsons ve Robert Merton’ın yaklaşımları için bkz. (Kabakcı, 2022).

²⁰ Engelliler için ÖTV muafiyeti kapsamında 2012 yılında 20 bin 700, 2013’te 29 bin, 2014’te 32 bin, 2015 yılında 40 bin 800, 2016 yılında 46 bin, Ekim 2017 itibarıyla ise 40 bin 500 araba satıldığı kaydedilmektedir. Bu yıllarda bu muafiyetten kaynaklı vazgeçilen muafiyet tutarı ise 5 milyar TL’yi bulmaktadır (Özden, 2017). Araç muafiyetinin kapsamı daraltılmasına rağmen 2024 yılının ilk iki ayında bu kapsamda satılan araç sayısı yaklaşık 45 bindir. Türkiye’de araç fiyatlarının ve vergilerin yüksekliği dolayısıyla sıfır araç almak giderek zorlaşırken ÖTV’siz araç sayılarının bu denli yüksek olması, “otomobil alabilecek bu kadar engelli var mı?” sorusunu akla getirmekte; konunun istismar edildiği şüphesini güçlendirmektedir (Özpeynirci, 2024).

²¹ Öyle ki Temmuz 2024’te ulaşım kartlarında öğrenci indirimine 30 yaş sınırı getirilmiştir. Bir yetkili, bu kararın gerekçesinde 2019 sonrasında 30 yaş üstünde olup öğrenci indirimli kartı kullananların 122 binden 270 bine yükseldiğini belirtmekte ve bu durumu hayatın olağan akışına aykırı olarak nitelemektedir (Gazeteoksijen, 2024).

uygulamaya koyulan ÇKS'ye kaydolmaları gerekmektedir. Kayıt masraflarını karşılayamayan veya gelir desteğinden fazla bir beklentisi olmayan çok sayıda küçük çiftçi sisteme kaydolmamıştır. Türkiye'deki toplam 4 milyon 100 bin çiftçi ailesinin yalnızca 2 milyon 700 bini ÇKS'ye kaydolmuştur. Küçük çiftçilerin önemli bir kısmı DGD'den yararlan(a)mazken, büyük toprak sahipleri ise yasanın etrafından dolaşarak DGD'den faydalanmıştır. 1970'lerde Urfa'da toprak reformu pilot uygulaması deneyimine benzer şekilde, Adıyaman'daki büyük toprak sahipleri 500 dekarın üzerindeki topraklarını tapuda akrabalarının üzerine yaparak gelir desteğini almışlardır (Gürel, 2015:349).

COVID döneminde ÇKS belgeleri olanlar sokağa çıkma yasağından muaf tutuldular. Ancak mülkiyet ve araziye işleme konusunda yasal olanla gerçekte olan arasında önemli farklılıklar vardı. Birçok kişi kiraladığı tarlalarda veya miras mallarında üretim yapmalarına rağmen ÇKS belgesine sahip değildi. Ayrıca üretimi kendisi yapmamasına rağmen, toprak sahipleri de devlet desteklerini almaktaydı ve ÇKS belgeleri vardı. ÇKS sayesinde destek alan bu kişiler üretim yapmadığı halde sokağa çıkma yasağından da muaf oldular. Asıl üretim yapan bir kesim ise kendi baba, kayınbaba veya akrabalarının miras topraklarını işlediği halde ÇKS belgesine sahip olmadığı için bu imkândan faydalanamadı.²² Kimileri de şehirlerde yaşamlarını sürdürmelerine rağmen muhtar seçimlerinde kendi tanıdıklarına oy için ikamet adreslerini köylerine taşıyan insanlar gibi, sırf yasaktan muafiyet için uzun yıllar sonra ekip biçmedikleri topraklar için ÇKS'ye kaydolmuşlardı.

Yine yakın zaman önce sözleşmeli çiftçilik yönetmelik kapsamında iken Tarım Kanunu'na bir dizi düzenlemeyle eklendi ve yasal güvenceye kavuşturuldu. Ancak güncel meselelerde konut kiralarda (%25 zam sınırı) kanuni düzenlemeye riayet edilmediği, türlü ihtilaflara konu olduğu ortada iken, sözleşmeli çiftçiliğin kanuni düzenlemedeki şartlarına uyulup uyulmayacağı konusunda emin olmak zor gözükmektedir.

²² Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından Çiftçi Kayıt Sistemi Yönetmeliğinde yapılan değişiklikle mülkiyet ve mirasçılık sorunları sebebiyle desteklerden faydalanamayan üreticilerin de tarımsal desteklerden yararlanabilmesinin yolu açılmıştır.

Bakıldığı zaman Türkiye aslında kâğıt üzerinde oldukça iyi işleyen bir tarım politikasına sahip görünmektedir. Aslolan bunları yazmak değil uygulamada hayata geçirebilmektedir. Ancak ne yazık ki yakın zaman önce yaşadığımız COVID sürecindeki genelgeler harici neredeyse hiçbir düzenleme bire bir uygulanmamıştır. COVID genelgelerinin anayasaya uygun olmadığı, o dönem yazılan cezaların iptal edilmesi de ayrı bir ironidir.

Burada meseleye yine Türkiye’de yakın zaman önce yaşadığımız deprem gerçeğiyle tartışmaya açılan “imar affı/barışı” kapsamında yaklaşmak yerinde olacaktır. Bilindiği üzere Türkiye’de konut yapımı için bir dizi izin alınmakta ve yerine getirilmesi gereken birçok yükümlülük bulunmaktadır. Ancak gecekondulaşmanın yaygınlaşmasından itibaren yapılar yeterince denetlenmemiş, ilk olarak 1948’de CHP döneminde başlayan imar affı veya benzeri uygulamalar DP döneminde de yapılmıştır. 1960 sonrasında da belirli aralıklarla farklı iktidarlar döneminde “imar affı” veya “imar barışı” niteliğinde yasalar ve uygulamalar hayata geçirilmiştir.²³

Türkiye’de sorunların çözümünün kanunlarla veya daha genelde anayasa ile sağlanacağına dair genel bir görüş vardır. Bu görüş 27 Mayıs 1960 darbesine katılan Dündar Taşer’de de karşımıza çıkmaktadır. Taşer, anayasa değişikliği ile bir şeyler yapılacağı, ilerici hamleye vücut verecekleri kanısındadır. 1960 hareketi sonrasında İstanbul’dan bir profesör heyeti davet edilir. Onlara yeni bir anayasa hazırlanması teklif edilir. Onların “Nasıl bir anayasa istiyorsunuz” sorusu ise bir anlamda Taşer’i uyandıran cümle olur. Taşer’in beklediği ise devleti hukukla bağlayan, hukukla sınırlanmış ve kişisel arzularla değişmeyen hukuk prensipleridir. Taşer bu olay sonucunda birçok aydın gibi kendisinin de sahip olduğu ileri bir anayasaya sahip olunursa büyük devletlerin seviyesine ulaşılacağı kanaatinin silindiğini anlatmaktadır (Kösoğlu, 2010:19-21). Kurtuluş Kayalı birçok çalışmasında 1960 sonrasında anayasa hukukçularının öne çıkması olgusuna yer verir. Kayalı’ya (2021:60-65) göre 1960’lı yıllarda anayasa hukuku, siyaset ve iktisat bilim dalları öne çıkar. Bu durum bir yandan

²³ Türkiye’de imar affına ilişkin ilk kanun 1948’de çıkmış, sonrasında on beş imar affı ve dört imar affı anlamına gelebilecek kanun maddesi hayata geçirilmiştir. Ayrıca mevzuatta üç adet de imar affı uzatımlarıyla ilişkili madde bulunmaktadır. İlgili kanunlar ve özetleri için bkz. (Çantalı, 2019:16-19).

sosyal gerçeğin matematiksel kesinlikle anlaşılabilirliği düşüncesiyle bağlantılı iken bir yandan da Anayasa, siyasal parti ve ekonomik sistem değişikliğiyle her şeyin değişebileceği yönündeki yaygın bir anlayışa yaslanmaktadır.²⁴

Bu noktada yasaları yapmak kadar onları uygulamanın ve bu yasaların kamu yararını gözettiği fikrinin toplumca benimsenmesi kültürü önem arz etmektedir. İmar affı veya başka örneklerde de görüldüğü üzere ortada kurallar vardır ancak bunlara uymayan insanlar ve onları affeden devlet, iktidar vardır. Yani kurallara uymama konusunda ve onları denetlememe, cezalandırmama konusunda devlet ve toplum arasında gizli bir mutabakat, danışıklılık veya hukuki adlandırma ile muvazaalı bir hal söz konusudur. Bu muvazaalı durum vergide de tarım politikalarında da söz konusudur. Devlet desteklemelerde verdiği sözü yerine getir(e)memektedir. Ancak çiftçi de kendi sorumluluklarını yerine getirmemekte, 500 dönüm örneğinde veya ÇKS’de görüldüğü gibi yasanın, uygulamanın arkasından dolanmaktadır. Tarımda son yapılan üretim planlaması, sözleşmeli çiftçilik, ekilmeyen araziye başkalarına kiralama gibi değişikliklerin arkasından dolanılmasını önlemek için geçmiş uygulamalardaki eksiklikleri dikkate almak ve denetimleri yapmak gerekmektedir.

2.5.2. Tarım Politikaları Üzerine Değerlendirmeler

“Osmanlı toplumunda devlet her şeydir. Anadolu halkı Osmanlı’nın kuruluşundan beri her şeyi devletten beklemiştir; durum bugün de farklı görünmüyor, işadamları, okumuş olsun olmasın güvenli iş arayanlar, ürününü satmak isteyen köylü... işçilere bile devlet vermiştir sendika, grev ve lokavt kanunlarını. İnsanlar yalnız istemişler, almak için hiçbir şey yapmamışlar; devlet de verebildiği kadar vermiş, veriyor, verecek...” (Lütfi Akad, Işıklı Karanlık Arasında, 2004:575)

²⁴ 2023 seçimleri öncesinde siyasilerin de konuk olduğu ve katılımcıların sorular yönelttikleri Mevzular Açık Mikrofon programının bir bölümünde sosyal medya yasası diye tabir edilen yasa tartışılmaktadır. Oğuzhan Uğur’a, Uğur Dündar, Okan Bayülgen, Ece Üner, Özlem Gürses, Candaş Tolga Işık, Haluk Levent, Cüneyt Özdemir, Taylan Yıldız’ın eşlik ettiği programda Murat Hattatoğlu, Çağdaş Çelik ve Levent Eraslan ise konunun uzmanı avukatlar olarak yer almaktadır. Programın sonunda varılan ortak kanı ise yasa ne kadar iyi olursa olsun uygulamada sorun doğacağı üzerine şekillenmektedir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. İlgili program için bkz. (Babala TV, 2023).

Türkiye’de devlet tarım politikaları ile bir yandan arz güvenliğine ve üreticilerin refahını sağlamaya çalışmakta diğer yandan da verimliliği artırıcı politikalara yönelmektedir. Devletin bu dönemde temel aracı fiyat ve girdi desteği ile destekleme alımlarıdır. 24 Ocak Kararları ile bu enstrümanların daha rasyonel olarak uygulanması taahhüt edilmiştir. 1980’lerin başından itibaren desteklenen ürün sayısı azalmış ve piyasa mekanizması işlerlik kazandırılmaya çalışılmıştır. 1980’lerin sonu itibariyle gelenen siyasi ortam ve sonrasındaki koalisyonlarla geçen dönemde ise desteklenen ve taban fiyatı açıklanan ürün sayılarının seçimlere endeksli olarak sürekli değiştiği görülmektedir. 1994 Ekonomik Önlemler Uygulama Planında tarımsal alanda devlet müdahalesinin azaltılması vurgulanmasına rağmen, uygulamada seçimler dolayısıyla vaatler yerine getirilmemiştir. Bu dönem “kısa vadeli ve politik konjonktüre endeksli fiyat ağırlıklı destekleme politikaları” olarak karşımıza çıkmaktadır (Eğri, 2016:92).

1980 sonrasında Türkiye’de tarım alanında önemli yapısal değişimler meydana gelmiştir. Bunun temelinde ise devletin tarımsal destek mekanizmalarında bir dizi değişikliğe gitmesinin yattığı söylenebilir. Kazgan (1999:33) bu dönemde devletin tarım kesimine karşı “koruyucu ve düzenleyici” tavrının değiştiğini, girdi ve fiyat desteklerinin azaltılarak tarımsal üretimin piyasa koşullarına tabi tutulmasını sağlayacak politikaların uygulanmaya başladığını ifade etmektedir. İkinci husus olarak tarım piyasalarının düzenleyen kamu kurumlarının kredi vb. avantajlarını yitirdiğini, bazılarının özelleştirilmelerine ve tekel güçlerinin sonlandırılmasına yönelik değişiklikleri; üçüncü olarak ise daha önce yabancı sermayeye kapalı olan tohum vb. alanlarda kamunun çekilmeye başladığını ve yerini iç ve dış sermayeye bıraktığını eklemektedir. Kazgan (1999:35-36), ayrıca, 1980 sonrasında hayvancılığın çöküş süreci yaşadığını, bitkisel üretimde ise sebze ve taze meyvede kayda değer bir artış yaşandığını belirtmektedir. Yer verdiği bir diğer olgu ise, Türkiye’nin net tarım ihracatçısı bir ülke olmaktan çıkıp ithalatçı konumuna gelmesidir.

Tarımsal destek politikaları kuşkusuz genel iktisadi şartlardan ve siyasi konjonktürden bağımsız değildir. 90’ların ortalarında iktisadi ortamdaki kriz tarım politikalarını yeniden şekillendirmeyi gerektirmiştir. Bu kapsamda tarımsal

desteklemelerin mali yükünün azaltılması ve tarım sektörünün de küresel piyasalar ile paralel işleyen bir piyasa sistemi içerisinde sokulması fikri ön plana çıkmıştır. Tarım sektörünün devlet kontrolünden çıkarılarak piyasa mekanizması bırakılması için KİT'lerin, kooperatiflerin ve birliklerin özleştirilmesi üreticileri hazırlıksız yakalamıştır. Bu süreçte üreticilerin tüccar karşısında eli zayıflamış, zamanında fiyat tespit edilememesi ve üreticilerin örgütlü hareket edememesi nedeniyle üreticiler düşük ürün fiyatları ile karşı karşıya kalmıştır. Devletin piyasa mekanizmasını daha etkin kılmayı hedefleyen politikaları, çiftçilerin refah kaybına neden olmuştur. İşletme büyüklüklerinin artırılarak aile işletme yapısından şirket tipi işletmeye geçiş istenmesi ise işsizlik gibi sonuçlara sebebiyet vermiştir (Eğri, 2016:101-102).

Sonuç olarak devlet planlı,²⁵ serbest piyasaya uyumlu bir politika hedefiyle tarımda bir dizi dönüşüm gerçekleştirmiştir. Genel olarak bakıldığında 1990'lar ve 2000'ler Türkiye için uluslararası kuruluşlarla, AB ile girdiği ilişkilerin, küreselleşme tartışmalarının zirvede olduğu yıllardır. IMF, DB gibi kurumlarla ekonomik ilişkiler, çeşitli projeler karşılığında alınan destek ve krediler, AB'ye üyelik süreci gündemdedir. Toplumsal hayat iktisadi olarak, hukuki olarak yeniden inşa edilirken, tarım da bu yeniden yapılandırmadan nasibini almaktadır. 1980'lerden itibaren kesintilerle işleyen tarım alanındaki kamu iktisadi teşekküllerinin özelleştirmesi, destek mekanizmalarının azaltılması vb. süreçler 2000 sonrasında daha da hızlanmıştır.

Devlet bu dönemde uyguladığı politikalar ile bir yandan arz güvenliği için çalışmakta öte yandan ise çiftçilerin refah ve verimliliğini artırmaya dönük politikalar geliştirmektedir. Destekleme alımları, girdi desteği bu politikalardan bazılarıdır. Çiftçiler de bu süreçte geliri çeşitlendirmek, üretimi çeşitlendirmek, ürün kalitesini

²⁵ Fiyat dalgalanmaları ekonomide örümcek ağı teoremi ile ifade edilir. Türkiye'de bazı ürünlerin belirli dönemlerde az ekilip yüksek fiyattan satılması sonraki yıllarda da üretim artışına bağlı olarak üreticilerin elinde kalması söz konusudur. Örneğin 2018 seçimlerinde meydanlarda çok konuşulan "patates-soğan dolar kuruyla yarışıyor" sözlerinden sonraki yılda, patatesler elde kalmış iktidar ise piyasanın üzeri bir fiyattan alarak ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştır. Geçtiğimiz yıllarda Ayçiçek yağı da buna benzer bir durum yaşanmıştır. Ondan sonraki 2 yıl ise Ayçiçek yağı fiyatı ise bırakın artmayı azalmıştır. Tüm bunların önüne geçmek için planlı üretim sıkça kullanılmaya başlanmıştır. 2023'teki yasal düzenleme de bununla ilgilidir. Aksi halde iktidar enflasyonu düşürmek için gıdada ithalatı serbest bırakacak, bundan da zararı en başta üreticiler görecektir.

artırmaya yönelik çalışmalar, sertifikasyon ve sözleşmeli çiftçilik gibi araçlarla ayakta kalabilecek beka mekanizmaları geliştirmeye çalışmaktadırlar.

Günaydın, Oyan gibi isimlerin öne sürdüğü Türkiye’de tarımın tasfiye edildiği tezi uygulanan politikalar incelendiğinde sorunlu gözükmektedir. Bu durum konuyu siyasal alan üzerinden okumalarından hatta kendilerinin doğrudan siyasal aktör olmalarından da kaynaklanmaktadır. Türkiye’de tarımın bugünkü görünümünü bir tasfiye veya sömürü olarak ele almak yerinde değildir. Kır nüfusunun 1980’lerin ortasına kadar kentin ilerisinde olduğu, 2000’lerde dahi nüfusun üçte birisinin geçimini tarımdan elde ettiği görülmektedir. Bugün ise 2012’de büyükşehir yasası ile idari bir değişiklik yapıp büyükşehirlerde köyler mahalleye dönüşse de ülkenin nüfusunun yaklaşık yüzde yirmisi geçimini tarımdan sağlamayı sürdürmektedir. Nüfusun ve dolayısıyla gıda talebinin artmaya devam ettiği, teknolojinin, makineleşmenin ve gübre, ilaç vb. kimyasal girdilerin bu denli geliştiği günümüzde tarımın çözüldüğü, yok olduğu veya tasfiye edildiği tezi oldukça problemlidir. Bir önceki bölümde paylaştığımız veriler de tarımsal üretimde gerilemeyi değil ilerlemeyi göstermektedir.

Türkiye’de tarım üzerine ortaya konan yaklaşımlarda tarımın tasfiyesi ve sömürü mekanizması tezi aslında devletin konumunu algılayışla doğrudan ilişkilidir. Devleti bir anlamda klasik Marksizm’de görüldüğü haliyle belirli bir sınıfın çıkarlarını koruyan bir aygıt olarak görenler veya görmeye yatkın olanlar bu tezi savunuyor görülmektedir. Ancak Türkiye tarihinde devlet, bir sınıfın çıkarını korumaktan ziyade daha yukarıda, dağıtıcı bir role sahiptir. Zaten Türkiye’de tarımla ilgilenen nüfusun yüksekliği göz önünde bulundurulduğunda sürekli seçim baskısı altında olan iktidarların bu kitleyi karşılarına alacak bir siyaset izlemediği, izleyemeyeceği açıktır. 1980-1987 arası ile 2000-2004 arası radikal bir şekilde tarımsal destekleme politikalarındaki geri çekilişler ülkenin iktisadi durumu ile yakından ilişkilidir. 1990’larda siyaset, iktisadi sıkıntılara rağmen seçim baskısıyla politikalardan geri adım atmazken, 2000 sonrası uluslararası kurumlarla geliştirdiği ilişkiler ve aldığı krediler karşılığında verdiği sözlere paralel olarak çiftçiler için bazı acı reçeteleri uygulamak zorunda kalmıştır. Türkiye sermayeye, sıcak paraya ihtiyaç duyan bir ülke

konumundadır. Bunu da genellikle doğrudan yabancı yatırımcılar, dış borç veya yardımlar kanallarıyla karşılamaktadır. Bu reçeteleri kriz dönemlerinde dışarıdan sağlanan borçların sosyal maliyeti olarak da okumak mümkündür.

Ayrıca tarımdaki desteklemelerdeki azalma 2000 sonrası tek doğrultuda değildir. 2004 seçimleri öncesi AK Parti iktidarının eski bazı destek mekanizmalarını devreye soktuğu, 2006 Tarım Kanunu'na doğrudan gelir desteğinin yanına birçok destek mekanizmasını da eklediği, bir dönem kaldırılan çiftçilere düşük faizli kredi uygulamalarını tekrar devreye alındığı bilinmektedir. Tüm bunlar sayısal olarak da ortada iken tarımın tasfiye edilmeye çalışıldığı iddiası sorunlu gözükmektedir.

Burak Gürel de üretimi baltaladığını öne sürdüğü DGD'nin toplam destekler içindeki hâkimiyetinin kalıcı olmamasını devletin tarım üretimini mutlak olarak azaltmayı, tarım sektörünü ekonomik olarak güçsüzleştirmeyi, kısacası tarımı tasfiye etmeyi amaçladığı tezini çürüttüğünü öne sürer. Küçük çiftçilerin ve gelirinin bir kısmını tarımdan elde eden yarı-proleterlerin DSP-MHP-ANAP koalisyonunu düşürmesinin ve dönemsel bazı tepkilerine rağmen AKP'yi neden desteklediklerinin ipuçlarının bu politikalarda görülebileceğini belirtir. Ona göre, küçük çiftçiler için 2002 öncesine dönüldüğü sonucu da çıkarılmamalıdır çünkü desteklemelerin yapısı büyük ölçekli üretimi ve sözleşmeli çiftçiliği küçük çiftçilikten daha fazla destekleyecek şekilde düzenlemektedir. Sonuç olarak Gürel, tarımsal desteklerin ortadan kaldırılmadığını kabul eder ve tarımın tasfiye edildiğini tezine karşı çıkar ancak neoliberalizmle uyumlu hale getirildiğini öne sürer (Gürel, 2015:350-357).

Türkiye'de sosyal bilimlerde bazı dönemlerde belli isimlerin veya ekollerin “moda” olduğu görülmektedir. Öyle ki Boran (1943) *Sosyoloji Dergisi*'nin bir sayısına ilişkin değerlendirme yazısında bu olguya dikkat çekmektedir.²⁶

“Aynı dergide, memleketimizdeki sosyoloji cereyanlarının tarihçesini veren yazıda da belirttiği üzere, zaman zaman bizde muhtelif sosyoloji mektepleri garptan ithal edilerek revaç bulmuştur. Yalnız elbise ve eşyada değil, bilim ve fikir hayatında da

²⁶ İlgili sayıda Türkiye'deki sosyoloji akımlarına ve eğilimlere ilişkin yazı Erişçi'ye (1941) ait olup, sosyoloji alanında öne çıkan isimlere, Spencer'dan Worms'a, Le Play'den Durkheim'a bir dizi çeviri ve çevirmenlere dair malumat sunmaktadır.

“moda”lar vardır. Henüz işidilmedik muharrirleri tanıtıp onların arabasına binerek birer şöhretçik edinmek temayülleri vardır.”

Türkiye’de günümüzde ise “Bourdieu” veya onun alan-habitus gibi kavramları revaçtadır. Türkiye’de sosyolojinin kuruluşundan bu yana Durkheim, Le Play gibi isimler üzerinden gelişen ve şekillenen sosyolojimizde bir dönemler Frankfurt Okulu ve Foucault gibi isim ve ekoller de bir hayli yaygınlık göstermişlerdir. Kır çalışmaları da 1960’larda nasıl “tarım sorunu” ve kalkınma üzerinden yürütülen tartışmalarca şekillenmekteyse 1980 sonrasında ise tartışmaların çoğunlukla “neoliberalizm” üzerinden yürütüldüğü görülmektedir.

Şentürk (2023), kent sosyolojisine ilişkin sorun alanlarına işaret ettiği çalışmasında, kent çalışmalarında “üst anlatıların ve modanın gölgesinde”, “kalıplar ve ikilikler arasında”, “siyasal aktivizm ve bilim arasında” gidip gelen çalışma ve eğilimlere dikkat çekmektedir. Benzer bir tablonun kır sosyolojisi alanında da var olduğunu söylemek mümkündür. Öyle ki bir dönem kentin takipçisi olarak görülen köylerde kır çalışmaları kent çalışmalarının ilkelerinin köylere uygulanması şeklinde tebarüz etmekteydi. Ancak zamanla kır-kent arasındaki netlikler, keskinlikler kayboldu. Bu anlamda kır-kent arasındaki etkileşime odaklanan çalışmalar önem kazandı. Yakın gelecekte de muhtemelen bu etkileşimi temel alan çalışmalar kırın geleceği açısından öne çıkacaktır. Öte yandan bazı isimlerin kır-tarım üzerine analizleri iktidar karşıtlığı ve kapitalizm eleştirisi üzerinden şekillenmektedir. Bu eleştirilerde olgulardan ziyade siyasal çıkarlar ve beklentiler ön plandadır. Bu da yapılan çalışmaların bilim mi yoksa siyasal bir faaliyet mi olduğu sorusunu sormayı gerektirmektedir.

Önceki kısımlarda kredi musluklarının yeri geldiğinde açıldığını, çiftçilerin kredi borçlarının silindiğini, düşük faizle kredi verildiğini göstermeye çalıştık. Öte yandan çokça eleştirilen DGD’nin hiçbir zaman başat destek türü olmadığını, kısa ömürlü olduğunu ve kaldırıldığını belirttik. Tüm bunlar birlikte değerlendirildiğinde bu adımları devletin sadece köylü veya çiftçi kitleleri karşısına almaktan çekinmek veya popülizm şeklinde yorumlamak da sorunludur. Bu yaklaşım biraz da devleti

belirli bir sınıfın çıkarlarını koruyan mekanizma olarak gören ve her şeyi seçimlere indirgeyen anlayıştan kaynaklanmaktadır.

Vedat Milor (2022:13), bir ölçüde diyalog halinde olduğu Marksist anlayışların devlete indirgemeci ve araçsal yaklaştığını, ancak devletin hâkim sınıfın kuklası konumunda olmadığını belirtmektedir. Tarihsel olarak devletin farklı rollere bürünebileceğini söyleyen Milor, devletin bazı zamanlarda sınıfsal yapıyı yansıtmanın ötesine geçtiğini, toplumdaki güç dengelerini belirleyip aynı zamanda değiştirebilen aktif bir oyuncu olduğunu eklemektedir.

Devletin bu yöndeki rolü ve belirleyiciliği Türkiye tarihinde oldukça belirgin iken, devleti şirketlerin veya hâkim sınıfın işbirlikçisi konumunda ele almak, iktidar ve bürokrasisi ile devleti etkisiz olarak nitelendirmek Türkiye’de tarım politikalarını açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Tarımla ilgili bazı gerçekler ortada iken ve bunlar da bilinmesine rağmen, yazılanlar siyasal alana hapsolme olgusunu güçlendirmektedir.

Keyder (2018:194-205) tarım politikalarını koruyucu devlet politikaları ile neoliberal politikalar arasında gidip gelen bir sarkaca benzetmektedir. Haliyle, Türkiye’nin tarım politikalarında hiçbir zaman piyasa mantığının tam anlamıyla benimsenmediğini de belirtmektedir. Bu tespitlere de yer veren Adaman vd. (2020:22-25) Türkiye’de tarımın güncel durumunu da aşağıdaki gibi açıklamaktadır.

“Bugüne gelindiğinde, Türkiye’nin tarımsal yapısında küçük üreticilik halen egemendir. Bu bağlamda tarımda neoliberalleşmeyi ‘küçük üreticiliğin toptan tasfiyesi’ olarak değil zayıflaması ve dönüşümü olarak ve çiftçiler arasındaki sınıfsal ve bölgesel farklılaşmayı dikkate alarak okumanın daha anlamlı olduğu iddia edilebilir. Yine de tarımda neoliberal dönüşüm ile ilgili şu çıkarımları yapmak mümkündür: Neoliberalleşme ile birlikte küresel ve ulusal şirketlerin elinin güçlenmesi ve devletin düzenleyici ve destekleyici rolünün zayıflaması küçük üreticinin örgütsüzlüğüyle birleştiğinde, çiftçiler piyasanın güçlü aktörleri karşısında savunmasız kalmıştır.” (Adaman vd., 2020:25)

Yukarıdaki ifade büyük ölçüde bizim de katıldığımız bir saptamadır. Bu ifadede devletin zayıfladığı kısmen öne sürülse de piyasa mantığının tarımda hiçbir zaman hâkim olmadığı zaten bilinmektedir. Üstelik çiftçilerin örgütlenmesinin önüne geçen veya engelleyen bir devlet aygıtı da yoktur. Adaman vd. (2023) hazırladığı başka bir yazıda ise tarımdaki bu süreci neoliberal tahribat olarak adlandırmaktadır. Bu süreci

sadece devletin sorumluluğuna atfetmek, çiftçilerin veya insanların tarıma veya tarımda örgütlenmeye yaklaşımlarındaki yetersizliklerini öne çıkarmamak ve tarımdaki durumu tasfiye veya yıkım şeklinde açıklamaya çalışmak ise bir anlamda 2023 seçimleri öncesi siyasal aktivizmle de ilişkilendirilebilir.

1980 sonrası, endüstriyel ve büyük ölçekli tarımsal üretimi önceleyen, küresel şirketleşmiş gıda rejiminin yasal ve idari altyapısının oluşturulduğu bir dönem şeklinde nitelendirilmektedir (Karakaya ve Ayalp, 2017:286). Dünya’da tohum, tarım ilaçları vb. sektörlerdeki oligopol piyasa yapısı, 2000’li yıllardan itibaren Türkiye’de de hâkimiyetini artırmaktadır. Üretim, dağıtım, pazarlama, borsa, süpermarket sektörlerinde küresel şirketlerin ağırlığı artmaktadır. Bu süreç yukarıda ayrıntıları ile anlatılmaya çalışılmaktadır. Bunlar büyük ölçüde doğru olmakla birlikte, devletin daima bu şirketlerin yanında olduğunu söylemek abartılı olur. Bir sonraki bölümde tarım alanının sorunları ve çözüm önerileri değerlendirilirken, “Teşvik edildiği öne sürülen büyük çiftlikler kuruldu mu ya da küçük ölçekli işletmeler ortadan kalktı mı?” sorusu tartışmaya açılmaktadır.

Tüm bunlarla beraber, 1980 öncesinin ATÜT tartışmalarından bahsettiğimiz ilk bölümün sonunda geçtiği üzere, Türkiye’de devlet sınıfların daha üstünde yukarıda bir yerdedir ve iktidarlar hem toplumu memnun etmek, onların ihtiyaçlarına cevap vermek hem de bütçeyi ve finansal sürdürülebilirliği sağlamak adına ellerindeki araçları kullanmaktadırlar. Burada yetersiz olduğu noktada her sözlerini yerine getiremedikleri de görülmektedir. Ancak çiftçilerin de, en azından DGD örneğinde görüldüğü üzere, destekleme kriterlerine uymayanların uygulamanın arkasından nasıl dolandığı ortadadır. Yakın zaman önce hayata geçirilen planlı ekim veya ekilmeyen arazilerin kiralanması mesesinde de buna benzer “muvazaalı” ya da “-mış gibi yapma”ya benzer durumların görüleceği vakidir. Sonuç olarak devlet tarım politikalarında gelgitli bir yapıda ancak hiçbir zaman çiftçi kitlelerini sömürü vb. mekanizmalara bırakmayacak bir noktadadır.

Kanaatimizce 1980 sonrasını doğrudan neoliberal politikalar eksenli ve tek tip olarak okumak sorunlu bir yaklaşımdır. Bu dönemde dünya iktisadına yön veren politikaların neoliberalizm eksenli olduğu ve Türkiye’nin de buna ayak uydurmaya

Çalıştığı doğrudur. Ancak düz lineer bir çizgide bu politikaların uygulandığını söylemek abartılı gözükmektedir. Ayrıca, devlet, eğitim ve sağlık gibi sektörlerde her ne kadar özel kurumlar varsa da var olmayı öncelikli olarak sürdürmektedir. Tarım alanında da özel sektörün hatta küresel şirketlerin güçlenmesi kriz zamanlarında ciddi zafiyetler doğurabilecektir. Bu sebeple devlet tarım alanında da üretim, planlama, denetleme, piyasayı yönetme ve yönlendirme noktalarında kırılganlıklara sebebiyet vermeyecek mekanizmaları hayata geirebilmelidir. nc bölümde bu süreçleri de kapsayacak şekilde tarımda sorun alanları ve çözüm nerileri değerlendirilmektedir.



ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

TÜRKİYE’DE TARIMIN SORUNLARI VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

“‘Ah sevgilim, şu köylüler ne mesut insanlar. Tarlalar, kırlar, koyunlar arasında çoban çocuğu olmayı o kadar isterdim ki’. Yalan. Hepsi kuyruklu yalan. Aslında istedikleri zaman çoban olmaya yönelirlerdi. Ama hallerinden memnundular. Çoban olmadıklarından da, bu durumlarına içten içe seviniyorlardı. Pis riyakarlar. Göbekli göbekli konuşuyor, işte yağlı yağlı laflar ediyordu” (Mustafa Kutlu, Ortadaki Adam, 1970:50)

Türkiye’nin birçok sorununa yönelik çözüm arayışlarının kökenlerini 18. yüzyılda başlayan yenileşme çabalarına kadar götürmek mümkündür. Osmanlı Devleti, savaş yenilgileri sonrasında Batı Avrupa’da ortaya çıkan gelişmeleri araştırmaya başlamış ve daha yakından ilgilenmiştir. “Batılılaşma”, “çağdaşlaşma”, “modernleşme” veya “yenileşme” gibi kavramlarla ifade edilen bu süreç, Batı’daki değişim ve dönüşümleri anlama ve ülkeye uyarlama sürecidir. Osmanlı İmparatorluğu 18. ve özellikle 19. yüzyıllarda, bir taraftan ayrılıkçı hareketlerle baş etmeye, hâkimi olduğu coğrafyalardaki unsurları bir arada tutmaya çalışırken, bir taraftan da askeriye başlamak üzere, eğitim, hukuk, maliye gibi alanlarda yeni düzenlemeler yaptı ve bu düzenlemelerin ihtiyacına uygun olarak yeni kurumları hayata geçirdi.

Modernleşme bağlamında yapılan bu değişiklikler 19. yüzyılda hızını artırdı. Osmanlı modernleşmesine ilişkin olarak, imparatorluğun en uzun asrındaki Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) Fermanları, Kanuni Esasi (1876) ve diğer reform girişimleri, idarecilerin devleti kurtarma kaygısıyla aldıkları iç karar mekanizmalarının ürünüydü. Ortaylı’nın (2016:28) da ifade ettiği gibi, Osmanlı Devleti bu yola pragmatik bir yaklaşımla girişmişti. Batılılaşmaya hayranlıkla değil, zorunluluk nedeniyle yönelmişti. Türkiye Cumhuriyeti’yle beraber ise yeteri kadar radikal olmadığı düşünülen Osmanlı modernleşmesinden radikal bir modernleşme evresine geçilmişti.

Osmanlı modernleşmesinde temel izlek, askeri yenilgiler sonrası, devleti güçlendirmek adına yeniden örgütlenme ve bürokrasinin yapılandırılmasına dayanır. I. Dünya Savaşı sonrasında çok uluslu imparatorluklar parçalanmış, aynı topraklarda yeni ulus devletler kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nda “devletin bekası” saikiyle hayata geçirilen girişimler bu sonu engelleyememiş ve bu topraklarda Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti ile köye yönelik ciddi bir eğilim ve ilgi söz konusudur. Ancak bu ilginin kökenlerini Osmanlı bürokrat ve aydınlarına kadar dayandırmak mümkündür. Öyle ki Jön Türklerin ve İttihat Terakki’nin önde gelen üyelerinden Ahmet Rıza köy ve tarım konusu ile ciddi düzeyde ilgilenmiştir. Niyazi Berkes’in anlattığına göre, Ahmet Rıza henüz öğrenci iken çıktığı bir Anadolu gezisinde köylülerin sefaletini gözlemlemiştir. Ona göre bu kötü durum tarımın geriliğinden kaynaklanmaktadır. Ahmet Rıza, bu meseleyi çözmek için Fransa’da ziraat eğitimi görmüştür. Döndüğünde, II. Abdülhamit’in padişahlığı döneminde Ziraat Bakanlığı’nda çalışmaya başlamıştır. Bu bakanlıkta istediklerini hayata geçiremeyeceğine kanaat getirdikten sonra ise Eğitim Bakanlığı’na geçmeyi tercih etmiştir. Burada eğitim aracılığıyla köylüyü aydınlatmayı hedefleyen Ahmet Rıza, burada da aradığını bulamayacak ve tekrar Fransa’ya gidecektir (Berkes, 2012:393-394).

Türkiye’de her şeyin çözümünün eğitimden geçtiği veya kalkınmanın köylerden başlaması gerektiği gibi bir kanaat yaygındır. Ahmet Rıza’nın hayat hikâyesi bunun en belirgin örneklerinden birisidir. Köy Enstitüleri’ni de bu bağlamda girişilen bir hareket olarak değerlendirmek mümkündür. Türkiye sorunlarına çözüm olacağını düşünerek pratik ve pragmatik olarak çeşitli yollara başvurmaktadır. Bu girişimler genellikle devlet eliyle ve yukarıdan aşağıya gerçekleştirilmektedir. Ancak idareciler, bu çözümlere eleştiriler gelmeye başladıkça veya sonuç beklentileri yeteri kadar karşılayamayınca bunları ıslah etmek yerine temelden politika değişikliklerine yönelmektedir.

3.1. Sorun Alanları

Tarıma ilişkin, Özertan (2019) 1981'den bu yana çok şey değişmediğini, tarımda verimsizlik, şehre göç ve çiftçinin para kazanamaması gibi sorunların sürekli gündeme geldiğini ifade etmektedir. Tarımdaki sorunlar elbette bunlarla sınırlı değildir. Ünalı (2006), tarımın önemine dikkat çektikten sonra, verimin düşüklüğü, kimyasalların yanlış kullanımı, katma değersiz üretim-ham satım, insan, toprak, su gibi kaynakların kötü kullanımını tarımın sorunları olarak ele almaktadır. İstihdam, ithalat-ihracat ile sosyal ve ekonomik, iktidarı belirleme ile siyasi, doğal kaynaklar ile ulusal güvenlik, çevre sorunları ile de tüm dünyayı çeşitli yönlerden ilgilendiren tarım alanındaki sorunlara çözüm olarak ise optimal ölçek-parçalanmayan çiftlik, yüksek verim, iyi eğitim, kırsal sanayi ile ürünleri işleyerek satımı önermektedir.

Uzun süreden bu yana değişmeyen meselelerine ve çözüm önerilerine rastladığımız tarımda; verimsizlik, göç, çiftçinin para kazanamaması, araçların fazlalığı gibi sorunlar sürekli gündemdedir. Kooperatifler hemen her dönemde çözüm olarak önerilmektedir. Ancak sorun ve çözüm az çok belli iken, bu sorunların neden çözülmediğine toplumsal düzeyde kafa yormak ve çözüm önerilerini tartışmak gerekmektedir.

Berkes (1936:246), Türk sosyolojisinin başlıca özelliklerini aşağıdaki gibi özetlemektedir:

“Türk sosyolojisinin özelliklerini özetlemek gerekirse: (1) Uzun bir süre siyasi hareketlerin etkisi altında kalmıştır. Bu durum her okulun ömrünün çok kısa olmasına neden oldu, siyasetin değişmesiyle birlikte onların çok hızlı değişmesine neden oldu ve verimli araştırmalar yapmalarına izin vermemiştir. (2) Fransız sosyoloji ekolü, Türk sosyologların bilimsel bakış açılarının şekillenmesinde daha etkili hale geldi. (3) Dünya Savaşı'ndan sonra bitmek bilmeyen metodolojik tartışmalar sosyolojinin başlıca endişesi haline geldi; ve bu nedenle, antropoloji, tarih, ekonomi ve folklor gibi burada bahsetmediğimiz diğer sosyal bilimlerde daha ilginç araştırmalar yapıyorken, yöntemsel tartışmalar bilimsel araştırmaya kayda değer bir katkı sağlamadı. 4) Finansal desteğin eksikliği, bir araştırma programının geliştirilmesini, yabancı literatürden bir çeviri planının yürütülmesini, dergilerin yayımlanmasını ve sosyoloji derneklerinin devamını engelleyen faktörlerden biridir.”

Türkiye’de tarım konusunda ve bunların çözüm alanlarına ilişkin yukarıdaki özelliklere paralel olarak sosyolojiyi de yakından ilgilendiren bazı sorun alanlarına

değınmek gerekmektedir. Tarımla ilgili temel meselelerden birisi devletin bu alandaki rolüne ilişkindir. Cumhuriyetin ilk yıllarından 1940'ların sonuna kadar tarımsal modernleşmeye devlet desteğı var olmakla birlikte kaynak eksikliğine de bağılı olarak bu destek sınırlıdır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise uluslararası yardımlar ve iktidarların ciddi destekleriyle tarımda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Ancak siyasi koşullara bağılı olarak desteklenecek ürünlerden, teşvik ve kredilere düzenli bir politika olmamış, iktidar hatta bakan değışikliklerinde politikalar da değışime uğramıştır. Siyasetle yakından ilişkili olarak desteklenecek ürünlerden taban fiyatlara bu politikalar için popülizm meselesi/riskini de ifade etmek gerekmektedir. Burada popülizmin yanında nepotizm ve crony-kapitalizm¹ gibi risklere de dikkat çekmek gerekmektedir.

Popülizm güncel sosyal bilim tartışmalarında öne çıkan konulardan birisidir. Sağ-sol popülizmden kırsal popülizme farklı türleri üzerine geniş bir literatürün oluştuğı kavram, güncel meselelerde ise daha çok seçimler üzerinden kullanılmaktadır.² Aslan (2019), Türkiye'yi değerlendirdiğı çalışmasında kavram üzerindeki tartışmaların çeşitliliğine yer vermekte ve muhafazakâr-seküler popülizm üzerinden güncel bir Türkiye değerlendirmesi yapmaktadır.

“Popülizm küresel çapta günümüzün en tartışmalı olgularının başında geliyor. Kayırmacılık, seçim ekonomisi, yabancı düşmanlığı, çoğunlukçuluk ve iktidarın kişiselleşmesi gibi modern demokratik siyasetle çelişen pratiklerle anılıyor (...). Daha nötr bir açıdan yaklaşanlar ise popülizmi iktidar mücadelesinde bir strateji ya da elit-karşıtı yumuşak-merkezli bir ideoloji olarak niteliyor (...). Dolayısıyla, popülizm modern demokratik siyaset kapsamında elitizme ve çoğulculuğa karşı meşru ve saygı değer bir alternatif siyaset tarzı olarak görülmemektedir.” (Aslan, 2019:104).

¹ Ahabap çavuş kapitalizmi olarak ifade edilen bu kavramı Milor (2021:10), Ortadoğı'da yaygın olduğunu belirterek, “(...) devlet yetkilileri ile imtiyazlı iş çevreleri arasında karşılıklı avantajlara dayanan bir ekonomik sistem. Rekabetçi pazar ekonomisinin gelişmesini ve bunun için gerekli olan yasa önünde eşitlik ilkesinin yaşama geçmesini önüyor. Devletin üst kademelerinde yolsuzluk ve toplumun her hücresine yayılan yozlaşma crony-capitalist bir politik-ekonomik sistemin doğal sonuçları.” şeklinde tanımlanmaktadır.

² Farklı eğilim ve ideolojilere eklemlenebilen popülizm kavramı üzerine oluşmuş ciddi bir literatür mevcuttur. Türkçe'ye çevrilen bu çalışmalardan popülizme yönelik genel bir anlatı ve sol popülizm için bkz. (Mudde ve Kaltwasser, 2019; Mouffe, 2023). Türkiye'de ise bu konuda öncü çalışmalardan birisi Sunar'ın (1985) DP ve popülizm konulu metnidir. Popülizme yönelik bu farklı yaklaşımların, popülizmin ideoloji veya strateji olarak incelendiğı çalışmaların genişliği ortadadır ve bu tezin kapsamı dışındadır. Burada ve güncel siyasette popülizm daha çok seçim vaatleri üzerinden konuşulmaktadır. İlerleyen kısımlarda 2023 seçimleri bu veçheden değerlendirilmektedir.

Vergin (2015:31) yeğencilik olarak Türkçeleştirilen nepotizmi, “hatır müessesesinin işlediği bazı toplumlarda sıkça rastlanan, hısım akrabayı, yakınları göreve almak, onlara layık olmasalar da belirli statüleri vermek gibi bir gelenek halini alan toplumsal uygulamaya verilen ad” şeklinde tanımlamaktadır. Türkiye’de çeşitli dönemlerde liyakat-sadakat tartışmalarına konu olan nepotizm, iktidar-muhalefet tüm belediyelerde görülen bir durumdur. Tarımsal KİT’lerle ilgili benzeri eleştirileri söylemek mümkündür. Öte yandan Vergin’in (2015:74-75) de belirttiği gibi Weberci manada modern bürokratik kurallar kâğıt üzerinde sürse de bazı işe alım veya atamalarda kişisel ilişkiler, iltimas veya torpilin devreye girmesi de nepotizmin örneklerinden olup az gelişmiş ülkelerde yoğun örneklerine rastlanabileceği gibi, Batı’nın en gelişmiş ve ussallaşmış ülkelerinde dahi görülebilecek bir sapmayı teşkil eder.

Gastronomi alanında popüler bir isim olarak bilinen Vedat Milor, 1980’lerde Berkeley Üniversitesi’nde kapitalist ekonominin planlamasını Türkiye ve Fransa üzerine ele aldığı bir doktora tezi hazırlamıştı. Tezinde sanıldığığının aksine Türkiye’de zayıf bir devletin olduğunu öne süren Milor, kurumsallaşmanın zayıf olduğu Türkiye’de, planlamanın olup olmadığına bakılmaksızın, crony-capitalist sistemden dolayı sağlıklı bir ekonomik gelişmenin olamayacağını öngörmekteydi. Milor’un (2022:11-20) tezini Türkçeleştirirken yazdığı önsözde ülkenin durumuna ilişkin bazı söyledikleri karamsar ve abartılıdır. Ancak her dönemin öne çıkan iş insanlarının çoğunlukla değişmesi ve Türkiye’de devlet özel sektör ilişkileri düşünüldüğünde crony-capitalism söyleminin haklılık payı vardır.

Bunlarla birlikte, tarımla ilgili en temel tartışmalardan birisi de ölçek meselesi etrafında dönmektedir. Köymen ve Öztürkcan (1999:78) Türkiye’de cumhuriyetin ilanından 1980’lere kadar, toprak mülkiyeti ve dağılımı konusunda toprak dağılımındaki adaletsizlik ve toprak reformunun gerekip gerekmediği eksenlerinde tartışmaların olduğuna dikkat çekmektedirler. Bununla birlikte ölçek meselesi aslında toprak reformundan kooperatifleşmeye bir dizi tartışmanın etrafında ele alınabileceği tarihsel bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Küçük ölçekli üretim girdi maliyetleri ve pazarlama imkânları sebebiyle özellikle iktisadi yönlerden

eleştirilmekte, güncel tartışmalarda ise biyoçeşitliliğe katkısı dolayısıyla savunulmaktadır. Türkiye’de iktidarın büyük ölçekli çiftçiliği istediği veya şirketlerin bu yönde taleplerinin olduğu önermesi ise kapitalizmin Türkiye koşulları düşünüldüğünde kanaatimizce mesafeli yaklaşılması gereken bir konudur.

Tarıma ilişkin bir başka sorun ise veri ve kaynak eksikliğidir. 1960 sonrasında Türkiye kırındaki değişimlere ilişkin mikro ve makro düzeyde araştırmalar yapılabilmektedir. Köy Envanter Etüdları³ ve Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri⁴ geniş kapsamlı çalışmaların en iyi örneklerindendir. Ancak Sirman’ın (2001) da belirttiği gibi günümüzde bu tür araştırmalara kaynak bulabilme imkânı son derece sınırlıdır.

Yine bir başka sorun olarak katma değersiz üretim öne çıkmaktadır. Türkiye birçok üründe yeterli düzeyde üretim gerçekleştirirken, hatta fındık gibi birkaç üründe dünyada ilk sıralarda yer alırken, bunların satış ve pazarlamasında dünyanın önde gelen küresel şirketleri söz sahibidir. Türkiye’ye orta gelir tuzağından⁵ çıkış için önerilen çözümlerden katma değerli üretim yolu tarımda da geçerliliğini korumaktadır.

Tarım sektöründe, siyasetin belirleyiciliğinin olumlu ve olumsuz etkilerinin yanı sıra; ölçek, veri ve kaynak meselesi veya katma değersiz üretim gibi başlıca sorun

³ 1962’de Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü tarafından başlatılan “Köy Envanter Etüdları” hedeflenen sürede bitirilememiş tüm sonuçların yayımlanması 1971’i bulmuştur. Türkiye’nin 67 ilinde bulunan tüm köyleri kapsamaktadır. Bu etüdlere coğrafi durumlar, iklim şartlarının yanı sıra sosyo-ekonomik konular hakkında da bilgiler yer almaktadır. Bu etüdlere ilişkin bilgi, değerlendirme ve bazı eleştiriler için bkz. (Turhan, 1964:25-28 ve Çelebican, 1972).

⁴ DPT’nin 1968 Ağustos ve Eylül’ünde yaptığı “Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri Araştırması” geniş kapsamlı saha araştırmalarından birisidir. Köy genel bilgi ve temel mülakat anketlerinin yanında, muhtar, öğretmen ve imam anketleri de uygulanmıştır. Nüfus, ekonomik durum, toplumsal yapı, köylerin eğitim, sağlık ve konut durumu gibi konularda sorular içermektedir. Bu araştırmalara ilişkin hazırlanan çeşitli raporlar bulunmaktadır. İlk rapora ilişkin bir değerlendirme için ayrıca bkz. (Kandiyoti, 1971). Kandiyoti (1971), ayrıca, 1962 tarihli Prof. Frey yönetiminde MEB Test ve Araştırma Bürosu ile AID iş birliğinde yapılan geniş çaplı bir Köy Araştırma Projesi’nden de bahsetmektedir.

⁵ Ülkelerin kişi başı milli gelirlerine göre sınıflandırılmaları söz konusudur. Bir ülkede kişi başı milli gelir seviyesinin orta düzeye yükseldikten sonra o bölgede takılı kalması ve yukarıya gidememesi durumu orta gelir tuzağı ile ifade edilmektedir. 2007 yılında Dünya Bankası’nın bir raporunda yer alan kavram giderek yaygınlık kazanmıştır. Türkiye’nin bu tuzaktan kurtulması için eğitim sisteminde, teknolojiye veya diğer öne çıkan alanlarda araştırma geliştirmeye yönelik yenilikler yapması, katma değerli üretim önerilen çözüm yollarındandır. Bu konuda bazı değerlendirme ve öneriler için bkz. (Pamuk, 2015:347-353 ve Bozkurt vd. (2014))

alanları bulunmaktadır. Bu kısımda öncelikle tarımın sorun alanlarına yer verilmekte, devamında ise son yıllarda öne çıkan bazı çözüm önerileri tartışılmaktadır.

3.1.1. Veri, Kaynak ve Ölçek Meselesi

Türkiye’de tarım ve kırsal konulu ilk çalışmalardan itibaren ölçek meselesi, toprak mülkiyetindeki farklılıklar, bölgeler arası ve bölge içi (hatta köy içi) eşitsizlikler tartışma konusu olmuştur. Topraksız köylüler, toprak ağalığı ve toprak reformu yakın zamana kadar bu bağlamda tartışmalarda öne çıkan başlıklardır. Yine 1960’lardaki tartışmalarda öne çıkan ana eğilim, kapitalizmle bütünleşmeye bağlı olarak Türkiye’de toprak temerküzünün gerçekleşeceği yönündedir. Sonraki yıllarda ise bunun neden gerçekleşmediği sorusuna cevap aranmıştır. Tarımsal yapının tespiti konusunda, veri meselesi önemli bir sorun veya eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarım sayımlarından ÇKS verilerine, tarımsal yapının özellikleri ve bu özelliklerin tespiti için gereken finansal kaynaklar ölçek meselesini de etkileyen konular arasındadır.

Toprak dağılımına ilişkin Devlet İstatistik Enstitüsü’nce (DİE) hazırlanan, Tarım sayımları (1927, 1950, 1963, 1970, 1980, 1991) ve her yıl yayımlanan Tarımsal Yapı ve Üretim serisi olmak üzere iki veri seti vardır. Tarımsal yapı verileri ile tarım sayımlarının ekili alanlar başta olmak üzere birçok konuda çeliştiği görülmektedir. Tarım sayımları beyana dayalı olduğu için, 1960 ve 1970’lerdeki toprak reformu tartışmalarının “eksik bildirim” sebep olduğu söylenebilir. Özellikle 200 dekar ve üstünde bu sorunun olduğu akademi ve kamu kurumları uzmanlarının çalışmalarınca da desteklenmektedir (Köymen ve Öztürkcan, 1999:82-84). Kuramsal tüm eksiklikleri ve sorunlarıyla birlikte toprak dağılımı ve ölçek meselesi aşağıda önce bölgeler düzeyinde sonra ise Türkiye genelini kapsayan çalışmalarla birlikte değerlendirilmektedir.

BÖLGELER	1950	1970	1991
1-Ortakuzey	0,625355	0,570108	0,553351
2-Ege	0,756755	0,535872	0,511194
3-Marmara	0,466107	0,532863	0,518111

4-Akdeniz	0,929443	0,643427	0,600400
5-Kuzeydoğu	0,582592	0,585146	0,588735
6-Güneydoğu	0,801252	0,698232	0,697977
7-Karadeniz	0,468877	0,527432	0,482928
8-Ortadoğu	0,659248	0,569066	0,555633
9-Ortagüney	0,736837	0,591765	0,413093
TÜRKİYE	0,726366	0,615968	0,596982

Tablo 3.1. 1950-1991 Arasında Bölgelere Göre Toprak Dağılımı Adaletsizliği⁶ (Kaynak: Köymen ve Öztürkcan, 1999:85)

1950’de toprak dağılımındaki adaletsizliğin en fazla görüldüğü bölgeler sırasıyla Akdeniz, Güneydoğu ve Ege’dir. Daha sonraki sayımlarda da Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz’in toprak dağılımının en adaletsiz olduğu bölgeler olduğu görülmektedir. Köymen ve Öztürkcan’ın (1999:85) da işaret ettiği üzere bu iki bölge tarımsal gelişmişlik bakımından iki uç konumdadır. Ticari tarım, teknoloji, pazar için üretim ilişkileri açısından Güneydoğu en geridedir. Bu adaletsiz dağılım, Akdeniz’de kapitalist işletmeciliğin, Güneydoğu’da ise aşiret-ağalık düzeninin bir parçasıdır. Sadece Güneydoğu Anadolu’da 1950’den 1991’e, 500 dekarın üzerindeki işletmeler, sahip oldukları toprakları sürekli artırabilmişlerdir. Küçük köylülüğün bu bölgelerdeki durumuna bakıldığında da farklı bir tabloyla karşılaşmaktadır. 50 dekara kadar toprak sahibi olan küçük köylülerin işletme sayısı 1950-1991 arasında Akdeniz’de %53’ten %73’e çıkarken; Güneydoğu Anadolu’da neredeyse değişmemiştir. Bu tip toprak sahiplerinin toplam ekili alandaki payı Akdeniz’de %9’dan %29’a çıkarken; Güneydoğu Anadolu’da %11’den %6’ya düşmüştür (Köymen ve Öztürkcan, 1999:85). 1991 sayımlarına göre Türkiye’de ortalama topraksızlık oranı %2,5 düzeyinde iken, bu oran Güneydoğu’da en yüksek seviye olan %7,9 düzeyindedir (Köymen ve Öztürkcan, 1999:91).

1970 sonrasında özellikle Marmara, Ege ve Akdeniz’in kıyılarında verimli tarım arazileri yapılaşmaya açılmıştır (Köymen ve Öztürkcan, 1999:84). Türk tarımının önemli sorunlarından birisi de verimli toprakların tarım dışı arsalarla

⁶ Tablodaki sayılar Gini katsayısı olup, değer 1’e yaklaştıkça adaletsizlik artmaktadır.

dönüşmesidir. Bu genelde kent merkezlerine yakın alanlarda yerleşim amacıyla yapılırken, kıyı bölgelerde tarım arazilerinde turizm etkisiyle yapılaşma artmaktadır. Buna yönelik yasal düzenlemeler ise bir şekilde aşılmaktadır.

Köymen ve Öztürkcan (1999:92), Karadeniz bölgesinin dışarıya yoğun göç vermesini yine bu bölgedeki küçük ölçekli işletmelerin, kendine yeterli düzeyde ancak üretim yapabildiğinin veya artan gelir elde edemediğinin göstergesi olarak değerlendirmektedirler. Devlet, daha önce bahsedilen GAP ve KOP gibi projelerle bölgeler arası ve bölgelerin kendi içlerindeki dengesizlikleri de göz önünde bulundurularak verimliliği artırmaya ve çiftçilerin gelirlerini yükseltmeye çalışmaktadır.

Türkiye’de bir köy tipolojisi oluşturmaya çalışmak kır sosyolojisi çalışmalarının ajandalarından başlıcasıdır. Zaten köy deyince bunları homojen olarak değerlendirmemek, farklılıklarını tespit etmek gerekmektedir. Hatta köylerin dahi kendi içerisinde farklılığını dikkate almak gerekir. Bu açıdan daha önce bahsedilen Tanyol’un (1958), Hinderink-Kıray’ın (1970) ve Keyder’in (1983) analizleri dikkate değerdir. Bu çerçevede köy tipolojileri oluşturulurken öne çıkan ve Türkiye’de çokça tartışılan konulardan birisi de çiftçilerin farklılığı ve ölçek meselesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

İşletmeleri küçük, orta veya büyük olarak nitelenmesinde farklı yaklaşımlar söz konusudur. Burada toprak büyüklüğü merkeze alındığı gibi tarımsal geliri merkeze alan çalışmalar da söz konusudur. Toprak büyüklüğünün ekonomik ve toplumsal anlamı zaman ve mekâna göre farklılaşabilmektedir. Ayrıca toprak makineleşmeye, sulama imkânlarına, bulunduğu yöreye göre farklı değerlere sahiptir (Akçay, 1999:117). Dinler (2021:157-159) ölçek konusunda birçok kriterin olduğuna dikkat çekip toprak, toplam sermaye ve işgücü kriterlerinin öne çıktığını belirtmektedir. Büyük ölçekli işletmelerin veya küçük aile işletmeciliğinin çeşitli avantajlarının olduğunu, tarımda kamu mülkiyeti ve büyük çaplı üretimin ise sosyalist ülkeleri açlıkla karşı karşıya getirdiğini eklemektedir.

Çınar ve Silier (akt. Akçay, 1999:117) ise yalnızca büyüklüklerine bakılarak tarımsal işletmelerin küçük, orta ve büyük şeklinde sınıflandırılmayacağını, böyle bir sınıflandırmada farklı bölgeler için farklı ölçütler kullanılması gerektiğini belirtirler. Pazar için üretim miktarı, ücretli emek kullanımı, makineleşme düzeyi, tarımsal gelir gibi ölçütleri kullanarak dört farklı bölge için büyük işletme oranının alt sınırlarını belirlerler. Onların önerileri, Karadeniz’de 100, Ege ve Marmara’da 200, Orta ve Güney Anadolu bölgelerinde ise 500 dönüm şeklindedir. Tüm bunlarla birlikte ölçek çalışmalarında toprak büyüklüğü en sık kullanılan ölçütlerdendir.

Toprak büyüklüğünü ele alan ve bunun üzerine tartışılan metinlerin ana başvuru kaynağı tarım sayımlarıdır. Saçlı’nın (2009) belirttiği üzere, Türkiye’de derlenen ve yayımlanan tarım istatistiklerini “Genel Tarım Sayımları, Cari Tarım İstatistikleri, Tarımsal İşletme Anketleri ve Tarımsal İstatistiklere İlişkin Diğer Anket ve Çalışmalar” olmak üzere dört grupta toplamak mümkündür. Bunlardan en öne çıkanı olan Genel Tarım Sayımı Türkiye’de 1927, 1950, 1963, 1970, 1980, 1991 ve 2001 yıllarında toplam 7 kez yapılmıştır. En son 2001 yılında Haziran-Ekim 2001 tarihleri arasında Genel Tarım Sayımı gerçekleştirilmiştir. Tarım sayımları ile “Türkiye’nin tarımsal yapısını belirlemek, tarımsal yapıda zaman içerisinde ortaya çıkan değişimleri ölçmek, cari tarım istatistiklerindeki tutarlılığı kontrol etmek ve uluslararası karşılaştırmalara uygun istatistik verileri elde etmek” hedeflenmekte, tarım sektörüne ilişkin sağlıklı ve güvenilir verilerin toplanmasına yönelik 10’ar yıllık dönemlerde Genel Tarım Sayımı yapılmaktadır (Saçlı, 2009:10-11).

2001 sonrasında 2011 ve 2021 yıllarında yapılması planlanan tarım sayımı henüz yapılmamıştır. Tarıma ilişkin çeşitli istatistikler olmakla birlikte Gülçubuk’un (2022) tarımın MR’ı olarak ifade ettiği ayrıntılı bir tarım sayımının yapılmamış olması büyük eksikliktir. Öte yandan ÇKS ve hayvan kimlik belgesi gibi uygulamaların da AB desteği ile başladığı ancak uygulamada gerçekliği tamamiyle yansıtmadığı rahatlıkla söylenebilir. Tarım sayımının da yokluğundan kaynaklı bir veri sorunu olduğu ortadadır. Mevcut verilerin de fiilî durumla ne kadar uyduğuna ayrıca bakılması gerekmektedir.

1960'lar ve 1970'lerde sosyolojide kalkınma, sanayileşme, göç gibi konularla beraber Türkiye'nin tarımsal yapısı üzerine de tartışmalar görülmektedir. Burada öne çıkan görüş, küçük mülkiyetin egemenliği ve büyük ölçekli işletmenlerinin sınırlı olduğu yönündedir. Buradaki tartışmalarda tarımsal küçük meta üreticilerinin kapitalizme eklemlenme süreci konu edinilir. Tarımda mülkiyet yapısı ve bu yapının gelecekte nasıl şekilleneceği üzerine olası eğilimlerin ortaya konulduğu çalışmalarda "Mülkiyet parçalanma mı yoksa temerküz yönünde mi ilerliyor?" sorusu başat yanıt arananlardan birisidir (Akçay, 1999:115).

Bu tür çalışmalarda öne çıkan isimlerden ilki şüphesiz ilk bölümde yer verdiğimiz Mübeccel Belik Kıray'dır. Onun öğrencisi olan Bahattin Akşit'in ilk çalışmaları yine bu kapsamdadır. Akşit'in aslında yapmaya çalıştığı bu tarımsal yapıdaki eğilimleri tespit etmek ve köy tipolojileri oluşturmak şeklinde özetlenebilir. Bu bağlamda Akşit'in (1967) çalışmasını, ondan sonraki yıllarda araştırma köylerini tekrar ziyaretlerine ilişkin değerlendirmelerini (1999) ve ayrıca yakın zamanlı (Akşit, 2023) çalışmasını tarımsal yapının genel eğilimleri ve köy tipolojileri oluşturma arayışının ürünleri olarak da değerlendirmek mümkündür. Oluşturulan köy kategorileri de ölçek meselesi ile yakından bağlantılıdır.

Ölçek meselesi genellikle Türkiye'de toprak reformu bağlamında gündeme gelmiştir. Bir dönem bölgeler arası eşitsizliklerin temel göstergelerindendir. İlk bölümde belirttiğimiz üzere Osmanlı Devleti'nden devralınan tarımsal yapı mirasıyla yakından bağlantılı olarak büyük ölçekli üretimin sınırlı olduğu görülmektedir. İlerleyen kısımlarda yukarıda bahsedilen veri sorunu bilinmekle birlikte daha önce yapılan çeşitli araştırma ve çalışmalardan yola çıkarak ölçek analizi ve Türkiye'de büyük-küçük ölçekli üretim konusu tartışılmaktadır.

Akçay (1999:115-131) kendi yüksek lisans tezinden ve daha başka yayımlanmış birkaç çalışmasından yola çıkarak tarımdaki büyük işletmelerin farklı oluşum süreçlerini incelemektedir. Türkiye tarımında büyük ölçekli işletmelerin tarihsel ve mekânsal olarak bir özgünlüğe sahip olduğunu öne süren Akçay, büyük ölçekli kapitalist işletmelerin makineleşme öncesinin "feodal" olarak nitelenen bölgelerde ortaya çıkabileceğini belirtir. Akçay'a göre büyük işletmelerin ortaya

çıkmasının ikinci bir yolu ise küçük üreticilikten toprak temerküzü yoluyla büyük işletmeciliğe geçiştir. Ancak bu ikinci yol Türkiye tarımında yaygın bir eğilim değildir. Akçay, bu iki tipi makineleşme sonrasındaki oluşum ve dönüşüm dinamiklerine göre “anadan doğma” ve “sonradan olma” olarak nitelemektedir.

İşletme Büyüklüğü (Dönüm)	İşletme Sayısı	Toplam İşletmelere Oranı (%)	Toplam Alan (Dönüm)	Toplam Alana Oranı (%)
1-19	1.102.379	30,1	9.414.313	4,1
20-49	1.164.642	31,9	36.141.573	5,9
50-99	738.376	20,2	48.392.133	21,3
100-199	421.523	11,5	54.244.977	23,8
200-499	193.730	5,3	52.002.284	22,9
500-999	26.407	0,07	17.858.013	7,9
1000-2499	2.500	0,06	3.507.951	1,5
2500-4999	373	0,01	1.214.931	0,5
5000 ve üstü	159	0,004	4.779.514	2,1
TOPLAM	3.650.910	100,00	227.640.289	100,00

**Tablo 3.2. İşletme Büyüklüklerine Göre İşletme Sayıları ve İşlenen Alan
(Kaynak: Akçay, 1999:116)**

Yukarıda tabloda görüleceği üzere Türkiye’deki toplam tarım işletmelerinin yaklaşık %82,2’si 1980’li yıllarda 100 dönümden az toprağa sahiptir. 100-499 dönüm arası işletmeler ise tarım işletmelerinin %16,8’ini oluşturmaktadır. Bu iki işletme tipinin toplam alanın ise %88’ini oluşturdıkları görülmektedir.

Akçay, ilk tip olarak ortaya koyduğu, makineleşme sonrasında oluşan büyük işletmelerin ayırt edici özelliğinin toprak edinim ve temerküzünün ekonomi içi yöntemlerle sağlanması olduğunu belirtir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Marshall yardımlarının, banka kredilerinin etkisiyle traktör edinen küçük veya orta büyüklükteki toprak sahipleri, köylülerden toprak kiralayarak veya satın alarak

işledikleri toprak miktarını artırmışlar, zamanla da satın almalarla işletmelerini büyümüşlerdir. Bu tür işletmeler Türk tarımında oldukça sınırlıdır. Osmanlı'dan bu yana farklılaşmış küçük üreticiler cenneti olagelen Türkiye'de, Akçay bu tür örnekler için Hiltner (1960), Hinderink ve Kıray (1970), Robinson (1952) ve Akşit'e (1967) bakılabileceğini belirtir. Uygun bir ulaşım sistemi, pazarın genişlemesi, devlet tarafından verilen krediler gibi unsurlar ticarileşmiş büyük ölçekli üretimin ortaya çıkışına katkıda bulunan faktörlerdir. Tarihsel olarak büyük toprak sahipliğinin olmadığı yerlerde, makineleşme ve ticarileşme etkisiyle mutlak biçimde toprak temerküzünün ve topraksızlaşmanın olduğu örneklerle denk gelmek güçtür. İkinci tip ise prekapitalist (geleneksel, feodal, kabile) üretim örgütlenmesinden kapitalist üretim ilişkilerine geçiş imleri. Makineleşme öncesi toprağını çeşitli ortakçılık yollarıyla eken ağa, makineleşmeyle ücretli işçiler eliyle toprağını ekmeye başlar. Bu tür işletmelerin önceden ekilmeyen toprakları, hazine arazilerini, köyün ortak arazilerini veya meralarını da yeni tarımsal araçlar sayesinde ekmeye başladıkları görülür. İkinci türde mevcut büyük toprak sahipliği zaten vardır ve bu tür bunun yanına makineleşmenin eklenmesiyle oluşmaktadır. Bu türde işletmelerin yer aldığı bölgeler tarihsel geçmişi özel bir öneme sahiptir. Bu türe örnekler için yine Hinderink-Kıray (1970), Akçay (1985) ve Aydın'ın (1980) çalışmalarına bakılabileceğini belirten Akçay, kendisinin yüksek lisans tezinde incelediği Diyarbakır Bismil'e bağlı Sinan köyünün tarihsel geçmişini, toprak ağalığı ve aşiret üyelerinin de yarı-serf ortakçılar haline gelme sürecini, makineleşme sonrası ortakçılığın da neredeyse bitme noktasına gelmesini anlatır. Sonuç olarak, "dönüşümsel" büyük işletme tipi olarak nitelediği bu bölgelerde traktörün girişi, toprakların tek bir işletmede yoğunlaşması, ortakçılığın marjinalleşmesi, ücretli işçiliğin başlaması gibi olgu ve süreçler gözlemlenmektedir (Akçay, 1999:119-127).

Dönüşümsel tip işletmeler bölgesel olarak, tarihî koşullarıyla birlikte Güneydoğu Anadolu'da yaygındır. Ancak bazı dönemlerde bunun önüne geçmeye yönelik atılan adımların etkisiyle büyük çiftliklerin parçalanması sınırlı da olsa gerçekleşmiştir. Akçay (1999), eski ortakçı-kiracıların, mülkiyet hakları kendilerinde olmasa da zilliyet haklarının gasp edilmesine karşı çıktıkları örneklerden bahsetmektedir. Bu karşı çıkış genellikle sindirilse de başarıya ulaşan ve ağanın

toprağının parçalandığı veya ağanın toprağı terk ettiğı örnekler yaşanmıştır. Akçay (1999:127-128) bu tespitlerinden sonra toprağın mülkiyeti meselesinin tartışmalı olduğu hususuna dikkat çekmektedir. İlk kadastro çalışmalarının yapıldığı 1932 yılından itibaren mülkiyetin öneminin algılanamamasına bağılı olarak, hukukî ve fiilî durumlar arasında farklılıklar söz konusudur. Ayrıca bölgedeki büyük işletmelerde köylülerin baskısı, ağa ailesi içi sorunlar veya toprak reformu gibi korkular sebebiyle parçalanma eğiliminin öne çıktığı dönemler söz konusudur. 1980 sonrasında belirginleşen bu süreçte parçalanma sebeplerini Akçay aşağıdaki gibi özetlemektedir:

“Miras hukuku gibi, doğal olarak parçalanmaya yol açan etkenlerin dışındaki nedenler şöyle sıralanabilir: Bölgede ilk kadastro çalışmasının yapıldığı 1932 yılında, yüksek vergilerden kurtulmak isteyen bazı ağalar, topraklarının bir bölümünü güvendikleri akraba ya da aşiret üyelerinin adına kaydettirmişlerdi. 1952’de kadastro ikinci kez geldiğinde ağalardan bir bölümü bu topraklarını geri alamadılar. Böylece, az sayıda da olsa kimi köylerde ağanın dışında bir mülkiyet oluştu. 1974’teki toprak reformu, sınırlı ve başarısız bir girişimdi fakat parçalanma yönünde inanılmaz bir etkisi oldu. Her şeyden önce, toprak sahipleri, toprağı, kundaktaki çocuklar dahil, gelecekteki hukuki mirasçılara dağıttılar. Bazısı, devletin el koyacağı korkusuyla topraklarını sattı. Toprak reformu, fiilen hemen hemen hiçbir amacına ulaşamadıysa da, yarattığı güvensizlik ortamının sosyopsikolojik etkileri yıllarca sürdü ve parçalanmaya katkıda bulundu.” (Akçay, 1999:128).

Akçay’ın burada dikkat çektiğı toprağın mülkiyeti konusundaki hukukî durum-fiilî durum çatışması veya belirsizlikleri Türkiye’deki birçok işletme için söz konusudur. Büyük işletmelerde toprağın tek kişinin mülkiyetinde olmasına rağmen, köylülerin senelerdir arazileri ekip biçtikleri hatta senetlerle başka kişilere sattıkları örneklere Türkiye’nin farklı bölgelerinde rastlanabilmektedir.

Türkiye’de kadastro, taşınmazların sınır ve alanlarının belirlenerek hak sahiplerinin tespit edildiğı ve özellikle vergi toplama amacına yönelik bir uygulama olarak başlamıştır. Kadastro kişilerin hukuki haklarını güvenceye alır ve aynı zamanda vergiyle yakından ilişkili olduğundan mali işleve sahiptir (Yıldırım vd., 2021:18-19). Türkiye’de ilk kadastro faaliyetleri 1912’de başlamış ancak 1. Dünya Savaşı sebebiyle kesintiye uğramıştır. Cumhuriyet’in ilanından sonra kadastro faaliyetleri tekrar başlamış ve ülkenin genelinde ise ancak yakın zaman önce bitmeye yaklaşmıştır. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü verilerine göre, 52 bin 325 birimden 52 bin 55’inin kadastrounun yapıldığı ülkemizde kadastro tamamlanma yüzdesi 99,48’dir. 54 ilde

tüm birimlerin kadastro işlemleri tamamlanırken, 27 ilde ise sorunlu birimler tespit edilmiştir. Kadastro yapılamayan toplam sorunlu birim sayısı 270’dir. Sorunlu birimlerin bulunduğu illere bakıldığında ise 44 birimle Şırnak, 36 birimle Van ve 33 birimle Diyarbakır ilk üç sırayı almaktadır (Gündoğmuş, 2020).

İli	Birim Sayısı	Kadastro Tamamlanan Birim Sayısı	Sorunlu Birim Sayısı	Kadastro Tamamlanan Yüzdesi
Adana	834	834	0	100,00%
Adıyaman	627	626	1	99,84%
Afyonkarahisar	851	851	0	100,00%
Ağrı	647	634	13	97,99%
Aksaray	367	367	0	100,00%
Amasya	485	485	0	100,00%
Ankara	1366	1366	0	100,00%
Antalya	1045	1036	9	99,14%
Ardahan	269	269	0	100,00%
Artvin	353	353	0	100,00%
Aydın	755	742	13	98,28%
Balıkesir	1166	1166	0	100,00%
Bartın	310	310	0	100,00%
Batman	388	386	2	99,48%
Bayburt	205	205	0	100,00%
Bilecik	305	305	0	100,00%
Bingöl	389	378	11	97,17%
Bitlis	445	438	7	98,43%
Bolu	570	570	0	100,00%
Burdur	344	344	0	100,00%
Bursa	1106	1105	1	99,91%
Çanakkale	661	661	0	100,00%
Çankırı	461	461	0	100,00%

Çorum	920	920	0	100,00%
Denizli	717	717	0	100,00%
Diyarbakır	1040	1007	33	96,83%
Düzce	390	390	0	100,00%
Edirne	348	348	0	100,00%
Elazığ	724	724	0	100,00%
Erzincan	690	690	0	100,00%
Erzurum	1300	1299	1	99,92%
Eskişehir	553	553	0	100,00%
Gaziantep	797	797	0	100,00%
Giresun	756	755	1	99,87%
Gümüşhane	391	391	0	100,00%
Hakkari	187	158	29	84,49%
Hatay	686	686	0	100,00%
Iğdır	194	191	3	98,45%
Isparta	510	510	0	100,00%
İstanbul	977	977	0	100,00%
İzmir	1274	1274	0	100,00%
Kahramanmaraş	810	808	2	99,75%
Karabük	354	354	0	100,00%
Karaman	304	304	0	100,00%
Kars	439	438	1	99,77%
Kastamonu	1227	1227	0	100,00%
Kayseri	839	838	1	99,88%
Kilis	223	223	0	100,00%
Kırıkkale	305	305	0	100,00%
Kırklareli	296	296	0	100,00%
Kırşehir	365	365	0	100,00%
Kocaeli	369	369	0	100,00%
Konya	1562	1561	1	99,94%

Kütahya	794	794	0	100,00%
Malatya	846	846	0	100,00%
Manisa	1175	1175	0	100,00%
Mardin	691	687	4	99,42%
Mersin	903	903	0	100,00%
Muğla	623	618	5	99,20%
Muş	481	478	3	99,38%
Nevşehir	340	340	0	100,00%
Niğde	328	328	0	100,00%
Ordu	950	950	0	100,00%
Osmaniye	299	299	0	100,00%
Rize	557	546	11	98,03%
Sakarya	694	694	0	100,00%
Samsun	1295	1295	0	100,00%
Şanlıurfa	1361	1361	0	100,00%
Siirt	344	335	9	97,38%
Sinop	512	511	1	99,80%
Şırnak	325	281	44	86,46%
Sivas	1481	1481	0	100,00%
Tekirdağ	353	353	0	100,00%
Tokat	839	839	0	100,00%
Trabzon	782	759	23	97,06%
Tunceli	415	410	5	98,80%
Uşak	322	322	0	100,00%
Van	688	652	36	94,77%
Yalova	88	88	0	100,00%
Yozgat	784	784	0	100,00%
Zonguldak	559	559	0	100,00%
Toplam	52.325	52.055	270	99,48%

Tablo 3.3. Türkiye’de Kadastro’nun Günümüzdeki Durumu (Kaynak: Yıldırım vd., 2021:195-198)

Türkiye’de bahsedilen veri sorunlarından birisi de kadastro ile yakından ilişkilidir. Ülke genelinde kadastro çalışmaları bitme aşamasına çok uzun sürede gelebilmiştir. Bununla birlikte halen ihtilaflı arazilerde çalışmaların tamamlanmadığı birimler söz konusudur. İlk üç sırayı Doğu-Güneydoğu Anadolu illerinin aldığı görülmektedir. Ayrıca Trabzon, Rize veya Aydın gibi Karadeniz ve Ege bölgelerinden illerde de sorunlu birim sayısı yüksektir.

İslamoğlu vd. (2008), Türk tarımında tapulara ilişkin bazı sorunlara dikkat çekerler. Tapuların önemli bir bölümünün hisseli olmasının yanı sıra işlenen toprakların parçalı ve küçük ölçekli olması da ayrı bir sorundur. Üstelik kayıt dışı kiralama ilişkilerinin yaygın olduğu görülmektedir. Bir kısım çiftçinin ise hisseli arazilerde veya hazine topraklarında uzun yıllardır üretim yapmalarına rağmen bireysel tapularının olmadığı gözlenmektedir. Öte yandan ÇKS’nin uygulanmasında da birçok eksiklik, özensizlik ve sorun göze çarpmaktadır. ÇKS toprak dahil tüm mal varlığının kayıt altına alınmasını öngörmektedir ancak sistemde çiftçilerin makine ve hayvan sayıları kısımlarının genelde boş bırakıldığı gözükmemektedir. Arazinin türü ve verimliliğine dair kısımlarda da benzer bir durum vardır. Ayrıca miras hukukundan dolayı parçalı ve hisseli mülkiyet yapısı ve hazine toprakları üzerinde tapu olmadan zilliyet hakkına dayalı üretim bu kayıt sürecini sorunlu kılmaktadır. Bu kayıtlardan yararlanarak üreticilerin sayıları ve işledikleri topraklar hakkında güvenilir sonuca ulaşamayacağı vurgulanmaktadır (İslamoğlu vd, 2008:17, 21).

Türkiye’de kadastronun yakın bir tarihte tamamlanmış olması, tekrar ölçümlerin yapılması da tüm sorunları çözmemektedir. Mirasçılar arası ihtilaflarda halen birkaç kuşak öncesine kayıtlı araziler tapu kayıtlarında gözükmemekte, mirasçıların intikal vb. işlemleri yapmadan arazileri kendi aralarında paylaştıkları görülmektedir. Bu sebeple bu tür çalışmalarda hukuki durum ile fiili durum arasındaki farklılıklara da ayrıca eğilmek gerekmektedir. Yine yukarıda bahsedilen örnekte veya daha önce söz konusu edilen 500 dönüm üstüne destek verilmeyeceği örneğinde görüldüğü üzere, Türkiye’de bu tarz durumlarda muvazaalı yollara kolaylıkla başvurulmaktadır. Bu da toprak mülkiyeti ve ölçek meselesini ele alan çalışmalarda üzerinden durulması gereken bir başka husus olarak göz önünde tutulmalıdır.

	1963		1970		1980		1991		2001		2020	
İşletme Büyüklüğü (dekar)	% İşletme	% Tarım Alanı	% İşletme	% Tarım Alanı	% İşletme	% Tarım Alanı	% İşletme	% Tarım Alanı	% İşletme	% Tarım Alanı	% İşletme	% Tarım Alanı
1-50	68,8	24,4	75,1	9,6	62,1	20,0	67,0	22,1	64,8	21,3	62,1	18,3
51-100	18,1	23,9	14,7	3,1	20,2	21,2	18,0	19,9	18,5	20,7	19,5	19,9
101-200	9,4	23,7	7,1	1,8	11,6	23,8	9,7	21,0	10,8	23,8	11,6	23,3
201-500	3,2	17,0	2,6	4,3	5,3	22,9	4,4	19,8	5,9	22,8	5,7	24,7
501+	0,5	11,0	0,5	11,2	0,8	12,1	0,9	17,2	0,7	11,4	1,1	13,8
% Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Toplam İşletme Sayısı	3.100.850		3.082.986		3.650.910		3.966.822		3.022.827		2.127.957	
Toplam Tarım Alanı (Dekar)	167.343.350		139.585.520		227.640.289		234.510.993		184.348.223		151.772.248	
Ortalama İşletme Büyüklüğü	54,0		45,3		62,4		59,1		61,0		71,3	

Tablo 3.4. İşletme Büyüklüğü Kategorilerine Göre Tarım İşletmelerinin ve Tarım Alanlarının Yüzdesel Dağılımı (Kaynak: Akşit, 2023:100)

2001 sonrası tarım sayımının yapılmadığı ülkemizde tarımdaki işletme sayıları ve toprak dağılımına ilişkin verileri ise TİYA veya ÇKS verilerinden çıkarmak mümkündür. Daha önce belirttiğimiz ve Akşit'in (2023) yukarıda yer verilen çalışmasında da görüleceği üzere Türk tarımında küçük ölçekli üretimin halen devam ettiği görülmektedir. Öncelendiği öne sürülen büyük ölçekli çiftçilik Türkiye'de tam anlamıyla oluşmuş değildir. Bunun tarihsel sebepleri olduğu daha önce belirtilmiştir. Ayrıca büyük ölçekli üretimin mi yoksa küçük ölçekli üretimin mi kapitalizm veya büyük şirketler için daha avantajlı olduğuna ayrıca bakılması gerekmektedir.

Karakaya ve Ayalp (2017), endüstriyel tarımın yüksek verimlilik ve ihracata yönelik üretime dayandığını ve üretimde büyük arazilere ihtiyaç duyduğunu belirtmektedirler. Onlara göre, Türkiye'de bu ihtiyaca yönelik müdahaleler desteklenmekte ve yasal değişiklikler yapılmaktadır. Toprak Koruma ve Arazi Kullanım Kanunu'nda 2005 yılında ve 15 Mayıs 2014 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanan kanunla yapılan değişiklikler bunun örneklerindendir (Karakaya ve Ayalp, 2017:288). Bu kanunla arazilerin parçalanmasının önüne geçilmeye çalışılmakta, bir yandan da arazi toplulaştırma çalışmaları artmaktadır.

İslamoğlu vd.'ne (2008) göre Türkiye'de tarihsel nedenlerle ortaya çıkan ve ithal ikameci dönemde altın çağını yaşayan çoğunlukla aile emeğine dayalı hane ekonomisi yapısı son yıllarda önemli dönüşüme uğradı. Tarımda bir piyasalaşma süreci başladı. Yeni piyasa düzenlemeleri ve kurumları çerçevesinde ortaya çıkan yeni süreçte küçük ve orta ölçekli işletmelerin geriye itilerek büyük ölçekli işletmelerin bu sürecin başını çekmesi beklenmektedir (İslamoğlu vd., 2008:17-18). Yine Gürel (2015:355-356), Türkiye'de tarım üretiminin değil küçük çiftçiliğin ağırlık taşıdığı tarımsal yapının tasfiye edildiğini belirtmektedir. Ayrıca, Rifat Hisarcıklioğlu'nun açıklamalarından yararlanarak Türk burjuvazisinin küçük üreticilerin sayısını azaltmayı, tarımı büyük sermayenin kontrolü altına almaya çalıştıklarını eklemektedir.

Ancak tüm bunlarla beraber son durum hiç de küçük çiftçilerin tasfiye olduğu bir tabloyu yansıtmamaktadır.

“Kuramsal tartışmalar küçük ölçekli üreticinin topraktan koparak tarımsal üretimi müteşebbislere bıraktığını iddia etse de ampirik gerçeklik gösteriyor ki dünya nüfusunun beşte ikisi küçük arazi sahibi tarımsal üreticilerdir. (...) Öte yandan büyük arazi sahipliği (200 dekar ve üzeri) bölgesel olarak yoğunluk göstermekte, çoğunlukla Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde görülmektedir. Dünyadaki arazi büyüklükleri ile karşılaştırıldığında Türkiye'de büyük arazi sahipliği olarak sınıflanan 200 dekar ve üzeri arazi büyüklüğü oldukça küçük rakamları temsil etmektedir. Sonuç olarak Türkiye'de tarımsal toprak mülkiyeti yapısı küçük ölçekli üretim yapısına dayanmaktadır. (Karakaya ve Ayalp, 2017:289-290).

Kuramsal olarak Türkiye'de 1960'larda beklenen toprak temerküzüne benzer şekilde yakın zamanda da küçük ölçekli üreticilerin tarımdan tasfiyesi beklenmektedir. Wolf (1966:16), köylüler için bir toprak parçası veya bir evin sadece üretim faktörü anlamına gelmediğini aynı zamanda sembolik değeri olduğunu belirtmektedir. İslamoğlu vd.'nin araştırması da toprağa verilen değeri göstermektedir. Borçlanma düzeyleri yüksek ve 100 dekarın altında toprak işleyen üreticiler arasında ciddi bir yoksullaşma eğilimi olsa bile bu kişiler arasında yaygın bir toprak satma eğilimi ve mülksüzleşmeden bahsedilemez. Daha yaygın olan eğilim mülksüzleşmeden yoksullaşmadır. Çiftçiler nakit ihtiyaçlarına karşılık bir veya birkaç tarlasını satabilmekte ama çok nadir tüm topraklarını kaybetmektedir. Nakit para ihtiyacı olan üretici toprak yerine öncelikle hayvanlarını satmayı tercih etmektedir. Toprakların hisseli olması onların satışını güçleştiren ayrı bir durumdur. Ancak hisseli olmasa dahi,

toprak bir 'güvence' olarak görülmekte ve kırsaldan göç edenler bile topraklarını satmaya yönelmemektedir (İslamoğlu vd., 2008:47-49).

Bu anlamda ilk bölümde Türkiye'de bu ilişkinin giderek sembolik anlamını yitirirken ekonomik hale geldiğini belirtmiştik. Ancak bu geçmişe nazaran sembolik yönden azalmanın tespiti olup Türkiye'de halen birçok kişi için toprak hem sembolik hem de ekonomik değerini korumaktadır. Tüm kapitalizm, neoliberalizm ve büyük ölçekli çiftçiliğin desteklendiği iddialarına rağmen ortaya çıkan durum, Türkiye'nin tarihsel koşullarının ve Türk toplumunun toprakla kurduğu ilişkinin bir yansımasıdır.

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer husus yukarıda belirttiğimiz gibi tarımda teşvik edildiği, buna yönelik yasal düzenlemelerin ve destek mekanizmalarının yapıldığı öne sürülen büyük ölçekli üretimin kapitalist şirketler lehine olup olmadığıdır. Bu noktada büyük ölçekli üretimin tarihsel konumunu tartışan Akçay'ın (1999:129-130) küçük-büyük işletme ve kapitalizm konusunda söylediklerine bakmak gerekir. Onun küçük üreticiliğin kapitalizmin öncelikli tercihi olduğu yönündeki tespiti, neoliberalizm söylemiyle beraber yaygınlık kazanan devletin büyük ölçekli üretimi istediği, öncelediği ve bu yönde politikalar uyguladığı yönündeki iddiayla da çatışır.

"Bu bağlamda, küçük üreticiliğin kapitalizme içsel bir üretim formu olduğu ve üretim tekniklerinde gerçekleşen standardizasyon nedeniyle küçük-büyük işletmeler arasında üretkenlik-etkinlik farkının kalmaması; küçük üreticilerin 'özsömürü'ye yatkınlıkları nedeniyle kriz karşısında daha esnek olmalarının yanı sıra, denetim ve artıdeğer çekimine daha uygun birimler olmalarından dolayı da, küçük üreticiliğin kapitalizmin tarımda öncelikli tercihi olduğu da söylenebilir." (Akçay, 1999:129-130).

İlk bölümde bahsettiğimiz üzere, Osmanlı İmparatorluğu döneminde çiftthane sistemi temelinde şekillenen küçük ölçekli çiftçilik uzun yıllar varlığını sürdürmüştür. Keyder (2014:26-29) 19. yüzyılda toprakların çitlenerek az elde toplanmasının görülmediğini, köylülerin çoğunluğunun aşar ödemek dışında yükümlülüğü bulunmayan bağımsız üreticilerden olduğunu belirtir. Batı Anadolu'da ihracat amaçlı yabancı menşeli büyük çiftlik girişimlerinin toprak bulabildiklerini ancak işçi bulmada sıkıntı yaşadıklarına dikkat çeker.

Bu toplumsal yapı Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalmıştır. Ticaretin henüz yeterince gelişmiş olmadığı ülke genelinde küçük ölçekli tarımsal yapı sürmüştür. 1960'lardan sonra beklenen toprakların az elde toplanması süreci gerçekleşmediği gibi 2000'lerden sonra özellikle arzulandığı ve teşvik edildiği öne sürülen büyük ölçekli çiftçilik de Türkiye'de henüz çoğunluk durumunda değildir. Türkiye'de bu durumun miras, toprağa verilen değer gibi yapısal ve tarihsel nedenleri vardır. Ayrıca 1980'lere kadar ülkenin çoğunluğunun köylerde yaşaması köylüleri politik bir güç odağı haline getirmiştir. İkinci bölümde belirttiğimiz üzere devlet ve köylüler/çiftçilerin desteklenmesi arasındaki bu ilişki popülizme indirgenemeyecek olup Türkiye'de devletin konumuyla da yakından ilişkilidir.

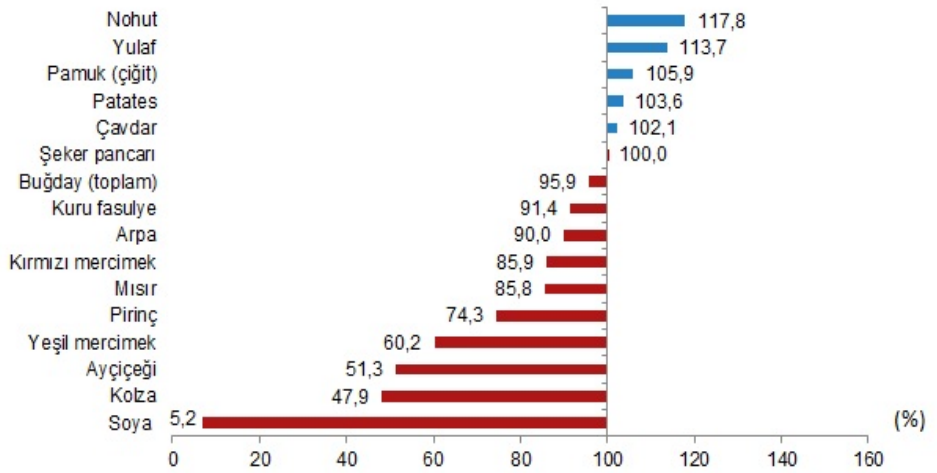
Günümüzde ise kapitalizmin büyük ölçekli sistemi getireceği veya büyük ölçekli üretimin kapitalist sistemin daha yararına olduğu şeklinde bir görüş kabul görmektedir. Küçük ölçekli üretimin maliyetin yüksekliği ve pazarlama zorlukları düşünüldüğünde aslında üreticiler için daha zor olduğu ve geneli örgütsüz olan küçük ölçekli üreticiler karşısında tüccarların veya şirketlerin daha avantajlı olduğunu da söylemek mümkündür. Bu zorluğun üstesinden gelmenin yolu da kooperatiflerden veya ileride değineceğimiz kamu-özel iş birliğine dayalı modelleri hayata geçirebilmekten geçmektedir.

3.1.2. Katma Değersiz Üretim ve Para Kazanamama

Türkiye birçok üründe önemli bir üretim hacmine sahiptir ve tarımsal üretim bakımından ciddi bir kaybının olmadığı görülmektedir. Tekeli'nin (2019) çizdiği tabloya göre, tütün ve patatesten düşüş olmakla birlikte, 2013 yılında buğday, arpa, nohut, mercimek, şeker pancarı, pamuk üretimleri 2000 yılındaki düzeyini sürdürmektedir. Mısırdan, hayvancılığın yem talebi ve şeker kanununun etkisiyle, 2 milyon 300 bin tondan 5 milyon 900 bin tona çıkılmasıyla ciddi bir artış yaşanmıştır. Yine ayçiçeği üretimi 800 bin tondan 1 milyon 523 bin tona, çeltik üretimi 350 bin tondan 900 bin tona yükselmiştir. Akdeniz ve Ege Bölgelerinde yoğunlaşan sebze üretiminin beşte biri örtü altı üretimdir. Küçük işletmelerde emek yoğun olarak sürdürülen üretimde Türkiye birim alan ve nüfus başına üretimde ilk sıralardadır. Dünya genelinde kavun ve karpuz üretiminde Çin'in ardından ikinci olan Türkiye;

biber, hıyar ve fasulyede üçüncü; domates, patlıcan ve ıspanakta dördüncü; taze ve kuru soğanda beşinci sırada yer almaktadır. 2012 yılında sebze üretiminde dünyada dördüncü sıradadır ancak sebze ihracatında on ikinci sırada yer bulabilmiştir (Tekeli, 2019:44). Görüleceği üzere Türkiye emek yoğun alanlarda hızla ilerlemekte birçok üründe ilk sıralarda yer almaktadır. Ancak bu ürünlerin satış ve pazarlamasında, ihracatında aynı başarıyı yakalayamadığı görülmektedir.

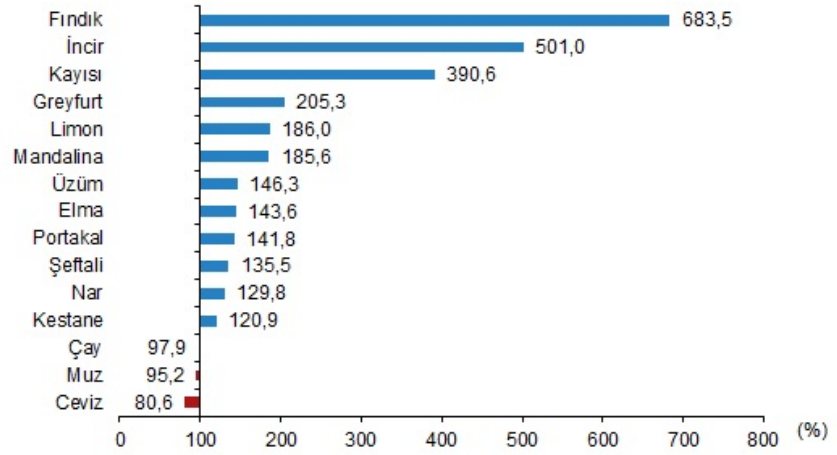
Meyvecilik yine Türkiye’de tarım dışından yatırımların yapıldığı, üretim ve verimliliğin hızla arttığı, tarımın en dinamik kesimini oluşturmaktadır. Türkiye’nin ikliminin meyvecilik için son derece uygun olduğu, gen kaynaklarının zenginliği, eskiden gelen meyvecilik kültürü, sağlıklı beslenme programlarında meyve tüketiminin ağırlık kazanması gibi etkenler bu alandaki yatırımların artmasının sebeplerindendir. Yine ayrıca, Türkiye’de 2000 yılından 2013’e kadar olan süreçte üzüm, turunçgiller, kayısı, kiraz, elma, armut, Antep fıstığı, fındık gibi ürünlerin üretimi sürekli olarak artmıştır. Türkiye; fındık, kayısı, incir, kiraz, vişne ve ayva üretiminde dünyada birinci sıradadır (Tekeli, 2019:44).



Grafik 3.1. Seçilmiş Tarla Ürünlerinde Yeterlilik Dereceleri, 2022-2023
(Kaynak: TÜİK, 2024b)

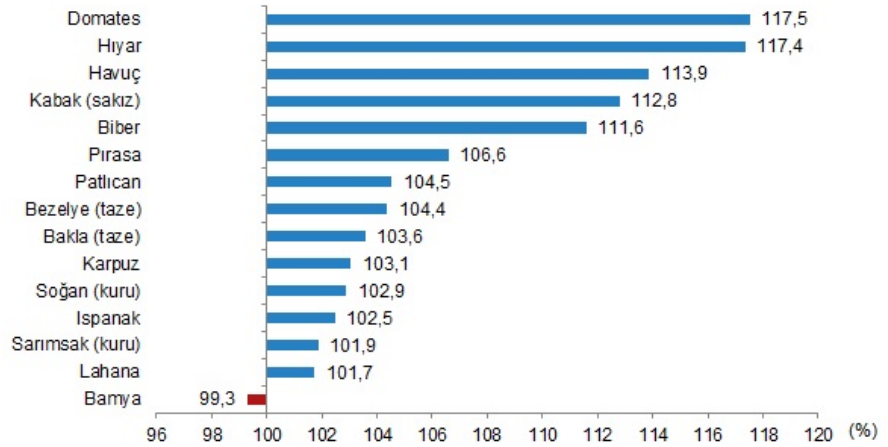
Türkiye tarımda kendi kendine yeterli bakımından zannedildiği düzeyde kötü durumda değil hatta iyi düzeyde bir ülkedir. Bu durumu TÜİK verileri doğrulamaktadır. 2022-2023 piyasa döneminde yurt içi üretimin yurt içi talebi

karşılama derecesi (yeterlilik derecesi) tahıl ürünleri geneli için %92,3 düzeyindedir. Toplam tahıl üretimi içerisinde en büyük payı olan buğdayın yeterlilik derecesi %95,9 (durum buğdayında %181,0, diğer buğdayda %86,4); yem sanayinin temel girdilerini oluşturan arpanın yeterlilik derecesi %90; mısırın ve soyanın yeterlilik dereceleri ise %85,8 ve %5,2 şeklindedir.



Grafik 3.2. Seçilmiş Meyve Ürünlerinde Yeterlilik Dereceleri, 2022-2023
(Kaynak: TÜİK, 2024b)

2022-2023 piyasa döneminde meyveler ve içecek bitkilerinde ise en yüksek yeterlilik derecesi %683,5 ile fındıkta görülmektedir. Turunçgiller grubundaki meyvelerin tamamında kendine yeterli sağlanırken, çayda yeterlilik derecesi %97,9 düzeyindedir.



Grafik 3.3. Seçilmiş Sebze Ürünlerinde Yeterlilik Dereceleri, 2022-2023
(Kaynak: TÜİK, 2024b)

Sebze ürünleri genelinde yurt içi üretimin, yurt içi talebi karşılama derecesi ise %111,3 olmuştur. Sebzeler içerisinde en yüksek yeterlilik dereceleri domateste %117,5; hıyarda %117,4; havuçta ise %113,9 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Çiftçilerin tarımdan para kazanamaması üretimin yetersizliği ile açıklanamaz. Türkiye'nin kendine yeterlikte ilk sıralarda yer alan fındık örneği katma değersiz üretimi açıklamak için yerinde bir tercihtir. Dünyada fındıkta üretim hacmi olarak ilk sırada yer alan Türkiye'nin fındıkta lider oyuncu olduğunu söylemek ise zordur.⁷ Gürel'in (2015:354-355) aktardığı üzere dünya fındık üretiminin yaklaşık %70'i Türkiye'de, %16'sı ise İtalya'da gerçekleştirilmektedir. Dünyadaki fındık ihracatında ilk iki sırayı bu iki ülke paylaşmaktadır. Hiç fındık üretiminin yapılmadığı Almanya ise dünya fındık ihracatının %10'unu karşılamaktadır. Hamburg'daki fındık borsası sayesinde dünya fındık fiyatlarını belirleyen Alman sermayesi ürün işleme teknolojisi sayesinde hiç üretim yapmadığı halde iyi bir dış ticaret fazlası vermektedir.⁸

Türkiye'nin tarım alanından para kazanamamasının asıl sebebi katma değerli üretim yapamaması ve üretim düzeyinde dünyada ilk sıralarda olduğu ürünlerde dahi fiyat noktasında belirleyici olamamasıdır.

⁷ Cumhuriyetin ilk yıllarında Falih Rıfkı Atay'ın radyosundan Hamburg borsasını takip eden köylü hayali vardır. “Bizim köy, Kemalist köy, Türk ihtilâlinin köyü, baştanbaşa bir dinamo gibi cihazlanmış, kilovat ışığı ile bakan, tulü mevç, ile dinliyen, ocağı başında gazetesinin köy saati'ni okuyan Hamburg piyasasının zahire fiatlarını soran Kemalist köylü... Bu bir hayal değildir.” (Falih Rıfkı, 1933:15-16). Fındık üreticilerinin Hamburg borsasını günümüzde dahi takip edip etmedikleri şüphelidir. 1950'lerde köy temelli bir siyaseti savunan ve Türkiye Köylü Partisi'nin kuran Arık, köy konusunda bu ütöpik ve romantik yaklaşımlara mesafeli olmuştur. Köye ilişkin süreçlerin bir oldu bitti ile devrimci metotlarla değil, planlanarak uygulanması noktasında gelişmeci bir bakış açısına sahiptir. “Ocağı başındaki radyosunda Hamburg piyasasını öğrenmeyi büyük merkezlerin ihracatçı tüccarına bırakabiliriz; zahiresini kendisinden alacak en yakın Anadolu merkeziyle münasebette bulunmasını temin etmeyi şimdilik yeter görmemiz daha realistçe olmaz mı?” (Arık, 1947:81) derken köy gerçekliğinden kopukluğa, tepeden inmece anlayışa, hayalperestliğe karşı çıkmaktadır. Arık'ın hayatı ve köye ilişkin görüşlerinin ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. (Ünüvar, 2023b).

⁸ Weber **Borsa** kitapçığında borsanın millî ekonomilerin düzenleyicisi ve organizatörü olmaya başladığını ve giderek ağırlığını artırdığını belirtmektedir. Weber'in borsa konusunda görüşlerinin gelişimi ve millî ekonomi düşüncesi ile ilişkisi için bkz. (Baş, 2022:7-17).

Çiftçinin para kazanamaması meselesinde bir diğer sorun olarak aracılardan sayılarının fazlalığı dikkat çekmektedir. İlk alış yerinden son satıcılara veya marketlere ürünün fiyatı on katını kadar çıkmaktadır. Bu tarz haberlerle devletin müdahale etmesi istenmekte ise de bu tarz müdahalelerin işe yaramadığı, 2019 yerel seçimleri öncesinde belediyelerce kurulan tanzim satış çadırlarının piyasaya etkisinin sınırlı olduğunu söylemek gerekmektedir.

Türkiye'nin son yılları ve ekonomik durumuna ilişkin aşağıdaki değerlendirmeler Türkiye'nin sorunlarına ve bunların üstesinden gelme yollarına da temas etmektedir. Burada üzerinde durulması gereken husus orta gelir tuzağı ile ilgili tartışmalardır. Türkiye'nin buradan çıkışı için tarım dahil katma değerli üretime yönelmesi gerekmektedir.

“Türkiye’de Ak Parti döneminde temel makro göstergelerde iyileşme yaşanırken, işsizlik sorununun çözülmesi, gelir dağılımı adaletsizliğinin giderilmesi ve ihracatın ithalata bağımlılığının azaltılması gibi hususlarda kayda değer ilerleme sağlanamamıştır. Bunun yanında yıllık kişi başına düşen gelir son yıllarda sürekli olarak 10 bin dolar civarında seyretmeye devam etmektedir. Bu durum, ülkenin, pek çok gelişen ülkenin karşılaştığı sorunlardan biri olan ‘orta gelir tuzağı’na girmesi endişesini gündeme getirmiştir. Katma değeri yüksek ürünlerin yurt içi üretimine öncelik verilmesi, ekonomik büyümeyi kısıtlayan tasarrufun artırılması ve rekabet gücü yüksek sektörlerle odaklanması zorunlu hale gelmiştir. Üretim, teknoloji ve eğitim alanlarında yeni atılımların yapılması ile yüksek katma değer getiren ileri teknoloji ürünlerin üretim ve ihracatta yerini alması Türkiye’nin orta gelir tuzağına yakalanmadan yüksek gelirli ekonomiler grubuna girmesi noktasında katkı yapacaktır.” (Sever ve Dikkaya, 2018:229).

Aslında sorulması gereken bir diğer soru yıllardır aslında bu meseleye çözüm olarak gösterilen kooperatiflerin neden işlevsel olarak çalışmadığı veya sınırlı kaldığı, aracılardan sayısını azaltan ve tüketiciye daha doğrudan ve uygun fiyata ürünlerin ulaşmasını sağlayan bir sistemin kurulamadığıdır. Türkiye’ye baktığımızda halen küçük ölçekli üretim yapanların sayısının fazlalığı göze çarpmaktadır. Burada ölçek meselesi üzerinden tartışmaları yürütmek, Türkiye’nin tarihsel olarak özgün bir konumu olup olmadığını saptamaya çalışmak, bunun akabinde de kooperatif meselesini etraflıca tartışmak, devlet ve şirketlerin tarımdaki rolü üzerine kapsamlı bir çerçeve ortaya koymak tarım sorunları alanında üzerinde kafa yorulması gereken temel meselelerin başında gelmektedir.

Türkiye’de özellikle biyoçeşitliliğe katkısı yönünden faydalı olarak değerlendirilen küçük ölçekli üretim, girdi maliyetlerinin yüksekliği, pazarlama sıkıntıları gibi dezavantajlara sahiptir. Küçük ölçekli üretimin olumsuz yönlerine karşı kooperatifçilik hemen her dönemde bir çözüm olarak görülmektedir. Kooperatif meselesinin tarihi ve muhtevası bu tezin çerçevesini aşacak boyuttadır. İlerleyen bölümde ise coğrafi işaret, sözleşmeli çiftçilik ve Tarımda Milli Birlik Projesi gibi çözüm önerileri tartışılmaktadır.

3.2. Çözüm Önerileri ve Uygulamalar

3.2.1. Coğrafi İşaret

Türkiye’nin orta gelir tuzağından çıkışı için tüm sektörlerde katma değeri artırıcı, markalaşmayı destekleyici stratejiler geliştirmesi önerilmektedir. Markalaşma katma değerli üretim anlamında önemlidir ve bu noktada Avrupa Birliği’nin de önem verdiği coğrafi işaret tarımda markalaşmayı destekleyen bir adım olacaktır. Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından coğrafi işaret aşağıdaki gibi açıklanmaktadır:

“... tüketiciler için ürünün kaynağını, karakteristik özelliklerini ve ürünün söz konusu karakteristik özellikleri ile coğrafi alan arasındaki bağlantıyı gösteren ve garanti eden kalite işaretidir. Coğrafi işaret tescili ile kalitesi, gelenekselliği, yöreden elde edilen hammadde ile yerel niteliklere bağlı olarak belli bir üne kavuşmuş ürünlerin korunması sağlanır” şeklinde açıklanmaktadır (Türk Patent ve Marka Kurumu, t.y.).

Türk Patent ve Marka Kurumu’nun veri tabanından coğrafi işaretlere dair geniş kapsamlı bilgi edinmek mümkündür. 1584 tescilli 648 ise başvuru aşamasında olmak üzere toplamda 2232 adet coğrafi işaret söz konusudur. Tescilli başvuruların illere göre dağılımına bakıldığında İstanbul genelinde Şile Bezi, Silivri Yoğurdu, Boğaziçi Lüferi ve Şile Kestane Balı olmak üzere toplamda 4; Adana’da Adana Bici Bici, Kozan Portakalı gibi toplamda 22; Ankara’da Ankara Simidi, Beypazarı Kuruşu gibi toplamda 41; İzmir’de ise Bergama El Halısı, İzmir Boyozu gibi toplamda 42 coğrafi işaret tescilinin olduğu görülmektedir.

Coğrafi İşaret İli	Sayısı
Adana	22
Adıyaman	9

Afyonkarahisar	50
Ağrı	5
Aksaray	12
Amasya	23
Ankara	41
Antalya	17
Ardahan	7
Artvin	7
Aydın	28
Balıkesir	35
Bartın	12
Batman	6
Bayburt	12
Bilecik	7
Bingöl	5
Bitlis	3
Bolu	26
Burdur	14
Bursa	33
Çanakkale	15
Çankırı	24
Çorum	16
Denizli	14
Diyarbakır	56
Düzce	14
Edirne	11
Elazığ	12
Erzincan	10
Erzurum	55
Eskişehir	14

Gaziantep	105
Giresun	13
Gümüşhane	13
Hakkari	11
Hatay	31
Iğdır	6
Isparta	19
İstanbul	4
İzmir	42
Kahramanmaraş	29
Karabük	8
Karaman	14
Kars	9
Kastamonu	34
Kayseri	30
Kırıkkale	3
Kırklareli	7
Kırşehir	9
Kilis	9
Kocaeli	13
Konya	74
Kütahya	21
Malatya	47
Manisa	29
Mardin	23
Mersin	23
Muğla	31
Muş	4
Nevşehir	8
Niğde	6

Ordu	19
Osmaniye	7
Rize	15
Sakarya	19
Samsun	17
Siirt	8
Sinop	12
Sivas	21
Şanlıurfa	48
Şırnak	7
Tekirdağ	10
Tokat	20
Trabzon	12
Tunceli	4
Türkiye	8
Uşak	9
Van	18
Yalova	4
Yozgat	8
Yurtdışı	13
Zonguldak	8
Boş	7
Genel Toplam	1584

Tablo 3.5. Coğrafi İşaretlerin İllere Göre Dağılımı⁹ (Kaynak: Türk Patent ve Marka Kurumu, 2024)

Tescillenen coğrafi işaretlerin tescil yıllarına göre dağılımına bakıldığında, 2017 yılına kadar sınırlı sayıda coğrafi işaret tescilinin olduğu görülmektedir. 2017

⁹ Türk Patent ve Marka Kurumu resmî sitesindeki veri tabanından 27 Mayıs 2024 tarihinde alınan verilerden tarafımızca hazırlanmıştır.

sonrasında ise hızlı bir artış yaşanmıştır. 2017’de 112 ürün coğrafi işaret tescili alırken, sonraki yıllardaki tescil sayısı dalgalı bir seyir izlemiştir. 2021 yılında ise 352 tescil ile zirveyi gören tescil sayılarının, bu yıl 27 Mayıs 2024 tarihine kadar 71’de kaldığı görülmektedir. Başvuruların değerlendirilmesinden sonra bu yıl tescil sayısının 2021’deki zirvesini geçme ihtimali yüksektir.



Grafik 3.4. Tescil Yıllarına Göre Coğrafi İşaretlerin Dağılımı¹⁰ (Kaynak: Türk Patent ve Marka Kurumu, 2024)

3.2.2. Sözleşmeli Çiftçilik¹¹

Türkiye’de 1980 sonrasında serbest pazar ekonomisine geçiş ve özellikle 2000 sonrasında yasal düzenlemelerin etkisiyle tarımsal desteklemelerin görece azalması, birçok üründe taban fiyat uygulamasının kaldırılması, KİT’lerin özelleştirilmesi söz konusudur. Tarımsal ürün fiyatlarının piyasa koşullarında belirlenmesi ve böylece dünya piyasalarıyla uyum hedeflemektedir. Bu süreçte bağli olarak özellikle genç nüfus istihdam, evlenme gibi sebeplerle kırdan şehre göç etmektedir. Bu süreçte kırdan

¹⁰ Türk Patent ve Marka Kurumu resmî sitesindeki veri tabanından 27 Mayıs 2024 tarihinde alınan verilerden tarafımızca hazırlanmıştır.

¹¹ “Sözleşmeli tarım” veya “sözleşmeli üretim” şeklinde de adlandırılan uygulama için bu çalışmada “sözleşmeli çiftçilik” ifadesi kullanılmıştır. Ünüvar (2021), Ocak 2020’de Beykoz Tarım Çalıştayında gündeme gelen ve Mayıs 2020’de Beykoz Belediyesi’nin 19 çiftçi ile sözleşme imzalayarak hayata geçirdiği baldan karpuz çeşitli ürünlerin alımı garantisine dayanan “Adil Sözleşmeli Tarım Projesi” incelemektedir. İlgili projenin üreticiler nezdindeki etkileri sözleşme yapılan çiftçilerle görüşmeler yapılarak irdelenmiştir. Ayrıca söz konusu projeye dönük kırsal kalkınma ve bölgesel kalkınmanın sürdürülebilirliği bağlamında bir değerlendirmeye yer verilmektedir. Bu bölümde ilgili çalışmanın bazı kısımlarından burada faydalanılmıştır.

kalanlar beka mekanizmaları olarak tanımlanan stratejiler geliştirmişlerdir. Tarımda metalaşmanın arttığı bu süreçte, çiftçiler gelir kaynaklarını veya ürün sepetlerini çeşitlendirme, ürün kalitesini artırmak adına iyi tarım uygulamaları veya organik tarım, sertifikasyona dayalı üretim ve sözleşmeli çiftçilik gibi farklı yöntemlere yönelmektedir.

Sözleşmeli çiftçilikte sözleşme koşulları üründen ürüne değişebilmektedir. Alıcılar ürünün özelliklerine ve kalitesine ilişkin kriterler koyarlar ve bu kriterlerin sağlanması için ürünün ilk ekim/dikim aşamasından nihai haline ulaşmaya dek girdi, finansman veya bilgi gibi konularda üreticilere destek sağlarlar. Sözleşmeli çiftçilik modelinde sözleşme koşullarının genelde alıcıların lehine olacak şekilde kurgulandığı ve sistemin çiftçilerin aleyhine işlediği yönünde eleştiriler yöneltilir. Diğer taraftan ise ürünü satım garantisi anlamı da taşıyan bu modeli çiftçiler desteklemektedir. Bu kısımda sözleşmeli çiftçilik uygulamasının dünya ve Türkiye’deki gelişim sürecine, uygulamaya dönük eleştirilere yer verilmektedir.

Sözleşmeler tarafların karşılıklı anlaşmasıyla meydana gelen ve taraflara sorumluluklar yükleyen işlemlerdir. Sözleşmeli çiftçilik ise, kısaca, alıcının ürünler için kriterler belirlediği, kriterleri sağlayan nihai ürünleri satın almayı üstlendiği modele denk gelir. Bu model alıcıya üreticilere teknik veya girdi desteği sağlama, üretim aşamalarını kontrol etme gibi haklar tanırken; üreticiler içinse ürünlerini anlaştıkları fiyat ya da fiyat belirleme yöntemiyle satacaklarının garantisini sağlamaktadır. Ürünlere göre içerik ve koşullar değişmekle birlikte sözleşmeli çiftçiliğin tanımı aşağıdaki gibidir:

“Sözleşmeli çiftçilik, firmalar ve üreticiler arasında belli bir ürünün ekimi, dikimi ve hasatını kapsayan, üreticinin üretimi gerçekleştirme yükümlülüğü karşısında firmanın da ürünü belli koşullarda satın almayı taahhüt ettiği bir üretim ve pazarlama şekli olarak ifade edilmektedir. Bu modelde sözleşmeyle belirlenen süreler içerisinde üreticiler tarafından toprak, işgücü ve üretim araçları sağlanmakta, firma ise tohum, gübre gibi üretim girdilerinin yanında teknoloji, kalite kontrol gibi araçlarla üretim sürecini denetlemektedir.” (Ulukan, 2009:22).

Sözleşmeli çiftçiliğin ilk örneklerine 19. yüzyıl sonlarında rastlanılmaktadır. 1885’lerde, o dönem Japonya’nın yönettiği, Tayvan’da sözleşmeli çiftçilik aracılığıyla

şeker üretilmektedir. 20. yüzyılın ilk yıllarında ise ABD’de uygulanmaya başlanılan sözleşmeli çiftçilik, son dönemde ise Asya, Afrika ve Latin Amerika’da giderek yaygınlık kazanmaktadır (Rehber, 2016:36; Ulukan, 2009:72).

Sözleşmeli çiftçiliğin Türkiye’deki başlangıcını 1926’da kurulan ilk şeker fabrikasına kadar götürmek mümkündür. Ancak günümüzdeki şekliyle uygulama 1960’larda başlamıştır. 1960’ların ikinci yarısındaki Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.’nin şeker pancarı ekim ve alımı ile Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü’nün sözleşmeli tohum üretimi ilk örneklerdir. 1970’lerde özel sektöre de sıçrayan uygulamanın ilk yaygınlık kazandığı sektör sanayi tipi domates üreticiliğidir (Ulukan, 2009:128-130). Türkiye’deki ilk örneklerde alıcı tarafta devlet olsa da günümüzde daha çok özel sektör aracılığıyla tercih edilmektedir. Birçok sebze ve meyvede hatta hayvancılığı da kapsayan şekilde, market zincirleri ve küresel tarım-gıda şirketleri sözleşmeli çiftçiliği uygulamaktadır.

Türkiye’de günümüzde sözleşmeli çiftçiliğin yasal dayanağı yakın zamana kadar yönetmelik düzeyindeydi ancak sözleşmeli çiftçilik Tarım Kanunu’na dahil edilmiş ve yasal çerçevesi sağlamlaştırılmıştır. İlgili kanunda sözleşmeli üretim, “üretici ve yetiştiriciler ile diğer gerçek ve tüzel kişilerin karşılıklı menfaat esaslarına dayalı yazılı akitlerle yürütülen tarımsal üretim” şeklinde tanımlanmaktadır. Kanunun ilgili maddesinde ise Bakanlığın tarımda sözleşmeli üretimin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için ihtiyaç duyulan düzenlemeleri yapacağı, bu üretim şeklini özendirmek için tarım desteklemelerinde öncelikler tanınacağı taahhüt edilmektedir (Tarım Kanunu, 2006). Tarım ve Orman Bakanlığı’nın sözleşmeli çiftçiliği yaygınlaştırmaya yönelik çalışmaları bulunmaktadır. Uygulamanın yaygınlaşmasıyla planlı üretim dâhilinde ürün fiyatlarındaki dalgalanmaların önüne geçmeye çalışıldığı ve enflasyonu kontrolün hedeflendiği söylenebilir.

Sözleşmeli çiftçilik üreticiler için satış ve fiyat garantisi, ayni ve nakdi ödeme alma, teknik destek ve kredi almada çeşitli kolaylıklar gibi fırsatlar sağlamaktadır. Tüketicilere ise ürün kalitesi ve gıda güvenilirliği sunmaktadır. Sanayicilerin ham madde teminini kolaylaştırırken, onlara güvenilir üreticiler ile çalışma, işgücünü azaltma ve dikey bütünleşmeyi sağlama gibi imkânlar tanımaktadır. Farklı aktörlere

sunulan bu fırsatlara bakıldığında sözleşmeli çiftçilik faydalı olarak değerlendirilmektedir (Gürkan, 2017:14-15). Birçok örnekte alıcı; tohum, ilaç, gübre gibi girdileri üreticilere temin etmektedir. Böylece üreticiler, girdiler için bankalardan kredi temini ve ek faiz gibi yüklerden kurtulmakta, alıcılarsa ürün için doğru ve yeterli zirai girdi kullanımını garantilemektedir. Bu şekilde alıcı üretim süreci boyunca ürün kalitesinde arzuladığı koşulların sağlanmasını kontrol etmektedir. Öte yandan üreticileri tarım teknolojilerindeki gelişmeler ve yeni imkânlardan haberdar etmekte, teknik destekle beraber çeşitli eğitimler aracılığıyla onları bilgilendirmektedir.

Sözleşmeli çiftçiliğe yöneltilen eleştirilerden birisi bu sistemle çiftçilerin büyük şirketlerin taşeronları haline geldikleri yönündedir. Bu iddiayı öne sürenlere göre; alıcılar koşulları belirleyip üretim sürecini denetlerken, üreticiler kendi tarlalarında adeta onların işçileri olarak çalışmaktadır. Üstelik üretim yapılırken doğal olaylardan kaynaklanan zararların üreticilerin sorumluluğuna bırakıldığı, sözleşmelerin adil olmayan şartlarda ve genel olarak çiftçiler aleyhine hükümler içerdiği öne sürülmektedir (Aydın, 2018:275-280; Keyder ve Yenal, 2018:73-76). Bir diğer eleştiri ise fiyat değişimlerindeki anlaşmazlıklar konusundadır. Yıldırım (2020b), fiyat dalgalanmalarından dolayı alıcı veya üreticilerin sözleşme şartlarını yerine getir(e)medikleri örneklerin yaşandığını belirtmektedir. Üreticiler, ürünlerini başkalarına daha yüksek fiyata satmakta veya alıcılar ürünleri daha düşük fiyatla farklı üreticilerden temin etmektedir. Bu örneklerde sözleşme şartlarına uyulmamasının kanuni yaptırımlarının yetersizliği görülmektedir.

Sözleşmeli çiftçilik barındırdığı olumsuz yönler rağmen, çiftçilere pazara ulaşma, teknik destek ve finansman konularında başka alternatif bırakmadığı için tercih edilmektedir (Echanove ve Steffen, 2005:166'dan akt., Keyder ve Yenal, 2018:75-76). Tüm bunlarla birlikte sözleşmeli çiftçiliğin üreticiler için gerekli koşulları yerine getirdiklerinde ürünlerini satım garantisini içerdiğini, ürünlerin daha güvenilir, kaliteli ve sağlıklı yetiştirilmesini sağlayan bir yöntem olarak giderek yaygınlık kazandığını eklemek gerekir.

Sözleşmeli çiftçilik ile çiftçilerin sömürüldüğü iddiası bu konuda gündeme gelen bir diğer iddiadır. Öyle ki Necdet Oral'ın (2015) editörlüğünde hazırlanan kitapta

kendisinin kaleme aldığı “Tarımda Küresel Sömürgeciliği Kurumlaştırma Aracı” başlıklı bölümde koyduğu başlık dahi bunu açıkça ifade etmektedir. Ancak Türkiye’de ürünlerin fiyatlarının oynaklığı, bir sene para edip diğer sene para etmemesi, üretim kısıtlılığı veya fazlalığı örümcek ağı teoremini akla getirmektedir. Sözleşmeli üretim bu süreci daha sağlam bir zemine oturtmanın ve bir anlamda sigortalamanın aracıdır. Bu mekanizma şirketlerle çiftçiler arasında kurulabileceği gibi çiftçiler ile gıda temelli topluluklar arasında, yerel yönetimlerin veya sivil toplum kuruluşlarının öncülük ettiği¹² bir mekanizma yoluyla da kurulabilir. Bu sistem hem üreticilere sağlıklı ve kolay erişilebilir gıdayı mümkün kılmakta hem de çiftçilere satım garantisi sağlamaktadır. Sadece yönetmelikle yürütülen ve türlü ihtilaflara konu olan sözleşmeli üretim mekanizmasının yakın zaman önce Tarım Kanunu’nda yapılan değişiklik ile kanuni güvenceye alınması da önemli bir adımdır. Ancak son dönemde kiracı-ev sahibi örneğinde görüldüğü üzere bu tür sözleşme, hak, hukuk gibi kavramların Türkiye’de benimsenmesi sorunlu ilerlediği için daha kat edilmesi gereken çok yol olduğu da ortadadır.

Bir diğer iddia ise sözleşmeli çiftçiliğin büyük şirketlerin işine geldiği ve bir nevi tarımda taşeronlaşma sürecini yansıttığıdır. Burada kastedilen aslında bu tür taşeron mekanizmasının şirketlerin işine geldiğidir. Küçük üreticiler arasında rekabetin fazla olduğu bu sistem şirketlerin işine gelmektedir. Ancak bu iddia sahipleri öte yandan ise devletin şirketlerin yanında olduğunu ve Türkiye’de büyük ölçekli çiftçiliğin yaygınlaşması için çalıştığını iddia etmektedirler. Bir yandan sözleşmeli çiftçilik sömürü aracı, devlet bunu şirketler için destekliyor denirken; diğer yandan da küçük çiftçilik bitiriliyor büyük çiftçilik için çalışılıyor demek ve bunları da devletin veya aynı güç merkezlerinin yaptığını öne sürmek çelişkili görünmektedir. Türkiye’de Osmanlı’dan beri süregelen küçük köylü mülkiyeti yapısı ortadadır ve bir önceki bölümde belirtildiği üzere devlet bu kitleyi karşısına alacak bir noktadan uzak olmuştur.

Aydın (2016), sözleşmeli tarımı emek sömürüsü olarak eleştirse de birçok şirket, belediye hatta sivil toplum kuruluşu giderek sözleşmeli tarım aracılığıyla

¹² Sivil Toplum Kuruluşlarının öncülük ettiği bir örnek için bkz. (Geylan, 2020).

Üreticilerle iş birliği yoluna gitmektedir. Ölçek ekonomisi, küçük üreticilerin girdi maliyetlerinin yüksekliği, pazarlama imkânlarının kısıtlılığı, ürün zincirinde ürünlerin fazla el değiştirmesi gibi olgular göz önünde bulundurulduğunda sözleşmeli çiftçilik önemli bir alternatif olarak çiftçilerin gündeminde yer almaktadır. Bu sayede üretici ve tüketicinin çıkarlarının azamileştirilmesi mümkün olabilmektedir. Aynı zamanda zincirdeki kayıplar da asgariye indirilebilmektedir. Yakın zaman önce kanuni güvenceye kavuşturulması da önemli bir adımdır. Ancak bunun için de sözleşme mefhumunu, kazançlarını ve risklerini toplumun benimsemesinin öncelikle gerektiği ortadadır.

3.2.3. Tarımda Milli Birlik Projesi

Tarım politikaları ekonomi politikalarından ve gümrük politikalarından ayrı düşünülemez. Bu çerçevede önemli bir projenin hazırlığında oldukları dönemin Hazine ve Maliye Bakanı Berat Albayrak ve Tarım ve Orman Bakanı Bekir Pakdemirli tarafından dile getirilmiştir. Pakdemirli Mart 2019’da katıldığı Uludağ Ekonomi Zirvesi’nde Tarımda Milli Birlik adında bir projelerinin olduğunu, Nisan veya Mayıs ayında açıklayacakları proje ile tarımın Türkiye’deki yol haritasının ve bundan sonraki 25-30 yıllık sürecin belirleneceğini ifade etmektedir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2019). Berat Albayrak, Yeni Ekonomi Programı (YEP) kapsamındaki hedeflere yönelik reform paketini açıkladığı 10 Nisan 2019 tarihinde tarımla yakından ilgili olarak yeni hal yasası ile toptan, perakende ve lojistik alanlarında daha rekabetçi bir yapının oluşturulmasının sağlanacağını, Mayıs ayında detayları kamuoyuyla paylaşılabak “Tarımda Milli Birlik Projesi” ile bölge ve ürün bazında bir planlamanın ve kooperatif yapısının merkezde olduğu güçlü bir kurumsal altyapının oluşturulacağını haber vermekteydi (BBC, 2019). Ancak proje kamuoyuna devlet yetkilileri tarafından değil de tarım yazıları ile bilinen gazeteci Ali Ekber Yıldırım tarafından açıklandı. Yıldırım yazısı ile projenin adeta mezarını kazarken tarım paydaşlarından gelen tepkiler sonrasında proje gömüldü. Ancak proje üzerine, amaçlananlar veya hedefler üzerine doğru düzgün hiç konuşulmadı.

Tarım-gıda zincirinde ve gıda politikalarında devletin adil bir arayüz olmasının gerekliliğini ne sürdük. Sadece devletin elindeki kurumlar üzerinden tarımın

yürümesinin nepotizmden popülizme bir dizi tehlikeye yol açtığını geçmiş deneyimlerden biliyoruz. Ancak sadece şirketlerin söz sahibi olduğu sistemin de hakkaniyetli ve adil bir paylaşım sağlamadığını Türkiye açıkça tecrübe etti. Bu sebeple üzerinde fazla durulmayan bu proje, kamuoyuna sızdırılan ve hızlıca dolaşıma sokulan 17 sayfalık sunum üzerinden, aşağıda ayrıntılarıyla açıklanıp tartışılmaktadır. Devamında ise yakın zamanda atlattığımız Mayıs 2023 seçimleri, partilerin tarım politikalarındaki vaatleri ve seçim sonuçları kır açısından değerlendirilmektedir.

Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından hazırlanan sunumda “Sağlıklı beslenme temel bir insan hakkı” sözünden hareketle Tarımda Milli Birlik Projesi ile “herkesin sağlıklı beslenmesini makul fiyatlar ve hakkaniyetli bir değer zinciriyle sağlayarak ülkemizin uluslararası alanda rekabetçi bir güç olmasını merkeze alır.” denilmektedir. Aslında Türkiye’de gıdanın tarladan sofraya ulaşmasında aracılardan çokluğu sıklıkla karşımıza çıkan bir olgudur. Bu çerçevede bu zincirin kısaltılması, üreticiden çıkış fiyatı ile raftaki satış fiyatı arasındaki makasta 10 katı da aşan oranlar sıklıkla dile getirilmektedir. Üstelik bu zincirin uzunluğu, arada ürünlerin bir kısmının zayi olmasına yol açmaktadır. Tüm bu açılardan insanların gıda hakkını önceleyen ve zincirdeki zayıf kesimler lehine hakkaniyetli bir şekilde dağıtımını ön gören bir yaklaşım ortaya koyulması yerinde gözükmemektedir.

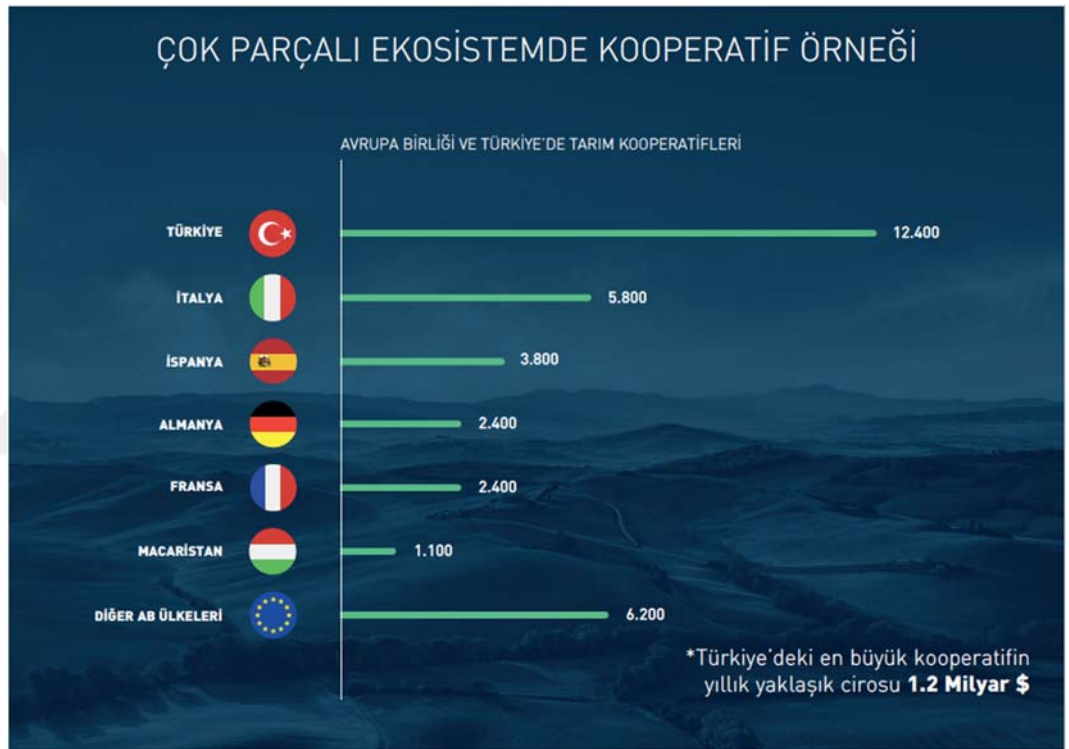
Ahilik ve iaşecilik gibi tarihî referanslara yer verilmektedir. Ahilik, Hacı Bektaş-ı Veli’nin tavsiyesiyle Ahi Evran tarafından kurulan esnaf dayanışma teşkilatıdır. “Osmanlı Devleti’nde reayanın refahını sürekli kılmak için öncelikle piyasalarda istenilen kalitede uygun fiyata yeterli miktarda mal bulunmasına özen göstermek” şeklinde tanımlanan iaşecilik ise Mehmet Genç’in Osmanlı klasik dönemi iktisadi dünya görüşünün üç temel ilkesinden birisidir. Sistemin bu tarihi referanstan hareket etmesi, günümüzdeki gıda güvencesi ve gıda hakkı gibi kavramları da kapsayan bu ifadeye yer vermesi projenin mevcut kapitalizmden farklı ve Türkiye’nin tarihi tecrübesini baz alan bir çerçevede oluşturulduğunu göstermektedir.

Yapısal reformlara ihtiyaç belirtildikten sonra tarımdaki temel sorunlardan bahsedilmektedir. Bunlar öncelikle tarladan sofraya uzanan değer zincirindeki “israf”, ölçek ekonomisi kaynaklı “tarımsal maliyetlerin yüksekliği”, plansız ve yetersiz veri

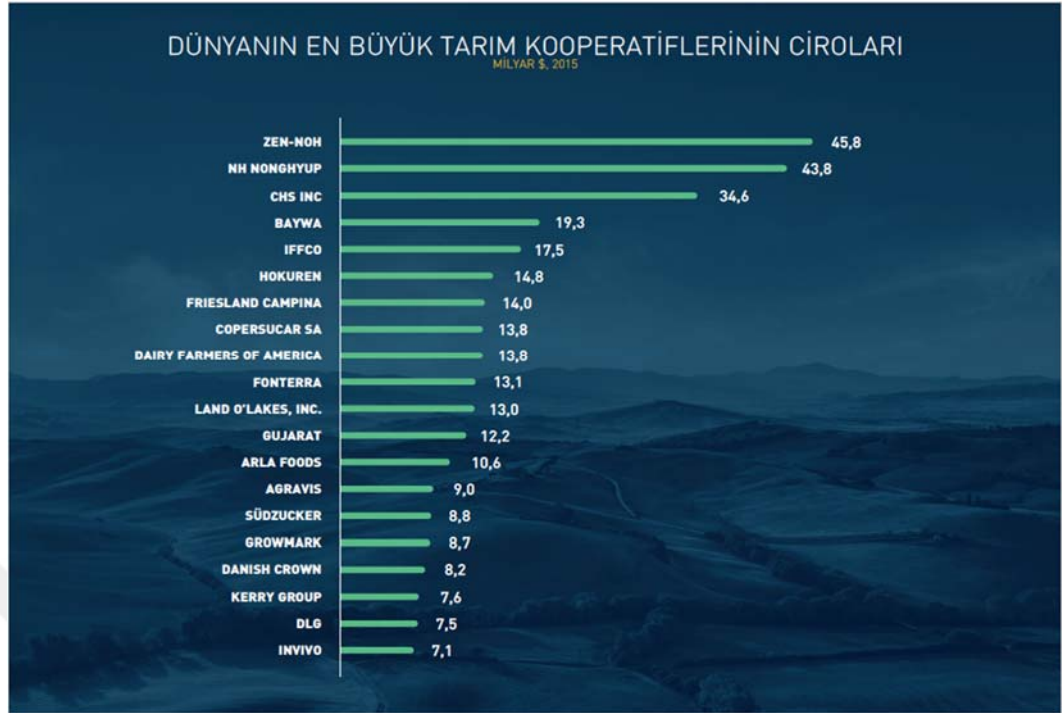
dolayısıyla gıda piyasalarındaki yapay dalgalanmalar ve fiyat artışlarının sebep olduğu “gıda enflasyonu” ve tarımsal katma değerin dağıtılmasındaki “adaletsizlik” şeklindedir. Ayrıca sunumda yer verildiği üzere, bu sorunlarla beraber girdi maliyetlerini kontrol eden küresel firmaların fiyatlarda spekülasyon yapmaları ve bunların sebep olduğu yüksek girdi maliyetleri, üretim planlamasının olmamasından kaynaklanan üreticinin ürününü satamama durumu, fiyatlardaki aşırı dalgalanma gibi sorunlar ve riskler enflasyona olumsuz etki etmekte ve yönetilemeyen ve planlanamayan çok parçalı bir ekosistem oluşturmaktadır. Bu sorunlar ve tespitler tarımla ilgili hemen hemen herkesin üzerinde ittifak edebileceği temel sorun alanlarıdır.

Bu sorunların aynı zamanda ne kadar iyi bir sistem tasarlanırsa tasarlansın var olabilecek sorunlar olduğunu da unutmamak gerekmektedir. Enflasyon üzerindeki özellikle enerji ve gübre fiyatları kaynaklı dış şartlara karşı direnç geliştirmek Türkiye gibi bu alanlardaki bağımlılığı yüksek bir ülke için kolay değildir. Türkiye’nin öncelikle burada kendine yeterlik seviyesini artırmaya yönelik daha makro politikalar geliştirmesi gereklidir. Öte yandan ölçek meselesi Türkiye tarihinin getirdiği küçük köylülüğün özel sonuçlarından birisidir. Bunun üstesinden gelmek amacıyla önerilen kooperatif modelinin ise ne yazık ki Türkiye’de verimli bir şekilde işlemediği görülmektedir. Tarım-gıda zincirinin daha hakkaniyetli ve adil bir tasarımı ise üzerinde önemle durulması gereken ve son derece kapitalizmle bütünleşmiş bir alanda kolaylıkla yapılamayacak bir şeydir. Ayrıca burada üretici ve tüketici fiyatları arasındaki makasta hal esnafından zincir marketlerine bir kesime de haksızlık yapıldığını belirtmek gerekmektedir. Zincir, kapitalizmle paralel olarak riskin bir sonrakine transferi çerçevesinde işlemekte ve doğal olarak aradakilerin fazlalığı ve israf riski sebebiyle maliyetler artmaktadır. Böyle bir durumda fiyatların bu hale gelmesinde aracılar kadar bu zinciri kısaltma yolunda kendi aralarında birlik kuramayan üreticilerin de payı olduğunu belirtmek gerekmektedir. Üretici kooperatifleri gibi tüketici grupları veya kooperatifleri oluşsa ve gün geçtikçe sağlıklı gıdaya erişim için duyarlılıkların artmasıyla bu tür oluşumların sayısı artsa da bu tür oluşumların son derece sınırlı olduğunu belirtmek gerekir.

Üretici ve tüketicilerin yanında, üreticilere girdileri sağlayan şirketlerden sanayicilere, perakendecilere ve tüccarlara, birliklerden hallere yönetilmesi ve planlanması son derece zor olan çok parçalı bir tarım paydaşları halkasının varlığından bahsedilmekte ve bu çok parçalılıktan dolayı planlama, koordinasyon ve fiyat istikrarının sağlanamadığı ortaya koyulmaktadır. Bu çok parçalılığın önüne geçmek için de kooperatif modeli önerilmektedir. Sunumda yer alan kooperatif sayıları ve dünyanın önde gelen örneklerinin ciroları aşağıda gösterilmektedir.



Resim 3.1. Avrupa Birliği ve Türkiye’de Kooperatif Sayıları



Resim 3.2. Dünyanın Önde Gelen Tarım Kooperatiflerinin Ciroları

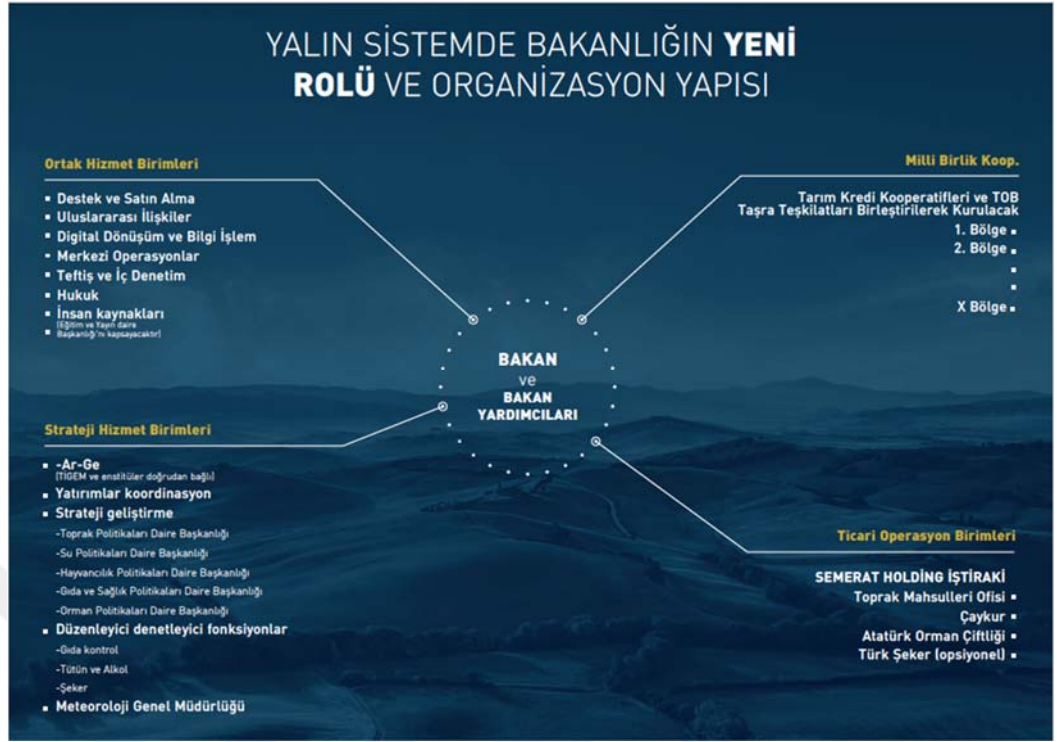
Türkiye'deki kooperatif sayısının diğer ülkelerde olduğundan çok daha fazla biçimde 12400 civarında olduğu görülmektedir. Kooperatif sayılarının bu denli yüksekliğine rağmen Türkiye'nin en büyük kooperatifinin yıllık cirosunun yaklaşık olarak \$1,2 milyar olduğu, bu rakamla dünyada en fazla ciro elde eden kooperatiflerin yanına dahi yaklaşmadığı görülmektedir. 2015 verilerine göre Zen-Noh yıllık \$45,8 milyar ciro ile ilk sırada yer almaktadır.

Ayrıca Zen-Noh'un tarihine odaklanılmaktadır. 1972 yılında Japon Tarım Kooperatifler Federasyonu olarak kurulan yapı, diğer tarımsal kooperatifleri ve birlikleri çatısı altına alarak büyümüştür. 652 kooperatif, 10,3 milyon çiftçi ve 34 ofisi bulunmaktadır. Pirinç, hububat, taze meyve sebze ile hayvancılık alanında üretim ve pazarla faaliyetinin yanı sıra, çiftçiler için eğitim ve araştırma geliştirme faaliyetleri yürütmektedir. Gübre, ilaç, tarım makine ve ekipmanları gibi tarım girdilerinin ticaretini yapmakta ayrıca Kuzey Amerika, Güney Amerika ve Avrupa'da farklı iştirak ve markalarla küresel olarak faaliyetlerine devam etmektedir. Türkiye için de Zen-Noh'a benzer bir yapı önerilmektedir.



Resim 3.3. Tarımda Milli Birlik Projesine Planlanan Yeni Organizasyon Yapısı

Aktör sayısının azaltıldığı bu yeni yapıda, üreticiler, Milli Birlik Kooperatifi, Semerat Holding ve küresel bir marka görülmektedir. Bakanlık taşra teşkilatı ve Tarım Kredi Kooperatifi'nin birleştirilerek makro planlama çerçevesinde üreticilerin girdileri ve kaynakların üretim ve pazarlama ihtiyaçlarına göre yapılandırılacağı ifade edilmektedir. Milli Birlik Kooperatifi altında 12 alt bölge oluşturulması, Toprak Mahsulleri Ofisi, Çaykur, Atatürk Orman Çiftliği gibi kurum ve KİT'lerin ise Semerat Holding iştiraki olarak ticari operasyonlarını yürütmesi planlanmaktadır. Yine Bakanlığın hukuk, insan kaynakları gibi ortak hizmet birimleri ile Ar-Ge (TİGEM ve enstitüler), strateji geliştirme, Meteoroloji Genel Müdürlüğü gibi birimlerin ise strateji hizmet birimleri olarak faaliyetlerine devam etmesinin planlandığı belirtilmektedir. Bölgelerde tarım, orman, su gibi şube müdürlerinin olacağı sistemde taşra teşkilatının üretimden performansa göre prim alma imkânlarına da değinilmektedir.



Resim 3.4. Tarımda Milli Birlik Projesine Göre Tarım ve Orman Bakanlığı'nın Planlanan Yeni Yapısı

Burada en fazla eleştiri gelen alanlardan birisi bu yeni yapı olmuştur. Bakanlığın güncel yapısı düşünüldüğünde, taşra yapısını lağvediyor görünen ve merkezdeki birimleri oldukça azaltan bu yeni yapı Bakanlık çalışanlarını memnun etmeyecektir. Türkiye kamu istihdamının vatandaşlarca arzulandığı, KİT'lerin ve belediyelerin zamanla çok fazla insanı istihdam ettiği bir ülkedir. Önerilen modele bu sebeplerle tepki gösterilmesi olağandır.

Diğer taraftan Semerat Holding'in ortaklık yapısında Milli Birlik Kooperatiflerinin (%35) ve TMO, Çaykur, Türk Şeker gibi KİT'lerin (%15) yanı sıra Ülker, Eti, Sütaş, Pınar, Migros gibi özel sektör şirketlerinin de (%50) pay sahibi olması planlanmaktadır. Bu durumda Türkiye tarımının yarısı özel sektöre devredilmiş görünmektedir. Özel sektörün bu projeden haberinin olmadığı yönündeki açıklamaları da dikkate almak gerekmektedir.

Önerilen modelde girdi, üretim ve araçlardan oluşan yapının işlevleri Milli Birlik Kooperatifi ile yerine getirilirken; sanayi ve perakende kısmı ve ticareti Semerat Holding'e devredilmektedir. Bu sistem ile planlama sayesinde arz kaynaklı sorunların

azaltılacağı, fiyat spekülasyonlarının ve manipülasyonların önüne geçileceği, köylülerin çiftçileşeceği ifade edilmektedir. Bu sistem aracılığıyla kaynakların etkin kullanılacağı, büyük veri ve planlama sayesinde israfın azaltılacağı, sosyal ve doğal sürdürülebilirliğin ve hakkaniyetli bir katma değer paylaşımının sağlanacağı vurgulanmaktadır. Sistemin kurulması, veri altyapısının ve planlamanın oluşturulması, küçükbaş ve büyükbaş hayvan sayısının artırılması kısa vadeli; kaynakların tespiti, küresel dünya markasının lansmanı, kooperatif üyeliklerinin %100'e ulaşması, tarım-orman milli gelirinde artış orta vadeli hedeflerdir. Uzun vadede ise uluslararası oyuncu olan bir sistem, yalın sistemin dünyaya ihracı ve 2030'da genel bütçeden paya ihtiyaç duyamayan bir Bakanlık hedeflenmektedir.

Projenin kamuoyuna duyurulmasında önemli bir aktör olan Yıldırım (2020a:248), dünyanın hiçbir yerinde çiftçi kooperatiflerine üyeliğin zorunlu olmadığını, bu zorlamanın çiftçileri yeni kurulacak birlik ve holding temelli yapının “kölesi” yapacağını öne sürmektedir. Yıldırım (2020a:252) ayrıca, projenin basına sızdırılmasından sonra Bakanlıktan kendisini aradıklarını, projenin yanlışlıklarını kabul ettiklerini ve nasıl olması gerektiği konusunda fikir danıştıklarını, cevabının ise “Ben de kendilerine temeli bozuk bu projenin üstüne ne koysanız olmaz. Bu proje tamamıyla çöpe atılmalı diye açıkça söyledim.” şeklinde olduğunu ifade etmektedir. Devletin işin içinde olduğu ve kooperatifleşmenin de teşvik edildiği hatta hatalı da olsa zorunlu tutulduğu bu modelin revize edilemeyeceğini söylemenin sorun çözücü bir yaklaşım olmadığını belirtmek gerekir.

Bu proje gelen tepkiler neticesinde doğru düzgün tartışılmadan rafa kaldırılmıştır. Projeye yönelik tartışmaların devletin ve özel sektörün iş birliğinde tasarlanan bu model önerisinin ıslahı üzerinden değil de doğrudan projeyi hedef alan çerçevede yürütüldüğü görülmektedir. Bu sistemi ortaya koyanların dahi neredeyse hiç konuşmaması da ayrı bir durumdur.

Sonuç olarak, Türkiye'nin tarımsal sorunlarının çözümünde ana aktörlerden birisi yine siyaset kurumu ve dolayısıyla devlettir. Ancak çözüm önerilerinin de siyasal alandaki cepheleşmelerden dolayı ayrıntılı olarak tartışılmadığı görülmektedir. Ayrıca siyasetin belirleyiciliğinden dolayı popülizmden nepotizme birtakım tehlikeler söz

konusudur. Bu sebeple Tarımda Milli Birlik Projesi’ni, eksik ve hatalı yönleri olmakla birlikte, dikkate almak gerekmektedir.

3.2.4. Çözüm Önerileri ve Uygulamaların Değerlendirilmesi

"(...) kalitesine, istihsal kudretine bakılmadan sırf mücerret bir şekilde önceden vaz'edilmiş muayyen bir haddin, belli bir dönüm miktarının üstünde kalıyorlar diye düzenli işletmeleri parçalayıp toprak reformu ismi altında dağıtmanın memlekete faydadan çok zararı dokunacaktır. Kooperatifler kurmak suretiyle bunun önüne geçileceği iddiası ise Türk köylüsünü yakından tanıyanlar için bir düşünmeden ziyade gerçekleşmesi mümkün olmayan bir hayaldir." (Mümtaz Turhan, Toprak Reformu ve Köy Kalkınması, 1964:10)

Türkiye’de modernleşme çalışmaları ordudan başlayarak devleti güçlendirme amacıyla başlamıştır. Maliye, ekonomi, eğitim gibi alanlarda devam etmiştir. Topluma yönelik faaliyetler, hak ve özgürlüklerin genişlemesi aşağıdan yukarıya giden toplumsal muhalefet veya taleplerle değil, doğrudan yukarıdan aşağıya gerçekleştirilmiştir. Böyle bir seyirde, toplumun talepleri önemsizdir diyemeyiz ancak sonuç olarak kararları veren ve uygulamaya koyan devlet olmuştur.

Bu açılardan Türkiye’de tarımsal modernizasyonun başlaması ve sürdürülmesi de devlet eliyle olmuştur. Osmanlı Dönemi’nde kurulan bazı kurumlar ve Ziraat Bankası örneğindeki gibi bazı bankalar doğrudan tarıma veya çiftçilere destek olmak, yol göstermekle vazifelendirilmişlerdir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren kurulan TMO vb. kurumlarla da bu işlev sürdürülmeye çalışılmıştır. Ayrıca, Türkiye’de bilindiği üzere kapitalist manada bir burjuva sınıfının olmamasına dayalı olarak özel sektör sınırlı kalmış, var olanlar veya kurulanlar da iktidarlara bir şekilde yakın ilişki içerisinde olarak ayakta kalabilmişlerdir.¹³

¹³ Bu bağlamda iktidar sayesinde güçlenenler olduğu gibi engellenenler de söz konusudur. Nuri Demirağ, iktidarla ilişkileri bozulup, işleri sektöre uğratılan önemli bir girişimcidir. Kendisi de bu engellemelerin önüne geçebilmek adına siyasete girmiştir. Türkiye’de çok partili hayata dönüş sürecinde kurulan ilk parti, DP’den önce, 1945 sonlarında onun kurduğu Milli Kalkınma Partisi’dir. Demirağ ve parti için bkz. (Oğur, 2013:205-228). İlber Ortaylı (2023:123) da Demirağ’ın durumunu şöyle açıklamaktadır: “1946 demokrasisinin ilk muhalif partisi, Nuri Demirağ’ın Milli Kalkınma

Türkiye’de 1960 sonrasında ithal ikamesine dayalı sanayileşme politikaları uygulanmıştır. Tarım politikalarında ise “kendi kendine yeterlik” ilkesi çerçevesinde üreticilerin çoğunluğunu oluşturan küçük ve orta boy işletmelerin desteklenmesi söz konusudur. Bu destekler, üretimin artması amacıyla traktörleşme, kredi, girdi ve ürün pazarlama gibi hususlarda tarımın modernizasyonu çerçevesinde kamu destekli kooperatifler ve Ziraat Bankası gibi kurumlar eliyle gerçekleştirilmiştir (İslamoğlu vd., 2008:11).

1980 sonrasında ise ihracata dayalı bir model söz konusu olmuş, tarımsal destekler oldukça azaltılmıştır. 1980’lerin sonunda eski siyasi liderlerin yasaklarının kaldırılmasını ve tekrar politikaya dönmelerinin önünü açan referandumla, ANAP’ın da 80 öncesinin politikalarına dönmesi söz konusu olmuştur. 1980’lerin sonundan 2000’lerin başına kadar ise koalisyonlarla yürüyen istikrarsız hükümetler ve iktisadi olarak yaşanan krizler söz konusudur. Ancak yine de tarımsal desteklemeler konusunda iktidarlar sık sık yapılan seçimler dolayısıyla cömert davranmaya devam etmektedir. Bunların kesintiye uğraması ise 2001 krizi sonrasında girilen yasal, idari ve kurumsal dönüşümlerle gerçekleştirilmiştir. Tüm bu süreçlerde, bir önceki bölümde ayrıntılarıyla anlattığımız IMF ile ilişkiler ve Türkiye’nin içinde bulunduğu krize Batı çerçevesinde bir çözüm bulması ve onların reçetelerini uygulamaya koyması söz konusudur. Bu kötü gidişattan çıkış ise, aynı 1980’lerin başında 24 Ocak kararları sonrası olduğu gibi, sürecin ana sorumlusu siyaset kurumunun “acı reçete”leri uygulamaya koymasıyla mümkün olabilmektedir.

3 Kasım 2002 seçimleri sonrası iktidara gelen AK Parti bir anlamda bu politikaları devam ettirmiştir. Ekonomistler AK Parti iktidarının ilk dönemlerindeki ekonomideki toparlanma ve iyileşmeyi genelde Kemal Derviş politikalarının devam ettirilmesine bağlamışlardır. Tarım politikaları üzerine konuşanlar ise tarımsal üreticilerin özellikle tütün ve şeker pancarı üreticilerinin içine düştüğü kötü durumdan, kırsal alanın boşalmasından yine bu politikaları sorumlu tutmaktadırlar.

Partisi’ydi. İsmet Paşa, Demirağ’ı fena harcadı. Sermayesi battı, DP’liler de bu müdahaleyi sessizce tasvip ettiler.”

Bugün iktidardaki parti yirmi ikinci yılını geride bırakırken, tarım alanındaki politikalarda IMF politikalarını sürdürdüğünü söylemek doğru olmayacaktır. DB desteğiyle hayata geçirilen TRUP ve çokça eleştirilen DGD zaten 2008 sonrasında terk edilmiştir. Öte yandan 2000 sonrasında sınırlanan tarımsal krediler hemen 2004’te yerel seçimlerin de etkisiyle tekrar devrededir. Özellikle AB ile ilişkiler konusunda iyimser olan çevrelerin, onların uyguladığı ve diğer ülkelere de tavsiye ettiği DGD gibi konulara gelince Türkiye özelinde eleştiriler getirmelerine ise ayrıca bakılması gerekmektedir.

AK Parti iktidarında şu ana kadar sekiz tarım bakanı görev yapmıştır. Bakanlığın adı birkaç kez değişmiş ve her bakan döneminde farklı yaklaşımlar ve politikaların da öne çıktığı görülmektedir. Tarımda havza modeli, milli tarım projesi gibi modeller farklı dönemlerde gündeme gelmiş gözükmemektedir.

Türkiye’de tarımsal desteklemeler veya tarımda devlet politikaları denince akla devletin tarım ürünlerini KİT’ler aracılığıyla alımı garantisine dayalı ve yüksek fiyatların söz konusu olduğu politikalar akla gelmektedir. Bu sistem İkinci Dünya Savaşı sonrasında ülkelerin gıda güvencesini önceleyen politikaları sebebiyle son derece normaldir. Ancak ilerleyen yıllarda tarımda uygulanan bu sistem hem Türkiye’de hem de Avrupa ülkelerinde kamu kaynaklarının verimsiz kullanımı noktasında özellikle iktisatçılarca eleştirilmeye başlanmıştır.

Sonuç olarak, tarımdaki sorunlara çözüm olarak, dünya genelinde yaygınlaşan uygulamalardan birisi sözleşmeli çiftçiliktir. Bu uygulama Türkiye’de eleştirilse de giderek yaygınlaşmaktadır. Yine coğrafi işaret konusu katma değerli üretimi, turizmi ve gıdaların özgünlüğünü de içeren bir çerçevede kabul görmektedir. Ancak Türkiye’de iş yapma pratiklerinin ve değişim süreçlerinin genel bir belirleyicisi olarak bu sorunların üstesinden gelmenin yolu yine yukarıdan aşağıya önerilen veya getirilen kamu politikalarıyla olacak gibi görünmektedir. Bu noktada yukarıda bahsedilen, tarım sorunlarına çözüm olarak salgın koşullarında gündeme gelen ve devlet-özel sektör iş birliğine dayalı bir proje olarak tasarlanan “Tarımda Milli Birlik Projesi” benzeri bir projenin önümüzdeki yıllarda tekrar gündeme gelmesi olasıdır.

3.3. 2023 Seçimleri ve Kırım Geleceği

“Katip, “Pamukçu” oğlanlardan sonra “Kütlücülerin de kartlarını zımbalayıp, “Sulukozacılara” geçti. Sulukozacılar sıırsıklam üst başlarıyla titreyiyorlardı. Kâtip:

-Ne o? dedi. Ne oluyorsunuz?

Kalın kemikli, iriyarı ama kupkuru biri:

-Donuyok, diye tekrarladı.

Kâtibin yüzü bok koklamışçasına buruştu:

-Donuyoruz desene Ian, hırt!

İşçinin çeneleri vuruyordu:

-Donuyok, diye tekrarladı.

-Donuyoruz de be!

-Donuyok!

-Mahsus mu yapıyorsun? Do-nu-yo-ruz!

-Do-nu-yok.

-Ayı efendim ayı. Donuyoruz!

-Diyemem katip evendi, dilim alışmış bir sefer, dönmüyor

...

Araya Irgatbaşı girdi:

-Nefesini tüketme. Bunlar nerde insanlık nerde. Bunlara var mı somun? Yerler! Var mı nallı Fatma? Tamam...

Katiple Irgatbaşı arka mağazalara gülişerek giderlerken, “Donuyoruz” diyemeyen işçi eliyle arkalarından “Nah!” yaptı. Sonra da iş arkadaşına döndü:

- Donuyoruz, dedi.

Arkadaşı güldü:

-Kâtibe niye demedin?

-Keyiflensin diye ...

-Keyiflensin diye mi?

-Keyiflensin diye. Bizi ayı, kendini adam bellesin fıkara!”

(Orhan Kemal, Bereketli Topraklar Üzerinde, 1976:70)

Tarım ve gıda meselelerinde gördüğümüz üzere çözüm yolları yine siyasetten ve kamu politikalarından geçmektedir. Tek başına çiftçilerin örgütlenmesi veya sivil toplum kurumlarının çözüm üretmesi zor görünmektedir. Bu konuda siyasi partilerin programlarında yazdıklarına, yakın zaman önce geride bıraktığımız 2023 Mayıs cumhurbaşkanlığı ve 28. dönem milletvekili genel seçimleri sürecinde siyasi parti ve liderlerin tarım ve gıda konusundaki beyan ve raporlarına bakmak yerinde bir tercihtir.

Geçtiğimiz yıllarda deprem tehlikesine dikkat çeken ve Türkiye’nin 6 Şubat 2023’te yaşadığı felaket sonrası bu sözleri gündem olan Memleket Partisi Genel Başkanı Muharrem İnce, “gıda, su, enerji, ilaç ve deprem” olmak üzere beş olası krizin kapıda olduğunu ifade etmektedir. Türkiye’de yer altı sularının %85’inin kullanıldığını belirten İnce, bu %85’in %65’inin de tarımda kullanıldığını ifade etmektedir. Ülkenin

genel sulama sisteminin ise %37'si klasik sulama, %41'i kanalet, %22'si ise borulu sistemdir. 6 milyon hektar sulanan arazinin %70'i yüzey sulaması, yani vahşi sulamadır onu %17 ile yağmurlama %13 ile damlama takip etmektedir. En iyi yöntem olan damlamanın en az kullanılan yöntem olduğunu belirttikten sonra ise su konusunda ülkeler için yapılan üçlü sınıflandırmaya değinmektedir. Bir yıllık kişi başı tüketimi 1000 metreküpün altında olanlar ülkeler su fakiri; 1000-2000 metreküp arasında olanlar ise su stresi yaşayan ülkelerdir. Yıllık kişi başına tüketimi 8000 metreküpten fazla ülkeler ise su zengindir. Türkiye'de ise 2000 yılında kişi başı su tüketimi 1650 metreküp iken günümüzde 1346 metreküpe düşmüştür. Türkiye bu gidişle su fakiri bir ülke olma yolunda ilerlemektedir. Türkiye'nin su fakiri olmadığını ama su stresi yaşayan ülkeler arasında olduğunu belirten İnce, birkaç on yıl içinde Türkiye'nin artan nüfusuna bağlı olarak su fakiri olma riskine dikkat çekmektedir. Siyasilerin bunun önüne geçmek için çözüm üretmeleri gerekmekte, vahşi sulamanın yerine daha verimli yöntemler olan yağmurlama ve damlama gibi sistemler için çaba harcanması gerekmektedir. Arazi toplulaştırma, GAP ve KOP gibi projelerin tamamlanması, kaynakların bu projeler için kullanılması İnce'nin öne çıkardığı diğer başlıklardır. Bu projelerle beraber su krizi önlenecek, ithalat azalacak ve içeride üretim artacaktır. "Tarımsal Üretim Su ve Gıda Güvenliği Raporu" hazırladıklarını belirten İnce ilgili raporu ve 100 maddelik çözüm önerilerini siyasi partilere mektup yazarak onlarla paylaşacağını belirtmektedir (Sözcü, 2022).

Bitkisel üretim, sera üretimi, hayvansal üretim, su güvenliği, ormancılık ile tarladan sofraya gıda kayıp ve israfını önleme olmak üzere toplam altı kategoriden oluşan 100 maddelik çözüm önerilerinde ise devleti yeniden piyasa düzenleyici bir konuma getirmek, kendi kendine yeterlik politikası, ithalatı önlemek, DPT'nin yeniden aktifleştirilmesi, planlı kalkınma, mazot, gübre, tohum gibi girdilerden vergi alınmaması, sera üretiminde destek ve teşvikler, hayvan yemlerine yönelik bitkisel üretim planlaması, küçükbaş hayvan varlığının artırılması için teşvikler, küçük aile işletmeciliği için destekler ve sigorta sistemi, yenidoğan hayvan ölümlerini önlemek için ücretsiz aşılama, öncelikle sulanabilir arazilerde arazi toplulaştırma, Güneydoğu Anadolu (GAP), Konya Ovası (KOP), Doğu Anadolu (DAP) ve Doğu Karadeniz (DOKAP) gibi projelerdeki sulama altyapı yatırımlarının ivedilikle tamamlanması,

damlama gibi modern sulama sistemlerinin yaygınlaştırılması, sürdürülebilir orman yönetimi, kâğıt ithalatını azaltma amaçlı geniş çaplı endüstriyel ağaçlandırma, soğuk zincir yönetimi ve yatırımları, gıda bankacılığı ve lisanslı depoculuk bu çözüm önerileri içerisinde yer alan başlıklar veya projeler olarak nitelendirilebilir. Birçok öneride kooperatiflerin etkin kullanılması da yine öne çıkan bir konudur (Memleket Partisi, 2022).

Tarım konusunda Demokrasi ve Atılım Partisi'nin yine oldukça detaylı bir programı bulunmaktadır (Deva Partisi, 2021) ve bunların bir kısmının altılı masanın ortak mutabakat metninde de yer aldığı görülmektedir (OPMM, 2023). AK Parti seçim beyannamesinde ise “Gıda, Tarım, Hayvancılık ve Su Politikaları” başlığında stratejik ürünlerde arz güvenliği, “ürün doğrulama, rekolte tahmini, yapay zeka, coğrafi bilgi sistemleri, algoritma gibi teknolojik gelişmelerin kullanıldığı Entegre İdare ve Kontrol Sistemi, gelecek 5 yılda 100 adet Tarıma Dayalı İhtisas Organize Sanayi Bölgesi, üretim yapılmayan veya boş bırakılan arazilerin üretime kazandırılması, Ata Tohum Projesindeki tescilli ürün sayısının artırılması, çiğ süt ve kırmızı et üreticilerinin gelirini garanti altına alacak bir model, su ürünleri yetiştiriciliğini ve buradan elde edilen ihracatı artırmak, kalite ve verimlilik odaklı yeni bir destekleme modeli, arazi toplulaştırmayı sürdürmek, sözleşmeli üretimi yaygınlaştırmak, Kent Tarımı uygulamalarını yaygınlaştırmak, hisse ve mülkiyet sorunlarından dolayı destek alamayan üreticilerin destekleme sorunlarını çözmek, yerli ve milli aşlar üretmek ve hayvan yetiştiricilerine bunları ücretsiz sağlamak gibi çözüm önerileri gözükmektedir (AK Parti, 2023:63-65).

Tarım ve kırsal konusunda bu vaatler yerinde olmakla birlikte bunların nasıl hayata geçirileceği, tüm bunlar için gereken başta finansman olmak üzere kaynakların nasıl yaratılacağına ise cevabının olmaması sorunludur. Türkiye'nin işleyişi göz önüne alındığında 1970'lere kadar devletçe desteklenen tarım politikalarından 1980 sonrası yeni dünya düzeniyle beraber daha piyasaya dayalı bir evreye geçilmiştir. Türkiye'de günümüzde dahi kanunda GSMH'nin %1'inin tarıma ayrılacağı belirtilmesine rağmen bu oranın yakalanamadığı ifade edilmektedir. Aynı kanunlarda

yapıldığı ama uygulanmadığı gibi burada mesele de yazmak değil yapmak noktasındaki sorunlar ve kaynak eksikliğidir.

Partilerin seçim vaatlerinden sonra, tarım ve kırsal konusunda Kılıçdaroğlu'nun vaatleri ve seçim sonrası analizleri doğrudan konuyla ilgili meseleler olarak göze çarpmaktadır. Kılıçdaroğlu'nun ikinci tur öncesi buğday taban fiyatları ile ilgili tweetine daha önce değinmiş ve buğday fiyatlarının nasıl şekillendiğini incelemiştik. Kılıçdaroğlu'nun seçimlerden sonra gazetecilerle yaptığı programda kırsal alanlardan yeteri kadar oy alamadıklarını açıklaması ve kırsala dair yaptığı analizler bir yandan tepki çekerken öte yandan ise bir sonraki seçimlerde en fazla gündeme gelecek konulardan birisini teşkil etmektedir.

Türkiye, 14 Mayıs 2023 tarihinde Cumhurbaşkanı ve 28. Dönem Milletvekili Genel Seçimini yaptı. İlk turda herhangi bir cumhurbaşkanı adayı %50 oy oranına ulaşamadığı için 28 Mayıs 2023 tarihinde cumhurbaşkanı seçiminin ikinci turu gerçekleştirildi. İktidardaki Ak Parti'nin genel başkanı ve Cumhur İttifakı adayı Recep Tayyip Erdoğan, Millet İttifakının adayı ve CHP genel başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'na karşı seçimi %52,18 oy oranı ile kazandı (YSK, 2023). Seçim döneminde tarım politikaları her ne kadar fazla öne çıkmasa da ikinci tur öncesi buğday hasadının da gelmesiyle buğday fiyatları tartışması başladı. Ayrıca, seçim sonrasında Kılıçdaroğlu'nun seçimi kaybetmesinin sebeplerine yönelik değerlendirmeler yapıldı. Kemal Kılıçdaroğlu 9 Haziran 2023 tarihinde Sözcü TV canlı yayınında gazetecilerin sorularını yanıtladığı bir programa katıldı (CHP, 2023). Kılıçdaroğlu'nun seçimler sonrasında katıldığı bu yayında seçimi neden kaybettiklerine ilişkin söyledikleri kır nüfusunu, köylüleri yakından ilgilendirmektedir.

“İpek Özbey- Bugün biliyor musunuz neden kaybettiğinizi?

Kemal Kılıçdaroğlu- Evet, onu açıklayacağım şimdi. Bakın, 1-2-3 numaralı sandık konulan yerler. Yani köy, kasaba veya belde. Buralarda Kemal Kılıçdaroğlu'nun aldığı oy 3 milyon 580 bin 115. Erdoğan'ın aldığı oy 6 milyon 100 bin 355. 3 milyon, 6 milyon... 1, 2 ve 3 numaralı sandıklar. Yani en fazla bir sandık koyuyorsunuz seçim sandığı veya iki, veya üç. Burada alınan oy bu. Peki 3 ve üstü sandığı olan yani şehir merkezleri, ilçelerde olanlarda Kılıçdaroğlu'nun aldığı oy yüzde 51, Erdoğan'ın aldığı oy yüzde 49. Bu şunu gösteriyor, CHP kırsalda ya da 1 sandık konulan yerde, 2 sandık konulan yerde veya 3 sandık konulan yerlerde gerekli etkiyi yeteri kadar gösteremediğini gösteriyor bize.

İpek Özbey- Etki derken siyaseten bir etkiden mi, sandık korumaktan mı bahsediyorsunuz? Siyaseten bir etkiden mi bahsediyorsunuz yoksa sandıkları koruyamamaktan mı bahsediyorsunuz?

Kemal Kılıçdaroğlu- Sandıkları koruyamamaktan değil seçmeni etkilemek açısından. Sandıkları korumaktan yana o soru gelirse onun da yanıtını veririm.

İsmail Saymaz- Kırsalın oyunu alamadınız?

Kemal Kılıçdaroğlu- Burada beklediğimiz oyu alamadık. Dolayısıyla bizim 3 milyon fark, 1, 2 ve 3 numaralı yani 1 sandık veya 2 sandık veya 3 seçim sandığının bulunduğu yerlerden büyük ölçüde kaynaklanıyor. Aradaki fark 3 milyon. Normalde bu kadar fark yok ama 3 milyonluk bir farkın buradan ortaya çıktığı gerçeği var önümüzde. Bu şunu gösteriyor bize, enerjinin en azından bir bölümünü buraya harcayabilirdik. Buralara daha fazla gidilebilirdi. Ama bu zaman acaba kent merkezlerini, büyük merkezleri ihmal gibi bir sonuç çıkar mıydı, çıkmaz mıydı? Bunun üzerinde de durmak ve düşünmek lazım. Bu şunu gösteriyor, kentlerde oturanların tamamı demokrasiden yana oy kullanmış insanlar. Kent kültürünü bilen, kenti yaşayan, ekonomiyi kendi yaşamının bir parçası olarak gören, komşuluk ilişkileri, özgürlük, medya özgürlüğü, gazeteyi, televizyonu okuyan, tartışan, konuşan, sosyolojik olarak kentli dediğimiz kitle yüzde 51 oranında Kılıçdaroğlu demiş. Rakam bu.

Şimdi gelelim bir başka sorun. Bu başarılı mıdır, başarısızlık mıdır? Şunun altını özenle çizmek isterim. Bir sefer ortaya çıkan tabloyu böyle ağır bir yenilgi tablosu olarak görmek o asla ve asla benim kabul edeceğim bir şey değil. Sizin de kabul etmenizi doğru bulmam. Evet, kazanamadık doğrudur. Ama bunu ağır bir yenilgi olarak kamuoyu önüne koymak toplumu umutsuzluğa sevk eder.” (CHP, 2023)

Kılıçdaroğlu parti, aday veya masa olarak kırsal bölgelere yeteri kadar gidilemediğini ifade etmektedir. Kentli ve kendisinin daha çok oy aldığını öne sürdüğü kesimi ise demokrasi ve özgürlüğü önemseyen sosyolojik olarak kentli olarak tanımlamaktadır. Bu sözler dahi halen kırsalda yaşayan insanlara yüklenen olumsuz imajlardan izler taşımaktadır. Sonraki dakikalarda Kılıçdaroğlu, kırsal kesimdeki insanları TRT izlemekle ve iktidarın propagandasına yenik düşmekle ilişkilendirmektedir. Teknoloji ve iletişim imkânlarının bu denli geliştiği günümüzde, üstelik bu araştırmanın parti yetkilileri değil de uzman isimlerce yapıldığını ifade etmesi ise sorunlu gözükmektedir. Gazeteci İsmail Saymaz ile aralarında geçen konuşmalar ise köylülere ulaşamamanın da ötesinde onları anlamadıklarını da göstermektedir. Saymaz’ın soruları ise kır nüfusuna yönelik Kılıçdaroğlu’nun bazı sorunlu çıkarımlarını pekiştirmektedir.

“İsmail Saymaz- Kemal Bey benim anladığım iki tespit yapmışsınız. Neden kaybettik sorusuna benim anladığım kadarıyla, kır nüfusunu ikna edemedik, köylüleri ikna edemedik onlar TRT izliyor. Bu iki temel gerekçeye yaslanıyor. Ama benim düşündüğüm şeydu, yani ben şöyle düşünüyorum. AK Parti son 5 yılın en berbat

dönemini geçiriyor ve Türkiye’yi krize sürükledi ve Türkiye bir yıkımın eşiğine geldi. Ekonomi kendi liyakatsizliği, beceriksizliği nedeniyle Türkiye’yi uçuruma sürükledi. Tabii bir yandan salgın oldu çok iyi biliyorsunuz takip ettiniz salgında maske dağıtamadılar. Sel oldu, orman yangını oldu. Neredeyse ormanlarımızın önemli bölümü yandı kül oldu. Depremi çok iyi takip ettiniz, deprem bölgesi helak oldu, harap oldu ve onlar enkaz bile kaldıramadılar. Böyle bir tabloda bu iktidar seçimi kaybetmek üzereydi. Bu iktidarın belki de en zayıf girdiği seçimdi, Erdoğan’ın belki de en zayıf girdiği seçimlerden biriydi. Ama bu tabloda bile siz Büyükşehir’i yönettiğiniz Hatay’ı bile ikinci turda alamadınız. Dolayısıyla Erdoğan’ın en zayıf girdiği seçimde bile CHP’nin bu seçimi alamayışının esaslı politik nedenleri ve özeleştirisi olması gerekmez mi? Yani sadece köylüleri ikna edemedik ve onlar TRT izliyor demek yeterli bir gerekçe mi?

Kemal Kılıçdaroğlu- Hayır öyle bir iddia da bulunmadım.

İsmail Saymaz- Bu arada çok özür dilerim. AK Parti aşağı yukarı kendi İç Anadolu’nun tamamına yakınında, Karadeniz’de ve Doğu Anadolu’nun önemli bir bölümünde birinci olmayı sürdürüyor. Yani o tablo da değişmiş değil.

Kemal Kılıçdaroğlu- Şöyle ifade edeyim. Eleştirilerinize ya da yorumlarınıza şunu ifade edeyim. Bir; yüzde 42’den yüzde 36’ya indi. Bu nedir? Yani AK Parti için bir başarı mı?

İsmail Saymaz- Değil tabi.

Kemal Kılıçdaroğlu- Değil güzel. Demek ki, sizin söylediğiniz o yıkımın sonuçları bir şekilde çıkıyor ortaya.

İsmail Saymaz- Ama buna rağmen kazandı seçimleri.

Kemal Kılıçdaroğlu- Biliyorum. Ama beklediğimiz ölçüde bir yıkım oldu mu? Yani AK Parti açısından bir kayıp oldu mu? Beklediğimiz ölçüde olmadı. Ama şunu da düşünün. Şimdi, ben gerekçe üretmeyi şey bulmuyorum. Efendim işte biz kazanacaktık da şu oldu da, bu oldu da. Ben böyle bir şeye girmek istemiyorum. Evet, biz bunu kazanamadık, doğru, nokta. Ama şunu da düşünün. Onu diyorsunuz ama ben asgari ücret artsın dediğim zaman Erdoğan tak diye artırdı mı? Emekli maaşı artsın dediğim zaman tak diye artırdı mı? Biz şunu da araştırdık. Yani acaba kırsaldaki insan neden bu ekonomik yıkımdan etkilenmedi diye. Çok basit, ayda 500 lira verdiğinizde zaten harcayacak yer yok. Köyde nereye harcayacak parayı. Ekonomik yıkımdan etkilenmiyor o.” (CHP, 2023).

Kemal Kılıçdaroğlu, her seçim sonrasında böyle değişik çıkarımlarda bulunmaktadır. 2011 seçimlerinden sonra AK Parti’nin seçimde yüzde 50’ye yakın oy almasını Stockholm Sendromuna bağlaması bunlardan birisidir (NTV, 2011). Burada da ekonominin köylüleri etkilemediğini öne sürmektedir. Ancak oyların verilmesinde ekonomi tek etken değildir. Programın ilerleyen dakikalarında Kılıçdaroğlu’nun niçin hep CHP’yi tartışıyoruz, niye ekonomiyi tartışmıyoruz çıkışıyla konu tekrar ekonomiye gelir:

“İpek Özbey- Ama Sayın Kılıçdaroğlu, ekonomi kimsenin gerçekten umurunda değilmiş sanki. Yani seçim sonuçlarına baktığımızda da biz tencerenin seçim sonucunu belirleyeceğini düşünüyorduk ama öyle olmadı. Yani sonuçta ortaya çıkan tabloda ne kadar milliyetçilik seslendirilirse, ne kadar...

Kemal Kılıçdaroğlu- Rakamı verdim. Kırsal kesim ekonomiden en az etkilenen kişi. 250 lira ayda verdiğiniz zaman köyde birisine 250 lira parayı harcayacak yer yok zaten. Ancak şehre indiği zaman hayat bağlılığıyla¹⁴ karşı karşıya kalıyor. Ama büyük kentlerde yaşayanlar bu sıkıntıyı yaşıyorlar. Görüyoruz biz bunların tamamını yaşıyorlar bunu.”

Bakıldığında Kılıçdaroğlu seçimi kaybetmelerinin nedenini kır nüfusunu, köylüleri ikna edememelerine bağlamaktadır. Çünkü kırdaki yaşayan seçmenler sadece TRT izlemektedirler. Ekonomik gidişat onları çok fazla etkilememiştir. Zaten 250 ya da 500 lira onlara aylık olarak yetmektedir. Bu bakış açısı 1960’larda Kemal Karpat’ın, kendisi ile yapılan bir söyleşide bahsettiği örneği akla getirmektedir.

“Erzurum’dan bahsederken, bir küçük olayı anlatmadan geçemeyeceğim. Her yerde yaptığım gibi o devirde partileri ziyaret ediyordum, parti başkanlarıyla konuşuyordum. Partiniz nedir, ne yapar falan diyorlardı. Cumhuriyet Halk Partisi Merkezi’ne gittim. Söyledik profesör falan diye. Orada duran kapıcı tak tak vurup girdi. ‘Gelsin buyursun.’ Baktım büyük bir masa, adam tek başına duruyor. Kravatlı. ‘Buyrunuz’ dedi. Konuşmaya başladık. Adam cehaletten, şundan bundan yakınmaya başladı. Biz olmasaydık burada şöyle olurdu, böyle olurdu gibi konuşmaya başladı. Biz öyle konuşurken köylünün birisi tak tak kapıya vurup içeri girdi. ‘Beyefendi bir ricam var sizden’, ‘Çık dışarı ulan’ dedi. ‘Buna kim izin verdi, ben meşgulüm görmüyor musun? Çık dışarı’ dedi. Böyle attı. Demokrasi bu. Başkanla konuşmayı bitirdikten sonra o zaman Yeni Türkiye Partisi vardı, Adalet Partisi vardı. Onlara gittim. Oraya girdim, halk böyle kaynaşıyor, kimin müdür, kimin parti başkanı olduğu belli değil. ‘İşte fark’ dedim: CHP, giren köylüyü kapı dışarı ediyor. Öbür tarafta yüzlerce adam, her tarafta kaynaşan bir kardeşlik duygusu var. Bunları bir kere yerinde gördüğümüz zaman bu size açıkça Türkiye’de devamlı geçerliliği olan bir olayı gösteriyor (Karpat, 2003:400-401).

Böyle bir eğilim diğer partilerde yoktur denilemez, yine meseleyi Küçükömer’in sağ-sol ayrımı¹⁵ üzerinden yapmaya da ihtiyaç yoktur. Ancak köylüyle

¹⁴ Programın yazıya aktarılmış halinin alındığı CHP resmî sitesinde her ne kadar hayat bağlılığıyla şeklinde aktarım söz konusu olsa da videoda söylenen ve anlatılmak istenen hayat pahalılığıdır.

¹⁵ İdris Küçükömer, Tarık Zafer Tunaya’nın Jön Türklerin iki gruba ayrıldığı tespitinden hareketle, siyasi arenada ikili bir sınıflandırma yapmaktadır. Kronolojik sırayla Jön Türklerin Terakki ve İttihat Kanadı, Birinci Grup ve CHP’yi sağa yerleştirirken, Jön Türklerin Prens Sabahattin Kanadı, İkinci Grup, Terakkiperver Fırka, Serbest Fırka, Demokrat Parti ve Adalet Partisi’ni ise sola yerleştirir. Sol yanın “yeniçeri-esnaf-ulema birliğinden gelen doğucu-islamcı halk cephesine dayanan” kuruluşları sağ yanın ise “batıcı-laik bürokratik geleneği temsil eden” kuruluşları gösterdiğini öne sürmektedir (Küçükömer, 2007:71-73).

siyasetin ilişki kurma biçiminde CHP veya erken cumhuriyet dönemi kaynaklı bir eğilimin sürdüğünü göstermek için bu satırlar yazılmaktadır. Benzer bir eğilim mevcut iktidar partisinde de zamanla görülecektir hatta görülmeye başlanmıştır. Köylüleri anlamaktan, kırsaldaki insanı cahil, edilgen, biçimlendirilmesi gereken unsurlar olarak görmekten çıkılmadıkça, onlarla eşit düzeyde bir ilişki arayışında olmadıkça siyaset-halk kopukluğu bu eğilimdeki partilerde devam edecektir.

Türkiye’de köylünün dindar, muhafazakâr, gerici veya değişime kapalı olduğu yönünde birçok değerlendirme bulunmaktadır. Türk çiftçisi/köylüsünün cahil olduğu, cahil bırakıldığı gibi bir söylem söz konusudur. Bunun tarihi örneklerine cumhuriyetin kuruluş yıllarında çokça rastlanmaktadır. Şevket Süreyya Aydemir’in (2015:86-88) **Suyu Arayan Adam**’ındaki askerlik sahnesi¹⁶ veya Yakup Kadri’nin **Yaban**’ı bunlara

¹⁶ “Derse başlarken İstanbullu başçavuşa dersi sadece dinlemesini, sual cevaplara katılmamasını söyledim. Sonra da askerlere sordum:

–‘Bizim dinimiz nedir? Biz hangi dindeniz?’

Hep birden:

‘Elhamdülillâh Müslümanız’ diye cevap vereceklerini sanıyordum. Fakat öyle olmadı. Cevaplar karıştı. Kimisi, ‘İmamı âzam dinindeniz’ dedi. Kimisi ‘Hazreti Ali dinindeniz’ dedi. Kimisi de hiç bir din tayin edemedi. Arada,

‘İslâmız’, diyenler de çıktı ama;

–‘Peygamberimiz kimdir?’ deyince, onlar da pusulayı şaşırdılar. Akla gelmez peygamber isimleri ortaya atıldı; hatta birisi,

‘Peygamberimiz Enver Paşadır!’

dedi. İçlerinden peygamber adını duymuş olan birkaçına da;

–‘Peygamberimiz sağ mı, ölü mü?’

deyince, iş gene çatallaştı. Herkes aklına gelen cevabı veriyordu. Bir kısmı sağ, bir kısmı ölüdür tarafını tuttu. Fakat birisinin kuvvetle konuştuğunu; yahut bir tarafın daha ağır bastığını görünce, diğer tarafın da kolayca o tarafa kaydığı görülüyordu. ‘Peygamberimiz sağdır’ diyenlere:

–‘O halde peygamberimiz hangi şehirde oturur?’

diye sordum. Cevaplar tekrar karıştı. O’nu İstanbul’da, Şam’da; yahut Mekke’de yaşıyanlar oldu. Hiç bir yer tayin edemeyenler daha çoktu. ‘Peygamber ölmüştür’ diyenlere de:

–‘Peygamberimiz ne kadar zaman evvel öldü?’ denildiği zaman, bu sefer onlar şaşırdılar, ‘Yüz sene önce, beş yüz sene önce, bin sene önce’ diye gelişigüzel cevaplar verenler oluyordu; fakat çoğu, vakit tayin edemiyorlardı.

‘Dinimizin adı’ ve ‘peygamberimiz’ bilinmeyince de ‘din ilkelerini, ibadetleri’ doğru dürüst bilen hiç kimse çıkmadı. Ezan dinlemişlerdi; fakat ezan okumayı bilen yoktu. Namaz kılan, bir iki kişi çıktı; fakat onların da hiç biri, namaz surelerini yanlışsız okuyamadı. Daha garibi, ‘niçin namaz kıldıklarını’ bir türlü anlatamadılar. Sonra

–‘Köyünde cami olanlar ayağa kalksın’

dedim. Gerçi köylerinde cami olan birkaç kişi kalktı; fakat onlar da ‘bayramlarda, cumalarda ‘âdet yerini bulsun diye’ camiye gitmişlerdi.’ Köylerinde mektep olan bir tek kişi çıkmadı. Bazı camili köylerde, cami odasında küçük çocuklara imam tarafından Kur’an ezberlettirilmeye çalışıldığını görmüşlerdi. Ama usulü dairesinde ve ayrı bir köy mektebi gören kimse yoktu.

İlk ders beni şaşırtmıştı. Bu bölüm, o zamanki milletin bir parçasıydı. Hepsi de Anadolu köylüleriydiler. Biz Anadolu köylüsünü dindar, mutaassıp bilirdik. Halbuki bu gördüklerim sadece cahildiler.

örnek gösterilebilir. Mahmut Makal'ın **Bizim Köy**'ü dahi bu yönde bir metin olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu metinlerde benimsenen yaklaşım Anadolu insanının, kasabalı veya köylüsünün tasvirinde sıklıkla denk gelinen bir söylemdir. "Dinini, vatanını ve milletini" tam anlamıyla bilmeyen bu insanlar eğitimsiz bırakılarak cahil kalmıştır. Toprak ağası ve şeyhe teslim edilmiş, maddi ve manevi yokluklar içerisinde yaşamaktadır. Bu insanlara, onların bilinçlenmesi ve kalkınması adına verilen çabalara bu dönemi işleyen eserlerde sıklıkla yer verilmektedir.¹⁷

Berkes (2017:93) kendi köy gezilerine yer verdiği anılarında, "Türk köylüsü (her ulusun köylüsü belki) gerici değildir. 'Ben değişmek istemem, ileriye gitmek günahtır' diyen köylü yoktur. Bunu söyleyenler asıl gerici ve yalancı olanlar." demektedir, bu tür önyargılı ve köylüyü tanımayan ama ahkam kesen isimlerin üniversite kürsülerine kadar yükseldiklerini söylemektedir. Berger (2016) ise dinin köy hayatında belirleyici unsur olmadığını belirtmektedir.

"Bitmez tükenmez bir biçimde, hayatı topraktan çıkarmaya didinen, sonsuz işe yükümlü köylüler, hayatı bir ara parça olarak görürler. Bu, köylünün doğum, hayat, ölüm döngüsüne günlük aşinalığıyla doğrulandır. Böyle bir akış onu dine açık tutabilir, gene de din, onun tavrının kökeninde yoktur ve her ne durumda olursa olsun köylülerin dini hiçbir zaman yöneticilerin ve rahiplerin dinine birebir uymamıştır." (Berger, 2016:243).

İlk bölümde Türk tarımının coğrafi şartlarına ilişkin görüşlerine yer verdiğimiz Göney (1987:14-15), Türk tarımının henüz gelişme aşamasında olduğunu, ülkenin büyük bölümünde toprağın sürülmesinden tohumun ekilmesine, gübrelemeden sulamaya, mahsulün piyasaya yetiştirilme ve pazarlama aşamalarında hâlâ gelenek ve göreneklere göre hareket edildiğini belirtmektedir. Gelişme aşamasında Türk tarımının daha iyi bir düzeye gelmesi için iklim, toprak ve hidrografya özelliklerinden

Fakat asıl şaşkınlığım ikinci derste oldu. Daha ilk soru-cevaplarda anlaşıldı ki, bu askerler yalnız hangi dinden olduklarını değil; hangi millettten olduklarını da bilmiyorlardı.

- 'Biz hangi millettiniz?' deyince,
her kafadan bir ses çıktı.

- 'Biz Türk değil miyiz?' deyince de hemen;

'Estagfurullah!..' diye karşılık verdiler. Türklüğü kabul etmiyorlardı. Halbuki biz Türk'tük. Bu ordu Türk ordusu idi. Türklük için savaşıyorduk. Asırlarca süren maceralardan sonra son sığınağımız ancak bu Türklük olabilirdi." Şevket Süreyya Aydemir (2015:86-88).

¹⁷ Tarık Buğra, bu bakış açısına mesafeli bir konumdadır ve **Küçük Ağa** romanı ile Anadolu'nun Kurtuluş Savaşı'nda resmî görevliler kadar sivil aktörlerin de katkılarını inceler. Tarık Buğra'nın bu yaklaşımını incelediğim çalışma için bkz. (Ünüvar, 2020b).

kaynaklanan doğal engellerin yanı sıra; toprak ve mülkiyet meselelerinden veya tarımda çalışan nüfusun modern tarım teknikleri ve bilgi noktasındaki beşerî eksikliklerin tamamlanması gerektiğini ifade etmektedir. Tüm bunlarla birlikte Türkiye’de çiftçilerin kolay intibak kabiliyetlerine sahip olduğunu vurgulamaktadır.

“(…) çiftçimizin az çalıştığı ve az iş çıkardığından bahsetmek büyük haksızlık olur. Gerçekte Türk çiftçisi, kadını ve erkeği ile dünyanın en iyi çiftçileri arasındadır. Ancak Türkiye ziraatında henüz tabii faktörlerin etkisi bir dereceye kadar yenilmemiştir. Zeminin ve bilhassa hava şartlarının zaman zaman vuku bulan menfî etkileri hâlâ bertaraf edilmemiştir. Bu gayrı müsait şartlara ve tarihimizde asırlarca süren birikmiş ihmallere ve bunun sonucu olan fakirlik ve geriliğe rağmen Türk çiftçisi yeniliklere fevkalâde kolay intibak etmektedir. Daha son 20-25 seneye kadar; özellikle Ege ve Akdeniz bölgelerinde ovalar ile çevresindeki yaylalar ve dağlar arasında göçebe hayat süren ve mevsimlere tâbi olarak ritmik yer değiştiren göçebeler, toprağa bağlanmış ve bugün sulama yaparak pamuk, narenciye, muz vs. gibi yetiştirilmesi hayli emek ve ihtisas isteyen mahsullerin ziraatına geçmişlerdir. Bu itibarla Türkiye ziraatında görülen verim düşüklüğü ve ziraatımızın bugünkü durumunda, tarihte Cumhuriyet idaresine kadar, asırlar boyunca birikmiş ihmalin sonucu olan fakirliğin ve geriliğin yanında tabii faktörlerin de hissesi büyüktür. Şüphesiz ziraatımızın bugünkü durumu, yetiştirilen mahsullerin istihsal miktarları, verim ve kalitelerinin seneden seneye az veya çok değişiklik göstermesinde, henüz yenilmemiş tabiat şartlarının da hissesi ve mesuliyeti fazladır.” (Göney, 1987:14).

Son dönem tarımda ele alınan konulardan birisi de bu kapsamda beka mekanizmaları ve yeni köylülük gibi meselelerdir. Çiftçiler özellikle 2000 sonrası politikalarla tarım gelirleri azalınca başka gelir kaynakları arayışına girmişlerdir. Özellikle kıyı bölgelerde Ege, Akdeniz veya Karadeniz’de turizm önemli bir iş kolu haline gelmiştir. Bu bir yandan gelir kaynaklarını çeşitlendirme ile bağlantılıyken öte yandan da tarımda makineleşme ve teknolojinin gelişmesinin de sonucudur. Tarımda insan emeğine her zaman ihtiyaç olmakla birlikte, bu ihtiyaç giderek azalmaktadır. Zaten TİYA istatistiklerinde tarımda çalışılan ortalama sürenin de giderek azaldığı görülmektedir.

Ancak tarımdaki bu emek ihtiyacının azalmasına Yaşar Kemal’in **Hüyükteki Nar Ağacı** kitabında yaptığı gibi traktöre ya da yeni teknolojilere karşı çıkış şeklinde yaklaşmak sorunlu gözükmektedir. Bu yeni gelişmeler çiftçiliği de dönüştürmüş ve sermayeye duyulan ihtiyacı daha ön plana çıkarmıştır. Ancak emeğe ihtiyacın da mevsimlik özellikle de göçmen işçilerle karşılanmaya başlaması ayrı bir olgu olarak gözükmektedir.

Çiftçilerin yapılan değişikliklere uyum sağlama kapasitelerinin ve yeniliğe açıklık seviyelerinin zannedildiğinin tersine yüksek olduğunu söylemek mümkündür. İnsanlar yıllardır yetiştirdikleri ürünlerden vazgeçebilmekte, tropikal meyve gibi yeni ürünleri denemekte, modern seracılık veya dikey tarım gibi yöntemlere hızlıca geçiş yapabilmektedir. Bu durum Türk çiftçisinin aslında tutucu değil son derece değişimlere uyum sağlayan bir yapıya sahip olduğunu işaret etmektedir. Bu noktada dinî veya kültürel gerekçelerle köylülerin veya çiftçilerin gerici veya değişime kapalı olarak değerlendirilmesi sorunlu gözükmektedir. Öyle ki milyonlarca insan kırdan başta İstanbul olmak üzere büyükşehirlere göç etmiş, bu şehirlerde birçoğu ayakta kalmak için türlü zorluklara katlanmıştır.¹⁸ Bu insanların birçoğu memleketlerinden, köylerinden de bağlarını kesmemişler, bayramlarda veya tatillerde oralara gitmeyi ihmal etmemişlerdir. Ayrıca köylerden şehre bu şekilde taşınan gıdalar da meselenin başka bir yüzüdür.

Öte yandan yakın dönemlerde dünyada görülen çiftçi hareketleri Türkiye’de de bazı çevrelerde böyle bir tepkiyi bekler hale getirmiştir. Ancak Türk çiftçisinin tarihi özellikleri göz önünde bulundurulduğunda onların böyle bir toplumsal harekete gireceği beklentisi de sorunlu gözükmektedir. Türkiye’de kamu otoritesi zayıf da olsa bir şekilde işlemektedir ve seçimler dolayısıyla hiçbir iktidar ne köylüyü ne de çiftçiye karşısına alacak radikal adımlar atmamaktadır. Bugün kır nüfusu oranı azalmış gözükse de kırdan yaşayanların veya geçimini çiftçilikten sağlayanların özellikle küçük çiftçilerin devletten çeşitli destekler aldıkları, bakım yardımı, yeşil kart, 65 yaş aylığı gibi uygulamalarla ayakta kaldıkları bilinmektedir. Bu oran küçümsenemeyecek düzeydedir. Bu sebeple de bu insanların dahil olduğu bir köylü/çiftçi hareketi zor görünmektedir.

¹⁸ Bunu en iyi ifade edenlerden birisi de göç üçlemesi filmleri ile yönetmen Lütfi Akad olmuştur. Akad, anılarında hayatına ve filmlerine ilişkin bilgiler de verir. Onun anlattığı göç hikayesi bir zamanların romantik göçlerinde olduğu gibi dağılan ve sağ kalanların memleketlerine döndüğü türe benzemez. Akad, gelenleri Malazgirt sonrası Anadolu’ya girenlerle benzetmektedir. Geri dönmeyen ve oyunu kuralına göre oynayanlara...(Akad, 2004:544). Akad (2004:571) bu üçlemesine ilişkin “Bu üç filmle, büyük kentlerimizi etkileyen, 1940 yılından bu yana, uzun ve aralıksız süren büyük göç olayından üç kesit vermeye çalıştım. Bu insanlar, eskinin mevsimlik göçlerle gelenlere hiç benzemiyorlar, bunlar ‘yurt açan’ cinsten, geliyorlar ve yerleşiyorlar. Kimseden bir şey beklemiyorlar. Kendi güçleri kendilerine yetiyor.” ifadelerini kullanmaktadır. Akad’ın bu filmlerine ilişkin bütünlüklü bir değerlendirme için ayrıca bkz. (Akyurt, 2024).

Türkiye’de güncel bazı tartışmalarda, Erdoğan’ın bir çiftçi ile yaşadığı tartışmanın da etkisiyle, tarıma desteklerin hatta tarımın bittiği ifade edilmektedir. Siyasal karşıtlıklar, iktidar-muhalefet karşıtlığı ve muhalif eğilimlerin iktidarın yaptığı her şeyin karşısında olma eğilimi bu tartışmaları siyasal alana hapsetmektedir. Mevcut partilerin konumlarının değiştiği yerel seçimlerde de tersinden benzer bir durum vardır. Tarımda sorun alanları vardır ancak tarımda atılan adımları, teknolojik ve kimyasal gelişmeleri göz ardı etmek veya tarımın hiç desteklenmediğini, bitirilmeye çalışıldığını öne sürmek yerinde gözükmemektedir.

Tarımın ve çiftçiliğin statü ve algısı da giderek düşmektedir. Gençler köylerden ayrılmakta, çiftçilikten ziyade sigortalı bir iş aramaktadırlar. Tarımla uğraşan, bu sektörden geçimini sağlayan aileler dahi çocuklarına çiftçilik dışında meslekleri tavsiye etmektedirler (bkz. Şatıroğlu, 2021). Çiftçilik, artan makineleşme ve gelişen yeni teknolojilerle birlikte küçük ve orta ölçekte ayın birkaç gününü ayırarak veya sermaye sahibi iseniz işçilere, yoğun dönemlerde de mevsimlik işçilere ücret ödeyerek aile emeğini işin içine katmadan rahatlıkla yürütülmektedir.

Türk köylüsü genel olarak geçmişten geldiği öne sürülen bir lokma bir hırka (bkz. Şahinöz, 2021:43) gibi bir anlayışa sahip değildir. Türkiye’de kırdan kente göçenlerin deneyimleri ve kırdaki kalanların mücadeleleri bunu destekler niteliktedir. Anadolu’nun genelinde de kimlik ve kişilik kadar hatta daha fazla ekonomik göstergelerin hâkim olduğunu gözlemlemek mümkündür. Köylülerin veya çiftçilerin tüm bu veçhelerden bakıldığında yeniliklere kapalı değil son derece açık olduğunu eklemek gerekir.

SONUÇ

“Refik, “İnsanları kırbaçlayarak yapılan hiçbir şey haklı çıkarılamaz,” diye düşünüyor; ama gene ilke olarak ilerlemeye yol açan zora karşı çıkılamayacağını düşünüyordu.

Muhtar Bey gene: “Ama onlar vazgeçmeye niyetli değil,” dedi. “Refet sen şeyi anlatsana. Adana’da aşiretleri iskân için yapılanlar... Göçebe Türkmenleri taa kaç yıldan beri, yüz yıldan beri iskân etmek istiyorlar. Onlar, ama, göçebe kalmak istiyor. Sonunda zor ile, sopayla, bir yere yerleştirildiler. Ne oldu? Verim arttı! Tarım ilerledi! Memleket ilerledi! Orada şimdi bütün dünyanın istediği pamuk ekiliyor! Onlara kalsa o eski, geri ve sefil hallerini tercih ederler... İşte zorun önemi!”

Refik: “Ama aydınlık ve ilerleme insanlara eziyet ederek getirilemez ki!” dedi.” (Orhan Pamuk, Cevdet Bey ve Oğulları, 2015:405)

“(…) Devlet adamı, toplumun kabul etmediği, ya da pek yakında kabul edeceği kesinlikle belirmeyen hiç bir şeyi, sürgit tutmaz. “Arada bir; denemeler yapmaz” demiyorum, ama geleceği zorlamaz uzun boylu... Millî Şef, kimileri ihtilâlcı davranışı bekler. Kimileri de bulduğunu sanıp kendini aldatır. Oysa, İnönü, teğmenliğinden beri devlet adamıdır. Atatürk’le farkı da buradadır. En parlak düşüncelere karşı, İsmet Paşa’dan ilkönce şu karşılığı alırsın: “Çalış, millete kabul ettir de getir.” Nitekim, şimdi söylediklerin beni doğruluyor. Millî Şef, İlköğretim Seferberliğini öğretmenlerin davranışına bağlamıştır. Göreceksin direnmez! Çünkü köylü tutmadı bu işi...

— Ne demek tutmadı? Ya okutulan binlerce çocuk?

— Aşkolsun! Sen mi soruyorsun bunu? Okuyan köylü çocuğu ne ister? Köyden kurtulmak...

— Yirmi yıl mecburî hizmeti n'apalım?

— Evet, böyle bir şey var ama, bir de atasözümüz var: ‘Osmanlının yasağı üç gün...’ Yüzde yüz eminim, enstitülere girenlerin hepsi: “Ayağımız aylıklılığa hele bir bassın, Allanın izniyle gerisi kolay!” demişlerdir.” (Kemal Tahir, Bozkırdaki Çekirdek, 2022:50)

Türkiye’de tarım ve köylülük Cumhuriyet’in kuruluş döneminden 1980’lere kadar toplumsal yapıda, siyasette ve sosyolojide önemli bir yer edindi. Cumhuriyet’in kuruluşundan 1945’lere dek köylüyü köyde tutmayı amaçlayan politikalar izlendi. Köy Enstitüleri bunun örneklerinden birisiydi. 2. Dünya Savaşı yıllarında savaş tehdidi sebebiyle ülkenin varlıklı varlıksız tüm kesimleri gibi köylüler de birçok sıkıntı yaşadı. 1945’teki Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ya da yaygınlaşan şekliyle toprak reformu köylüyü kazanma girişimiydi. Bu girişim ülkede çok partili hayata dönüşü doğurdu ve tek dereceli seçimlerle beraber köylüler önemli bir aktör konumuna yükseldi.

1945 sonrasında özellikle DP iktidarıyla uluslararası iş birliklerinin gelişmesi, makineleşme, yeşil devrim ve köyden kente göçün hızlanması gibi süreçler yaşandı. Bu süreçte kentlerin nüfusu kıra oranla daha hızlı artsa da 1980'lerin ortasına kadar ülkenin yarısı köylerde yaşamayı sürdürdü. Bu dönemde tarıma ciddi destekler verildi ve 1970'lerin sonuna dek tarımda bir altın çağ yaşandı. Bu dönemde hemen hemen tüm siyasi partilerin, Ecevit'ten Türkeş'e siyasi liderlerin gündeminde köy ve tarım projeleri yer aldı. Bu hem tarımsal üretimin öneminden hem de köylerde yaşayan seçmenlerin sayıca yüksekliğinden kaynaklanmaktaydı.

1980 sonrasında nüfus olarak kentlerin gerisine düşen köylüler; kent, kültür, kimlik, medya gibi yeni alanların daha fazla rağbet görmesiyle geri planda kaldı. Modernleşmenin etkisiyle geride bırakılması gereken bir olgu olarak görülen köyler üzerinde 1990'larda GAP ve göç üzerinden ilerleyen çalışmalar, 2000 sonrasında daha geniş çapta, dünya ile ilişkili ve gıda rejimi gibi kavram ve dönemselleştirmelerle ele alındı. Covid salgını, savaş gibi olağanüstü şartlar tarımın tekrar hatırlanmasını sağladı. Ülkeler olağan dönemlerde bir telefona veya yazılıma, binlerce ton gıdayı ithal etmesine rağmen beklenmedik durumlarda gıda arz-tedarik zincirinin kırılması ve uluslararası ticaretin sekteye uğraması özellikle gelişmiş ülkeleri bu alana tekrar eğilmeye sevk etti.

Öte yandan Türkiye'de de örnekleri görülen ve kent yaşamından kaçışı da içeren eğilimler baş gösterdi. 1950 sonrasında köylerinden göç edenlerin bir kısmının bir ayağı köyde kalmaya devam etmişti. Kışları kentlerde çalışıp yazları işlere yardımcı olmaya köye gitmekteydiler. Bu insanların bir kısmı emeklilik veya yaşlanma sonrası temelli köylerine geri döndü, ancak kışları büyükşehirlerde yazları ise köylerinde yaşadıkları çoklu yerleşim tercihleri (Demirci, 2022) olarak tanımlanan yeni bir yaşama formu oluşturdular. Öte yandan bir kısım beyaz yaka ise genellikle Ege'nin veya Akdeniz'in kıyı kesimlerine göç etmeye başladılar. Bunların bir kısmı kendilerine miras kalan veya satın aldıkları arazilerde tarıma başladılar.

Tüm bunlarla beraber, kır nüfusunun mevsimine bağlı olarak değişmesi, yazlık göçler, geriye göç gibi olgularla desteklenen ve bazı yerlerde yeni köylülükler olarak adlandırılan bu süreçler ülke genelindeki tarımın çok sınırlı bir kısmını

oluşturmaktadır. Köylerde doğanlar veya ilk gençliklerini köylerde geçirenler bir şekilde emeklilik veya şehirdeki maddi şartların zorluğundan dolayı köye dönseler veya ikili bir yaşam formu oluştursalar da onların sonraki kuşaklarının köy ilgisi sınırlıdır. Şehirlilerin genel eğilimi ise daha gelişmiş ve kıyı bölgelere yöneliktir. Üstelik bu ilginin seyirlik olup olmayacağını, bu eğilimin devam edip etmeyeceğini ise zaman gösterecektir.

Tüm bu yeni köylülük biçimleri tarım içinde son derece düşük bir paya sahiptir. Bu insanların tarımdan başka gelir kaynakları da vardır ve çoğu için tarım olmasa da olacak bir şeydir. Emeğin çeşitlenmesi, insanların tarla veya bahçelerinin olması ama asıl geçim kaynaklarının başka işlerin oluşturduğu, yeni bir çalışma, mesai tarzını “yarı zamanlı çiftçilik” kavramıyla karşılamak yerindedir. Makineleşmenin arttığı, tarım işletmelerinde aile boyu çalışmanın yerini çoğunlukla mevsimlik işçilere bıraktığı, bu mevsimlik işçilerin de artık Türkiye’deki farklı etnik grupları da aşır farklı milletlerden beslenen yeni bir yapıda olduğu görülmektedir.

Türkiye’de politikaların belirlenmesinde uluslararası ilişkilerinin son derece kritik bir rolü vardır. Öyle ki II. Dünya Savaşı sonrası yeni dünya düzeni çerçevesinde politikalar şekillenmiştir. 1980 sonrasında, 1970’lerde yaşanan siyasi kargaşa ve iktisadi çıkmaza Batı çerçevesinde bir çözümle son verilmiştir. Ülkenin 1990’lardaki krizden çıkışında yine Batı ile ilişkilerinin belirleyiciliği ve yön vermesi etkili olmuştur. 1980’lerden günümüze gelinen süreç ise özellikle salgın sonrasında yeni bir kırılmayı işaret etmektedir.

Günümüz koşullarında, yeni bir dönemin işaretleri görülmekte, dünya yeni bir düzen ve sistem arayışına doğru yönelmektedir. Yeni dönemin koşulları yaklaşık 40 yıldır hâkim paradigma olarak görülen neoliberalizmin aşılması ekseninde şekillenmektedir. Piyasa mantığının işlerin tamamına yön vermesi, ulus devletlerden ziyade ulus ötesi oluşumların ön plana çıkarılması ve küreselleşme etkisini kaybetmiş gözükmektedir. Ticarete artan lojistik maliyetleri, Rusya-Ukrayna Savaşı ve yeni savaşların ihtimali ülkeleri dışarıya daha kapalı, uluslararası ticareti ise kısıtlayıcı ve iç üretimi artırıcı politikalara yöneltecek görünmektedir.

Şunu da atlamamak gerekir ki Türkiye’de tarımda piyasa mantığı hâkim görünse de devlet piyasadan tamamen çekilmiş değildir. 2000’lerde önce DSP-MHP-ANAP koalisyonu, sonrasında ise AK Parti iktidarı “sıkı neoliberal” olarak adlandırılan tarım politikalarını birkaç yıl takip etmiş sonrasında taban fiyat, destekleme alımı, ucuz kredi gibi eski enstrümanları ihtiyaç oldukça devreye sokmuştur. Zaten Türkiye koşullarında devleti Marksist manada bir sınıf devleti olarak görmek hatalıdır. Liberalizmi savunanlarda dahi cumhuriyetin devletçi iktisadi kodlarını görmek mümkündür. Ayrıca Batıda var olduğu şekliyle Türkiye’de burjuva sınıfının olmaması da bunda etkindir.

Burada devletin 1980 sonrasında ilk yıllarda özelleştirdiği veya kapattığı tarımsal Kamu İktisadi Teşekkülleri bahsini açmak gerekir. Bu teşekküller kuruluş amaçlarına, işleyişlerine bakıldığında son derece gerekli yapılardır. Ancak Türkiye’de belirli bir süre sonra iktidarlar özellikle kendi partililerini bu kurumlarda gereğinden fazla istihdam ederek, kurumların mali yapısını zayıflatmış ve bu kurumları işlevlerinden uzaklaştırmıştır. Zamanla ortaya çıkan hantallık, bürokrasi, yolsuzluklar da bu kurumların kapatılmasına kapı aralamıştır. Ancak bahsedilen kurumların ortadan kalkması, çiftçi ile tüccarı doğrudan karşı karşıya getirmiştir. Bu tür bir karşılaşmada eli zayıf olan çiftçilerdir. Burada bir ara yüz gereklidir. Bu ara yüz de devlet/kamu olmalıdır. O sebeple kurumların lağvı değil ıslahı gereklidir. Devlet yeni dönemde de piyasa koşullarında hem çiftçiye hem de tüketiciyi mağdur etmemek için daha etkin bir rol üstlenecek görünmektedir. Son dönemdeki Tarım Kredi Kooperatifi marketlerinin sayılarının artırılması bunun öncülerindendir.

Öbür taraftan çiftçinin tarımdan gelecek beklentisini, dünyasını anlamak gerekmektedir. Gelir durumu iyi olanların topraktan koptukları, tarım dışı alanda ilişkiler geliştirdikleri görülmektedir. Gelir durumu orta veya alt seviye olanlar ise bir şekilde çiftçiliği sürdürmektedir. Bu çiftçilerin geneli, bakıldığında örgütsüzdür ve bu durum da piyasada alıcılar karşısında onları güçsüzleştirmekte, topraktan kopuşa sürüklemektedir. Çözüm onları kendi elleriyle kurdukları kooperatif veya şirketler gibi yapılar etrafında birleştirmekten geçmektedir. Kamu “adil bir ara yüz” olarak kolaylaştırıcı ve teşvik edici rol oynamalıdır. Türkiye’deki küçük ölçekli üretim yapısı

düşünüldüğünde devletin de teşvik edici, destekleyici bir şekilde işin içinde olduğu çok ortaklı, karma hibrit bir yapı kurulabilir. Ne tek başına devletin ne de tek başına kapitalist işletmelerin olduğu bir çözüm, geçmişin de gösterdiği gibi yararlı gözükmemektedir. Devlet önemlidir ama tek başına devletçilik sorunlu bir yaklaşımdır. Ayrıca devlet uygulamalarında sürekliliğin olmadığı görülmektedir. İktidarların değişiminden bağımsız kalıcı politikalar üretmek ve uygulamak gerekmektedir.

Türkiye’de tarım meselesi aslında bu alandaki kurumları ve aktörleri örgütleme meselesidir. Tohumdan sofraya gıdanın son tüketiciye ulaşması sürecinin ve gıda tedarik zincirinin nasıl işlediği, örgütlendiği iyi analiz edilmeli ve burada aleyhine eğilimlerin fazla olduğu zayıf halkaların güçlendirilmesi gerekmektedir. Burada üretimi sağlayacak olan çiftçilerin tohumdan kimyasal gübreye, kimyasal ilaçlardan tarım makinelerine bir dizi girdi ihtiyacının sağlanmasında artık büyük şirketlerin özellikle de dünyada ciddi pazar paylarına sahip çok uluslu firmaların pay sahibi olduğu görülmektedir. Bu girdilerin fiyatlarını belirleme noktasında şirketler lehine bir tekelleşme ve çiftçiler aleyhine bir dengesizlik söz konusudur.

Aynı şekilde ürünün tarladan kaldırılmasından son tüketiciye ulaşana kadar arada hallerden süper marketlere çok sayıda bir aracı silsilesi ve el değiştirme söz konusudur. Buna bağlı kâr marjı ve maliyet artışı ile zincirin uzunluğundan kaynaklı gıdaların bir kısmının israf olması veya bu israfın önüne geçmek için kullanılan sağlıksız koruyucu kimyasalların insan sağlığına olumsuz etkileri bulunmaktadır. Bu gıda tedarik zincirini kısaltarak, üreticinin yeterince kar edebildiği ve tüketicinin de uygun fiyatlarla sağlıklı ve güvenilir gıdaya erişebildiği yeni bir sistem tasarlanmalıdır.¹

Burada sözleşmeli çiftçilik ve kent tarımı gibi uygulamalar gündeme gelmektedir. Sözleşmeli çiftçilik kimilerince eleştirilse de çiftçiye faiz gibi çeşitli yüklerden kurtarabilmekte, uygun girdi ve güncel bilgi sağlama imkânı sunmaktadır.

¹ Örneğin, burada blok zincir teknolojisi kullanarak gıda tedarik zincirinin denetimi ve takibi bağlamında çabalar görülmektedir. Blok zincir teknolojisinin gıda ürünlerinin izlenebilirliğinde kullanımı için bkz. (Gerdan vd., 2020).

Kent tarımı ise sadece dikey tarımla sınırlı olmayan kent içerisinde ve çevresindeki üretim faaliyetlerini ifade etmektedir. Kent çevrelerinde imar beklentileriyle tarlaların değeri yükselmekte, insanlar çiftçilik yerine ileride apartman veya villa yapılacağı beklentisiyle buraları ellerinde tutmaktadırlar. Tarım için kiralamalarda ise afaki rakamlar talep ettiklerinden buralar boş kalmaktadır. Yeni yasal düzenlemelerle boş kalmasının önüne geçilmesi doğru adımlardır. Kent merkezleri yakınlarındaki bu alanların üretime kazandırılmasıyla lojistik maliyeti azalacak, israfın önüne geçilecek ve insanların sağlıklı ve güvenilir gıdaya erişim imkânı artacaktır.

1980 sonrasının tartışmaları küreselleşme ve neoliberal devlet üzerinden yürümektedir. Dünyanın küresel bir köy olarak tanımlandığı bu yeni dönem, insanın, paranın ve bilginin serbest dolaşımını amaçlayan Avrupa Birliği fikirlerine de koşuttur. Küreselleşme ve yeni neoliberal düzen tartışmaları ulus devletin, kalkınmacılığın iflasını ilan etmekteydi. Ancak yeni tartışmalar ulus devleti ve planlamayı tekrar öne çıkaracak görünmektedir.

Türkiye’de tarımı bu bağlamda tartışmalar 1960’larda yapılmıştı. Devletin genel rolünün Batı’dan farklı olduğunu iddia edenler fazla göz önünde bulundurulmayarak toprak temerküzü tezi öne sürülmüştü. Hinderink ve Kıray (1970) ve Akşit (1967) bunun en bariz örnekleriydi. 1960’ların aktif isimlerinden Doğan Avcıoğlu (1969) da Kıray’ın çalışmalarını bu bağlamda önemsemekte ve eserlerinde yer vermektedir. Bunların gerçekleşmemesine ilişkin analizler ise sınırlı olmuştu. Bu bağlamda tarımda desteklemelerden, sulama imkânlarına devletin rolünü dikkate almak gerekecekti.

Bunu anlayanlar ise genelde bunu seçim ve popülizm ile açıklamaktaydılar. Hatta son dönemlerde kırsal popülizm analizleri artmaktadır. Ancak bunu sadece popülizm ile açıklamak Osmanlı’dan bu yana Türkiye’de devletin rolünü ve özellikle 1960 ve sonrasındaki toplumsal tarih, toplumsal yapı, çiftane sistemi ve ATÜT (bkz. İnalçık, 1993 ve Kayalı, 2002) gibi tartışmaları görmezlikten kaynaklanmaktadır.

Dünya tarımının tamamına yakını ve doğal olarak da Türkiye tarımı bugün kapitalist düzenle bütünleşmiş durumdadır. Ancak bu durum, devletin bu alandan

tamamen çıkması anlamına gelmemektedir. Devlet müdahaleleri yoğun iktisadi kriz dönemlerinde azalsa da hep varlığını sürdürmüştür. 2023 seçimleri öncesinde partilerin tarım politikaları hem popülizmin bir örneğini teşkil etmekte hem de devlet müdahaleciliğinin daha da artacağına sinyallerini vermektedir. Popülizmle beraber, nepotizm ve crony-kapitalizm riskleri elbette vardır. Her şeyi devletin belirlediği bir düzen imkânsızdır yakındır ancak riskleri önlemek için de devleti adil bir ara yüz olarak konumlandırmak gerekmektedir.

Prof. Dr. Mümtaz Soysal, Türkiye’deki anayasal hareketlerin başlıca özelliklerini değerlendirirken, anayasal gelişmelerin özgürlük-otorite arasında bir uçtan diğer uca savrulan sarkaç hareketine benzediğini ifade etmektedir.

“(…), Türkiye’deki anayasa gelişmelerinde nerdeyse 1920’den beri süregelen bir sarkaç hareketi seziliyor: önce meclis üstünlüğüne dayalı iktidarların tutumlarıyla en yüksek noktaya yükselen otoriterlik eğilimi 27 Mayıs döneminin ardından 1961 Anayasası’yla öbür uçtaki bir özgürlük zirvesine fırlıyor ve sonra oradan da, 12 Mart ve 12 Eylül dönemlerinden geçerek, yürütme üstünlüğüne dayalı bir başka otorite anlayışına geri geliyor.” (Soysal, 1997:17).

Buna benzer bir değerlendirmeyi Türkiye’deki iktisadi işleyişte devletin rolünü ele alırken de öne sürmek mümkündür. Türkiye’de devlet ve piyasa ilişkilerini ve daha özelde devletin rolünü bir sarkaç gibi değerlendirmek gerekir. Böyle bir değerlendirme dünya iktisadi düzenindeki eğilimlerle paralel olarak seyreder. Dünyada liberalizm rüzgârı büyük buhrana yol açınca, Amerika’nın başını çektiği Batı Bloku’nda çözümü Keynes bulmuştur. Liberalizmi adeta kurtaran Keynes ve onun sonrasında inşa edilen düzen 2. Dünya Savaşı sonrası koşullarında şekillenmiş ve 1970’lere kadar sürdürülmüştür. 1970’ler başta petrol krizi olmak üzere yine bir sistem krizini tetiklemiş ve 1980’ler Amerika’da Reagan ve İngiltere’de Thatcher üzerinden neoliberalizm rüzgarları esmeye başlamıştır. Bu rüzgâra Türkiye’de 24 Ocak 1980 kararları ile katılacak ve Türkiye’de neoliberalizm Özal’la özdeşleşecektir. Özellikle 2008 sonrası kriz tartışmaları ve sonrasındaki dünya sistemindeki aksaklıklar neoliberalizmi derinden tartışmaya açmış, yeni Keynesyen politikalara yönelimin işaretlerini vermiştir.

Menderes, Özal veya Erdoğan'ın ilk ortaya çıktıklarında liberal tezler attığı ortadadır. Hatta bu isimlerden bazıları Türkiye'de liberalizmle özdeşleşmiş bir isim olan Sabahattin Bey'in mirasçısı olduklarını öne sürmüşlerdir. Ancak yapıp ettikleri ve günün sonunda geldikleri nokta devleti güçlendirme ameliyesi olmuştur. Bu açıdan bakıldığında Türkiye'yi neoliberalizm üst anlatısı üzerinden okumak sorunlu gözükmektedir.

1980 sonrasında devletin tarım alanında görece azalan rolü, 1980'lerin sonundan itibaren artma eğilimindedir. Ancak 2000 sonrası krizleri devletin rolünü sınırlama yönünde politikaları getirmiş, özelleştirmeler yaygınlaşmıştır. 2020'lerin dünyası ise yeni gelişmelere gebe görünmektedir. İklim değişikliğinin etkileri bir yana, salgından savaşımlara olağanüstü koşullar da serbest ticareti sınırlandırma eğilimlerini artırmıştır. Dünyadaki ticarete aksaklıklar görülmeye başlanmış ve gelecekte daralma yönünde eğilimlerin baş gösterme ihtimali ufukta görünmüştür. Böyle bir dünya konjonktürü devletin piyasanın işleyişindeki rolünü artırmayı gerektirmektedir.

Türkiye'de 2023'te hayata geçirilen üretim planlaması bunun adımlarından birisi olarak okunabilir. Gıda güvencesi, gıda güvenliği ve gıda bağımsızlığı eksenindeki tartışmaların, gıda hakkı, gıda egemenliği gibi yeni kavramların eklenmesiyle genişlediği günümüzde insanların sağlıklı beslenmesi meselesi önem arz etmektedir. Türkiye'nin 1960'lardaki planlama deneyimine kulak vermesi yerindedir. Yeni düzende elbette KİT'lerin eskisi gibi aktif olması beklenemez. O dönemlerin bir nevi sözleşmeli çiftçiliğin KİT'ler eliyle uygulanan düzeni nepotizmden popülizme birçok tartışma doğurmuştur. Bu dönemde bu tür arayışlar bu -izmlerle beraber crony-kapitalizm tartışmalarına da yol açmaktadır. Ancak gıda-tedarik zincirinin zayıf taraflarını, üreticileri ve tüketicileri düşünerek, devletin adil bir arayüz olarak yer alacağı bir zincir planlaması ihtiyaç gibi görünmektedir.

Bu bağlamda "Tarımda Milli Birlik Projesi" üzerinde tartışılmadan kapatılmış bir dosya olarak tarihte yerini almıştır. Bu değerlendirmeler ışığında bu proje benzeri kamu, özel sektör ve çiftçilerin işin içinde olmasının planlandığı uygulamaların geniş ölçüde değerlendirilmesi ve ihtiyaçlar çerçevesinde güncellenen bu tür bir projenin hayata geçirilmesi yerinde olacak görünmektedir. Dünyadaki son dönem gelişmelerine

bağlı olarak buna benzer projelerin gündeme gelmesi ihtimali vardır. Unutulmamalıdır ki ülkelerin sanayi veya bilişimde ileri olmaları kadar tarım-gıdada da yetkinlik kazanmaları ve olağanüstü koşullara karşı bağımsızlık göstermeleri hayatiyet arz etmektedir.

İkinci bir alan olarak Türkiye’de küçük ölçekli üreticilerin sayısının çokluğu ve bunların örgütlenmesi meselesi gelmektedir. Burada her derde deva olarak kooperatiflerin işlevselliği ise sorgulanması gereken bir noktadır. Bir önceki kısımda anlatılan devlet eliyle kurulan benzer yapıların tasfiyesi sonucu insanlar bu tarz oluşumlara yönelmemişlerdir. Aslında bu, üzerinde önemle durulması gereken bir husustur. Devleti örgütlemenin yanında bu insanları da örgütlemek gerekmektedir. Hem üretici hem de tüketici ayağında bu insanları örgütlemenin önemi ise sosyolojinin asıl üzerinde durması gereken husustur. Hatta araştırılması gereken bu örgütlenmenin neden Türkiye’de hayata geçirilemediği veya üretici örgütleri, tüketici birlikleri gibi örgütlenmelerin zayıf kaldığı hususudur.

Tarımla ilgili tartışmaların da giderek siyasallaşması aslında sorunun bir iktidar veya devlet-hükümet sorunu olmadığı gerçeğini gölgelemektedir.² Ülkedeki gerçek tarım potansiyelinin durumunun göz önünde bulundurularak önerilen çözüm önerilerinin yerine getirilmemesinde çiftçilerin de payı vardır. Bunun için de süreci sadece devlet böyle istedi böyle oldu demektense çiftçilerin rolünü de göz önüne alarak değerlendirmek gerekmektedir.

İlk bölümde Toksöz’ün (2006) çalışmasında yer verildiği üzere, Çukurova’da insanların zorla iskana tabi tutulması, köylülerin yerleşik hayata geçmesini ve bölgenin önemli bir pamuk üretim merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Köy Enstitüleri deneyiminde ise model bizatihi İnönü tarafından toplumca benimsenmediğine kanaat getirildikten sonra geri plana atılmıştır. Bu örnekler devlet politikalarında,

² Bu gerçekliği erken söyleyenlerden birisi Sabahattin Bey olmuştur. Abdülhamid’in yeğeni olan Sabahattin Bey, ülkenin sorununun Abdülhamid sorunu değil toplumsal yapı sorunu olduğunu dile getirmiştir. Dayısına karşı adının türlü darbe girişimlerine karışması ise ayrı bir ironidir. Adı liberalizmle özdeşleşen ve âdem-i merkezîyet ve şahsî teşebbüs fikirleriyle bilinen Sultanzade Sabahattin yaklaşımları itibarıyla liberal değil muhafazakardır. Bu konuda bir tartışma için ayrıca bkz. (Bulut, 2021:74-101).

Gramsci'nin deyimiyle, zor kullanmaktan rıza üretimine geçilen bir dönemin göstergeleridir. Osmanlı Devleti'nin zor kullandığında dahi çiftçilerin yararına olduğunu dikkate almak gerekmektedir. Değişim süreçlerinin yukarıdan aşağıya gerçekleştirildiği Türkiye'de tarımla ilgili çözümlerin de çiftçilerin bir araya gelmesinden ziyade kamu politikalarıyla olması daha kuvvetli olasılıktır.

1960'larda köy araştırmalarında egemen olan İngiltere tipi bir çitleme öngörüsüydü. Ancak istatistikler ve güncel gelişmeler bize modernleşmenin çizgisel olmayacağını göstermiş ve çoklu modernlikler gibi kavramlar tartışılmaya başlanmıştır. Türkiye'de de 1960'larda öne sürülen bu tarz bir büyük çiftçiliğe geçiş ve küçük ölçekli üretimin bitmesi süreci yaşanmamıştır. 2000 sonrasında dahi tasfiye edildiği söylenen küçük ölçekli çiftçilik halen sürmektedir. Bu durum Türkiye'nin coğrafi ve tarihi koşullarından kaynaklandığı gibi bu süreçte aynı zamanda devletin rolü de etkenlerden birisidir. Bu süreci bu boyutlarıyla dikkate almak gerekmektedir.

1980 sonrası ise küreselleşme ve neoliberalizm üzerinden şekillenmektedir. Devletin piyasa dışına çıktığı veya piyasada sermaye eksenli düzenlemeler yaptığı öne sürülen dönemde en fazla mağdur olan kesimlerden birisinin de çiftçiler olduğu öne sürülmüştür. Ancak devletin çiftçileri topyekûn tasfiye edecek bir düzeyde girişimi zaten olmamış, imkânlar ölçüsünde krediden çeşitli desteklemelere çiftçilere alan açılmıştır.

Bugün tarım dünyanın gelişmiş ülkelerinde ciddi teknolojik yeniliklerle desteklenmektedir. Türkiye'de ise teknolojiyi traktörün çok daha ötesine götürmek, drone ile sulama ve ilaçlamadan çeşitli ürünleri toplamada kullanılacak aletlere, blok zincir teknolojisinin kullanımına kadar getirmek gerekmektedir. İklim değişikliği ve sürdürülebilirlik gibi tartışmalarla ilerleyen günümüz tarım tartışmalarında sözleşmeli çiftçilik ve üretim planlamasını da işin içine katan devlet-özel sektör iş birliğinde çiftçilerin taleplerini de önceleyen bir sistem tasarlanmalıdır. Köylüler veya çiftçiler tutucu değil, kendi fikirleri ve çıkarlarına uygun koşullara kolaylıkla uyum sağlayabilen aktörlerdir. Uymadıkları örnekler ise onların zararına işleyen süreçlerdir. Türkiye'nin son yüzyıldaki değişiminde bunun örneklerini görmek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Adaman, Fikret: **Sürdürülebilir ve Dirençli Bir Gıda Sistemi: Türkiye Analizi**, İstanbul, İstanbul Politikalar Merkezi, 2022.
- Adaman, Fikret; Avcı, Duygu ve Yeniev, **Birikim Dergisi**, Sayı 406-407, 2023, s.121-127.
- Gökçe:
- Adaman, Fikret; Avcı, Duygu; Kocagöz, Umut ve Yeniev, Gökçe: **İklim Değişikliği Bağlamında Tarımda Dönüşümün Politik Ekolojisi**, İstanbul, İstanbul Politikalar Merkezi, 2020.
- Akad, Lütfi: **Işıklı Karanlık Arasında**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2004.
- Akad, Lütfi Ömer: **Gelin** [Sinema Filmi], Erman Film, 1973.
- Akad, Lütfi Ömer: **Düğün** [Sinema Filmi], Erman Film, 1973.
- Akad, Lütfi Ömer: **Diyet** [Sinema Filmi], Erman Film, 1974.
- Akar, Rıdvan: **Bir Dünya Kurmak: Hüsnü Özyeğin'in Yaşam Öyküsü**, İstanbul, Özyeğin Üniversitesi Kültür Yayınları, 2017.
- Akçay, A. Adnan: "Toprak Ağırlığından Kapitalist İşletmeciliğe Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmeler", **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, Ed. Oya Baydar, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s.115-131.
- Akçay, A. Adnan ve Bahattin, Akşit: "GAP: Bir Kırsal Dönüşüm Projesi ve Tarımsal Sulama", **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, Ed. Oya Baydar, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s.87-97.
- Akkaya, Mehmet: "Kemal Derviş'in 15 Kanunu Neydi?", **Tek Gıda İş Sendikası**, 23 Temmuz 2015, (Çevrimiçi), <https://www.tekgida.org.tr/kemal-dervisin-15-kanunu-neydi-26988/>, 25 Şubat 2024.
- Akkayan, Taylan: "Türkiye'de Kırsal Alan Çalışmaları ve Kırsal Alan Antropolojisi", **Antropoloji** (12), 1980, s.121-137.
- Aksoy, Ertuğrul: "Önsöz", **Türkiye'de Tarımın Ekonomi Politikası 1923-2013**, Ed. Necdet Oral, Ankara, Notabene Yayınları, 2013, s.7-9.

- Akşit, Bahattin: **Türkiye’de Azgelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi**, Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Öğrenci Birliği Yayınları, 1967.
- Akşit, Bahattin: “Cumhuriyet Döneminde Türkiye Köylerindeki Dönüşümler”, **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, Ed. Oya Baydar, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s.173-186.
- Akşit, Bahattin: “Köy, Kırsal Kalkınma ve Kırsal Hane Halkı/Aile Araştırmaları: 1923-2002 Yılları Arası Eleştirel Bir Yazın Taraması”, **Değişen Mekân: Mekânsal Süreçlere İlişkin Tartışma ve Araştırmalara Toplu Bakış 1923-2023**, Der. Ayda Eraydın, Ankara, Dost Yayınları, 2006, s.123-163.
- Akşit, Bahattin: “Rural/Agricultural Transformations and/or Reproductions in Turkey: Thinking with / against Paul Stirling” **Austrian Studies in Social Anthropology**, Sondernummer1/2023 ISSN 1815-3404, 2023, pp. 98-112,
- Akyurt, Mehmet Ali: “İktisadi ve Kültürel Çatışma Eksenleri Arasında Akad’ın Göç Üçlemesi”, **Hece Dergisi**, Türk Sineması Özel Sayısı, Cilt 2, Özel Sayı 48, 2024, s.17-32.
- Alican, Ekrem: **Günlükler (1956-1966)**, Yay. Haz. Binnur Mörel Büyükkertan, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2021.
- Arı, Oğuz: **Köy Sosyolojisi Okuma Kitabı**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1977.
- Arık, Remzi Oğuz: **İdeal ve İdeoloji**, İstanbul, Kutulmuş Basımevi, 1947.
- Arslan, D.Ali ve Mustafa: “Kır, Köy ve Kırsal Kalkınma”, **Sosyoloji Günlük Yaşamı Anlamak**, Ed. D. Ali Arslan ve Mustafa Çağlayandereli, Çanakkale, Paradigma Akademi, 2016, s.369–387.
- Arslan, Hakan: **Türkiye’de Kır Sosyolojisi Araştırmaları**, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2019.
- Aslan, Ali: “Türk Siyasal Hayatında Yeni Dönem: Seküler Versus Muhafazakâr Popülizm”, **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, 2019, s.103-122.
- Atacan, Fulya; Ercan Fuat; Kurtuluş, Hatice; Türkay, Mehmet: **“Hayatımda Hiç Arkaya Bakmadım”**: Mübeccel Kıray ile Söyleşi, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2001.

- Atamulu, İsmail: **Türk Borçlar Hukukunda Muvazaa**, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Avcıoğlu, Doğan: **Türkiye'nin Düzeni: (Dün-Bugün-Yarın)**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1969.
- Aydemir, Şevket **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2015.
- Süreyya:
- Aydın, Suavi ve Ünüvar, Kerem: “ATÜT Tartışmaları ve Sol”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol**, Ed. Murat Gültekingil, Cilt 8, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 1082-1088.
- Aydın, Zülküf: “Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke’nin Tuzburgazı ve Sivrihisar’ın Kınık Köyleri Örneği”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı 88, 2001, s.11-31.
- Aydın, Zülküf: “Çağdaş Tarım Sorunu ve Yeni Köylülük”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 43(1), 2016, s.43–63.
- Aydın, Zülküf: **Çağdaş Tarım Sorunu**, Ankara, İmge Kitabevi, 2018.
- Aydınlık: “Planlamada takvim işlemeye başladı”, **Aydınlık**, 9 Temmuz 2023, (Çevrimiçi), <https://www.aydinlik.com.tr/haber/planlamada-takvim-islemeye-basladi-402410>, 26 Temmuz 2023.
- Aysu, Abdullah: **1980-2002 Türkiye Tarımında Yapılanma(ma): Tarladan Sofraya Tarım**, İstanbul, Su Yayınları, 2002.
- Aysu, Abdullah: “Piyasa ve Küçük Köylülük”, **Mülkiye Dergisi**, 33(262), 2009, s.223-235.
- Aytekin, Attila E. **Üretim, Düzenleme, İsyan: Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak Meselesi, Arazi Hukuku ve Köylülük**, Dipnot Yayınları, 2022.
- BaBaLa TV: “Mevzular Açık Mikrofon Özel | Sosyal Medya Yasası”, **BaBaLa TV Youtube Kanalı**, 24 Ekim 2022, (Çevrimiçi), <https://www.youtube.com/watch?v=6FNK8tKxUBM>, 27 Şubat 2024.
- Baka, Hüsnâ: **Beş Romancı Tartışıyor**, İstanbul, Ketebe Yayınları, 2023.
- Bakırcı, Muzaffer: **Türkiye Tarım Coğrafyası**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, t.y., (Çevrimiçi), http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/coğrafya_lisans_ao/turkiye_tarim_cografyasi.pdf, 6 Haziran 2024.
- Baş, Muhammed Fazıl: **“Sunuş”**, Borsa, İstanbul, VakıfBank Kültür Yayınları, 2022, s.7-17.

- Baydar, Oya: “Sunuş”, **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, Ed. Oya Baydar, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s.VII.
- BBC: “Berat Albayrak'ın açıkladığı yeni reform paketinde neler var?”, **BBC News Türkçe**, 10 Nisan 2019, (Çevrimiçi), <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-47878902>, 4 Ocak 2024.
- Beckert, Sven: **Pamuk İmparatorluğu: Tek Bir Meta ile Kapitalizmin Küresel Tarihi**, Çev. Ali Nalbant, İstanbul, Say Yayınları, 2020.
- Berger, John: **Domuz Toprak**, Çev. Taciser Belge, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
- Berkes, Niyazi: “Sociology in Turkey”, **American Journal of Sociology**, Vol. 42, No. 2 (Sep., 1936), pp. 238-246
- Berkes, Niyazi: **Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma**, Ankara, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Enstitüsü Neşriyatı, 1942.
- Berkes, Niyazi: **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Berkes, Niyazi: **Unutulan Yıllar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.
- Beyaz, Cenk: **Kırda Yaşlanma ve Güncel Tezahürleri (Politika Notu: 2023/51)**, İstanbul, İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı, 2023, (Çevrimiçi), https://ilke.org.tr/images/yayin/todam_pn_51.pdf, 14 Haziran 2024.
- Bıçkılı, Doğan: “Türkiye Kırsalında Yoksulluk Sorunu: Çanakkale Kocalar Köyü Örneği”, **Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 30(1), 2011, s.161–180.
- Bildik, Hayri: “Yayıncının Notu”, **Türkiye’de Tarımın Bilinçli Yok Edilişi**, Ankara, Toplumsal Çözüm Yayınları, 2008, s.4.
- Boran, Behice: “Sosyoloji Dergisi”, **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Sayı 4, Haziran 1943, (Çevrimiçi), https://behiceboran.net/_aa/yazilar_pdf/0321.pdf, 6 Haziran 2024.
- Boran, Behice: **Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki**, İstanbul, Sarmal Yayınları, 1992.
- Boratav, Korkut: **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**, Ankara, İmge Kitabevi, 2004.
- Bourdieu, Pierre: **Bekarlar Balosu: Fransa Kırsalında Köylülerin Krizi**, Çev. Çağrı Eroğlu, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2023.

- Bozkurt, Eda; Bedir, “Orta Gelir Tuzağı ve Türkiye Örneği”, **Maliye Dergisi**, Sayı 167, Serap; Özdemir, Dilek 2014, s.22-39.
- ve Çakmak, Erol:
- Bulut, Yücel: **Türk Sosyolojisinin Kısa Tarihi**, İstanbul, Alfa, 2021.
- Bulut, Yücel: **Türk Sosyolojisinde Mübeccel Belik Kıray**, Ed. Yücel Bulut, İstanbul, Alfa, 2022.
- Büke, Atakan: “Kır Sosyolojisinden Tarım-Gıda Sosyolojisine: Her Şey Değişti ve Hiçbir Şey Değişmedi! Prof. Dr. Mehmet Ecevit’in Katkılarına Dair Kısa Bir Not”, **Akademide Yolculuk: Mehmet C. Ecevit’e armağan**, İstanbul, Notabene Yayınları, 2017, s.331–361.
- Büke, Atakan: “Bir Gıda Rejimi Olarak Kapitalizm ve Tarım/Köylü Sorunu”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı 153, 2020, s.8-27.
- Cantemir, Bekir: “Yapı mimarımız yarın için ne söylüyor? | Bin1”, **TVNET Youtube Kanalı**, 3 Mart 2023, (Çevrimiçi), https://www.youtube.com/watch?v=HD_iQoB_WtY, 27 Temmuz 2023
- CHP: “CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, Sözcü TV Canlı Yayınına Katıldı (9 Haziran 2023)”, **CHP**, 9 Haziran 2023, (Çevrimiçi), <https://chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-sozcu-tv-canli-yayinina-katildi-9-haziran-2023>, 24 Aralık 2023.
- Cin, Muharrem: “Kütahya'daki terk edilmiş köyde iki yıldır tek başına yaşıyor”, **Anadolu Ajansı**, 28 Şubat 2024, (Çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/kutahyadaki-terk-edilmis-koyde-iki-yildir-tek-basina-yasiyor/3148796>, 30 Mayıs 2024.
- Coşkun, İsmail: **Uygarlık Tarihi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, t.y. (Çevrimiçi), <http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/kok/uygarliktarihi.pdf>, 1 Haziran 2024.
- Coşkun, İsmail: “Modernleşme Kuramı Üzerine”, **Sosyoloji Dergisi**, 3(1), 1989, s.289-314.
- Coşkun, İsmail: Kaçmaktan Vurmayı Düşünemiyoruz, **Nihayet Dergisi**, Sayı 32, 2017.
- Coşkun, İsmail: Kemal Tahir, 1960’lı Yıllar, Sol Düşünce ve Siyasete Estetik Müdahale, **Kemal Tahir Kitabı Bir Aydın Üç Dönem**, Haz. Asım Öz, 2021, s.53-66.

- Çalışkan, Koray ve Adaman Fikret: “The Logic of Neoliberal Agricultural Reform Initiatives: Perspectives and Consequences”, Ed. Barış Karapınar, Fikret Adaman ve Gökhan Özertan, **Rethinking Structural Reform in Turkish Agriculture: Beyond the World Bank’s Strategy**, New York, Nova Science Publishers, 2010, s.87-103.
- Çantalı, Tahir Erol: **Türkiye İmar Affı Uygulamaları, İmar Barışı ve Gayrimenkul Piyasasına Etkisi**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Çayanov, Aleksandr: **Biraderim Aleksey’in Köylü Ütopyası Ülkesine Seyahati**, çev. İhya Kahraman, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015.
- Çaylak, Adem: “Osmanlı Politik-İktisadi Düzeneğin Anlaşılmasına İlişkin Yaklaşımlar”, **Türkiye’nin İktisadi Tarihi**, Ed. Mehmet Dikkaya, Adem Üzümcü ve Deniz Özyakışır, Ankara, Savaş Kitabevi, 2018, s.67-80.
- Çelebican, Gürkan: “Köy Envanter Etüdləri’ne Göre Türkiye’de Tarımsal Toprakların Dağılımı”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 29, sy. 1, 1972, s.325-342.
- Çelik, Mehmed Mazlum: “Genelkurmay başkanının oğlu “demir yumruk” Vali Nevzat Tandoğan'ı ölüme nasıl sürükledi?”, **Independent Türkçe**, 9 Temmuz 2020, (Çevrimiçi), [https://www.indyturk.com/node/208936/k%C3%BClt%C3%BCr/genelkurmay-ba%C5%9Fkan%C4%B1n%C4%B1n-o%C4%9Flu-demir-yumruk-vali-nevzat-tando%C4%9Fan%C4%B1-%C3%B6l%C3%BCme-nas%C4%B1l](https://www.indyturk.com/node/208936/k%C3%BClt%C3%BCr/genelkurmay-ba%C5%9Fkan%C4%B1n%C4%B1n-o%C4%9Flu-demir-yumruk-vali-nevzat-tando%C4%9Fan%C4%B1-%C3%B6l%C3%BCme-nas%C4%B1l, 30 Mayıs 2024.), 30 Mayıs 2024.
- Çiftçi, Mustafa: **Bozkırda Altmışaltı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2022.
- ÇŞB: “İstihdamın Sektörel Dağılımı”, **T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı**, t.y., (Çevrimiçi), <https://cevreselgostergeler.csb.gov.tr/istihdamin-sektorel-dagilimi-i-85697>, 7 Haziran 2024.
- Değirmenci, Selma: **Türkiye’de Tarım Kapitalistleşirken: Talepler ve Yasalar**, İstanbul, SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2021.

- Demirci, Emin Yaşar: “Gurbetçilikten Çoklu Yerleşim Tercihlerine Doğu Karadeniz Bölgesinde Nüfus, Göç ve Geri Dönüş”. **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 58, 2023, s.53-67.
- Deva Partisi: “Tarım Eylem Planı”, **Deva Partisi**, 8 Haziran 2021, Çevrimiçi, <https://cdn.devapartisi.org/belgeler/eylem-planlari/tarim.pdf>, 29 Eylül 2024.
- Dinler, Zeynel: Tarım Ekonomisi, Bursa, Ekin Yayınevi, 2021.
- Divitçioğlu, Sencer: **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu**, İstanbul, Alfa, 2015.
- Doğan, Zeki; Arslan, Seçkin ve Berkman, Ayberk Nuri: “Türkiye’de Tarım Sektörünün İktisadi Gelişimi ve Sorunları: Tarihsel Bir Bakış”, **Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 8(1), 2015, s.29-41
- Donat, İrfan: “Tarımsal desteklemelerin üretime etkisi ne kadar?”, **Blomberg HT**, 27 Ekim 2017, (Çevrimiçi), <https://www.bloomberght.com/yorum/irfan-donat/2062083-tarimsal-desteklemelerin-uretime-etkisi-ne-kadar>, 30 Mayıs 2024.
- Donat, İrfan: “Tarım Politikasını Yıkamak...”, **Daha İyi Bir Türkiye için Hangi Fikri Yıkılım**, İstanbul, Kronik Kitap, 2021, s.137-142.
- Döven, Durmuş: “Türkiye’de Tarım”, **Daha İyi Bir Türkiye için Hangi Fikri Yıkılım**, İstanbul, Kronik Kitap, 2021, s.143-146.
- DPT: “Kalkınma Plânı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967”, **T. C. Başbakanlık Devlet Plânlama Teşkilâtı**, Ankara, 1963, (Çevrimiçi), https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Kalkinma_Plani_Birinci_Bes_Yillik_1963-1967.pdf, 14 Haziran 2024.
- DPT: “Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994”, **T. C. Başbakanlık Devlet Plânlama Teşkilâtı**, Ankara, 1989, (Çevrimiçi), https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Altinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-1990-1994.pdf, 14 Haziran 2024.
- DPT: “Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000”, **T. C. Başbakanlık Devlet Plânlama Teşkilâtı**, Ankara, 1995, (Çevrimiçi),

- https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Yedinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-1996-2000.pdf, 14 Haziran 2024.
- Dünya Bankası: “Urban Populatin (% of total population)”, **Dünya Bankası**, 10 Ocak 2023 (Çevrimiçi), <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=SP.URB.TOTL.IN.ZS&country=#>, 10 Ocak 2023.
- Ecevit, M. C.: **Kırsal Türkiye’nin Değişim Dinamikleri: Gökçeada Köyü Monografisi**. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Eğri, Taha: “2000 Sonrası Türk Tarım Politikalarında Dönüşüm ve Çiftçi Algısı: Kırklareli Örneği”, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 14(1), 2014, s.89-104. <https://doi.org/10.18037/ausbd.21430>
- Eker, Mehdi: **Türkiye Tarımının Değişim ve Dönüşüm Süreci: “Buğday ile Koyun Gerisi Oyun”**, İstanbul, Alfa, 2015.
- Ekinci İbrahim ve Sencer Divitçioğlu **Anlatıyor**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Güldağ, Hakan:
- Ekşigil, Adnan: **Sencer Divitçioğlu: Yaşamı ve Düşüncesine Dair Notlar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2021.
- Erdoğan, Aynur: **Osmanlı’da Yurt Dışı Eğitim ve Modernleşme**, İstanbul, Büyüyen Ay Yayınları, 2016.
- Ergüder, Üstün: **Türkiye’de Tarım Fiyat Destek Siyaseti ve Siyaset**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1981
- Erişçi, Lütfi: “Türkiye’de Sosyolojinin Tarihçesi ve Bibliyografyası”, **Sosyoloji Dergisi**, 2(1), 1941, s.159-169.
- Ertürk, Recep: “Türkiye’de Köy Sosyolojisi Literatürü”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 6(11), 2008, s.185–194.
- European Commission: “Key policy objectives of the CAP 2023-27”, **European Commission**, (Çevrimiçi), https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/cap-overview/cap-2023-27/key-policy-objectives-cap-2023-27_en, 21.04.2024.

- Falih Rıfkı: “Bizim Köy”, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, Sayı 18, Haziran 1933, s.15-17.
- Fukuyama, Francis: “The End of History?”, **The National Interest**, Sayı 16, 1989, s.3–18.
<http://www.jstor.org/stable/24027184>.
- Fukuyama, Francis: **The End of History and the Last Man**, Free Press, 1992.
- GAP: “GAP Nedir?”, **GAP**, t.y., (Çevrimiçi), <http://www.gap.gov.tr/gap-nedir-sayfa-1.html>, 5 Haziran 2024.
- Gazeteoksijen: “İstanbulkart'ta öğrenci indirimine yaş sınırı getirildi”, **Gazeteoksijen**, 11 Temmuz 2024, (Çevrimiçi), <https://gazeteoksijen.com/turkiye/istanbulkartta-ogrenci-indirimine-yas-siniri-getirildi-216660>, 20 Ağustos 2024.
- Genç, Mehmet: Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri, **Sosyoloji Dergisi** 3(1), 1989, s.175-186.
- Geniş, Şerife: “Gaziantep Kırsalında Sanayileşme ve Toplumsal Değişim: Dülük Köyü Örneği”, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 8(1), 2009, s.21-48.
- Geray, Cevat: **Toplum Kalkınması Deneme Çalışmaları: Bünyan Örneği**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1967.
- Geray, Cevat: **Dünden Bugüne Kırsal Gelişme Politikaları**, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2011.
- Gerdan, Dilara; Koç, Caner ve Vatandaş, Mustafa: Gıda Ürünlerinin İzlenebilirliğinde Blok Zinciri Teknolojisinin Kullanımı, **Tarım Makinaları Bilimi Dergisi**, 16(2), 2020, s. 8-14.
- Geylan, Ferhat: “Sözleşmeli Üreticilik”, **Beykoz Tarım Çalıştayı**, Ed. Fatih Dalgacı ve Sezgin Çevik, İstanbul, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2020, s.293-299.
- Giddens, Anthony: **Sosyoloji: Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş**, Çev. Ü. Yıldız Battal, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2010.
- Giddens, Anthony: **Sosyoloji**, Yay. Haz. Cemal Güzel ve Çev. Hüseyin Özel. İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2012.

- Gökalp, Ziya: **Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2011.
- Göknıl, Nedim: “Garbi Anadolu Köy Monografileri Bilecik ve Edremit Bölgeleri”, **Sosyoloji Dergisi**, 2(2), 1943, s.312-357.
- Göney, Süha: **Türkiye Ziraatinin Coğrafi Esasları-I**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Film Merkezi ve Matbaası, 1987.
- Gülçimen, Zeliha: **Türkiye’de Köy İdarelerinin Köy Kanunu Tasarı Taslağı Doğrultusunda Yasal ve Yapısal Dönüşümü**, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Gülçubuk, Bülent: “Üretici ile market fiyatları arasındaki fark ne kadar? (Teke Tek Bilim)”, **Habertürk TV Youtube Kanalı**, 12 Nisan 2022, (Çevrimiçi), <https://www.youtube.com/watch?v=9tgh83KpHhg>, 5 Haziran 2024.
- Günaydın, Gökhan: “Türkiye Tarım Politikalarında “Yapısal Uyum”:2000’li Yıllar”, **Mülkiye Dergisi**, 33(262), 2009, s.175-221.
- Gündoğmuş, Yıldız: “Türkiye’nin kadastro su yüzde 99,48 tamamlandı”, **Anadolu Ajansı**, 14 Temmuz 2020, (Çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turkiyenin-kadastro-su-yuzde-99-48-tamamlandi/1840376>, 30 Mayıs 2024.
- Gürel, Burak: “Türkiye’de Kırd a Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi”, **Marksizm ve Sınıflar: Dünyada ve Türkiye’de Sınıflar ve Mücadeleleri**, Haz. Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz ve E. Ahmet Tonak, İstanbul, Yordam Kitap, 2015, s. 303-385.
- Gürel, Burak ve Pelek, Deniz: “Gıda Sisteminin Kilit Özneleri: Çiftçiler, Yarı-Zamanlı Çiftçiler, Mevsimlik İşçiler ve Diğerleri”, **Gıdanın Politik Ekolojisi**, Haz. Fikret Adaman ve Sena Akkoç, 2023, s.52-67.
- Gürkan, Gülçin: **Elmalı İlçesinde Serada Sözleşmeli Tarımın Benimsenmesi ve Yayılmasını Etkileyen Faktörlerin Analizi**, Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2017.
- Hanioğlu, M. Şükrü: “Sunuş: Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplum u’nun Literatürdeki Yeri”, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplum u**, İstanbul, Alfa, 2015, s.15-24.
- Harari, Yuval Noah: **Hayvanlardan Tanrılara Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi**, Çev. Ertuğrul Genç, İstanbul, Kolektif Kitap, 2016.

- Harvey, David: **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**, Çev. Aylin Onacak, İstanbul, Sel Yayınları, 2021.
- Herodotos: **Tarih**, Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Hillyard, Sam: **The Sociology of Rural Life**, Oxford, Berg, 2007.
- Hinderink, J. ve Kıray, Mübeccel Belik: **Social Stratification as an Obstacle to Development: A Study of Four Turkish Villages**, New York, Prager, 1970.
- Hobsbawm, Eric: **Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırıliklar Çağı**, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1996.
- Işın, Ferruh: “DTÖ Tarım Anlaşması, İleri Tarım Müzakereleri ve Türk Tarımı”, **Avrupa Birliği ve Dünya Ticaret Örgütü Kararları Bağlamında Türkiye Tarım Politikası Stratejisi Ne Olmalı? İzmir Çalıştayı (23.12.2004)**, Düz. Tarım Ekonomisi Derneği, Tek Gıda-İş Sendikası ve Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, İzmir, 2015, s.7-22.
- İklim Haber: “Yeni Çalışma: “Tarımda Pazara Bağımlılığı Arttıran Çözümler Eşitsizliği Derinleştirir””, **İklim Haber**, 10 Ocak 2020, (Çevrimiçi), <https://www.iklimhaber.org/yeni-calisma-tarimda-pazara-bagimlilik-artin-cozumler-esitsizligi-derinlestirir/>, 11 Mayıs 2024.
- İnalcık, Halil: “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi (Makaleler)**, İstanbul, Eren Yayınları, 1993, s.1-14.
- İslamoğlu, Huricihan vd.: **Türkiye’de Tarımın Dönüşüm ve Küresel Piyasalarla Bütünleşme Süreçleri (Proje No: 106K137)**, TÜBİTAK, 2008.
- Kabakcı, Enes: **Sosyolojiyi Kurmak: Montesquieu, Tocqueville, Comte, Durkheim**, İstanbul, Vadi Yayıncılık, 2019.
- Kabakcı, Enes: “Anomi”, **Sosyal Bilimler Ansiklopedisi**, Baş Ed. M. A. Yekta Saraç, Ankara, TÜBİTAK Bilim Yayınları, 2022, s.61-62.
- Kaçmazoğlu, H. Bayram: **1940-1950 Tarihleri Arasında Türk Sosyolojisi**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987.
- Kandiyoti, Deniz: “Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri Araştırması (Book Review)”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1 (1970-1974) (3), 1971, s.561–563.

- Karadavut, Zekeriya: “Aksaray'da tek başına yaşadığı köyde kışın zorluklarına rağmen mutlu olmasını biliyor”, **Anadolu Ajansı**, 11 Aralık 2023, (Çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/aksarayda-tek-basina-yasadigi-koyde-kisin-zorluklarina-ragmen-mutlu-olmasini-biliyor/3079150>, 30 Mayıs 2024.
- Karakaya Ayalp, Emel: “Tarımsal Gıda Sistemleri Dönüşüyor mu? İzmir’de Alternatif Tarımsal Gıda İnisiyatifleri” **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı 153, 2020, s.49-81.
- Karakaya Ayalp, Emel ve Ayalp, Ekrem: “Tarımsal Üretimde Ölçek Meselesi: Küçük Ölçekli Üretim Neden Önemli?”, "**Koruma: Geçmiş-Bugün-Gelecek Arasındaki Diyalog**" **Sempozyumu Genişletilmiş Bildiri Özetleri**, Ankara, 2017, s.285-292.
- Karakaya, M. Fatih: **Son Klasik İlk Modern: Pitirim Aleksandroviç Sorokin ve Sosyolojisi**, İstanbul, Kocav Yayınları, 2017.
- Karaömerlioğlu, Asım: “Türkiye’de Çok-Partili Hayata Dönüşün Toplumsal Dinamikleri,” **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı 106, 2006, s.174-191.
- Karaömerlioğlu, Asım: **Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.
- Karpat, Kemal: “Kemal Karpat ile Siyaset Tarihi Üzerine”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 2003, s. 399-422.
- Karpat, Kemal: **Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm: Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme**. Çev. A. Sönmez, İstanbul, Timaş Yayınları, 2016.
- Kayaalp, Ebru ve Karsak, Baran: “Antropolojide Tarım ve Köylülük”, **Kültür Denen Şey: Antropolojik Yaklaşımlar**, Haz. Ayfer Bartu Candan ve Cenk Özbay, İstanbul, Metis Yayınları, 2019.
- Kayaalp, Ebru ve Voyvoda, Ebru: “Bu Sayıda...”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı 153, 2020, s.4-7.
- Kayalı, Kurtuluş: ATÜT Tartışmalarının Hafife Alınmasının Nedenleri ve Bu Tartışmaların Atlanan Ruhu”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol**, Ed. Murat Gültekingil, Cilt 8, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 1089-1094.
- Kayalı, Kurtuluş: “Türkiye’de Sosyal Bilimlerde Gelenek Sorunu ve Tıkanıklığın Kaynakları”, **Düşüncenin Coğrafyası**, İstanbul, Ketebe, 2021, s.57-76.

- Kayalı, Kurtuluş: “Bizim Kuşağın Kemal Tahir Okuma Serüveni”, **Kemal Tahir’in Entelektüel Portresi**, İstanbul, Ketebe, 2023, s.181-199.
- Kazgan, Gülten: “1980’lerde Türk Tarımında Yapısal Değişme”, **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, Ed. Oya Baydar, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s.31-36.
- Kazgan, Gülten: **Tarım ve Gelişme**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Kemal, Orhan: **Bereketli Topraklar Üzerinde**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1976.
- Kemal, Yaşar: **Hüyükteki Nar Ağacı**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Keyder, Çağlar: “Paths of Rural Transformation in Turkey”, **The Journal of Peasant Studies**, 11:1, 1983, s.34-49.
- Keyder, Çağlar: “Tarımda Küçük Meta Üretiminin Oluşumu: Türkiye Örneği”, **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, Ed. Oya Baydar, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s.163-172.
- Keyder, Çağlar: **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.
- Keyder, Çağlar: “2000’lerde Devlet ve Tarım”, **Bildiğimiz Tarımın Sonu Küresel İktidar ve Köylülük**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s.191-218.
- Keyder, Çağlar ve Pamuk, Şevket: “1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler”, **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s.327-341.
- Keyder, Çağlar ve Yenil, Zafer: **Bildiğimiz Tarımın Sonu Küresel İktidar ve Köylülük**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018.
- Kılıçdaroğlu, Kemal: “Tüm çiftçilerimize bu mesajı SMS ile gönderecektim...”, Twitter, 27 Mayıs 2023. <https://twitter.com/kilicdaroglu/status/1662455067046207490>, 30 Mayıs 2024.
- Kıral, Taner ve Halis, Akder: “Makro Ekonomik Göstergelerle Tarım Sektörü”, **Türkiye Ziraat Mühendisliği Teknik Kongresi**, 2000, s. 1-18, (Çevrimiçi), https://api.zmo.org.tr/uploads/portal/resimler/ekler/a793d8b79c1b666_ek.pdf, 6 Haziran 2024.
- Kıray, Mübeccel Belik: “Taşköprü: Kırsal Topluluklarda Gelişme ve Liderlik”, **Mübeccel B. Kıray/Toplu Eserleri 3: Değişen Toplum Yapısı**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık. 1998, s. 89-146.

- Kıray, Mübeccel Belik: **Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2000.
- Kirby, Fay: **Türkiye’de Köy Enstitüleri**, İstanbul, Tarihçi Kitabevi, 2015.
- Kirişçi, Vahit: “Tarım ve Orman Bakanı Sayın Vahit Kirişçi'nin Açılış Konuşması”, **Beykoz 2022 “Kent Tarımı” Sempozyumu Tebliğler Kitabı**, Ed. Salih Ünüvar, İstanbul, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2023, s.9-12.
- Koç, Mustafa: **Küresel Gıda Düzeni: Kriz Derinleşirken**. Ankara, Notabene Yayınları, 2013.
- Koç, Mustafa: “Mustafa Koç ile Gıda Çalışmaları Üzerine Söyleşi”, **Sosyoloji Dergisi**, 40 (1), 2020, s.39-42.
- Koçak, Cemil: “İnönü ve Atatürk dönemleri arasındaki siyasi farklar neler? | Gerçek Fikri Ne”, **Habertürk TV Youtube Kanalı**, 28 Ağustos 2022 (Çevrimiçi), https://www.youtube.com/watch?v=o_igBgYjRwk&list=LL&index=5&t=1778s, 25 Şubat 2024.
- KOP: “Hedeflenen KOP Bölgesi”, **KOP**, (Çevrimiçi), <http://www.kop.gov.tr/sayfalar/hedeflenen-kop-bolgesi/62>, 7 Haziran 2024.
- Kösoğlu, Nevzat: **Dündar Taşer**, İstanbul, Ötüken, 2010.
- Köymen Oya: “Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları”, **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, Ed. Oya Baydar, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999a, s.1-30.
- Köymen Oya: “Köylü Sorunu Araştırma ve Tartışmaları”, **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, Ed. Oya Baydar, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999b, s. 133-140.
- Köymen Oya ve Öztürkcan, Meriç: “Türkiye’de Toprak Dağılımı Üstüne Bazı Notlar”, **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, Ed. Oya Baydar, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s.75-96.
- Krippner, Greta R.: **Neoliberal Finansallaşmanın Politik Kökenleri**, Çev. Ahen Yağan, İstanbul, Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023.
- Kumcuoğlu, Ertuğrul: **Müsteşar**, İstanbul, Kronik Kitap, 2019.
- Kurtkan, Amiran: **Köy Sosyolojisi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Kutlu, Mustafa: **Ortadaki Adam**, İstanbul, Hareket Yayınları, 1970.

- Kutlu, Mustafa: **Beyhude Ömrüm**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2012.
- Küçükömer, İdris: **“Batılma”: Düzenin Yabancılaşması**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2007.
- Lerner, Daniel: **The Passing of Traditional Society: Modernizing The Middle East**, New York, The Free Press, 1958.
- Levi-Strauss, Claude: **Modern Dünyanın Sorunları Karşısında Antropoloji**, Çev. Akın Terzi, İstanbul, Metis Yayınları, 2014.
- Litfin, Karen T.: **Eko Köyler, Sürdürülebilir Bir Toplum İçin Dersler**, Çev. Pınar Ercan, İstanbul, Alfa, 2017.
- Makal, Mahmut: **Bizim Köy**, İstanbul, Literatür Yayınları, 2016.
- Marx, Karl: **Louis Bonaparte’ın 18 Brumaire’i**, Çev. Sevim Belli, Ankara, Sol Yayınları, 1976.
- Marx, Karl: **Etnoloji Defterleri**, Çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul, Hil Yayın, 2013.
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich: **Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri**, Çev. Muzaffer Erdost, Ankara, Sol Yayınları.
- Mason, Paul: **Kapitalizm Sonrası: Geleceğimiz İçin Bir Kılavuz**, Çev. Şükrü Alpagut, İstanbul, Yordam Kitap, 2016.
- Mazoyer, Marcel ve Roudart Laurence: **Dünya Tarım Tarihi: Neolitik Çağdan Günümüzdeki Krize**, Çev. Şule Ünsaldı, Ankara, Epos Yayınları, 2016.
- Mchical, Philip: **Gıda Rejimleri ve Tarım Sorunları**, Çev. Duygu Avcı, İstanbul, NotaBene Yayınları, 2022.
- MEB: “2022 Yıly Yurt Dışı Lisansüstü Eğitim Burs Başvuruları Hakkında Duyuru”, **MEB**, 15 Kasım 2022, (Çevrimiçi), <https://yyegm.meb.gov.tr/www/2022-ylsy-yurt-disi-lisansustu-egitim-burs-basvurulari-hakkinda-duyuru/icerik/705>, 30 Mayıs 2024.
- Memleket Partisi: “Bitkisel/Hayvansal Üretim (Gıda) ve Su Güvenliğini Nasıl Sağlayacağız?”, **Memleket Partisi**, 21 Mayıs 2022, (Çevrimiçi) <https://www.memleketpartisi.org.tr/parti/kamuoyu-duyurulari/gida-egemenligi-100-maddelik-cozum-onerimiz>, 16 Şubat 2024.
- MGM: “İklim Değişikliği ve Mevcut Durum”, **MGM**, t.y., (Çevrimiçi), <https://mgm.gov.tr/iklim/iklim-degisikligi.aspx>, 5 Haziran 2024.

- Mills, C. Wright: **Sosyolojik Tahayyül**, Çev. Ömer Küçük, İstanbul, Hil Yayın, 2016.
- Milor, Vedat: **Hesap Lütfen! Özgün, Dengeli ve Lezzetli Bir Yaşamın Peşinde**, Söyleşi: Nurhak Kaya, Kronik, 2021.
- Milor, Vedat: **Devleti Geri Getirmek: Türkiye ve Fransa’da Planlama ve Ekonomik Kalkınma Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma**, Çev. Feza Aygen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2022.
- Mouffe, Chantal: **Sol Popülizm**, Çev. Aybars Yanık, İstanbul, İletişim Yayınları, 2023.
- Mudde, Cas ve **Popülizm: Kısa Bir Giriş**, Çev. S. Erdem Türközü, Ankara, Nika Yayınevi, Kaltwasser, Cristobal 2019.
- R.:
- Mülkiye Dergisi: “Mülkiyeden”, **Mülkiye Dergisi**, 33(262), 2009, s.5-7.
- Mümtaz Soysal: **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, Gerçek Yayınevi, 1997.
- Nazım, Nabizade: **Karabibik**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.
- NTV: “Gerçek Orada Bir Yerde (26 Aralık 2010)”, **NTV**, 27 Aralık 2010, (Çevrimiçi), <https://www.ntv.com.tr/video/ntv-programlari/gercek-orada-bir-yerde-26-aralik-2010,ZZMJdQfH5E6lKvLwXfWu9Q>, 6 Haziran 2024.
- NTV : “Kılıçdaroğlu 'Stockholm Sendromu' dedi”, **NTV**, 20 Haziran 2011, (Çevrimiçi), <https://www.ntv.com.tr/turkiye/kilicdaroglu-stockholm-sendromu-dedi,ISLi7JEYFkef47w2XAXGvw>, 16 Haziran 2024.
- Oğur, Yıldırım: “Nuri Demirağ: Ne Karada Ne Havada Hayalleri Rahat Bırakılan Adam”, **Cumhuriyetin Beyaz Mağdurları**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2013, s.205-228.
- Olgun, Akın ve **“Avrupa Birliği Bütçesi ve Tarım”, Avrupa Birliği ve Dünya Ticaret Örgütü Kararları Bağlamında Türkiye Tarım Politikası Stratejisi Ne Olmalı? İzmir Çalıştayı (23.12.2004)**, Düz. Tarım Ekonomisi Derneği, Tek Gıda-İş Sendikası ve Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, İzmir, 2015, s.1-6.
- OPMM: “Ortak Politikalar Mutabakat Metni”, **CHP**, 30 Ocak 2023, (Çevrimiçi), <https://chp.org.tr/yayin/ortak-politikalar-mutabakat-metni/Open>, 29 Eylül 2024.

- Oral, Necdet: “Tarımda Küresel Sömürgeciliği Kurumsallaştırma Aracı: Sözleşmeli Üreticilik”, **Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası 1923-2013**, Ed. Necdet Oral, Ankara, Notabene Yayınları, 2013, s.337-349.
- Oral, Necdet: “Tarımda Özelleştirme Uygulamaları”, **Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası 1923-2013**, Ed. Necdet Oral, Ankara, Notabene Yayınları, 2013, s.299-308.
- Orbay, Kayhan: **Osmanlı Çift-Hane Sistemi**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Ortaylı, İlber: **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2016.
- Ortaylı, İlber: **Türkiye’nin Yakın Tarihi**, İstanbul, Kronik Kitap, 2023.
- Oyan, Oğuz: “Tarımda IMF-DB Gözetiminde 2000’li Yıllar”, **Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası 1923-2013**, Ed. Necdet Oral, Ankara, Notabene Yayınları, 2013, s.111-130.
- Ozankaya, Özer: **Toplumbilim Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1980.
- Önder, İzzettin: “Cumhuriyet Döneminde Tarım Kesimine Uygulanan Vergi Politikası”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar**, Der. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak, Ankara, Yurt Yayınları, 1988, s.113-133.
- Örnek, Cangül: “Kör ölür badem gözlü olur diye önden hatırlatayım ... ” **Twitter**, 8 Mayıs 2023, (Çevrimiçi), <https://twitter.com/CangulOrnek/status/1655513067835326466>, 25 Şubat 2024.
- Özatay, Fatih: **Finansal Krizler ve Türkiye**, İstanbul, Doğan Kitap, 2020.
- Özden, Alp: “Engellilere son 5 yılda 188 bin araç satıldı”, **Anadolu Ajansı**, 21 Ekim 2017, (Çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/engellilere-son-5-yilda-188-bin-arac-satildi/943840>, 5 Haziran 2024.
- Özensel, Ertan: **Kır Sosyolojisi: Türkiye’de Kırsal Yapıların Dönüşümü**, Konya, Çizgi Kitabevi, 2018.
- Özertan, Gökhan: “Türkiye artık bir tarım ülkesi değil mi? Konuk Prof. Gökhan Özertan”, **DW Türkçe Youtube Kanalı**, 19 Şubat 2019, (Çevrimiçi), <https://www.youtube.com/watch?v=kXVd7aI4dEY>, 1 Haziran 2024.

- Özkaynak, Serpil: **Türkiye’de Tarımın Bilinçli Yok Edilişi**, Ankara, Toplumsal Çözüm Yayınları, 2008.
- Özpeynirci, Emre: “Engelli raporuyla 45 bin otomobil”, **Gazeteoksijen**, 15 Mart 2024, (Çevrimiçi) <https://gazeteoksijen.com/yazarlar/emre-ozpeynirci/engelli-raporuyla-45-bin-otomobil-205594>, 5 Haziran 2024.
- Öztürk, M., Topaloğlu, B., Hilton, A., ve Jongerden, J.: “Rural–Urban Mobilities in Turkey: Sociospatial Perspectives on Migration and Return Movements”, **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, 20(5), 2018, s.513–530.
- Özüğurlu, Metin: **Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı: Türkiye’de Tarım Çalışmaları ve Köylülük Üzerine Gözlemler**, Ankara, Notabene Yayınları, 2013.
- Özüğurlu, Metin: **Tarımsal Sınıflar. Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik**, Eskişehir, T.C. Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, 2020, s.52-81.
- Paker, Can: “Akılda Kalan-21 Temmuz 2017 (Can Paker)”, **Habertürk TV Youtube Kanalı**, 22 Temmuz 2017, (Çevrimiçi), <https://www.youtube.com/watch?v=msYycscp3J4&t=3805s>, 25 Şubat 2024.
- Pamuk, Orhan: **Kafamda Bir Tuhafılık**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2014.
- Pamuk, Orhan: **Cevdet Bey ve Oğulları**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- Pamuk, Orhan: **Kırmızı Saçlı Kadın**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Pamuk, Orhan: **Veba Geceleri**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2021.
- Pamuk, Şevket: **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Pelek, Deniz: “Kırsal dönüşüm sürecinde “yeni köylülük” mü yoksa “yeni işçilik” mi?”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı 153, 2020, s.105-125.
- Planck, Ulrich: “Türkiye’de Köy Sosyolojisi”, Çev. M. Küçükboyacı, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 2(4), 1977, s.223–240.
- Rehber, Erkan: **Sözleşmeli Tarım: Teori ve Uygulama**, Bursa, Ekin Yayınevi, 2016.
- Resmî Gazete: “18.03.1924 tarih ve 442 Sayılı Köy Kanunu”, **Resmî Gazete**, 7 Nisan 1924, (Çevrimiçi), <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=442&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=3>, 9 Haziran 2024.

- Resmî Gazete: “18/4/2006 tarih ve 6488 sayılı Tarım Kanunu”, **Resmî Gazete**, 25 Nisan 2006, (Çevrimiçi), <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5488&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>, 9 Haziran 2024.
- Resmî Gazete: “12.11.2012 tarih ve 6360 Sayılı On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”, **Resmî Gazete**, 6 Aralık 2012, Çevrimiçi, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=6360&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>, 9 Haziran 2024.
- Resmî Gazete: “23/3/2023 tarih ve 7442 sayılı Orman Kanunu ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”, **Resmî Gazete**, 5 Nisan 2023, (Çevrimiçi), <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=7442&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>, 9 Haziran 2024.
- Saçlı, Yurdakul: **Türkiye’de Tarım İstatistikleri Gelişimi, Sorunlar ve Çözüm Önerileri**, Ankara, DPT Yayınları, 2009.
- Sagan, Carl: **Kozmos: Evrenin ve Yaşamın Sırları**, Çev. Reşit Aşçıoğlu, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 2022.
- Semiz, Yaşar ve Güngör Toplu: “Barker Raporu: Çok Partili Hayata Geçiş Döneminde İktisadi Kalkınmayı Hızlandırmak Amacıyla Yabancı Uzmanlara Hazırlatılan Örnek İnceleme”, **Akademik Tarih Ve Araştırmalar Dergisi**, C. 4, sy. 4, 2021, s. 114-61.
- Sever, Ahmet: **Abdullah Gül ile 12 Yıl Yaşadım, Gördüm, Yazdım**, İstanbul, Doğan Kitap, 2015.
- Sever, Erşan ve Dikkaya, Mehmet: “Ak Parti Döneminin Ekonomi-Politiği: 2002’den Günümüze”, **Türkiye’nin İktisadi Tarihi**, Ed. Mehmet Dikkaya, Adem Üzümcü ve Deniz Özyakışır, Ankara, Savaş Kitabevi, 2018, s.205-231.
- Sezer, Baykan: “Türk Toplum Tarihi Üzerine Tartışmalar”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı 4, 1978, s.46-62.
- Sezer, Baykan: **Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları**, İstanbul, Doğu Kitabevi, 2021.

- Silier, Oya: **Türkiye’de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1981.
- Sirman, Nükhet: “Sosyal Bilimlerde Gelişmecilik ve Köy Çalışmaları”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı 88, 2001, s.251-254.
- Slobodian, Quinn: **Küreselciler: İmparatorluğun Sonu ve Neoliberalizmin Doğuşu**, Çev. Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul, Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020.
- Soysal, Mümtaz: **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1997.
- Sözcü: “Muharrem İnce: Türkiye'nin 5 büyük sorunu var”, **Sözcü**, 15 Nisan 2022, (Çevrimiçi) <https://www.sozcu.com.tr/muharrem-ince-turkiyenin-5-buyuk-sorunu-var-wp7076632>, 16 Şubat 2024.
- Standage, Tom: **Altı Bardakta Dünya Tarihi**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Kırmızı Kedi Yayınevi, 2015.
- Standage, Tom: **İnsanlığın Yeme Tarihi**, Çev. Gencer Çakır, İstanbul, Maya Kitap, 2017.
- Stat Agri: “Tarım Alanları”, **Agricultural Statistics**, t.y., (Çevrimiçi), <https://www.statagri.com/tarim-alanlari/>, 7 Haziran 2024.
- Stirling, Paul: **A Turkish Village**, London, Weidenfeld & Nicolson, 1965.
- Sunar, İlkey: “Demokrat Parti ve Popülizm”, **Cumhuriyet Donemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 8, 1985, s.2076-86.
- Sunar, Lütfi: **Marx and Weber on Oriental Societies: In the Shadow of Western Modernity**, Farnham, Asghate, 2014.
- Şahinöz, Ahmet: “Tarım Politikaları Bağlamında Türkiye-AB Açmazı”, **İktisat ve Toplum Dergisi**, Sayı 134, Aralık 2021, s.29-49.
- Şahinöz, Ahmet: “Küresel Ekonomiden Küresel Tarım Politikalarına Uluslararası Aktörler: IMF, DB ve DTÖ”, **Köylülükten Sonra Tarım: Osmanlıdan Günümüze Çiftçinin İlgası ve Şirketleşme**, Der. Abdullah Aysu ve M. Serdar Kayaoğlu, İstanbul, Epos Yayınları, 2014, s.411-454.
- Şan, Ali Rıza: “Devlet Ana & Ivanhoe Karşılaştırması Üzerinden Kemal Tahir ve Walter Scott’ın Tarihsel Roman Tarzlarına bir Bakış”, **Yeni Perspektifler Işığında Kemal Tahir**, Ed. Ayşen Şatıroğlu, İstanbul, Ketebe Yayınları, 2024, s.255-276.

- Şarman, Kansu: **Türk Promethe'ler Cumhuriyet'in Öğrencileri Avrupa'da (1925-1945)**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Şatiroğlu, Ayşen: "Kent Tarımı Açısından Alibahadır: Sizin Sebze Bahçeniz", **Beykoz 2020 Sempozyumu Tebliğler Kitabı**, Ed. Hilal Yurdakul, İstanbul, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2021, s.553-566.
- Şatiroğlu, Ayşen: **Yeni Perspektifler Işığında Kemal Tahir**, İstanbul, Ketebe Yayınları, 2024.
- Şen, Gökhan: **Daha İyi Bir Türkiye için Hangi Fikri Yıkalm**, İstanbul, Kronik Kitap, 2021
- Şentürk, Murat: **Kent Çalışmaları Alanı ve Türkiye'de Kent Sosyolojisinin İmkânları**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, 2023.
- Şimşek, Mehmet: "Mehmet Şimşek 2001 Krizi Ham Röportaj | 2015", **32. Gün Youtube Kanalı**, 10 Aralık 2021, (Çevrimiçi), <https://www.youtube.com/watch?v=GhjNowqbnOc>, 13 Mayıs 2024.
- Tahir, Kemal: **Yorgun Savaşçı**, İstanbul, İthaki Yayınları, 2014.
- Tahir, Kemal: **Devlet Ana**, İstanbul, İthaki Yayınları, 2017.
- Tahir, Kemal: **Bozkırdaki Çekirdek**, İstanbul, Ketebe, 2022.
- Tanyol, Cahit: "Traktör Giren "50" Köyde Nüfus Hareketlerinin ve İktisadi Değişmelerin Kontrolü", **Sosyoloji Dergisi**, 2 (13-14), 1958, s.198-218.
- Tarım ve Orman Bakanlığı: "Tarımda Milli Birlik Adında Bir Projemiz Var", **Tarım ve Orman Bakanlığı**, 23 Mart 2019, (Çevrimiçi), <https://www.tarimorman.gov.tr/Haber/3753/Tarimda-Milli-Birlik-Adinda-Bir-Projemiz-Var>, 4 Ocak 2024.
- TBMM: "Tarım Kanunu Tasarısı ve Avrupa Birliği Uyum ile Tarım, Orman ve Köy İşleri Komisyonları Raporları (1/977)", **TBMM**, 21 Şubat 2005, (Çevrimiçi), <https://cdn.tbmm.gov.tr/KKBSPublicFile/D22/Y3/T1/DosyaKomisyonRaporunuVerdi/4b8d3667-0deb-4c16-9bca-1e7f058da807.htm>, 30 Mayıs 2024.
- TBMMTD: **Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, 16 Aralık 2022, Dönem:27, Cilt:117, Yasama Yılı:6, 40'ıncı Birleşim, Cuma, (Çevrimiçi),

- <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d27/c117/tbmm27117040.pdf>, 29 Haziran 2024.
- TCMB: “IMF Niyet Mektupları”, **TCMB**, t.y., (Çevrimiçi), <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Raporlar/Eski+Raporlar/IMF+Niyet+Mektuplari>, 25 Şubat 2024.
- TCMB: 09/12/1999 Tarihli IMF Niyet Mektubu, **TCMB**, 9 Aralık 1999, (Çevrimiçi), [https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/823a742b-3313-4bff-a371-703c37cb9973-703c37cb9973/niyet_mektubu_4.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-823a742b-3313-4bff-a371-703c37cb9973-m3fB7D9](https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/823a742b-3313-4bff-a371-703c37cb9973/niyet_mektubu_4.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-823a742b-3313-4bff-a371-703c37cb9973-m3fB7D9)Tarım Politikaları, 25 Şubat 2024.
- TCMB: 22/06/2000 Tarihli IMF Niyet Mektubu, **TCMB**, 22 Haziran 2000, (Çevrimiçi), https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/b9770b4d-b9e0-4c27-9e99-2d11bf3077aa/niyet_mektubu_3.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-b9770b4d-b9e0-4c27-9e99-2d11bf3077aa-m3fB7D7, 25 Şubat 2024.
- Tekeli, İlhan: “Cumhuriyet Dönemi Boyunca Kırsalın Geçirdiği Dönüşüm ve Kırsaldan Kopuş”, **Efil Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Sayı 6, 2019, s.8-48.
- Tepeyran, Ebubekir **Küçük Paşa**, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2015.
- Hazım:
- Tokarczuk, Olga: **Sür Pulluğunu Ölülerin Kemikleri Üzerinde**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2020.
- Toksöz, Meltem: “Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. yüzyılda Çukurova,” **Kebikeç Dergisi**, Sayı 21, 2006, s.97-110.
- Tuna, Korkut: “Feodalizm Tartışmalarında Yeni Bir Ele Alış Denemesi: Feodal Düzen ve Şehir”, **Sosyoloji Dergisi**, 3(1), 1989, s.197-222.
- Tunçay, Mete: **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması 1923-1931**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.
- Tunçkanat, Haydar: **İkili Anlaşmaların İçyüzü**, İstanbul, Alaca Yayınları, 2020.

- Turhan, Mümtaz: **Toprak Reformu ve Köy Kalkınması**, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1964.
- Turhan, Mümtaz: **Kültür Değişimleri**, Ankara, Altınordu Yayınları, 2015.
- TÜİK: “Tarımsal İşletme Yapı Araştırması, 2016”, **TÜİK**, 19 Nisan 2018, (Çevrimiçi), <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tarimsal--Isletme-Yapi-Arastirmasi-2016-24869>, 7 Haziran 2024.
- TÜİK: “Kent-Kır Nüfus İstatistikleri, 2022”, **TÜİK**, 11 Mayıs 2023, (Çevrimiçi), <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Kent-Kir-Nufus-Istatistikleri-2022-49755>, 12 Kasım 2023.
- TÜİK: “Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2023”, **TÜİK**, 6 Şubat 2024 (2024a), (Çevrimiçi), <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-SonucLari-2023-49684>, 10 Haziran 2024.
- TÜİK: “Bitkisel Ürün Denge Tabloları 2023”, **TÜİK**, 29 Mart 2024 (2024b), (Çevrimiçi), <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Bitkisel-Urun-Denge-Tablolari-2023-53451>, 12 Haziran 2024.
- Tükelay, Canan: “Tek haneli köyün son sakinleri”, **Anadolu Ajansı**, 18 Nisan 2018, (Çevrimiçi), <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/tek-haneli-koyun-son-sakinleri/1120471>, 28 Şubat 2024.
- Türkdoğan, Orhan: **Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları**, Ankara, Dede Korkut Yayınları, 1977.
- Türkdoğan, Orhan: Carle Zimmerman Sosyolojisinin Esasları, **Sosyoloji Konferansları**, Sayı 4, 1963, s.103-151
- Türkdoğan, Orhan: Türk Sosyoloji Tarihçesinde Carle C. Zimmerman, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 27(3-4), 1968, s.273-285.
- Türktob: “Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Ekim Alanı ve Üretim Miktarları (Seçilmiş Ürünlerde).pdf”, **Türkiye Tohumcular Birliği**, t.y., (Çevrimiçi), https://turktob.org.tr/fs_/uploads/dosyalar/130-Tah%C4%B1llar%20ve%20Dig%CC%86er%20Bitkis.pdf, 7 Haziran 2024.
- Ulukan, Umut: **Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği**, İstanbul, Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2009.
- Ülken, Hilmi Ziya: “İçtimai Araştırmalar”, **Sosyoloji Dergisi**, 2(1), 1941a, s.271-320.

- Ülken, Hilmi Ziya: Ankara Köyleri-Niyaz Berkes. **Sosyoloji Dergisi**, 2(1), 1941b, s.322-324.
- Ülken, Hilmi Ziya: Köy Nasıl Tetkik Edilmelidir-Salahaddin Demirkan, **Sosyoloji Dergisi**, 2(1), 1941c, s.326.
- Ülken, Hilmi Ziya: Reaya ve Köylü-Hüseyin Avni, **Sosyoloji Dergisi**, 2(1), 1941d, s.345-346.
- Ünaldı, Cumali: **Sorunları ve Çözümleriyle Türk Tarımı**, İstanbul, Erguvan Yayınevi, 2006.
- Ünüvar, Salih: “Kır”, **Kent Çalışmalarına Giriş: Kır, Kent ve Göç Sosyolojisi**, Ed. Yusuf Adıgüzel ve Murat Şentürk, Ankara, Nobel, 2020a, s.71-116.
- Ünüvar, Salih: “Tarık Buğra'nın Romanlarında Anadolu ve Anadoluçuluk Düşüncesi ile İlişkisi”, **Tarık Buğra Kitabı: “Hatırlayıp Yeniden Bulmak”**, Haz. Asım Öz, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2020b, s.397-410.
- Ünüvar, Salih: “Sözleşmeli Çiftçilik: Beykoz Örneği”, **Beykoz 2020 Sempozyumu Tebliğler Kitabı**, Ed. Hilal Yurdakul, İstanbul, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2021, s.566-582.
- Ünüvar, Salih: Mübeccel Kıray'ın Çalışmalarında Kırsal Kalkınma Meselesi, **Türk Sosyolojisinde Mübeccel Belik Kıray**, Ed. Yücel Bulut, İstanbul, Alfa, 2022, s.153-197.
- Ünüvar, Salih: Türkiye'de Kentsel Tarım Tartışmaları, **Beykoz 2022 “Kent Tarımı” Sempozyumu Tebliğler Kitabı**, Ed. Salih Ünüvar, İstanbul, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2023a, s.269-283.
- Ünüvar, Salih: **Remzi Oğuz Arık: Arkeoloji, Milliyetçilik ve Köy**, İstanbul, Ketebe Yayınları, 2023b.
- Ünüvar, Salih: “Bozkırdaki Çekirdek: Köy Enstitüleri”, **Yeni Perspektifler Işığında Kemal Tahir**, Ed. Ayşen Şatıroğlu, İstanbul, Ketebe Yayınları, 2024a, s.229-254.
- Ünüvar, Salih: “Mümtaz Turhan'da Köy Meselesi: Köy Enstitüleri, Toprak Reformu ve Köy Kalkınması”, **Yeni Perspektifler Işığında Mümtaz Turhan**, Ed. M. Fatih Karakaya, İstanbul, Ketebe Yayınları, 2024b, s.295-318
- Vergin, Nur: **Siyasetin Sosyolojisi: Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar**, İstanbul, Doğan, 2015.
- Vogt, Paul Leroy: **Introduction to Rural Sociology**, New York, D:Appleton, 1917.

- Weber, Max: “Almanya’da Kapitalizm ve Kırsal Toplum”, **Sosyoloji Yazıları**, Çev. Taha Parla, İstanbul, Deniz Yayınları, 2014, s.471-503.
- Weber, Max: **Antik Uygarlıkların Tarım Sosyolojisi**, Çev. Gamze Karaca, Özgür Balkılıç, Ankara, Fol, 2022.
- Wolf, Eric. R.: **Peasants**, Londra, Prentice-Hall, 1966.
- Yalçın, Soner: “Ağırma gidiyor”, **Sözcü**, 24 Kasım 2016, (Çevrimiçi), <https://www.sozcu.com.tr/agrima-gidiyor-wp1525930>, 3 Haziran 2024.
- Yasa, İbrahim: **Hasanoğlan Köyünün İctimai ve İktisadi Yapısı**, Ankara, TODAİE, 1955.
- Yavuz, Fahri: Tarım Politikası Ders Notları, Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları No: 252, 2021. (Çevrimiçi), <https://www.siirt.edu.tr/dosya/personel/tarim-politikasi-ders-notu-siirt-2021105155829863.pdf>), 6 Haziran 2024.
- Yenal, Zafer N.: “Türkiye’de Tarım ve Gıda Üretiminin Yeniden Yapılanması ve Uluslararasılaşması”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı 88, 2001, s.32-54.
- Yenal, Zafer: “Tarım ve Gıda Üretiminin Yeniden Yapılanması ve Uluslararasılaşması”, **Bildiğimiz Tarımın Sonu Küresel İktidar ve Köylülük**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018.
- Yıldırım, Ali Ekber: “Sayıştay’dan tarımsal destekleme dersi...”, **Dünya**, 14 Ekim 2015, (Çevrimiçi), <https://www.dunya.com/kose-yazisi/sayistaydan-tarimsal-destekleme-dersi/25689>, 30 Mayıs 2024.
- Yıldırım, Ali Ekber: **Üretme Tüket: İthalat-Siyaset-Rant Kıskaçında Tarım**, İstanbul, Sia Kitap, 2020a.
- Yıldırım, Ali Ekber: “Tarımda sözleşmeli üretim modeli”, **Dünya**, 25 Kasım 2020(b), (Çevrimiçi), <https://www.dunya.com/kose-yazisi/tarimda-sozlesmeli-uretim-modeli/601325>, 4 Aralık 2020.
- Yıldırım, Ali Ekber: “Buğday fiyatı neye göre iyi, neye göre kötü?”, **Tarım Dünyası**, 8 Haziran 2023(a), (Çevrimiçi), <https://www.tarimdunyasi.net/2023/06/08/bugday-fiyati-neye-gore-iyi-neye-gore-kotu/>, 30 Haziran 2024.
- Yıldırım, Ali Ekber: “Tarımsal Planlamanın Yol Haritası Netleşiyor”, **Tarım Dünyası**, 18 Temmuz 2023(b), (Çevrimiçi),

<https://www.tarimdunyasi.net/2023/07/18/tarimsal-planlamanin-yol-haritasi-netlesiyor/>, 26 Temmuz 2023.

Yıldırım, Ali Ekber: “Buğdayda yaşananlar ayçiçeği ve mısır üreticisini endişelendirdi”, **Tarım Dünyası**, 25 Temmuz 2023(c), (Çevrimiçi), <https://www.tarimdunyasi.net/2023/07/25/bugdayda-yasananlar-aycicegi-ve-misir-ureticisini-endiselendirdi/>, 30 Haziran 2024.

Yıldırım, Uygur Deniz: **1980 Sonrası Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Mevsimlik Tarım İşçileri: Sakarya Örneği**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Yıldırım, Mehmet; Kadioğlu, Songül; Işık, Ankara, Azim Matbaacılık, 2021.

Sevgi:

YSK: “Yurt İçi, Yurt Dışı ve Gümrük Sandıkları Dahil Cumhurbaşkanı Seçim Sonucu”, **YSK**, (Çevrimiçi), <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/14Mayis2023/KesinSecimSonuclari/2023CB-TumSecimSonucIlkinciTur.pdf>, 7 Ocak 2024.

Zileli, Gün: **Yarılma (1954-1972)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.

Zürcher, Eric Jan: **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Y. S. Gönen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000.

EKLER

EK-1: TARIM KANUNU GENEL GEREKÇESİ (KAYNAK, TBMM:2005).

Tarım politikaları, uzun vadeli stratejilere dayandırılmadığı takdirde, kısa dönem tercihlerinden çok fazla etkilenmekte ve böylece sektörün yapısal sorunlarının çözümü mümkün olamamaktadır.

Avrupa Birliği (AB)'ne uyum ve müzakere sürecinde Ülkemizin tarım politikalarının uzun vadeli bir temele dayandırılmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Bu bakımdan, toprak, su gibi doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı esas alınarak, uzun vadeli ve sürdürülebilir tarım politikalarının uygulanabilmesi, böylece tarım sektörü ve kırsal kesimin geliştirilerek rekabetçi bir yapıya kavuşturulmasını sağlayacak esasları belirleyen bir çerçeve “Tarım Kanunu” çıkarılmasına ihtiyaç hasıl olmuştur.

Ayrıca, 8. Beş Yıllık Kalkınma Planında “Çerçeve Tarım Kanunu” çıkarılması, AB müktesebatının üstlenilmesine ilişkin Ulusal Programda da “Ortak Piyasa Düzeni Çerçeve Kanunu” çıkarılması hükümleri yer almaktadır.

Tarım sektörünün uzun vadeli politikalarla geliştirilerek sürdürülebilir bir yapıya kavuşturulması için hazırlanan bu Tasarı ile, Ülkemiz tarım sektörünün gelişmesini yönlendirecek ulusal bir tarım politikasına sahip olacaktır.

Ayrıca Tasarının, Dünya Ticaret Örgütü ve AB'ye uyum sürecindeki gelişmelerden doğacak ihtiyaçları karşılayabilecek ve bunun için gerekli düzenlemeleri yapmaya imkân sağlayabilecek bir şekilde hazırlanmasına özen gösterilmiştir.

Tarımda gelişmiş diğer ülkelerde uygulamaya konulan tarım kanunları, tarım politikasının genel amaçlarının devamını sağlamış, desteklemelerin bütçe, kurumsal yapı ve araçlarını belirlemiş ve yatırımların planlanmasında üreticilere yön vermiştir. Bu şekilde, gelişmenin sürekli olması sağlanmıştır.

Uluslararası tarım ürünleri ticaretinin, Dünya Ticaret Örgütü ile yapılan ve 1995 yılında yürürlüğe giren anlaşmalarda ilk defa kapsamlı bir şekilde ele alındığı ve böylece tarım ürünleri ticaretinde bir liberalizasyon sürecinin başladığı ve bunun da sektörde daha rekabetçi bir ortam oluşturduğu bilinmektedir.

Bunlara ilaveten, Avrupa Birliği ile ilişkilerimizin ulaştığı noktada Türk tarımının bir an önce yeterli rekabet gücüne kavuşturulması gerekmektedir. Tarım sektörünün yeterli rekabet gücüne kavuşturulması için; tarımda kamunun rolünün ne olması gerektiği ile kaynakların en verimli şekilde nasıl kullanılacağı konusu önem taşımaktadır. Kıt olan kaynakların kullanımında verimlilik ve sürdürülebilirliğin sağlanması gerekmektedir.

AB ülkelerindeki tarım kanunları ile Tasarıda çizilen hedefler ve tarımsal programların uygulama araçları arasında büyük benzerlikler vardır.

Tasarı ile; tarım sektörünün ve kırsal alanın kalkınma hedef ve stratejileri doğrultusunda geliştirilmesi ve desteklenmesi için gerekli politikaları tespit edilmekte ve düzenlemeler yapılmakta olup, tarım politikalarının amaç ve konuları, tarımsal destekleme politikalarının ilke ve öncelikleri, desteklemelerin hangi programlara yapılacağı ve bunu sağlarken gerekli idari, hukuki ve finansman yapılanmasının nasıl olacağı hususları düzenlenmektedir.

Tarım işletmelerinin kayıt altına alınmasını sağlayacak tarımsal veri tabanı da Tasarıda yer alan önemli bir husustur. Bu konuda, entegre idare ve kontrol sistemi ile arazi parsel tanımlama, çiftçi kayıt sistemi, hayvan kimlik, kontrol veri tabanından oluşan ve tarıma verilen desteklerin kontrol edilmesini ve kayıt altına alınmasını sağlayan bir sistem getirilmektedir.

Çiftlik muhasebe veri ağı ile de tarımsal işletmelerin gelirlerine ve faaliyetlerine ilişkin muhasebe verilerinin toplanması ve veri ağının kurulması sağlanmaktadır.

Türk tarımının bir an önce yeterli rekabet gücüne kavuşturulması için bazı hizmetlerin özel sektöre devredilmesi ve tarım danışmanlığı sistemi getirilmekte, ayrıca sözleşmeli üretim konusuna yer verilmektedir.

Tasarıda yer alan politikalarla, piyasaların güçlendirilmesi, verimliliğin artırılması, doğal ve biyolojik kaynakların korunması, gıda güvencesi ve güvenliğinin güçlendirilmesi, üretici örgütlerinin ve kırsal kalkınmanın geliştirilerek tarım sektöründeki refah düzeyinin yükseltilmesi hedeflenmiştir.

Tarımsal bilgi ve teknolojilerin yurt içinde geliştirilmesi, bu bilgi ve teknolojilerin yurt dışından transfer edilerek denenmesi ve adaptasyonu ile yayımını sağlamak üzere tarımsal araştırma faaliyetlerini verimli ve etkin kılacak tedbirler yer almaktadır.

Biyolojik çeşitliliğin, genetik kaynakların ve eko sistemlerin korunması, geliştirilmesine ilişkin araştırmalar da Tasarıda yer almaktadır.

Tarımsal faaliyetlerin uygun alanlarda yoğunlaşması ve entegre bir şekilde yürütülmesi için tarım havzaları oluşturulmaktadır.

Tasarıda kırsal alanda tarım ve tarım dışı istihdamın geliştirilmesi, kadın ve genç nüfusun eğitim ve girişimcilik düzeyinin yükseltilmesinde Devlete önemli görevler verilmektedir.

Tarım politikalarının tespit edilmesi, planlanması ve uygulanmasında kamu kurum ve kuruluşları arasında koordinasyonun sağlanması amacıyla “Tarımsal Destekleme ve Yönlendirme Kurulu” oluşturulmakta; Kurulun idari ve hukuki yapısı, görevleri belirtilmekte, tarımsal destekleme politikalarının amaç, ilke ve öncelikleri ile temel destekleme programlarının hedef kitlesi, bütçe payı, ödeme şekli ve zamanlarına ilişkin düzenlemeler getirilmektedir.

Tasarı ile tarım sektörüne uygulanacak destekleme programları çeşitlendirilmekte ve finansman kaynakları düzenlenmektedir.

EK-2: SABAHATTİN ALİ’NİN “KAFA KÂĞIDI” ÖYKÜSÜ (KAYNAK: AĞAÇ, 14.03.1936)

Akşamüzeri hapishaneye bir sürü adam getirdiler. Hepsi elli kadar vardı. Bu kadar kalabalığı süngü takmamış iki candarmanın arasında görünce yol parası borcundan buraya geldiklerini anladık.

Nizamiye kapısından girince avluda sıra oldular. Bir gardiyan elindeki kâğıda bakarak yoklama yaptı. Ondan sonra duvar kenarına dizilerek çömeldiler, konuşmadan beklemeye başladılar.

Kılıkları pek perişandı. Poturları parça parça sarkıyordu ve çoğunun ayağında kunduraya benzer bir şey bile yoktu.

Sırtlarında devetüyü çuldan kısa ve gene parça parça cepkenler, bunun altında solmuş, lime lime yıpranmış ve yamadan görünmez olmuş mintanlar vardı. Siperini sağ veya sol yanaklarının üstüne getirdikleri kasketleri yağ içindeydi ve yırtık siperden koyu sarı mukavvalar fırlıyordu.

Yanlarına koydukları çul heybelerin yan yatan ağızlarından birkaç somun kara ekmek, birkaç dürüm yufka ve bazılarınınkinden birkaç taze soğan yaprağı görünüyordu.

Hangi koğuşa gideceklerini ve ne yapacaklarını söyleyen olmadığı için uzun zaman beklediler. Aralarında ara sıra bir şeyler fısıldaşıyorlardı. Kendi köylerinden birkaç mahpus yanlarına sokulunca isteksiz ve çekingen tavırlarla onun suallerine cevap veriyorlar, ara sıra başlarını başka tarafa çevirip uzaklara bakarak bu konuşmaya devam etmekten pek hoşlanmadıklarını anlatıyorlardı.

Hakikaten, tanımadıkları mahpuslardan ziyade hemşerilerinden tanıyor gibiydiler. Katilden veya başka ağır cürümlerden yatan kendi köylülerinin karşısında, yol parası veremedikleri için hapse düşmüş olmak onlara pek ağır geliyordu.

İçlerinde bir de ihtiyar vardı. Görünüşte altmışı çoktan aşmış olan bu adamın artık yol parası vesaire ile alakası olmasa gerekti. Mavi damarları fırlamış ve

kütükleşmiş ellerinde tuttuğu eğri ve kalın bir sopaya dayanarak kalkabiliyor ve iki kat olmuş belini hemen bir yere yaslamak için duvarın yanına gidiyordu.

Kupkuru ve uzun çenesinde birkaç tel sallanmakta, dökülerek adamakıllı seyrekleşen ak saçlarının altında lekeli ve pul pul olmuş bir deri parlamaktaydı.

Üstü başı ötekiler kadar, hatta daha fazla perişandı. Belindeki meşin silahlık, belki altmış senenin kahrını çekmiş olduğu için, tüylenmiş, çatlamış, taban astarı gibi incelmışti.

Yanına yaklaştım. İhtiyarlıktan ufalmış gözlerle bana baktı. Gececeğimi sanarak başını gene başka tarafa çevirdi.

Yanına diz çöktüm:

“Merhaba, dede!” dedim.

Dönüp baktı. Gözlerinde ufak bir hayret parladı ve döndü.

“Eyvallah!”

Her yeni gelene söylenen beylik cümleyi söyledim:

“Geçmiş olsun!”

“Sağ ol!”

Tekrar önüne baktı. Bir cıgara çıkarıp verdim. Titrek elleriyle aldı, sonra silahlığından teneke bir tabaka çıkararak açtı. İçinde bir tutamdan az tütün tozu ve bir fitilli çakmak vardı. Bunun seferberlikten kalma olduğu besbelliydi. Avcunun içi ile hızlı hızlı çaktı, sonra fitili düzelterip birkaç kere daha denedi. Bir türlü yanmıyordu. Bu sırada benim yakıp uzattığım kibritle cıgarasını ateşledi ve ağır ağır, derin derin çekti.

Ben gene sordum:

“Vukuatın ne, dede?”

“Ne vukuatı oğul, susa yolu parası veremedik!”

“Kaç yaşındasın?”

“Ne bileyim? Seksen olmalı!..”

“Nasıl olur? Altmışını geçenlerden yol parası istemezler...”

“Benden istiyorlar...”

“Bir yanlışlık olacak.”

“Yanlışlık değil oğul!” dedi ve anlattı:

“Dört oğlum vardı, birisi katilden hapse düştü, sekiz sene yattıktan sonra öldü; ikisi seferberlikte gitti; biri de candarma idi, eşkıya takibinde vuruldu, total kaldı, şimdi köyde oturur, benim elime bakar. Öbür oğullarımın çocukları yoktu. Bunun da bir tek oğlu oldu, o da sekiz yaşında sıtmadan öldü. Öleli yirmi yılı aşkındır. O zamandan beri total oğlumla otururuz. Benim kocakarı ile totalın karısı tarlayı sürer, ekerler, ben de harmana yardım ederim, total da çardakta oturup bostanı bekler, kıt kanaat geçiniriz. Üç sene evvel bizim ağa dere boyundaki ufak tarlamıza sahip çıkar oldu. Bağırarak çağırdık, fayda etmedi. Oğlan sakat, bende de derman yok, hakkımızı kendimiz arayamadık. Mecbur olduk hükümet kapısına düşmeye. İki sene mahkememiz sürdü. Bizim tapumuz filan yoktu ama, bütün köylü o tarlanın bize dededen kaldığını bilirdi. Bunu soran olmadı, ağa yalancı şahit dinletti, mahkemeyi kazandı. Mahkeme sürerken benden kafakağıdını istediler, nereden bulayım? Askerden döneli devlet kapısına işim düşmemişti; aradım aradım yok... Sonra mushafın arasında bizim totalın ölen oğlunun kafakağıdını buldum. Onun da adı Mehmet'ti. Kafakağıdı değil mi, hep bir, dedim, vilayete kaydını gördürdüm, yeniden adres verdim.”

“Mahkemede bir şey çıkmadı. Vilayete gelip giderken öbür tarlayı yüzüstü koyduğumuzla kaldık. Altı ay sonraydı, köye tahsildarlar geldi. Yol parası vereceklerin arasında muhtar beni de okudu. Yanlış olacak diye kulak asmadım. Birkaç kere gelip gittiler, aldırmadım. Yirmi senedir yol parasından muaftım.”

“Bu sefer tahsildarlar candarmayla beraber geldiler. Yol parası vermeyenlerle beraber beni de aldılar; ben seksen yaşımdayım dedim ama, dinleyen olmadı. Nüfusa geldik, defteri açıp baktılar, daha yirmi dokuz yaşındasın dediler. Amanın etmeyin, halime bakın dedim, olmaz, tevellüdün işte burada, adresin de belli, diye dayattılar. Cebimdeki nüfusu çıkarıp verdim, orada da 29 gösteriyormuş, o zaman aklım erdi ama, neyleyim? Daha çok kurcalarsan başına iş açılır, dediler. Ben de sesimi çıkarmadım. Altı lirayı bir denkleştirebilsem verir kurtulurdum ama, bu zamanda altı liranın yolu nerde? Kaderde yazılıymış dedik, geldik buraya...”

Gülmeye başlamıştım:

“Ama babacığım, hiç insan torununun nüfus kâğıdını alır mı?” dedim.

Bıkkın bir tavırla elini salladı ve:

“Ne olurmuş sanki?” diye mırıldandı, “Hepsi devletin kâğıdı değil mi?”

EK-3: TARIM KANUNU MADDE 19 -TARIMSAL DESTEKLEME ARAÇLARI

MADDE 19 – Tarımsal destekleme araçları şunlardır:

a) Doğrudan gelir desteği: Üreticilere, tarımsal üretim amacıyla işledikleri araziler için Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen birim ödeme miktarı üzerinden, doğrudan ödeme yapılır. Ödeme miktarları, üreticilerin tarım politikaları amaçları ve çevre koruma koşullarına uyumunu kolaylaştırmak üzere farklı düzeylerde belirlenebilir. Doğrudan gelir desteği ödemelerine ilişkin esas ve usûller, bu Kanunun temel yapısıyla çelişmeyecek şekilde, her yıl Kurulun tavsiyesi ile Bakanlık tarafından çıkarılacak uygulama tebliğleri ile belirlenir. Uygulama tebliğleri, ilgili yılın ilk iki ayı içerisinde yayımlanır. Bakanlık, gerektiğinde ek tebliğler çıkarabilir.

b) Fark ödemesi: Çiftçilere üretim maliyetleri ile iç ve dış fiyatlar dikkate alınarak fark ödemesi desteği verilir. Fark ödemesi desteği öncelikle arz açığı olan ürünleri kapsar. Her yıl, fark ödemesi kapsamına alınacak ürünler ile ödeme miktarları Kurul tarafından belirlenir. Fark ödemesinden yararlanacak çiftçilerden üretim faaliyeti ve ürünlerin satışına ilişkin belgeler istenebilir.

c) Telif edici ödemeler: Üreticilerin arz fazlası olan ürünlerin üretiminden vazgeçerek alternatif ürünlere yönelmeleri teşvik edilir. Üreticilere, arazilerinde alternatif ürünleri yetiştirmelerinden dolayı karşılaşılabilecekleri gelir kayıplarını önlemek üzere telif edici ödeme yapılır. Her bir üretici için yapılacak ödeme miktarı, üreticinin alternatif ürünlerin üretimine ayırdığı arazi miktarı ile birim ödeme miktarının çarpımı suretiyle hesaplanır. Üreticilerin bir araya gelerek, alternatif ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması için yapacakları yatırımların finansmanı için ek ödemeler yapılabilir. Telif edici ödemelerin ürün kapsamı, ürünler bazında birim ödeme miktarları, ödeme süreleri ve ek ödeme miktarları her yıl Cumhurbaşkanı tarafından belirlenir.

ç) Hayvancılık destekleri: Hayvancılık faaliyetlerinde ırk ıslahı, kaba yem üretiminin artırılması, verimliliğin artırılması, işletmelerin ihtisaslaşması, işletmelerde hijyen şartlarının sağlanması, hayvan sağlığı ve refahı, hayvan kimlik sisteminin

teşviki, hayvansal ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması ile bunlarla ilgili kontrol, takip ve standartların iyileştirilmesi ve su ürünlerinin desteklenmesi amacıyla destekleme tedbirleri alınır. Hayvancılık desteklemelerinde, bölge ve iller bazında farklı destekler uygulamaya ve ödeme miktarlarını belirlemeye, Cumhurbaşkanı yetkilidir.

d) Tarım sigortası ödemeleri: Üreticilerin, üretim materyallerini ve ürünlerini sigorta ettirmelerini teşvik etmek üzere, sigorta prim bedellerinin bir kısmı Devlet tarafından karşılanır. Tarım sigortasından yararlanacak ürünler ile teminat altına alınacak riskler Cumhurbaşkanı tarafından belirlenir.

e) Kırsal kalkınma destekleri: Kırsal gelirlerin artırılması ve çeşitlendirilmesi, kırsal altyapı (...) ve sosyal yapının güçlendirilmesi, modern sulama sistemlerinin geliştirilmesi ile doğal kaynakların korunması ve geliştirilmesi amacıyla, kırsal toplum kesimlerinin birlikte veya ferdî olarak yürütecekleri yatırım projelerinin maliyetinin bir kısmı, masraf paylaşma esasına göre, Devlet tarafından karşılanır. Kırsal kalkınma destekleri uygulaması Bakanlık tarafından yapılır. Kırsal yatırımların desteklenmesinde, köy ve diğer kırsal alanda yaşayan topluma istihdam sağlayıcı tarımsal ve tarım dışı ekonomik yatırımlara öncelik tanınır. Kırsal kalkınma destekleri çerçevesinde desteklenecek projeli yatırımlarda; hedef kitle ve yerel paydaşların katılımı, tabandan yukarı yaklaşım, sürdürülebilirlik, uygun teknolojilerin kullanılması ve modern işletmecilik sistemlerinin yaygınlaştırılması ilkelerine uyulması esastır. Desteklenecek yatırım projelerinin konuları, desteklemelerin proje türleri bazında hangi oranlarda yapılacağı ve uygulamaya dönük diğer hususlar, Cumhurbaşkanı tarafından belirlenir.

f) Çevre amaçlı tarım arazilerini koruma programı destekleri: Erozyon ve olumsuz çevresel etkilere maruz kalan tarım arazilerinde, işlemeli tarım yapan üreticilerin, arazilerini doğal bitki örtüleri, çayır, mera, organik tarım ve ağaçlandırma için kullanmalarını teşvik etmek üzere, kendilerine belirli bir süreyi kapsayacak şekilde, çevre amaçlı tarım arazilerini koruma programı destekleri sağlanır. Ödemeler, Bakanlık ile üreticiler arasında akdedilecek sözleşmelere dayalı olarak ve birim arazi üzerinden yapılır. Her bir üretici için yapılacak çevre amaçlı tarım arazilerini koruma programı destekleri ödemesi, üreticilerin bu program için tahsis edecekleri arazi

miktarı ile birim ödeme miktarının çarpımı ile hesaplanır. Üreticilerin, bu araziler üzerinde ayrıca çevre koruma tedbirleri almaları da istenir. Çevre amaçlı tarım arazilerini koruma programı destekleri ödemelerinin hangi arazilerde uygulanacağı, sözleşmelerin kapsamı, ödemelerin süresi ve ödeme miktarları Cumhurbaşkanı tarafından belirlenir.

g) Diğer destekleme ödemeleri: Araştırma, geliştirme ve tarımsal yayım desteği, pazarlama teşvikleri, özel depolama yardımı, kalite desteği, piyasa düzenlemeleri desteği, organik üretim desteği, imha desteği, ürün işleme desteği, gerektiğinde bazı girdi destekleri ile tarım havzaları destekleri ve benzer konularda destekleme araçları kullanılabilir. Bu destekleme araçları her yıl Cumhurbaşkanı tarafından belirlenir.

ÖZGEÇMİŞ

Salih ÜNÜVAR, 2010 yılında başladığı Boğaziçi Üniversitesi İşletme Bölümü'nden 2015'te onur derecesiyle mezun oldu. Ayrıca 2019 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Bölümü'nü bitirdi. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Anabilim Dalı'ndaki yüksek lisans eğitimini 2018'de "Remzi Oğuz Arık'ta Bilim, Milliyetçilik ve Köy Tartışmaları" başlıklı teziyle tamamladı. Bu tezi 2023 yılında "Remzi Oğuz Arık: Arkeoloji, Milliyetçilik ve Köy" başlığıyla kitap olarak yayımlandı. 2016 yılından bu yana araştırma görevlisi olarak İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde çalışmaktadır. Gönüllülük, edebiyat sosyolojisi, Türk sosyolojisi, sözleşmeli çiftçilik, kent tarımı gibi farklı alanlarda çalışmaları bulunan Ünüvar'ın temel ilgi alanları arasında ise Türk sosyolojisi, kır sosyolojisi ve hukuk sosyolojisi bulunmaktadır. Evli ve bir çocuk babasıdır.